

У лёсавызначальныя для дзяржавы моманты заўсёды знаходзяцца асобы, якія не скараюцца і ў самых безнадзейных абставінах. Няхай іх змаганье ня мае шанцаў на посьпех. Але яно заўсёды мае шанець стацы прыкладам — дзеля працягут.

Галоўныя рысы харектару Тадэвуша — гарачы патрыятызм і надзвычай высокое пачуццё ліцьвінскага гонару — на ўсю поўніцу выявіліся яшчэ ў раннім юнацтве ў Віленскім калегіуме айдоў-езуітаў. Калі шкаляры, падзяліўшыся на «ліцьвінаў» ды «маскалёў», гульялі ў вайну і Рэйтану выпадала быць «ліцьвінам», ён заўсёды апынаўся ў ліку пераможцаў.

Праз колькі гадоў ён убачыць у доме сваёй нарачонай партрэт расейскага імпэратара Пятра I і адразу абвесціць пра намер адмовіцца ад шлюбу.

Тым часам дзяржаўны лёс Радзімы нашых продкаў апынуўся пад пагрозаю. Патрыятычныя сілы стварылі ў 1768-м узброенae аў'яднаныне, вядомае як Барская канфэдэрэцыя. Цягам чатырох гадоў Рэйтан ваяваў у шэрагах тых, хто імкнуўся пазбавіць Вялікае Княства Літоўскае ад ганебнага расейскага пратэктарату.

1772 год стаўся для дзяржавы чорным. Расея, Аўстрыя і Прусія ўчынілі першы падзел Рэчы Паспалітай. Усходнія беларускія землі апынуліся ў кіпцюрах

Тадэвуш Рэйтан

дзъвіохгаловага арла. Пад ціскам Расеі вялікі князь і кароль Станіслаў Аўгуст даў згоду сабраць Сойм, каб узаконіць падзел.

Дэпутат (пасол) ад Наваградзкага павету Рэйтан атрымаў катэгарычную інструкцыю: патрабаваць безумоўнай эвакуацыі расейскіх войскаў з аблізу Вялікага Княства.

На Сойме Тадэвуша падтрымліваюць адзінкі. Толькі за згоду пакінуць залю яму прапануюць дзьве тысячы дукатаў. У адказ Тадэвуш выхоплівае шаблю.

Асабліва драматычны харектар падзеі набываюць у часе патрыятычнай прамовы другога наваградзкага пасла Самуэля Корсака. Калі дэпутаты-здраднікі началі выходзіць з залі, Рэйтан лёг крыжкам перад дзяўчынам і закрычаў: «Забіце мяне, але не забівайце Бацькаўшчыны!»

Назаўтра расейскі пасланык выставіў вялікаму князю і каралю ўльтыматум: альбо падпарадкованыне, альбо ўвядзеніе ў Варшаву 50-тысячнага войска. Даведаўшыся пра здраду караля, залю пакінулі апошнія абаронцы незалежнасці, апрача Рэйтана, Корсака і менскага дэпутата Багушэвіча. Тадэвуш адмовіўся ад ежы, або, кажучы сучаснай моваю, абвясціць галадоўку...

Неверагоднае напружанье тых дзён не мінулася бясьцьследна. Рэйтан апынуўся ва ўладзе цяжкай хваробы. Рэшту жыцця яму было наканавана бавіць у роднай Грушайцы.

Сучаснікі лічылі Тадэвуша Рэйтана нацыянальным героем.

Вяртаныне яго постаці ў нашу гісторычную сувядомасць адбылося толькі ў 1990-я. Штогод у Грушайцы ладзіцца фэст памяці героя. Людзей з дукашэнкаўскай палаты прадстаўнікоў ці з савету рэспублікі там ні разу не заўважалі.

Тадэвуш Рэйтан
Ахрышчаны 20.8.1742,
в. Грушайка,
цяпер Ляхавіцкі раён –
8.8.1780, в. Грушайка

Мы звыклі ўспрымаць яго забранзавелым і кананізаваным. А мне Касьцюшкa падабаецца як рамантычны каханак і авантурнік. Каб ня гэтая якасці, хто ведае, цi стаў бы ён нацыянальным героем Беларусі, Польшчы і ЗША і ганаровым грамадзянінам Францыі...

Яе звалі Людвіка Сасноўская. Ейны бацька ня даў згоды на шлюб зь сціплым хатнім настаўнікам, і маладыя закаханыя рыхтаваліся да ўцёкаў. Чамусыці такія пляны заўсёды раскрываюцца занадта рана... Так Тадэвуш з 80 дукатамі ў кішэні апінуўся на шляху зь Беларусі ў Францыю, а затым у Новы Свет.

Тадэвуш Касьцюшкa

тогай, у выніку чаго было дасягнутае афіцыйнае прызнаннне Злучаных Штатаў Амэрыкі.

Ваенныя гісторыкі ЗША сцівярджаюць, што зарукаю гэтага трохулю сталіся якраз непрыступныя фартыфікацыі, збудаваныя палкоўнікам-інжынэрам Касьцюшкам...

Яго заслугі ў барацьбе за свабоду Злучаных Штатаў былі ацэненыя надзвычай высока: званыне генэрала, найвышэйшая баявая ўзнагарода краіны — орден Цынціната, амэрыканскіе грамадзянства, пажыццёвá пэнсія і зямельны надзел. (Пазней, у тастамэнце, ён перадаўсяць усю маёмасць свайму добраму сябру, аўтару Дэкларацыі незалежнасці ЗША Томасу Джэфэрсану, даручыўшы выкарыстаць грошы на выкуп нэграфаў-рабоў.)

Уразіўшы нядаўніх баявых таварышаў, поплеч зь якімі ваяваў сем гадоў, Касьцюшкa адмаўляеца ад кар'еры ў маладой амэрыканскай дзяржаве і сядзе на карабель, каб вярнуцца на радзіму, у Літву-Беларусь.

На календары — 1784-ты. Празь дзесяць гадоў рэспубліканскія ідэалы запаляць сэрца генэрала — і ён стане на чале антыцарскага вызвольнага паўстання...

У нашых беларускіх шыротах час рухаецца сваім, пакручастым шляхам. І ўсё ж, і ўсё ж...

У 1970-я, гады майго студэнцтва, мы мусілі ведаць, што Касьцюшкa — паляк і герой зусім ня нашай гісторыі. (Дарэчы, сам ён у жыццязяпісе адзначыў: «Нарадзіўся я ліцьвінам».) «Нашым» быў Сувораў, войскі якога патапілі паўстанне 1794 году ў крыўі.

Да 260-годзідзя Андрэя Тадэвуша ў Мерачоўшчыне — адноўленай сядзібে Касьцюшкa каля Косава — адчынены музэй.

Магчыма, мы дажывем да таго дня, калі ў гонар Касьцюшкі будзе пераназваная менская сувораўская вучэльня.

Здавалася б, нейкае спадзяваннне на гэта дае нядайняе зьяўленыне помніка паўстанцкаму правадыру, створанага скульптарам Алесем Шатэрнікам. Праўда, помнік знаходзіцца на тэрыторыі амэрыканскай амбасады...

Андрэй Тадэвуш

Банавэнтура

Касьцюшкa

Ахрышчаны 12.2.1746,
фальварак Мерачоўшчына,
цяпер Івацэвіцкі раён —
15.10.1817, Салятурн
(Салюр), Швайцарыя.

Перапахаваны

у Вавельскім замку,
Кракаў, Польшча

Ня ведаю, ці падлічаная колькасць выступаў у Вярхоўным Савеце Беларусі Зянона Пазняка, але дакладна вядома, што за два стагодзьдзі да яго пасол ад шляхты Браслаўскага павету Тамаш Ваўжэцкі браў слова на гістарычным для Рэчы Паспалітай Чатырохгадовым сойме 1788—1792 гадоў роўна 169 разоў.

Параўнанье не выглądaе некарэктным, бо і тады, і на пачатку дзеянствых гадоў мінулага стагодзьдзя вырашаўся лёс Бацькаўшчыны.

Палымяныя прамовы Ваўжэцкага прысьвячаліся рэформам, што павінны быт пазбавіць дзяржаву залежнасці ад Ресей.

Дэпутатаў, каго прыемна, а каго — наадварот, уразіла тое, што, ставячы на абмеркаванье прапанову падэпшыць стан сялянаў, браслаўскі пасол у сваім маёнтку ўжо скасаваў паншчыну і даў бытм прыгонным волю.

Бліскучы прамоўца і тонкі знаўца права, Тамаш Ваўжэцкі спрычыніўся да прыняцця Канстытуцыі 3 траўня 1791 году — другой у сівеце (пасля Канстытуцыі ЗША) і першай у Эўропе.

Канстытуцыя выводзіла дзяржаву нашых продкаў на шлях прагрэсіўнага разьвіцця. Абвяшчаліся свабода друку і сумлення, галоснасць і незалежнасць суду, рэлігійная талеранцыя і стварэнне ўраду, які павінен служыць не аднаму стану, а ўсіму грамадству.

Але час быў страчаны.

Тамаш Ваўжэцкі

Далейшы лёс дзяржавы нашых продкаў ужо трымалі ў сваіх руках замежныя манархі. У Ресей канстытуцыяй і на пахла. Імпэратрыца Кацярына II лічыла, што «констытуция обошлася бы стране еще дороже самодержавия».

У 1792-м статыячная расейская армія перайшла мяжу Рэчы Паспалітай. Вынікам інтэрвенцыі стаўся новы, другі падзел дзяржавы.

Продкі адказалі паўстаньнем, якое ўзначаліў ліцьвін Тадэвуш Касцюшко.

Пасля перамогі патрыётаў у Вільні Ваўжэцкі стаў сябрам паўстанцкага ўраду — Найвышэйшай Літоўскай Рады.

Атрымаўшы званье генэрал-лейтэнанта, ён кіраваў аддзеламі інсургентаў у Жамойці і Курляндіі, а затым пад ціскам шматкроць большых царскіх войскаў вывёў сваіх людзей у ваколіцы Горадні. Калі Касцюшко трапіў у палон, Ваўжэцкага абralі «найвышэйшым начальнікам» — правадыром паўстаньня ўва ўсёй Рэчы Паспалітай.

Па капітуляцыі Варшавы Тамаш ператварыўся ў вязня Петрапаўлаўскай фартэцыі і аўтара ўспамінаў. Паводле запавету яго пахавалі на радзіме. У 1990-я гады аднымі з першых знайшлі съцежку да апошняга прыстанку Ваўжэцкага сябры полацкага гістарычнага клубу «Вытокі».

Будзеце ў Відзах, наведайце магілу героя, што бараніў незалежнасць Айчыны і з парламэнцкай трибуны, і з зброяю ў руках.

Тамаш Ваўжэцкі

7.3.1753, маёнтак
Мэйшты, цяпер Літва –
5.8.1816, Варшава,
Польшча.
Пахаваны ў мяст. Відзы,
Браслаўскі раён

Ягонае імя знаходзіцца як бы ў ценю Касцюшкі, між тым менавіта Якуб Ясінскі кіраваў вызвольным паўстаннем 1794 году на абшарах дзяржавы нашых прадзедаў — Вялікага Княства Літоўскага.

У ноч на 23 красавіка патрыёты авалодалі Вільні, дзе ўладу ўзяў у свае рукі Часовы ўрад — Найвышэйшая Літоўская Рада. Яна прызначыла Ясінскага камэндантам арміі Вялікага Княства Літоўскага, іначай кажучы, паставіла яго на чале збройных сілаў паўстанцаў.

Трыццацірохгадовы афіцэр належаў да гэтак званих «віленскіх якабінцаў» — прыхільнікаў ідэяў Францускай рэвалюцыі, што выступалі з патрабаваннямі рэспублікі, роўнасці станаў і адмены прыгону. Маючы паэтычныя здольнасці, ён

быў аўтарам патрыятычных твораў, у тым ліку напісанных па-беларуску вершаваных праклямацьцяў. У ягоных аддзелах сціпявалі «Песнь беларускіх жаўнероў»:

Нашто землю нам забрали?
Пашто ў путы закавалі?
Дакуль будзем так маўчаці?
Годзе нам сядзець у хаце!
Возьмем косы ды янчаркі,
Пойдзем гордыя гнуць каркі!
Пойдзем жыва да Касцюшкі,
Рубаць будзем маскалошкі!
Няхай маскалъ уступае,
Няхай беларусаў знае!

Інсургенты, якіх у Вялікім Княстве налічвалася сорак тысяч, узялі Берасьце, Горадню, Наваградак, Слонім, Пінск, Ліду, Браслаў... У траўні 1794-га Ясінскі з дывізіяй, у якой большую частку складалі сяляне, разграміў расейцаў каля Палянаў, паблізу Ашмян. За гэту перамогу ён атрымаў ранг генэрал-лейтэнанта.

Якуб Ясінскі

Але ў паўстанцкім кіраўніцтве не было адзінства. Напалоханы радыкалізмам Ясінскага, Касцюшкі адхіліў яго ад камандавання. Літоўская Рада была абвінавачаная ў сэпаратаўзьме й распушчаная. Між тым у Беларусі з'явіліся рэгулярныя карнія войскі на чале з Суворавым...

Паўстанне згасала. 4 лістапада Сувораў штурмам захапіў варшаўскае прадмесце Прагу (правабярэжжа Віслы), дзе яго салдаты зь нечалавечай лютасцю зьнішчылі ўсіх абаронцаў і жыхароў — блізу дваццаці пяці тысяч.

Чытаць съведчаньні пра туго разыню проста вусьцішна: расейцы не шкадавалі нікога. У мацярок адбіralі ад грудзей немаўлятаў, каб ня выраслі і не адпомсыці. Манашак, што засталіся ў кляштарах, згвалтілі й зарэзалі... Побач зь людзкімі целамі на вуліцах і пляцах грувасыціліся трупы коней, сабак і катоў, бо разьюшаныя крыўёю расейскія салдаты не выпускалі жывымі нават жывёлаў.

У той дзень мужна сустрэў сваю съмерць у бое і Якуб Ясінскі.

Ці чулі вы што-небудзь пра ўшанаваньне ў Беларусі ягонай памяці? Ці ёсьць дзе-небудзь вуліца ягонага імя? Затое вуліц Суворава — дзясяткі...

Якуб Ясінскі
24.7.1761,
Пазнаншчына,
Польшча —
4.11.1794, Варшава,
Польшча

Пасьля презэнтацыі апошняга выданьня маёй дзіцячай кніжкі гістарычных апавяданьняў «Адкуль наш род» да мяне падышла па аўтограф маладая жанчына з сынам.

Хлопчыка звалі Страфан. Натхніўшыся гэтым ня вельмі частым імем, я пажадаў малому ніколі не забываць, адкуль ягоны беларускі род, іначай дзядзька Арлоў надае па срацу.

Прачытаўшы пагрозылівы надпіс, мама зас্মяялася, а потым сур'ёзна сказала: «А ён свой род не забудзе».

«Таму што я Страфан Грабоўскі», — картавячы, але

трэба было бачыць, зь якім гонарам, адказаў малы, а яго маці папрасіла ў будучых выданьнях кніжкі ававязкоў въмсьціць апавяданьне і пра іх знакамітага продка.

Выданье тое яшчэ чакае сустрэчы з чытачом, але даўзенае на презэнтацыі абіцьцяне спраўджанае.

У аповедзе я пішу, як Страфан Грабоўскі, які жыў за два стагодзьдзі да свайго сучаснага юнага аднайменніка, выхоўваўся ў Варшаўскай рыцарскай школе, а потым служыў у арміі Вялікага Княства Літоўскага, усходняя частка якога ўжо была адарваная й далучаная да азіяцкай царской імперыі.

Страфан належаў да славутага пратэстанцкага роду. У XVIII стагодзьдзі адзіную магчымасць кар'еры для

Страфан Грабоўскі

абмежаваных у правах пратэстантаў адкрывала вайсковая служба, і ён упэўнена падымаўся па яе прыступках. Калі ў 1793-м Расея пасьля другога падзелу Рэчы Паспалітай захапіла і цэнтральныя беларускія землі, падпалкоўнік Грабоўскі далучыўся да падрыхтобкі патрыятычнага паўстаньня ў Вільні.

У часе вызвален'ня нашай колішній сталіцы ад расейцаў у красавіку 1794-га галоўную ролю адыграў якраз ягоны адзел.

У паўстанцкім войску Вялікага Княства, якім камандаваў паплечнік Касцюшкі Якуб Ясінскі, падначаленыя Грабоўскага былі адной з самых баявых частак.

Менавіта Страфан на чале дзівюхтысячнага корпусу зъдзейсніў пераможны рэйд на Меншчыну й Магілеўшчыну.

Я напісаў і пра тое, як у 1812-м Грабоўскі разам з тысячамі нашых суайчыннікаў вітаў Вялікую армію Напалеона, спадзеючыся аднавіць зь яго дапамогаю страчаную дзяржаву.

У званні генэрал-маёра Страфан узначальваў вайсковы камітэт у Вільні. Аднак французскі імпэратар, пад съцягамі якога ваявалі ня менш за 25 тысяч ліцвінаў-беларусаў, вёў сваю гульню...

Пакуль кніжка выйдзе, малы Страфан — наш сучаснік — акурат навучыцца чытаць. Любіць Беларусь маці яго ўжо навучыла.

Страфан Грабоўскі

24.6.1767,
в. Асташына,
цяпер Наваградзкі раён –
4.6.1847, Варшава,
Польшча

Калі вы яшчэ не чыталі кнігу «Шляхціч Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданьнях», вас чакае сапраўдане адкрыцьцё цэлага дзівоснага съвету легендаў, паданьняў, таямнічых гісторый.

Калі ж згаданая кніга вамі ўжо прачытаная, вы пераканаіся, што сучаснікі зусім не беспадстаўна парайноўвалі яе з усясьветна вядомым казачным цыклем «Тысяча і адной ночы».

«Шляхціча Завальня», які зрабіў бы гонар прыгожаму пісьменству любога народу, стварыў паўтара ста-

годзьдзя таму адзін з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры Ян Баршчэўскі. Дзікае запаведнае возера Нешчарда на самай поўнай Беларусі было для Яна тым, чым для ягонага сучасніка і добрага знаёмага Адама Міцкевіча — Сьвіцязь.

Будучы пісьменнік яшчэ пасыпеў атрымаць дыплём Палацкай езуіцкай акадэміі, якая мела статус універсытэту і была ня толькі вельмі значным цэнтрам асьветы, але і моцным асяродкам духоўнай апазыцыі царызму.

У той час расейскія калнізатары пераходзілі да жорсткай і пасълядоўнай палітыкі канчатковага выключэння Літвы-Беларусі з эўрапейскага цывілізацыйнага кантэксту.

Ян Баршчэўскі

Зачыненая ў 1820 годзе Акадэмія сталася адной зь першых ахвяраў.

Баршчэўскі глыбока перажываў барбарскую дзяльбу і вываз у Расею велізарнай бібліятэкі і архіву, дзе мог быць бясціэнны Палацкі летапіс, унікальных калекцыяў акадэмічнага музею й карцінай галерэі з палотнамі Рубэнза ды іншых славутых эўрапейскіх мастyroў.

Непаўторныя вобразы Яна Баршчэўскага, надзеленага адметным полацкім мэнталітэтам, несці магутны зарад нацыянальнай ідэі.

Невыпадкова яго галоўная кніга прыйшла да сучаснага беларускага чытача толькі ў 1990 годзе, прычым — сьведчу гэта як рэдактар таго выдання — першы саракатысячны наклад быў распрададзены цягам двух месяцаў.

«Шляхціч Завальня» вытрымаў некалькі перавыданьняў, аднак дагэтуль няма ні вуліцы Баршчэўскага ў Палацку, ні помніка знамітаму пісьменніку, ні нават мэмарыяльнае дошкі ў ягоны гонар.

У цяперашніх «генэралаў ад культуры» фантазія Яна Баршчэўскага несумнеўна выклікае падазрэнні. Ну што там за нейкая загадкавая Плачка блукае па Прыдзvinyni? Што яна аплаквае? Зынішчаныя касыцёлы і цэркви? Зыніклы Крыж Святой Эўфрасінні? Выцесьненую на задворкі мову?..

Але і «генэралаў» сьпішуць у глухую адстаўку, а «Шляхцічам Завальнем» будуць зачытвацца і ўнукі нашых унукаў.

Ян Баршчэўскі

1790 (паводле іншых звестак 1794, 1796 ці 1799), в. Мурагі, цяпер Расонскі раён — 12.3.1851, Чуднаў, цяпер Жытомірская вобл., Украіна

У Нацыянальным музэі гісторыі й культуры я маю два ўлюблёныя адмисловыя экспанаты.

Першы — гармата, якая стаіць каля ўваходу, бо якраз на яе выходзіць вакно майго гэтак званага кабінету. Другі — мадэль субмарыны з музейных фондаў, бо за ёю — адзін з самых незвычайных лёсаў, зь якімі я сустракаўся ў сваіх гістарычных штудыях.

Менскі шляхіч Казімер Чарноўскі, студэнт Пецярбургскай мэдычна-хірургічнай акадэміі, быў арыштаваны за прыналежнасць да Нацыянальнага патрыятычнага таварыства і мусіў памяняць акадэмічны аўдыторыі на адзіночку Петрапаўлаўскай фартэцы.

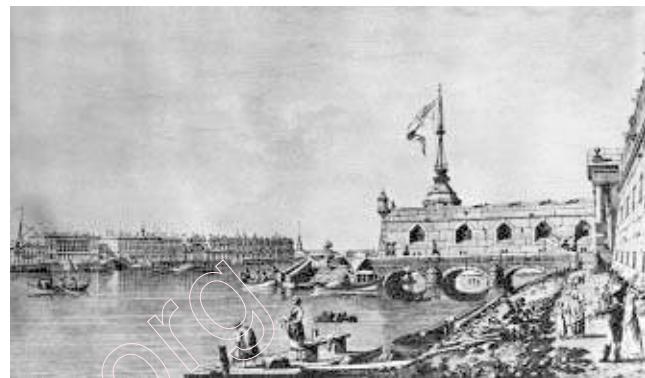
Казімер Чарноўскі

Яго дапытваў сам шэф жандараў генэрал Бэнкендорф, які ветліва прапанаваў Казімеру запісацца ў платныя агенты. Тым разам у генэрала (трэба сказаць, вялікага майстра такіх угавору) атрымалася асечка.

У 1829-м на стол імпэратару Мікалаю I легла папера за подпісам ужо забытага небясьпечнага нелегала. Цар ня даў веры вачам: гэта была ня просьба пра памілаванье, а фантастычная ідэя — пабудаваць для расейскага флоту падводны карабель.

Але факт застаецца фактам: беларус Чарноўскі ўпершыню ўва ўсіх светнай практицы пропанаваў будаваць субмарыны цалкам з мэталу. Ён жа на чвэрць стагодзьдзя раней за галяндца Ван Эльвіна распрацаўваў канструкцыю пэрыскопа і стаў аўтарам шэрагу іншых унікальных вынаходак.

Дзяржкаўны злачынца, якога можна называць і дзяржжаўным вынаходнікам, чакаў калі не вызвален'ня, дык хаця б паляпшэння турэмных умоваў. Замест гэтага прыйшлоў загад аб ягоным пераводзе ў Шлісэльбурскую цытадэль, дзе рэжым быў яшчэ страшнейшы.

Кацярынінскі бастыён Петрапаўлаўскай фартэцы ў Сант-Пецярбургу, дзе быў зняволены Казімер Чарноўскі

У 1834-м рэгістрацыйная кніга цытадэлі папоўнілася запісам пра этапаваныне злачынцы на высылку ў Архангельск. Здавалася б, пасъля пяці гадоў адзіночнай камэры можна і супакоіцца. Але Казімер запрашае да сябе на кватэру двух высланых за ўздзел у вызвольным паўстанні 1831 году суайчыннікаў, разылівае па шклянках грэг і прапануе захапіць порт і ўзяць на караблях курс на Гішпанію, каб дапамагчы пірэнэйскім рэвалюцыянэрам.

Адзін з уздельнікаў змовы старанна закусвае, а вярнуўшыся дадому, піша данос...

Ня выключана, што сярод наведнікаў нашага Нацыянальнага музэю раз-пораз трапляецца айчыннае турэмнае начальства. Магчыма, яму каля мадэлі субмарыны Чарноўскага таксама прыходзіць у галаву нягутульная думка пра ўздельную вагу карысных для дзяржавы грамадзянаў сярод сёньняшніх вязняў менскіх Валадаркі й «амэрыканкі».

Казімер Чарноўскі
1791,
маёнтак Карытніца,
цяпер Чэрвеньскі раён —
8.11.1847, Сарапул, Расея

Ёсьць людзі, жыцьцёвы шлях якіх яўляе сабой зайдзросны ўзор пасълядоўнасці й вернасці юначым ідэалам. Праўда, слова пра зайдзрасць тут, відаць, ня самыя дакладныя, бо такія жыцьці маюць уласныя сцэны зусім не заўсёды складацца шчасльівым.

Бязвусым юнаком Міхал Рукевіч, спадзеючыся на аднаўленыне незалежнасці Вялікага Княства Літоўскага, ваяваў пад штандарамі з Пагоняй у «літоўскіх» войсках Напалеона, дзе служыла 25 тысяч нашых суайчыннікаў. Празь дзесяць гадоў у адным з сваіх вершаў ён пісаў:

Міхал Рукевіч

Дык калі паклічуць трубы
Нас у сонечны прасціяг,
Дружна ўздымем вальналюбы
Мы з Пагоняй нашай сцяя!*

Зрэшты, дзесяцігодзьдзе было прысьвачанае зусім ня толькі складанню вершаў. Вярнуўшыся з палону, куды Міхал трапіў у Францыі, ён вучыўся ў Віленскім університетэ, удзельнічаў у таемным патрыятычным таварыстве філяматаў, ствараў з аднадумцамі ягоныя філіі — таварысты прамяністых і філарэтаў, а потым — падпольную арганізацыю

«Згодных братоў» («Заранаў»), сябры якой, навучэнцы Беластоцкай і Свіслацкай гімназіяў, марылі пра вызваленіне Радзімы ад расейскага панаванья.

У 1825-м частка «Заранаў» увайшла ў склад узъніклага з ініцыятывы Рукевіча (ён жыў пад Беластокам у вёс-

* Пераклад з польскай Кастуся Цьвіркі.

цы Завыкі) рэвалюцыйнага таварыства «Ваенныя сябры». Ужо сам назоў съведчыў, што тут месца ранейшых летуценьняў занялі канкрэтныя і небяспечныя для ўладаў справы.

Арганізацыя складалася з мясцовых чыноўнікаў, гімназістаў, шляхцічаў, а найперш з афіцэраў і жаўнероў дысіляканага на Гарадзеншчыне і Беласточчыне Літоўскага асобнага корпусу царскай арміі. У ліку кіраўнікоў «Ваенных сяброў» быў капітан Констанцін Ігельстром, які трymаў сувязь з расейскім дзекабрыстам Вільгельмам Кюхельбэкерам.

У сваіх лістах да паплечнікаў Міхал Рукевіч часта пісаў пра знаёмых, што любяць танцы пад добрую музыку. У перакладзе з кансьпірацыйнай мовы гэта былі ўдзельнікі таварыства.

Такіх «танцораў» набралася нямала — блізу пяцідзесяці. Яны вялі антыўрадавую пропаганду ў войсках, а сваімі мэтамі абвяшчалі змаганье за «вольнасць» і «усеагульны дабрабыт».

Празь дзесяць дзён пасъля паўстання дзекабрыстаў «Ваенныя сябры» сарвалі прысягу Мікалаю I у саперным батальёне, дзе адной з ротаў камандаваў Ігельстром. На большае сілаў не хапіла.

Рэвалюцыянэраў арыштавалі й аддалі пад суд. Рукевіча й Ігельстрома прысудзілі да пакарання смерцю, якое замянілі дзесяцігадовай катаргай з далейшым пасяленнем у Сібіры. Міхал адбываў пакаранье разам з дзекабрыстамі. Роднай Літвы-Беларусі ён больш ня ўбачыў.

Міхал Рукевіч
12.11.1794, в. Гожна (?),
Беласточчына —
11.9.1841, в. Коркіна,
Забайкалье, Расея

Упершыню пазнаёміўшыся з гісторыяй таемных патрыятычных таварыстваў філяматаў і філлярэтаў, я быў зъдзіўлены адноснай мяккасцю пакараньняў, атрыманых іх удзельнікамі пасля таго, як у 1823-м яны трапілі ў рукі паліцыі.

Тых, хто выступаў ня толькі за паляпшэнне асьветы, але і за зынішчэнне прыгоннага ўліску сяляну да нацыянальнай незалежнасці народаў, у Расейскай імпэрыі павінны былі чакаць, прынамсі, турэмныя тэрміны.

Як выявілася, ратуючы сяброў, усю віну ўзяў на сябе выпускнік фізычна-матэматычнага факультэту Віленскага ўніверсітэту, презыдэнт таварыства філлярэтаў Тамаш Зан.

Ён быў зъняволены ў цытадэлі, астатніх арыштаваных, у ліку якіх знаходзіліся Адам Міцкевіч, Ян Чачот, Ігнат Дамейка, выслалі ўглыб Ресеi.

Адбываючы кару ў Арэнбургу, Тамаш, які меў схільнасці як да дакладных наукаў, так і да пазэй, не зламаўшы і не замкнуўшы ў сабе. Захаваліся звесткі, што ў 1833-м ён браў удзел у змове палітычных, што рыхтавалі збройнае паўстанье,

каб уцячы за мяжку (спроба скончылася няўдачай).

На высылцы Зан дас্তудаваў прыроду Ўраду, стварыў мінэралагічны музэй (што пазней паспрыяла атрыманню пасады бібліятэкара ў Пецярбурскім горным інстытуце), вёў дзённік, дзе выказваў намер пісаць на мове свайго дзяянства — беларускай.

Тамаш Зан

Трэба меркаваць, што гэтыя памкненіні не засталіся толькі словамі, асабліва калі выгнанец вярнуўся ў 1841-м на радзіму і грунтоўна заняўся вывучэннем беларускага фальклёру, якім проста прасякнутыя шмат якія ягонія творы.

Літаратурная спадчына Зана, што дайшла да нашых дзён, — польскамоўная. Аднак у камэдыі «Грэцкія піражкі» дзеяньне адбываецца ў Менску, самі за сябе кажуць назовы баляды «Сьвіцязь-возера», вершаў «Мянчук», «Песьня з турмы ў Вільні»...

Тую турму, а дакладней, таварышаў-арыштантаў, унёуміручы ў III частцы сваіх «Дзядоў» Адам Міцкевіч. Адрозна ад многіх іншых, Зан названы там уласным імем. У вусны сябру Міцкевіч, падкрэсліваючы Тамашову ахвярнасць, уклаў наступныя слова:

Я вамі кіраваў, каб збыць няволі путы,
І абавязак мой — за вас прыніць пакуты.

Зь вялікім зъдзіўленнем я не знайшоў артыкулу пра Тамаша Зана ў энцыклапедычным даведніку «Беларуская пісьменніці», які часам апавядае пра тых, хто не напісаў па-беларуску аніводнага радка і ніколі ня меў такіх намераў, хто ніколі не пакутаваў за нашую зямлю, затое — жывучы тут, ня мог ісці не хацець звязаць на яе мове й пары слоў.

Тамаш Зан
21.12.1796,
в. Мясата, цяпер
Маладэчанскі раён –
19.7.1855,
маентак Кахачын
(Какоўчын),
цяпер в. Какоўчын,
Сеньненскі раён.
Пахаваны ў в. Смаляны,
Аршанскі раён

Мару пра час, калі Палацкі ўніверсytэт канчаткова ўладкуеца ў старадауніх мурах колішніх езуіцкіх калегіуму й Акадэміі, а ў ягоных дворыках студэнты й прафэсур будеуць сустракацца з сваімі знакамітymі бронзавымі папярэднікамі: паэтам і філёзафам Мацеем Казімерам Сарбейскім, энцыклапедыстам Габрыелем Грубэрам, гісторыкам Канстанцінам Тышкевічам, пісьменнікам Янам Баршчэўскім... Сярод іх неадменна будзе й помнік жывапісу-рамантыку Валенцію Ваньковічу.

Ён скончыў факультэт вольных навук Палацкай *alma mater* у 1817-м, за тры гады да таго, як расейскія ўлады зачынілі яе як гняздо вальнадумства й апазыцыі. Бацькі выправілі сына працягваць навучанье ў віленскіх мэтраў.

Як найболыш здольнаму вучню, прафэсар Ян Рустэм дазволіў Ваньковічу працаваць у сваёй майстэрні. Там ён стварае партрэты духоўна блізкіх яму людзей: Адама Міцкевіча, ягоных сяброў і знаёмых — таксама ўдзельнікаў таемных таварыстваў філяматаў і філярэтаў.

Пазней стасункі з антырасейскімі патрыятычнымі арганізацыямі не дазволяюць мастаку атрымаць стыпэндыю на падарожжа ў Італію.

Зъявіўшыся ў Пецярбургскай акадэміі мастацтваў, ён неверагодна хутка атрымлівае ў расейскай сталіцы прызнаныне як найлепшы майстар партрэту.

У 1828-м нараджаецца адно з самых значных палотнаў Ваньковіча — «Адам Міцкевіч на скале Аюдаг». Адзін з сучаснікаў пісаў: «Бачыў надзвычайны партрэт Міцкевіча... Зъ яго б'е дзвоснае падабенства». Такіх думак трывалі, відаць, і сам герой партрэту, бо замовіў зъ яго копіі.

Пасля вяртання зь Пецярбургу быў дзесяцігадовы

менскі пэрыяд, калі маёнтак і майстэрня Ваньковіча ў Малой Сыляпянцы зрабіліся галоўным мастацкім асяродкам гораду. Аднак Ваньковіч трапіў у магутную духоўную залежнасць ад філёзафа-містыка Андрэя Тавянскага, які лічыў Хрыста першым мэсіем, за якім ідуць наступныя, у тым ліку і ён сам.

Пад уплывам гэтага вучэння Ваньковіч стварае славуты цыкл, прысьвячаны Напалеону, яшчэ аднаму «мэсію». Дарэчы, Тавянскі прадказаў адданаму вучню хуткую съмерць у дзень нараджэння.

Апошнія месяцы Валенці жыве ў Парыжы ў доме Адама Міцкевіча й памірае пры ім сапрауды ў дзень свайго зъяўлення на съвет.

Сёння Беларусь ня мае аніводнай ягонай карціны. Створаныя Ваньковічам выдатныя партрэты захоўваюцца ў Вялікабрытаніі, Францыі, Італіі, Польшчы, Расеі... Але гэта не аргумент супраць таго, каб мець помнік мастаку ня толькі ў Палацку, але і ў Менску.

Валенці Ваньковіч
12.5.1800*,
в. Калюжыца,
Бярэзінскі раён –
12.5.1842, Парыж,
Францыя

* Энцыклапедыя гісторыі Беларусі падае недакладную дату нараджэння Валенція Ваньковіча.

Заняты радыёпраграмаю «Імёны Свабоды», я мусіў на нейкі час адкласыці пачатую аповесьць пра Міхала Валовіча, у вобраз якога ўжыўся ажно да таго, што съніў сябе інсургентам зь ягонага паўстанцкага аддзелу.

У жніўні 1833 году ў Санкт-Пецярбург прыйшла дэпэшы з паведамленнем, што ў Горадні «со всей возможнай торжественностью и при большом стечении народа» пакараны съмерцю на шыбеніцы асабліва не-бяспечны злачынца.

Цела павешанага ўначы таемна перавезылі ў закіну-тые вапнавы кар'ер і закапалі, каб магіла паўстанца ня сталася месцам патрыятычных маніфэстаций. Небяспечным злачынцам быў ён, Валовіч.

Міхал Валовіч

Выхаванец Віленскага ўніверситету, блізкі сябра філяматаў і філярэтаў, у 1831-м Міхал разам зь лепшымі людзьмі kraю ўзяў у руки зброю. Расейскі ўрад кінуў супраць паўстанцаў 150 тысячаў рэгулярнага войска...

Шмат каму з былых інсургентаў даў прыстанак Парыж. Там Валовіч стаў сябрам патрыятычнага Таварыства Літоўскіх і Рускіх земляў. Яго ўдзельнікі лічылі, што паўстаныне скончылася паразай, бо ня мела «чалавека-любівай мэты».

Міхал зь сябрамі ўступіў у шэрагі таемнага Інтэрнацыяналу карбанарыяў, які рыхтаваўся ў 1833-м распачаць усеагульны выступ супраць ўсходніх манархаў.

Лёзунгамі будучага паўстання на беларускіх землях былі: канстытуцыя, надзяленыне сялянаў зямлём, роўнасць палітычных правоў.

Валовіча, які належаў да прыхільнікаў абвяшчэння Літвы-Беларусі дэмакратычнай рэспублікай, зацвердзілі паўстанцкім начальнікам слонімска-навагрудзкай акругі.

Пакінуўшы спакойнае жыцьцё ў Парыжы, ён праз два тыдні нелегальна дабраўся да роднай Слонімшчыны. Базаю створанага ім партызанскаага аддзелу зрабілася закінутая смалакурня ў адным з бацькавых фальваркаў.

Толькі ў Слонімскі павет улады съязгнулі супраць дзясятка «бунтагунікоў» бодлей за тысячу карнікаў...

Дакумэнты съведчаць, што пры затрыманні Міхал Валовіч параві кінжалам двух чалавек, а затым спрабаваў забіць сябе. На допытах нікога з паплечнікаў не назваў.

Сучасныя дасьледнікі (асабліва шмат для ўшанавання памяці Валовіча зрабіў гарадзенскі краязнаўца Аляксандар Талерчык) здолелі дакладна вызначыць месца, дзе Валовіч апошні раз бачыў неба. Яно знаходзіцца ў Горадні паміж вуліцамі Лідзкай і Белуша, Параахавым завулкам і праспэктом Касманаўтай.

Калі-небудзь там абавязкова зъявіцца помнік.

Міхал Валовіч (зьлева) зь сябрам і паплечнікам Артурам Завішам, таксама павешаным царскім уладамі

Міхал Валовіч

18.6.1806,
маёнтак Парэчча,
цяпер Слонімскі раён –
2.8.1833, Горадня.
Месца пахавання
невядомае

Калі вы бывалі ў Варшаве, то, відаць, памятаеце, што адна з цэнтральных яе вуліц названая імем графіні Эміліі Плятэр. Вам могуць з гонарам распавесці, што гэта польская Жанна д'Арк, якая здабыла сабе вечную славу ў герайчны час вызвольнага паўстання 1830—1831 гадоў.

На жаль, зусім ня кожны грамадзянін нашае краіны (як некалі і я сам) гатовы ў такі момант удакладніць, што Эмілія — ня полька, а беларуска-ліцьвінка, якая ваявала з царскімі захопнікамі далёка ад Польшчы, у Беларусі, і была ня праста арыстакраткаю, але беларус-

кай паэткай і фальклрысткаю, якая, да прыкладу, таленавіта выконвала народныя танцы (асабліва непараўнальныя была ў «Лепятусе») і віртуозна валодала жанрам галашэнніяў.

Характарам, тэмпэрамэнтам, ахвярнасцю яна вельмі нагадвала сваю сястру па духу з пачатку XX стагодзьдзя — Алайзу Пашкевіч (Цётку).

Блізкія сябры не зьдзівіліся, што, калі ў 1831-м Беларусь усьлед за Польшчай паўстала супраць расейскага панаванья, Эмілія Плятэр пакінула ўсё — багаты дом, балі, навуковыя і літаратурныя штуды і — і далучылася да інсургентаў. У тыя дні ёй вельмі прыдаліся яшчэ дзіцячыя захапленыні верхавой яздой і паляваньнем.

Юная графіня сваім коштам сфармавала вялікі паўстанцкі аддзел з некалькіх сотняў добра ўзброеных ваяроў і, пераапрануўшыся ў мужчынскае адзеньне, уз началіла яго.

Аддзел вёў жорсткія бай з карнікамі ў Інфлянтах і на Віленшчыне.

Здарылася нечуваная рэч — дваццаціпяцігадовай жанчыне надалі званыне капитана й афіцыйна призначылі камандаваць бывалымі жаўнерамі, сярод якіх былі

тыя, хто ў маладосці ваяваў пад штандарамі Касцюшкі...

Съмерць найперш выбірае лепшых. Зніясіленая ў баях і паходах, нялёткіх і для загартаваных мужчын, Эмілія цяжка захварэла і проста згасала на вачах у паплечнікаў. Яе сыход у сьнежні 1831-га як бы сымбалізаваў і скон усяго паўстання.

Вестка пра герайм ліцьвінкі, што змагалася з расейскай тыраніяй, шырока разъялічалася па съвеце. Свае вершы прысьвяцілі ёй дзясяткі паэтаў у Францыі, Брытаніі, Італіі, Нямеччыне, Вугоршчыне, Польшчы... Адам Міцкевіч адгукнуўся вядомым вершам «Съмерць палкоўніка», дзе павысіў герайню ў вайсковым ранзе.

Ці ёсьць у гарадах Беларусі сярод мноства вуліцай Кляры Цэткін, Розы Люксэмбург і Надзеі Крупскай хоць адна, названая ў гонар нашай Жанны д'Арк? Можа, падставаю для зъяўленыя такой вуліцы станецца нядаўнє 200-годзьдзе герайні?

Эмілія Плятэр

13.11.1806, Вільня —
23.12.1831,
в. Юсыціяна,
цяпер Літва.
Пахаваная
у в. Капчамесціс,
цяпер Літва

Яго назвалі ў гонар імпэратара француззаў, зь якім на землях былога Вялікага Княства Літоўскага тады звязваліся надзеі на аднаўленне незалежнасці. Аднак Напалеон Банапарт, што разам з сваёй Вялікай арміяй перайшоў Нёман праз пяць гадоў пасля нараджэння Напалеона Орды, меў іншыя мэты, якія хутка перакрэслі ілюзіі патрыётаў.

Ілюзіі, але ня прагу свабоды.

У 1827-м Орду, студэнта фізычна-матэматычнага факультету Віленскага ўніверсітэту, выключаюць за прыналежнасць да таемнага таварыства «Заране». Калі праз

чатыры гады ўспыхвае вызвольнае паўстанне, ён робіцца стралком 4-га палка коннай гвардыі Літоўскага асобнага корпусу і, вызнаны ўсімі ў баях, атрымлівае чын капітана паўстанцкай арміі й найвышэйшую ўзнагароду — орден Virtuti Militari.

На эміграцыі, у Парыжы, ён сябруе з Адамам Міцкевічам, шліфуе несумнеўны музычны талент у Фрыдэрыка Шапэніа й здавае мастацкую адукацыю ў студыі майстра архітэктурнага пейзажу Г'ера Жэрапа.

У сярэдзіне 1840-х Орда займае пасаду дырэктара парыскай Італьянскай опэры. Ён піша віртуозныя вальсы, мазуркі і палянэзы. (Станіслаў Манюшка назаве яго сваім настаўнікам.)

На пяцідзесятым годзе жыцьця Напалеон Орда пасъ

Напалеон Орда. Бяроза Карцуская

ля амністыі вяртаецца на радзіму і распачынае свае мастацкія вандроўкі, што прынясуць яму славу і памяць нашчадкаў.

Ягоныя больш за дзесяць год малюнкаў гістарычных помнікаў, гарадоў і мястэчак, славутых мясцінай Літвы-Беларусі створаюць яе непаўторны і неўміручы вобраз.

Мірскі і Крэўскі замкі, Сафійскі сабор і Спаса-Эўфрасіннеўская царква, сядзібы Касцюшкоў і Міцкевічаў...

Надзвычай цікавая старонка біографіі Орды — яго шматлікія паездкі па ахопленым паўстанні краі ў 1863-м. Звестак пра сувязь мастака з інсургентамі не захавалася, але гэта можа сведчыць пра наяўнасць у нашага Напалеона яшчэ аднаго таленту — кансьпірацыйнага.

Краявіды Орды маюць дзівосную ўласцівасць: часам мне хочацца ўвайсці ў іх і застацца ў створанай мастаком рэалнасці. Калі небудзь гэта станецца.

Напалеон Орда

11.2.1807, в. Варацэвічы, цяпер Іванаўскі раён —
26.4.1883, Варшава,
Польшча

Юзаф Пілсудзкі любіў пажартаваць у тым духу, што Польшча — як абаранак: у сярэдзіне дзірка, а ўсё лепшае па краях.

Пад «краймі» меліся на ўвазе гэтак званыя «крэсы», а ў дадзеным выпадку — беларускія землі, адкуль паходзіў і сам «начальнік» адроджанай Польскай дзяржавы, і Тадэвуш Касцюшко, і Адам Міцкевіч, і шмат іншых выбітных асобаў — нашых суайчыннікаў, якіх палякі да сёньня імкнуцца адназначна прылічаць да сваёй гісторыі.

З гэтага шэрагу і народжаны на Беласточчыне герой вызвольнага руху першай паловы XIX стагодзьдзя Сымон (Шыман) Канарскі.

Дваццацірохгадовым ён, сын ня надта заможнага шляхціча, стаў пад сцягі інсургентаў 1831-га.

У складзе корпусу генэрала Хлапоўскага Сымон браў удзел у баях з расейскімі войскамі пад Гайнайкой, Лідай і Вільній.

Апынуўшыся пасля разгрому паўстання на эміграцыі ў Францыі, Канарскі далучыўся да арганізацыі «Помста люду», што рыхтавала экспедыцыю на радзіму з мэтаю ўзнавіць збройную барацьбу.

Сымон узяўся стварыць партызанскі аддзел у сваім Аўгустоўскім павеце. З фальшывым пашпартам ён перайшоў мяжу, аднак у Krakаве быў схоплены аўстрыйскімі жандарамі.

Улетку 1835-га ён ўсё ж таемна вярнуўся ў Расейскую імперыю. Знаходзячыся пад уплывам гісторыка і палітыка Яўхіма Лялевеля, аўтара крылатага закліку «За

Сымон Канарскі

Прымусавае перасялењне жыхароў Літвы-Беларусі ўглыб Расейской імперыі. Тагачасны малюнак

нашу і вашу свабоду!», Канарскі ня толькі ствараў для будучага змагання нелегальныя ячэйкі патрыётаў.

Таварыскі, адукаваны і надзелены непахіснай вераю ў сваю праіду, ён здолеў наладзіць сувязі з афіцэрамі віленскага, берасцейскага і бабруйскага гарнізонаў.

Ужо абмяркоўвалася дата супольнага выступу, але і III аддзяленніе імпэраторскай канцылярыі не драмала...

У чэрвені 1838-га група расейскіх афіцэраў спрабавала наладзіць Сымону ўдзелі з астрогу, аднак небясьпечнага вязня ахоўвалі надзвычай пільна.

У наступным годзе дзяржаўнага злачынцу вялі па Вільні на расстрэл.

Роўна праз чвэрць стагодзьдзя тое самае сакавіцкае віленскае неба апошні раз убачыў Каліноўскі.

Сымон Канарскі
17.3.1808, в. Дабкішкі,
Беласточчына —
11.3.1839, Вільні

Аднойчы на сустрэчы з чытчамі з залі прыйшло нечаканае пытаньне: «У якога гістарычнага героя Вы хацелі б пераўласобіцца, каб пра- жыць ягонае жыццё?». Я паспрабаваў адказаць жартам, але аўтар настойваў, і зь съядомасыці выплыла імя — Генрык Дмахоўскі.

Упершыню я пачуў яго, як гэта ні дзіўна, дзесяц' гадоў таму ў Кантрэсе ЗША, куды, дарэчы, можа (прынамсі, тады мог) без вялікіх проблемаў патрапіць любы турыст. Спадарожнік, амэрыканскі беларус Васіль Мельянович, зъвярнуў маю ўвагу на тое, што бюсты Касьцюшкі, як і змагара з рабствам прэзыдэнта Томаса Джэфэрсона, стварыў для Кантрэсу беларус Дмахоўскі.

Генрык Дмахоўскі

На шляху да мэты Генрык мусіў зрабіць сямігадовы прыпынак у турме-фартэцы Куфтгайн у Тыролі. У камэрэ ляяпіў з хлебу розныя фігуркі. Потым ён адшліхтуе свой талент у мастацкай вучэльні ў Парыжы.

Праз колькі гадоў такая асoba, як Дмахоўскі, у Эўропе зынікае. Затое ў ЗША зъяўляеца вядомы скульптар

Бой паўстанцаў з карнікамі. Тагачасны малюнак

Гэнры Сондэрз, які стварае бюсты прэзыдэнтаў Джорджа Вашынгтона, Бэнджаміна Франкліна, скульптурную группу «Гарыбалдзі з ваярамі»... Чалавек з такімі сымпатыямі ня мог не вярнуцца на радзіму, адкуль даходзілі звесткі пра падрыхтоўку новага паўстаньня.

У 1861-м ён зноў ступіў на віленскі брук, у наступным годзе адчыніў насупраць катэдральнага сабору скульптурнае атэлье, а ў 1863-м быў прызначаны паўстанцкім камісарам Дзісенскага павету.

У траўні на ягоны аддзел раптоўна напалі карнікі. «Дмахоўскі восьмю стрэламі прашыты — упаў на рукі моладзі», — пісаў у сваім лісьце адзін з паўстанцаў.

Генрыку Дмахоўскаму, як і мне, калі я пісаў гэтыя радкі, ішоў пяцьдзесят трэці год.

Генрык Дмахоўскі
26.10.1810, Вільня —
26.5.1863, в. Парэчча,
цяпер Маладзечанскі раён

Працуючы ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны ў Лёндане, я пачуў ад знакамітага беларусіста Гая Пікарды гісторыю пра тое, як ён сядзеў зь беларускім калегам Адамам Мальдзісам у адным зь мясцовых пабаў. За вокнамі ішоў абложны дождж, таму цёмнаскураму бармэну да-водзілася наліваць наведнікам зноў і зноў, што той рабіў чамусыці безь вялікага старання.

Пры чарговым паходзе да стойкі доктар Мальдзіс уголас зазначыў, што некалі ў гэтym dome жыў і друка-ваў сваё knіжki беларускі паэт Аляксандар Рыпінскі і, камі б павесіць на будынку мэмарыяльную табліцу, кожны беларус, трапіўшы ў Лёндан, ушаноўваў бы славутага земляка прыстойнай колькасцю кухляў «Гінэсу» і кілішкаў чаго мацнейшага. Бармэн прыкметна пажывавеў і неўзабаве вярнуўся з гаспадаром пабу. Першым пытаньнем у таго было:

колькі на с্বеце беларусаў?

У брытанскай сталіцы Рыпінскі апынуўся пасля ўдзелу ў вызвольным паўстанні 1831-га і трышцаці гадоў эміграцыі ў Парыжы. Лёндан прынёс яму вядомасць як мастаку і фотографу (у Тотэнгэмскім музеі дагэтуль захоўваюцца гравюры зь ягоных карцінаў).

Аляксандар Рыпінскі

Заснаваўшы ўласную вольную друкарню, былы інсургент разам з польскімі вершамі надрукаваў у ёй сваё беларускамоўную раман-

тычную баладу «Нячысь-цік» — пра селяніна Мікіту, што «меў жонку, як зъмяю», а таксама парсючка, якога гаспадару собіла забіць на каўбасы акурат у Вялікі пост, пасля чаго, натуральна, і зявіўся ўсыщешаны нячысьцік...

Дзякуючы гэтаму твору з суровай, але справядлівой маральлю (ня еж у пост скаромніны) Аляксандра Рыпінскага ліцаў адным з стваральнікаў жанру балады ў нашай літаратуры.

Дарэчы, у друкарні Рыпінскага ўпершыню пабачыў съвет хрэстаматыйны верш Паўлюка Багрыма «Зайграй, зайграй, хлопча малы...».

Вярнуўшыся па амністії на радзіму і жывучы пад строгім наглядам паліцыі, колішні паўстанец канчаткова ўсьвядоміў сябе як беларускага культурнага дзеяча і працаўаў над гісторыяй айчыннай літаратуры.

На жаль, мэмарыяльны табліцы на доме, дзе хаваліся ад дажджу Мальдзіс і Пікарда, дагэтуль няма. Але паб, паверце, па-ранейшаму на месцы.

Лёндан прынёс Аляксандру Рыпінскаму вядомасць як мастаку і фотографу

Аляксандар Рыпінскі
1811, в. Кукавячына,
цяпер Віцебскі раён –
1900 (?),
маёнтак Страганы,
цяпер Лёзьненскі раён

Днямі мне патэлефанаваў юнак з «Маладога фронту». Яго — каб выпусцыць значок або паштоўку — цікавіў партрэт Францішка Савіча. Мусіў расчараўваць суразмоўцу — ніякіх выяваў Савіча не захавалася, але ўвага нашай моладзі да гэтай легендарнай асобы цалкам зразумелая.

Ягонае кароткае, вірлівае й авантурна-ахвярнае трывучацігадовае жыцьцё праішло пад знакам змагання з царскай тыраніяй і расейскімі калянізатарамі. У сваіх ранніх успамінах ён напіша, што найзапаветнейшай яго мараю з малых гадоў была свабода Айчыны.

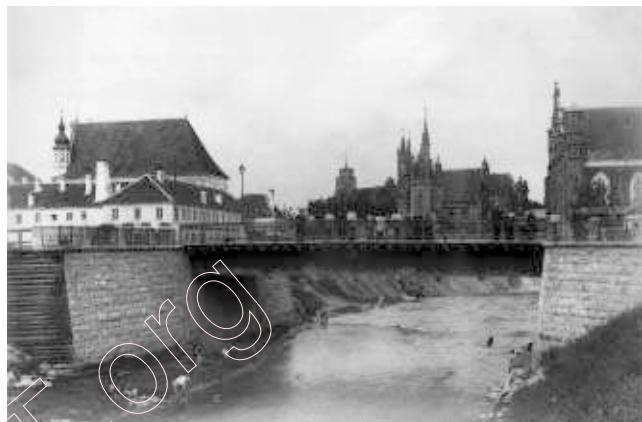
Дзеяя яе студэнтам Віленскай мэдычна-хірургічнай акадэміі ён стварыў зь сябрамі Дэмакратычнае таварыства, якое абвясцила сябе спадкемцам справы філіялатаў. Францішак напісаў

Францішак Савіч

для таварыства статут пад назовам «Прынцыпы дэмакратызму», а таксама адозву-пракламацію «Заўвагі пра маральную вайну народу з дэспатызмам». Своеасаблівай пракламаціяй быў і яго верш «Там, блізка Пінска, на шырокім полі»:

*Ліцьвін, валынец, падайце ж мне руکі,
Так — прысягаем на Господа Бога,
Царам на згубу, панам — для наўкуі,
Што на той зямлі не паўстане і нога —
Ані гэта паганска, ані гэта тыранска...*

У 1837-м Савіч кансьпірацыйна сустрэўся з Сымонам Канарскім, адным з кіраунікоў вызвольнага паўстання 1831 году, што прыбыў з-за мяжы дзеля разгортвання вызвольнага руху на беларускіх і ўкраінскіх землях. Праз год Канарскага высачылі й арыштавалі ў Вільні. Неўзабаве за кратамі апынуўся і Савіч. Канарскага расстралілі, а Савіча выслалі на Каўказ у салдаты. (Нашых маладафронтадаў не высылаюць на сучасную

Бэрнадынскі мост у Вільні

каўкаскую вайну, што ёсьць бяспрэчнай заваёваў абароненай — у тым ліку і зь іхнай дапамогаю — незалежнасці.)

Лічачы ўдзел у захопніцкай вайне супраць вальна-любных горцаў несумяшчальным з сваімі перакананнямі, Францішак некалькі разоў наважваўся на ўдзелі. Аднойчы ён, пакінуўшы на беразе Цераку раз্যвітальнюю цыбулку, паспяхова інсідэнтаваў самагубства, аднак пазней быў склонены памежнай вартай і зноў здадзены ў салдаты. Падчас другіх уцёкаў ён пашкодзіў нагу і надоўга затрымаўся ў жытомірскім мястэчку Янушпаль, дзе адкрыў мэдычную практику ды праславіўся як таленавіты лекар.

Калі Савіч, заслужыўшы поўны давер мясцовых уладаў, ужо атрымаў замежны пашпарт і рыхтаваўся пакінуць Расейскую імперию, у мястэчка прыйшла халера. Ратуючы іншых, ён невылечна захварэў сам...

Францішак Савіч
Каля 1815, в. Вяляцічы,
цяпер Пінскі раён —
каля 1845, мяст. Янушпаль,
цяпер Іванаполь,
Чуднаўскі раён, Украіна

Завёўшы альбом, дзе будзе-
ць зьбіраць запісы людзей вядомых і праста сваіх знаё-
мых, вы зробіце абсалютна правільна.

Калі-небудзь ваш альбом станеца гістарычнай
крыніцай, а магчыма, і каштоўным літаратурным
помнікам.

Найлепш пацвердзіць мае слова мог бы пісьмень-
нік і паўстанец Арыём Вярыга-Дарэўскі.

У 1850-я гады ягонае імя ведалі ў адукаваных колах
значна далей за роднае Прыдзvінне, дзе пісьменьнік
меў паблізу Віцебску фальварак Стайкі.

Арыём Вярыга- Дарэўскі

Шырокое водгульле атры-
мала яго паездка ў 1858-м
у Вільню, дзе падчас сустрэ-
чаў з калегамі й аднадум-
цамі Ўладзіславам Сыра-
комлем, Адамам Кіркорам, Вінцэсем Каратынскім і
зъявіліся першыя запісы ў знакамітым Арыёмавым
«Альбоме».

Арыём быў карэспандэн-
там віленскіх, варшаўскіх і
пецярбурскіх газэтаў і ча-
сопісаў.

Ягоныя паэмы, гутаркі й
драматургічныя творы, ня
здолеўшы прарваша прац
цэнзурныя рагаткі, шырока
разыходзіліся па краі ў ру-
капісах.

Зъместам жыцьця Вя-
рыгі-Дарэўскага стала пра-
ца дзеля Беларусі. «Зъ Бела-
рушчынай не разбратаўся.
Гэта мой ідэал», — пісаў ён
у адным зь лістоў, кратко-
чы сваю мэфістофэлескую
бародку.

Шырокое водгульле атры-
мала яго паездка ў 1858-м
у Вільню, дзе падчас сустрэ-
чаў з калегамі й аднадум-
цамі Ўладзіславам Сыра-

комлем, Адамам Кіркорам, Вінцэсем Каратынскім і
зъявіліся першыя запісы ў знакамітым Арыёмавым
«Альбоме».

Фрагменты свайго перакладу «Пана Тадэвуша»
пакінуў там у дні наведваньня Вярыгам Менску Дунін-
Марцінкевіч.

Як толькі на пачатку 1860-х у Віцебску пачаліся па-
трыятычныя маніфэстацыі, уладальнік Стайкаў такса-
ма зъняў зь сцяны канфэдэратку.

Жандарскае назіраньне не спыніла Арыёма і ў 1863-м,
калі ён стаў адным з натхнільнікаў і кіраўнікоў вызволь-
нага змаганьня на Віцебшчыне.

Пасля арышту, цягам двухгадовага съледзства ён трыв-
мався ня толькі мужна, але і ўмел, захаваўшы шмат
якія звесткі пра паўстанье ў таямніцы. Вайсковы суд
адмераў яму восем гадоў катаргі.

У Сібіры (дзе разам зь ім была дачка Габрыеля) — і
на катаржных работах на саліварным заводзе ўва
Ўсолы, і на пасяленьні ў Іркуцку, і ў свае апошнія гады
на залатых сібірскіх капальнях — ён не адклаў убок
пяро, заслужыўшы ў палітыческім змаганьні гордай на-
чале з Шамілем.

Нейкі час Вярыга-Дарэўскі лічыўся адным з вера-
годных аўтараў паэм «Тарас на Парнасе». Гэтая вэрсія
ня вытрымала прaverкі часам, але і без таго ён пакінуў
багатую спадчыну: вершы, драмы, падарожныя нататкі,
першы пераклад Міцкевічавага «Конрада Валенрода»,
паэму «Ахульго», прысьвечаную змаганьню гордай на-
чале з Шамілем...

Большая частка ягоных рукапісаў ня знайдзеная і,
хочацца верыць, яшчэ чакае дасьледнікаў у архіўных
сховішчах.

А вось «Альбом» шчасліва дайшоў да нашых дзён.

**Арыём
Вярыга-Дарэўскі**
4.11.1816, мяст. Кублічы,
цяпер Вушацкі раён –
1884, Сібір, Расея

Дваццаць гадоў таму ён стаў героем аднаго з маіх першых гістарычных апавяданняў — «Пакуль ня згасла съвечка». Яно нарадзілася ў бясонную ноч на вагонной паліцы цягніка, які вёз мяне на радзіму Незабытоўскага ў Нясьвіскую вёску Смалічы, адкуль родам і мая жонка Валянціна.

Кароткай ліпеньскай ноччу 1847 году на мяжы Аўстрыі й Расеі каля мястэчка Радзілава мясцовых прыстаяў перахапіў фурманку з трывма мяхамі кантрабанды. Выпадак можна было б запісаць у разрад банальных, каб гэтым разам, апрача звычайных тавараў, царская

служжакі не знайшлі нечага больш істотнага, а менавіта — кнігаў і рукапісаў, дзе раз-пораз сустракалася прозывішча абшарніка Аляксандра Незабытоўскага, які напярэдадні перасёк

мяжу, вяртаячыся з падарожжа па Эўропе ў свой маёнтак Смалічы пад Нясьвікам.

Справаю ўладальніка незвычайнае кантрабанды неадкладна заняўся сам начальнік дзейнай арміі генэрал-фельдмаршал Паскевіч. Зь ягонай канцылярыі выйшаў адрасаваны віленскому генэрал-губэрнатару ліст аб tym, што затрыманыя паперы выкryваюць Незабытоўскага ў «лютой ненависті» да ўраду, пошуках сродкаў для зыншчэння існага ладу і напісаныні заклікаў з мэтаю ўзбунтаваць «западные провинции», каб адараўцаў іх ад Расейскай імперыі.

Аляксандар апынуўся ў адзіночнай камэры № 13 колішняга дамініканскага кляштару ў Вільні. Наглядчыкам забаранілі размаўляць зь вязнем, што, паводле чутак, напісаў нейкія крамольныя кнігі. Гэта была праўда: пяру Незабытоўскага, які ў творах пасълядоўна называў сябе ліцвінам, належала сем ананімна выдадзеных у Вільні й Парыжы кнігаў, у tym ліку мэмуары пра вызвольнае паўстаньне 1831 году і раман-утопія

«Мары пра кахранье, славу і свабоду». Менавіта за два апошнія творы малады пісьменнік, філёзаф і гісторык атрымаў ад царскага правасудзьдзя пазбаўленыне шляхецкіх правоў і дваццаць гадоў катаргі.

Так у імперыі судзілі самых небясьпечных дзяржажаўных злачынцаў.

Аднак адмераны тэрмін ужо не палахаў безнадзеіна хворага на сухоты вальнадуму. 25 сакавіка 1849 году Аляксандра Незабытоўскага таемна пахавалі на турэмных шпіタルных могілках. На матэрыйлах судовай справы з'явіўся грыф: «Захоўцаў вечна».

Дзекабрыст Міхail Лунін аднойчы афарыстычна заўважыў, што ў Расеі два праваднікі: язык — да Кіева, а пяро — да Шлісэльбургу. Расейскі пісьменнік і філёзаф Аляксандар Герцэн удакладніў гэтае выслоўе: «Ворагі нашы ніколі не разъдзялялі слова і справу і за слова катавалі часта яшчэ больш жорстка, чым за справу».

На абшарах былога Расейскай імперыі гэтае назіраньне, як выглядае, не састарэла і сённяня.

Вуліца Вастрабрамская ў Вільні.
Літаграфія сярэдзіны XIX ст.

Аляксандар Незабытоўскі

2.10.1819, в. Смалічы,
цяпер Нясьвіскі раён —
21.3.1849, Вільні

Ці кожны з нас бяз роздуму адкажа, які дзень свайго жыцьця лічыць найшасьлівейшым? Граф Яўстах Тышкевіч ведаў адказ на гэтае пытанье. Для яго такі дзень быў пазначаны адкрыцьцем створанага ім Віленскага музэю старажытнасцяў. Тады, у 1856-м, на знак прызнаныя заслугаў у гісторыі й археалёгіі Пецярбургская акадэмія навук абрадала ліцьвінскага арыстакрата сваім ганаровыем сябрам.

У той дзень граф згадваў фамільны палац у Лагойску, першыя самастойныя раскопкі, для якіх, апрача сродкаў, трэба была і мужнасьць, бо тамтэйшыя загадкавыя «капцы-курганы» традыцыйна лічыліся недатыкальнымі.

Ён ня ведаў, што зусім хутка справа ягонага жыцьця будзе перакрэслена адным узмахам пяра расейскага генэрал-губэрнатара Міхаіла Мураўёва.

Над даляглядам айчынай гісторыі ўздымаліся наўальнічныя хмары 1863-га. Ідэі паўстанцаў былі блізкія большасці супрацоўнікаў музэю і створанай пры ім Віленскай археалягічнай камісіі. Ці трэба зъдзіўляцца, што ўлады на чале з царскім сатрапам, якога празвалі вешальнікам, убачылі ў музэі «гнездо антироссийской интриги». Экспазыцыю было загадана прыстасаваць «для демонстрации живых свідэтельств іскони присущей здешне-

Яўстах Тышкевіч

Экспазыцыя Віленскага музэю старажытнасцяў.
Літаграфія сярэдзіны XIX ст.

му краю рускай жыціні». Відаць, дзеля того, каб адшукаць гэтых съведчаныні, найбольш каштоўныя экспанаты адправілі ў Москву. (І цяпер у Дзяржаўным гістарычным музэі Расеі выстаўленая, да прыкладу, унікальная аршанская кальчуга з славянскімі пісьменамі з калекцыі Тышкевіча.) Апрача ўсяго, на Тышкевіча абрыйнуліся й нападкі зь іншага боку: палякі адвінавачвалі яго ў «ліцьвінскім патрыятызме» і «сэпаратызме»...

На схіле дзён Яўстах Тышкевіч — сябра Лёнданскага археалягічнага інстытуту і Стокгольмскай каралеўскай акадэміі — пачуваваўся забытым і адарваным ад улюблёной справы. Засталіся ў рукапісах «Матэрыялы да нашай гісторыі», абёмны том гістарычных дакумэнтаў...

Рыцара навукі пахавалі ў Вільні побач з паэтам Уладзіславам Сыракомлем.

Калі трапіце ў Лагойск, паспрабуйце высветліць у мясцовых жыхароў, што ім вядома пра графа Яўстаха Тышкевіча. Магчыма, вам пашанцуе больш, чым мне.

Яўстах Тышкевіч
18.4.1814, Лагойск –
8.9.1873, Вільня.
Пахаваны на віленскіх
могілках Рось

Ня ведаю, як вам, а мне бясконцыя пералікі тых, каго Беларусь з розных прычынаў аддала іншым народам і культурам, ужо даўно набілі аскоміну. Здаровае нацыйнальнае пачуцьцё хоча ўведаць іншае: каго съвет даў нам? Каго Літва-Беларусь узягнула ў магічнае кола сваёй гісторыі й культуры? Гэтыя, дарэчы, не такія ўжо й малалікія прыклады, натхняюць мяне нязмерна больш.

Гуляючы па Пляса дэ Каталонья ў Барсэлёнене, я думаў пра тое, што там 185 гадоў таму прыйшоў на съвет Джузэпэ Ахіла Банольдзі — съпявак і танцор, талентам якога некалі захапляўся ўесь край, паплечнік Каліноўскага, паўстанец 1863 года...

Ахіла Банольдзі

па Эўропе. Выхаванец Лязанскага ўнівэрсытэту, Ахіла ў 1840-я гады апынуўся ў Вільні.

Сяброўства з кампазытарам Станіславам Манюшкам, зь лінгвістам і фалькларыстам Янам Карловічам, сама атмасфера нашай старажытнай сталіцы зрабіла італійца ліцьвінскім патрыётам.

У 1862-м Банольдзі разам з Канстанцінам Каліноўскім, Людвікам Зывяждоўскім ды іншымі лідэрамі вызвольнага руху ўвайшоў у цэнтар падрыхтоўкі паўстання — Літоўскі камітэт.

На перамовах з Варшавай ён адстойваў самастойнасць земляў былога Вялікага Княства Літоўскага і права яго народаў на незалежнасць. У заснаванай ім фотамайстэрні рыхтаваліся нелегальныя выданыні.

У лютым 1863-га яго арыштавалі і кінулі ў сутарэнны Троцкага замку. Ад шыбеніцы ўратавалі наладжаныя сябрамі дзёрзкія ўцёкі. Часовы паўстанцкі ўрад прызначыў яго сваім прадстаўніком за мяжой, даручыўшы закупы зброя...

Пасьля паразы паўстання ён трymаў у Парыжы моднае фотаатэлье, што дазваляла ня думачы пра хлеб надзённы. Меў посыпех у жанчын. Але погляды Банольдзі зноў і зноў прымушалі шукаць сустрэчаў з такімі ж эмігрантамі-выгнанцамі.

Падчас Парыскай камуні ў людзей гэткага кшталту быў адзіны шлях — на барыкады, што ўласаблялі ў іхніх вачах змаганье з любой — і сацыяльнай, і нацыйнальной — несправядлівасцю.

Банольдзі камандуе швадронам у арміі, якой кіраваў яшчэ адзін наш суайчыннік — генэрал Валер Урублеўскі.

У перапынках паміж баямі парыскія вуліцы й пляцы чулі чудоўны Ахілаў голас.

Ён съпявав для сваіх жаўнероў на дзесяці мовах, але з асаблівым пачуцьцём — беларускія песні на вершы Яна Чачота.

Ягоная песня абарвалася на пяцідзесятым годзе жыцця.

Паміраючы ад ранаў, ён мроіў Вільню.

**Джузэпэ Ахіла Эльміра
Банольдзі**
1821, Барсэлёна,
Гішпанія —
1871, Парыж, Францыя

Гледзячы на партрэты кіраўнікоў паўстання 1863 году, я міжвалі лаўлю сябе на думцы, што дагератып Рамуальда Траўгута трапіў у гэтую галерэю выпадкова.

Траўгут зь ягонай акуратнай шкотачкай вусоў і элегантнікам пэнснэ больш за ўсё нагадвае мне маладога прафэсара.

Між тым у яго, выпускніка Свіслацкай гімназіі (той самай, дзе пазней вучыўся Каліноўскі), быў іншыя ўніверсітеты.

Траўгут ужо ў дзесятнаццаць гадоў паступіў на вайсковую службу. Браў удзел у Крымскай кампаніі, а ў трыццаць шэсцьць у чыне падпалкоўніка выйшаў у адстаўку і пасяляўся ў палескім маёнтку Востраў.

Да паўстання ў Польшчы й Літве-Беларусі засталіся лічаныя месяцы. Былы баявы афіцэр выдатна разумеў, што перамагчы велізарную вайсковую машыну царскай імперыі немагчыма, але, калі прыйшла пара, бяз роздуму зрабіў свой выбар.

Ачолены Траўгутам у красавіку 1863-га кобрынскі аддзел інсургентаў праўё некалькі паспяховых нападаў на расейскіх

карнікаў, а таксама ўзяў удзел у баявым рэйдзе на Піншчыну і паўночную Валынь.

Пасля жорсткіх баёў у антопальскіх лясах у Пецярбург пайшла ўзрадаваная рэляцыя, што адзін з самых небяспечных паўстанцікі камандзіраў забіты.

Але Траўгут застаўся жывы. Яго ўратавала ў сваім маёнтку маладая сувязная паўстанцаў Эліза Ажэшка, будучая вядомая пісьменьніца.

У яе карэце пад выглядам сваяка Траўгут здолеў дабрацца да Варшавы. Неузвабаве ён узнічаліў патрыятычны Нацыянальны ўрад і стаў на чале ўсяго паўстання...

Ён адмовіўся выехаць за мяжу і мужна ішоў насустрач непазъбежнасці.

Увесну 1864-га Траўгута схапілі, а ў жніўні ён, пагардліва зірнуўшы на ката, узышоў у Варшаўскай цытадэлі на эшафт.

У горадзе Свіслачы, апрача помніка Леніну, ёсьць і помнік Рамуальду Траўгуту. Побач, у тым самым сквэры, — бюст Кастусе Каліноўскага.

Відаць, такая вялікая канцэнтрацыя паўстанцікіх праўадыроў камусыці падалася надзвычай небяспечнай, і пры канцы XX стагодзьдзя па суседстве з Траўгутам і Каліноўскім уладкаваўся адноўлены бюст Ёсіфа Сталіна.

Эліза Ажэшка. 1866

Рамуальд Траўгут

16.1.1826,
в. Шастакова, цяпер
Камянецкі раён —
5.8.1864, Варшава,
Польшча

Ён з тых, чыё жыцьцё я,
спрабуючы адказаць на розныя няпростыя пытаньні,
прыміраю да сябе.

Ягоным бацькам быў славуты гісторык Тэадор Нарбут. Напэўна, якраз гісторыя, якую Цыцэрон назваў настаўніцай жыцьця, і выхавала ў Людвіка патрыятызм і самаахвярнасць.

Ужо ў васямнаццаць гадоў ён, вучань апошніяе клясы Віленскай гімназіі, быў арыштаваны за спробу стварыць таемную антырасейскую арганізацыю з мэтаю вызвольнага паўстання. Справа зацікавіла самога Міка-

лая I. Рэзалюцыя цара, нездарма празванага Палкіным, была надзвычай жорсткаю: пакараць розгамі й аддаць у салдаты.

Юнака чакала нясьцерпна цяжкая васьмігадовая служба салдата-штрафніка. У лістах з Каўказу, дзе ваяваў яго полк, Людвік прысласць валошку ці каласок з родных палёў. Даслужыўшыся да званьня пра-паршчыка, ён неадкладна скарыстаўся правам афіцэра на адстаўку і вярнуўся ў Беларусь.

Лёс падараўваў яму шчасце з маладой жонкаю Амэліяй. Але сямейная ідылія была нядоўгай: у краі рыхтавалася паўстаньне..

Блізка знаёмы з Каліноўскім, Людвік узнічалі інсургентаў у Лідзкім павеце. Аддзел Нарбута, аснову якога складалі сяляне, быў, бадай, самым бяздольным ува ўсім краі.

Паслья некалькіх перамогаў над расейскімі карнікамі паўстанцікі ўлады надалі Людвіку званьне палкоўніка, а генэрал-тубэрнатар краю Назімаў прызначыў за ягоную галаву буйную грашовую ўзнагароду і кінуў супраць трох сотняў змагароў, узброеных толькі косамі і паляўнічымі стрэльбамі, дзяве тысячы салдат і казакоў.

Съмерць Людвіка Нарбута каля Дубічай.
Літаграфія Міхала Эльвіра Андрыёлі. 1864—1865

На пачатку траўня 1863-га ў Дубіцкім лесе над ракой Котраю Людвік, якога адзін з сучаснікаў назваў «выразынікам духу і герайму эпохі», уступіў у свой апошні бой.

Праз год пасля паўстаньня знакаміты беларускі мастак, італіец з паходжаньня, Міхал Андрыёлі, які ваяваў пад камандаваннем Людвіка, створыць вядомы графічны твор, прысьвечаны съмерці Нарбута. Існуе думка, што сярод паўстанцаў на карціне паказаны і Францішак Багушэвіч, які змагаўся ў тым самым аддзеле.

Людвік Нарбут
7.9.1832, в. Шауры,
цяпер Воранаўскі раён —
4.5.1863, в. Дубічы,
цяпер Літва

Вас калі-небудзь арыштоўвалі за вашыя погляды? У сёньняшній Беларусі шмат хто на гэтае пытаныне адкажа станоўча і зразумее пачуцьці тых студэнтаў, гімназістаў, маладых службоўцаў — сяброў таемнага Братняга саюзу літоўскай моладзі, якіх у 1849-м паліцыя забірала ў Вільні, Менску, Горадні, Слоніме, Наваградку...

Ці на самым юным зь дзявюхсот прыцягнутых да съледства патрыётаў быў віленскі навучэнец Флярыян Даноўскі. Праз васімнаццаць бясконцых турэмных месяцаў гэты яшчэ амаль хлопчык з адухоўленым, лету-

ценным ablіччам і такай самай душою выслушаў вы рак ваеннага трывбуналу: пятнаццаць гадоў катаргі.

Перш чым закаваць шасціццацігадовага Флярыяна ў кайданы і адправіць на

этап, яго прагналі праз шыхт салдатаў з шпіртрутэнамі.

Напачатку ён, прыкуты да тачкі, працаваў у вусьцішных Нерчынскіх капальнях. Але ў кагосьці з началь-

Сутычка касінераў з царскай пяхотай

ства здрыганулася сэрца: юнака раскавалі й перавялі на пасяленыне ў Табольск.

Пры канцы 1850-х гадоў сябры Братняга саюзу літоўскай моладзі па амністый вярталіся ў родныя мясьціны. Аднак, думаючы, што дух нядайніх катаржанаў зламаны, каляніяльныя расейскія ўлады пралічыліся.

У красавіку векапомнага 1863-га Даноўскага зноў схапілі за прыналежнасць да паўстанцкай арганізацыі. Усе спробы царскіх катаў вырваш прызнаныне былі марныя. Тады Флярыяна падзвілі да шыбеніцы. «Табе толькі 29 гадоў, усё жыцьцё наперадзе, — сказаў расейскі капитан. — Усяго некалькі імёнаў і адрасоў...» — «Ня ведаю», — адказаў Даноўскі. На шыю накінулі пятлю й душылі да страты прытомнасці...

У траўні 1864-га — новы арышт. Пасьля двух гадоў астрогу — высылка ў Сібір.

Вярнуўшыся праз дзесяць гадоў на радзіму, ён знайшоў прытулак у Прынарачанскім краі ў маёнтку Карапінова мастака Альфрэда Ромэра, які ўвекавечыў Даноўскага ў адным з сваіх партрэтаў.

Магілаю гэтага чалавека-легенды апякуе ѡца сёньняшні калега Ромэр Алесь Цыркуноў, што пасяліўся ў тых мясьцінах.

Верагодны партрэт Флярыяна Даноўскага

Флярыян Даноўскі
1834, Панявежы,
Літва —
6.3.1902,
маёнтак Карапінова,
цяпер Паставскі раён.
Пахаваны на Канябіцкіх
могілках паблізу
в. Камаі, Паставскі раён

Яны былі розныя — векам, прафэсіяй, характарам. Іх збліжала адно — непрынняцьце расейскай улады, якая вырвала радзіму з эўрапейскай цывілізацыі. У 1863-м яны, ведаючы, на што ідуць, абнялі мацярок, сясьцёр і каханых і ступлі насустрach лёсу.

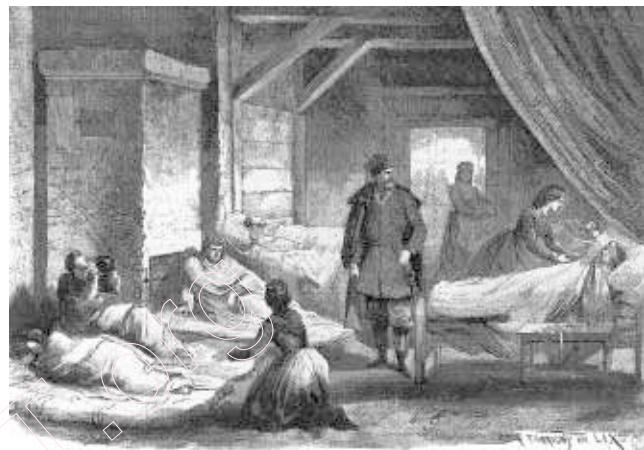
Тое паўстаньне застанецца адным зь нешматлікіх у гісторыі XIX стагодзьдзя прыкладаў, калі, у існасьці, купка ўзброеных людзей, баронячы сваю чалавечую і нацыянальную годнасць, кінула выклік велізарнай імпэрыі. Тры эўрапейскія народы — беларусы, паллякі і літоўцы — коштам жыцьця сваіх найлепшых сыноў выказалі пратэст расейскаму абсалютызму і дэспатызму, засвядчыўши прыхильнасць да канстытуцыйной і дэмакратыі.

Цэлястын Цэханоўскі

Цэлястын уваходзіў у Гарадзенскую рэвалюцыйна-дэмакратычную арганізацыю, створаную Кастусём Каліноўскім і Валерам Урублеўскім дзеля падрыхтоўкі паўстання.

Калі яно пачалося, Цэханоўскага прызначылі паўстанцкім грамадзянскім начальнікам Горадні. У яго кампэтэнцыі была вэрбоўка людзей у аддзелы інсургентаў, забесьпячэнне іх зброяй і рыштункам, пашырэнне газетаў і пракламацыяў.

Паўстанцкі лязарэт. 1863

У ліпені 1863-га Цэлястына схапіла паліцыя. Заслугі доктара перад паўстаннем царскі суд ацаніў сымяротным пакараньнем, якое ў выніку хадайніцтва сваякоў замянілі дваццацю гадамі катаргі. Ён будаваў Кругабайкальскі паштовы тракт, потым быў штатным лекарем Аляксандраўскага вінакурнага завodu, маючы практику яшчэ больш багатую, чым у Горадні, — сотні зъняволеных.

Пасля адбыцця пакарання былы паўстанец застаўся ў Сібіры і знайшоў апошні зямны прыстанак у Іркуцку. Цяпер там дзеянічае адно з самых вялікіх і вядомых у Расеі беларускіх культурных таварыстваў, якое мае імя іншага змагара 1863 году і нашага суічынніка Яна Чэрскага. Але слава гэтага ўсясьветна знанага геолига і географа не павінна захінуць памяці пра доктара Цэлястына Цэханоўскага, паўстанцкага галаўвы вольналюбівай Горадні.

Цэлястын Цэханоўскі
1835, маёнтак Горлава,
цяпер в. Горлава
у Дрыбінскім раёне —
10.1.1906, Іркуцк, Расея

У чэрвені 1863-га Менск абліцела вусыцшная вестка пра расстрэл царскімі карнікамі маладога афіцэра Міхала Цюндзявіцкага, сына маршалка Барысаўскага павету пана Мэльхіёра.

Такой была цана беларускага слова і беларускай думкі, напіша пазыней адзін зь біёграфаў патрыёта.

Галоўнай віною дваццацісімігадовага «асабліва не-бяспечнага злачынства» сталася пашырэнне першай не-легальнай беларускай газэты «Мужыцкая праўда», выдаванай Кастусём Каліноўскім.

Съледзтва высьветліла, што ў карчме барысаўскай вёскі Камень Цюндзявіцкі прачытаў адозву паўстанціка правадыра тamtэйшым сялянам.

Гэта быў першы съмартны вырак, выкананы ў тым змагарным годзе ў нашай цяперашняй сталіцы. Усе тры месяцы, пакуль разглядалася справа, менчукі спадзяваліся на вызваленіе арыштанта — дарэчы, выхаванца Пецярбургскага кадэцкага корпусу. Аднак начальнік «Северо-Западнага края» Мураёў рабіў стаўку на максымальную жорсткасць. Расстрэл, які адбыўся ў раёне вуліцы Серпухаўскай (цяпер Валадарскага), меў паказальны характар і павінен быў запалохаць гарадзкое жыхарства.

Але каты жорстка памыліліся. Калія сьвежай магілы адразу ж началіся штовечаровыя маніфэстацыі. Менчукі атулялі месца пахаванья з трох бакоў, і толькі з чацвертага нэрвова пераступалі з нагі на нагу расейскія варставыя. Надыходзіў момант, калі людзі ўкленчвалі. Малітвы зъмяняліся песнямі, а затым чыё-небудзь дзіця збирала букеты прынесеных кветак і аздабляла імі магілу.

Відэакамэраў у жандарскіх агентаў тады не было, таму прысутных яны праста перапісалі. Уздел у мірных пратэстах служыў падставаю для арышту, ды маніфэс-

Арыштаваны паўстанец на гарадзкай вуліцы. Тагачасны малюнак

тацыі не спыняліся, і ўлады мусілі перапахаваць цела расстралянага інсургента.

Праз некалькі дзесяцігодзьдзяў, у 1906-м, іншы прадстаўнік роду Цюндзявіцкіх — Віктар — выдасціў па-беларуску кніжку «Аб чым сёняня гамоняць у нас на Беларусі», увесе наклад якой будзе сканфіскаваны.

Яшчэ праз сто гадоў прафэсар Адам Мальдзіс пропануе ўсталяваць на месцы пакараныня съмерцю Міхала Цюндзявіцкага мэмарыяльны знак. Якой будзе рэакцыя цяперашніх уладаў, здагадацца няцяжка.

Міхал Цюндзявіцкі
1836, Барысаўскі павет —
2.6.1863, Менск.
Месца пахаванья
невядомае

Мне ўяўляецца, як агаломшыў яго прыезд у 1860-м на радзіму бацькі, каб працягваць мастацкую адукцыю ў славутай Акадэміі Святога Лука ў Рыме.

Паўнёвае сонца, насычаныя колеры, помнікі былых стагодзьдзяў... Але думка пра тое, што гэтая зямля можа стаць новай Айчынай, толькі мільганула і растала лёгкай аблачынкаю.

Домам была Беларусь, а родным горадам — любая Вільня, у лябірінце чыліх вулак заблукаваны, можна, здаецца, сустрэць самога сябе.

Вільня ўсё больш уладна скікала назад. Пагатоў сібры ўжо вызначалі там дату пачатку паўстання.

Андрэйёлі падзяляў погляды таго крыла патрыётаў, якіх называлі «чырвонымі» — Кастуся Каліноўскага, Валера Ўрублеўскага, яшчэ аднага італійца па крыві і ліцьвіна па духу Ахіла Банольдзі, якія марылі пра дэмакратычныя змены, у выніку якіх народы былой Рэчы Паспалітай, вырвашыся з Расейскай імперыі, здолеюць самі вырашыць свой лёс.

Ён ваюе ў аддзеле аднаго з кіраўнікоў паўстання Людвіка Нарбута.

Падзеі і ўражаныні тых змагарных месяцаў абуровілі й патас, і рамантычную танальнасць творчасці Андрэйёлі.

Міхал Андрэйёлі

Здолеўшы пасъля паўстання ўцячы з царскае турмы, мастак жыве ў Лёндане й Парыжы. Тым часам датуецца яго графічная праца «Съмерць Людвіка Нарбута каля Дубічаў».

Невядомікі аддзел інсургентаў вядзе жорсткі бой з шматкроць большымі сіламі расейскіх карнікаў. Поплеч з шляхічамі б'юцца сяляне ў кажушках. Цяжка параненага камандзіра паўстанцы на руках нясуць у лес. Яго пакідаюць апошнія сілы, але іх яшчэ стае на тое, каб рука не выпусціла пісталета.

Твор з разраду тых, куды ў маленстве хочаўшы трапіць, каб дапамагчы «нашым».

Душа мастака бунтуе супраць спакойнага жыцця ў эўропейскіх сталіцах.

Ён кідае выклік лёсу, вяртаецца на радзіму і — трапляе ў руکі жандараў. Пляцігадовая высылка ў Вятку здаецца цэлай вечнасцю. Суцеху дае толькі маляванынне ды заняткі з таленавітмі мясцовымі маладзёнамі. Іх завуць Віктарам і Апалінарем. Прозывішча — Васьняцоўскі.

У «залатым запасе» вялікай творчай спадчыны Michała Andrijałi — дрэварыты да паэмаў Адама Міцкевіча «Конрад Валенрод» і «Пан Тадэвуш», а таксама буйны гістарычны цыкл («Съмерць князя Кейстута», «Бітва ліцьвінаў з крыжакамі», «Гусьляр», «Хрышчэнне ліцьвінаў»), які абуджаў нацыянальную сувядомасць жыхароў краю.

Лёс адмераў яму крыху болей за паўстагодзьдзя. Героямі ягоных твораў найчасціцей былі асобы, надзеленыя шляхетным, рыцарскім духам. Па-рыцарску пражыў жыццё й сам Андрэйёлі. Італіец, якога Беларусь зрабіла сваім мастаком.

**Міхал Эльвіра
Андрэйёлі**
14.11.1836, Вільня —
23.8.1893, Варшава,
Польшча

Няхай даруюць мне знаёмыя вязыні турмы на менскай вуліцы Валадарскага, але, калі я сёньня праходжу паўзулье муры, найперш згадваю ня іх, сяброў і знаёмых, а зъняволеную тут паўтара стагодзьдзя таму Камілу Марцінкевіч.

Увесну 1863 году ўвагу съледчых судовага аддзялення Віленскай ваеннай акругі прыцягнуў групавы здымак, знойдзены пры ператрусе кватэры-атэлье менскага фатографа Антона Прушынскага, падазраванага ў сувязях з паўстанцамі. Рэч у tym, што чатыры чалавекі на фота былі апранутыя ў чамаркі — адзеньне, якое наслілі інсургенты. Як высьветліла съледztва, адзіная жанчына на здымку — дачка «сочинителя» Дуніна-Марцінкевіча, піяністка і сцяпівачка Каміла.

Каміла Марцінкевіч

Выявіўшы бліскучыя музычныя здольнасці ўжо ў раннім дзяяñстве, яна з васмі гадоў канцэртавала ў Менску, Вільні, Кіеве, Варшаве... У праграмах звычайна гучала музыка яе ўлюбёных Шапэна й Ліста і ўласныя творы. Не бяз посыпеху яна выходзіла на сцэну і як акторка — у tym ліку падчас паказу ў Менску славутай опэры «Сляянка» («Ідылія»), музыку да якой напісаў Станіслаў Манюшка, а лібрэта — бацька Камілы.

Але гэтая артыстычная натура мела й іншае жыцьцё. У 1861-м яе салён стаў месцам сходаў менскай арганізацыі патрыятычнага Літоўскага камітэту, які рыхтаваў вызвольнае паўстаньне. Неўзабаве Каміла, якая таксама належала да нелегалаў, была арыштаваная за ўдзел у антырасейскіх маніфэстацыйах і зъмешчаная ў вар'ятнію. Пратэсты менчукоў, якія дзень прыносли да съценай лякарні букеты кветак, змусілі ўлады вызваліць патрыётку. Аднак у лютым 1863-га яе зноў узялі пад варту. Падставай быў данос расейскага салдата, да якога Каміла зъвярнулася з просьбай прадаць зброю.

Каміла Марцінкевіч з бацькам (сядзіць трэці злева) і групай менчукоў-патрыётаў. 1863

Яе трymалі ў зъняволеныні ў Пішчалаўскім замку, вядомым сёньня як Валадарка, а потым у былым кляштары бэрнардынаў. Там яна атрымлівала лісты з прызнанынямі ў каханьні ад аднаго з кіраўнікоў менскай паўстанцкай арганізацыі Карала Станкевіча, што таксама трапіў за краты.

Далейшы лёс Камілы вырашыў учынак, які яскрава сведчыць пра яе непахісны дух. У жніўні 1863 году з вакна сваёй камеры яна кінула кветкі пад ногі паўстанцу Яну Жмачынскому, якога вялі на съмяротнае пакараныне. Адказам уладаў стала высылка дваццаціпяцігадовай Камілы Марцінкевіч пад паліцэйскі нагляд у горад Салікамск. Яна змагла вярнуцца толькі праз дваццаць гадоў — каб убачыць зямлю юнацтва і знайсці ў ёй вечны супакой.

Ці шкадавала яна пра той момант, калі яе рука кідала праз краты букет асуджанаму на съмерць інсургенту?

**Каміла Марцінкевіч
(у замужжы Асіповіч)**
Калі 1837, Менск —
пасля 1886, Вільня.
Пахаваная на віленскіх
могілках Росы (?)

Вам не даводзілася ставіць сябе на месца нашых суайчынінікаў, што жылі паўтара стагодзьдзя таму? Задумвацца аб tym, дзе вы былі б у 1863-м?

Кім вы лічыце іх, паўстанцаў? Героямі? Безразважнымі авантурнікамі? Вар'ятамі? Яны адказвалі на гэтыя пытанні сваім лёсамі.

Уявіце сябе ў на тоўне, што аднае чэрвенская раніца запоўніў перад збудаваным эшафотам віленскі Лукіскі пляц.

Аўдытар пачаў чытаць прысуд, і асуджанаму —

ладому й пагляднаму шыграпаклечаму інсургенту — загадалі зняць шапку. «Абидзецца! — крикнуў ён афіцэрам. — Ня бачу тут нікога больш годнага за сябе!»

Калі кат нацягваў пятлю, вяроўка парвалася, што здавен лічылася знакам невінаватасці, але, вядома ж, працгучала каманда паўтарыць экзекуцыю.

Студэнт юрыдычнага факультэту Маскоўскага ўніверсітэтэ Баляслаў Калышка браў удзел у сутычках з паліцыяй падчас хвалявання ў 1861 годзе.

Пасьля гэтага ён на паўгоду прыехаў дадому, у Лідзкі павет, дзе вёў рэвалюцыйную агітацыю ня толькі сярод сялянаў ды мяшчанства, але і съмела заходзіў у павятовай сталіцы ў цукроўню ды раздаваў там расейскім афіцэрам праклямацыі і памфлеты Аляксандра Герцэна.

У лютым 1863-га ён апошні раз зьявіўся ў Лідзе і ваколіцах, каб раззвітацца з сваякамі. Баляслаў атры-

Баляслаў Калышка

маў ад паўстанцікага кіраўніцтва прызначэннне ў Жамойць.

Хутка ягоны аддзел налічваў ужо некалькі сотняў стрэльбаў і косаў.

Калі ён прывёў сваіх людзей да Зыгмунта Серакоўскага, што меў званыне літоўскага ваяводы, той уражана ўсклікнуў: «Каб ня бачыў Вас перад сабою, ня даў бы веры, што Вы жывы, бо з столікіх небяспекаў хіба па небе можна было вырвашца!».

У змаганні з рэгулярнай арміяй імпэрыі паўстанцы маглі дасягнуць адно часоўых посьпехаў.

У красавіцкіх баях пад Біржамі жамойцкія інсургенты, на чале якіх, як і ў выпадку з Калышкам, часта стаялі нашы суайчыннікі, прадэманстравалі сапраўдны гераізм.

Аднак сілы былі няроўныя. Асабліва цяжкай для змагароў стратаю быў захоп у палон камандзіраў — Калышкі й Серакоўскага...

Баляслаў, як і Каліноўскі, назаўсёды застаўся дваццацішасцігадовым.

Паўстанцы 1863 году

Баляслаў Калышка

7.8.1837,
фальварак Карманішкі,
паблізу Эйшишкай,
цяпер Літва —
9.6.1863, Вільні.
Пахаваны

на Замкавай гары ў Вільні

Спрабую ўявіць, як Каліноўскі адзначаў свой апошні дзень нараджэння.

Віленскія Святаянскія муры, дзе ён, хаваючыся ад жандараў, жыве пад імем Ігната Вітажэнца. За марознымі вокнамі крывава барвянее зара-вечарніца. Там, на заходзе, дагарае паўстаньне. Там ляснымі дарогамі адыходзяць у Польшчу апошнія змагары...

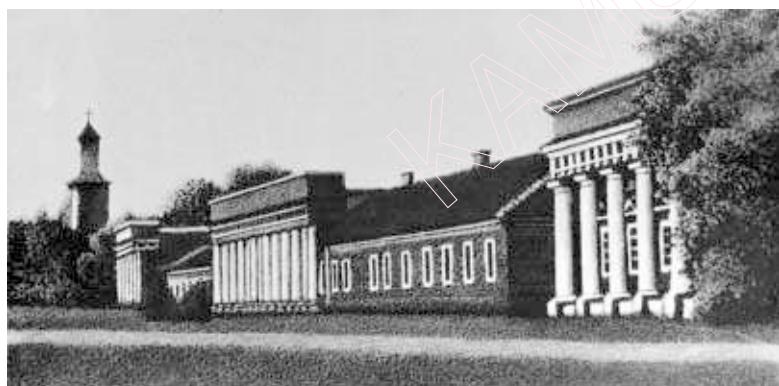
Магчыма, ён думае, што свабода стане бліжэйшай толькі на вышыню паўстанцкіх магілаў.

Магчыма, ён чакае сваю Марысъку чарнаброву, сваю галубку — нарачоную Марыю Ямант.

Магчыма, якраз у той са-
мы час былы паўстанцкі ка-
місар Магілеўскай губэрні
Вітаўт Парфіяновіч называе
на допыце ягоны адрас і
кансьпірацыйнае імя...

Да арышту застаемца
некалькі дзён, да эшафоту на Лукіскім пляцы і неўміру-
часыці — некалькі тыдняў...

Апошнім часам у беларускай прэсе раз-пораз зъяў-

Свіслацкая гімназія, у якой вучыўся Кастусь Каліноўскі.
З гравюры XIX ст.

ляючца артыкулы, дзе Каліноўскага, кірауніка паўстання 1863 году ў Літве-Беларусі і прыхільніка сама-
вызначэння народаў быў Рэчы Паспалітай, спрабу-
юць абвясціць «палякам»
(самі палякі з паўстанцага
Варшаўскага жонду, дарэчы,
называлі яго «сэпаратыс-
там»), які ў палітычных мэ-
тах проста загульваў з мяс-
цовымі «мужыкамі» (ажно
да таго, што выдаваў на іх
мове нелегальную газэту).

Найлепшы адказ такім
«гісторыкам» — ягоныя
перадсмяротныя «Лісты
з-пад шыбеніцы». Яны
зьевернутыя да беларусаў.
Яны напісаныя па-беларус-
ку. Яны прысьвечаныя буду-
чыні Беларусі. Яны ня стра-
цілі сваёй актуальнасці і ў
нашым XXI стагодзьдзі.

Мэмарыяльная пліта на
віленскіх Лукішках, дзе за-
вяршыўся зямны шлях на-
шага нацыянальнага героя,
зъмішчае недакладную дату
ягонага нараджэння. Калі-
ноўскі зъявіўся на съвет не
ў 1836-м, а ў 1838 годзе. Бе-
ларускую амбасаду ў Літве
такія «дробязі», відавочна,
не турбуюць.

Кастусь
(Вікенці Канстанцін)
Каліноўскі
2.2.1838, в. Мастваўляны,
Беласточчына —
22.3.1864, Вільня.
Пахаваны на Замкавай
гары ў Вільні

Калі я, акідваочы позіркам нашую літаратуру XIX стагодзьдзя, шукаў у ёй асобу найбольш калярытнную й экстравагантную, выбар спыніўся на Альгерду Абуховічу.

Ён быў нашчадкам старажытнага ліцьвінскага роду. Ягоныя продкі Міхал, Піліп і Тодар Абуховічы ня толькі займалі высокія дзяржаўныя й вайсковыя пасады ў Вялікім Княстве Літоўскім і праславіліся ў войнах су-праць расейцаў, туркаў ды швэдаў, але і пакінулі ціка-выя дыярыюшы і ўспаміны. Дзед пісьменніка Юзаф Абуховіч ваяваў у Касцюшкі. Абуховічы былі ў святаўзе з вядомым італійскім граф-скім родам Бандынэлі, які даў славутага скульптара Бача Бандынэлі й папу рым-скага Аляксандра III.

У сваіх мэмуарах Альгерд адзначыў: «Пазываючыся ў подпісы на дзядоў сваіх, грудзі мае парушае пачуцьцё нечага вялікага, сільнага...»

Альгерд вучыўся ў Слуцку, Жэнэве й Парыжы. Ягоным бацькам належалі вялікія маёнткі з тысячай сялянскіх душаў, што дазваляла маладому Ольдзю з камфортам падарожнічаць і жыць у Эўропе. Але ў 1863-м ён вярнуўся на

радзіму, каб стаць у шэрагі паўстанцаў, а затым апиніцца ў сібірскай высылцы.

Ён бліскуча валодаў італійскай, французскай, ангельской і нямецкай мовамі, аднак для ўласных твораў, якія падпісваў псеўданімам Граф Бандынэлі, абраў беларускую. Пры жыцьці ён ня ўбачыў ніводнага свайго тэксту

Паўстанцы 1863 году на этапе ў Сібір

надрукаваным, але ўвайшоў у гісторыю нацыянальнага прыгожага пісьменства як адзін з заснавальнікаў жанраў байкі, мастацкай прозы й мэмуарыстыкі.

Калі Альгерд, вырашыў перадаць усю сваю зямлю сялянам, суседзі-абшарнікі прыгрэзілі абвясціць яго вар'ятам. Тады ён пакінуў родны дом, захапіўшы з сабою толькі ўлюбёныя кнігі, і ператварыўся ў беднага слуцкага кватаранта.

У десным пакойчыку зь вялізнай кніжнай шафаю, адзінным сваім бацьцем, Граф Бандынэлі пісаў мэмуары — нязмушаны разум вольнай душы пра эпоху, літаратуру й вечныя праблемы чалавечай экзыстэнцыі. Першымі іх чытачамі сталі ягоныя маладыя сябры і вучні з створанага Абуховічам гуртка слуцкіх гімназістаў, у які ўваходзілі Язэп Даля і Пятро Карповіч — будучыя дзеячы вызвольнага руху.

**Альгерд Абуховіч
(псеўданім Граф
Бандынэлі)**

6.8.1840, в. Калацічы,
цяпер Глускі раён —
22.8.1898, Слуцак

Ягонага імя вы пакуль ня знойдзеце ў беларускіх энцыклапедыях. Расейская куля абарвала жыцьцё Адама Пуслоўскага на дваццаць першым годзе. У гісторыі паўстання 1863-га гэты съмартотны прысуд быў найбольш жорсткім, бо Адам удзельнічаў у збройным змаганні ўсяго адзін дзень.

Даходы сям'і давалі яму магчымасць ня толькі атрымліваць адукацыю ў кракаўскім Ягелёнскім універсytэтэ, але і бязьбедна жыць у старажытнай польскай сталіцы. Аднак пасля пачатку паўстання Пуслоўскі неадкладна вярнуўся на родную Наваградчыну. На жаль,

першыя дзеянні інсургентаў у тых мясцінах былі пазначаныя пячаткаю няўдачи.

У красавіку адзел з ста пяцідзесяці паўстанцаў быў атакаваны значна большымі сіламі карнікаў у раёне Налібокаў. У выніку дзівуючага бою змагары мусілі адысьці. Жандарскі палкоунік Рэйхарт зухавата рапортаваў пра шэсцьдзесят забітых і трыццаць палонных, дадаючы наконт уласных стратаў, што параненныя ўсяго адзін казак і адзін конь. Паўстанцы не ўпершыню трymалі ў руках зброю і за дзьве гадзіны пачэлі, безумоўна, ня толькі ў каня, аднак не выклікае сумневу, што яны пацярпелі цяжкую паразу.

Інсургент. 1863

Сярод палонных увагу карнікаў прыцягнуў малады шляхціч Пуслоўскі. Съледзтва атрымала звесткі, што ён вёў адзел, конна едучы наперадзе, а таксама ўласнаручна раздаваў зброю й сам прывёз у лес паўстанцікам съязг.

Суд вызначыў максимальная пакараньне — расстрэл, аднак абодва бакі не ўспрымалі яго як канчатковое, бо ўдзел Адама ў паўстанні вымяраўся гадзінамі: увечары ён пакінуў бацькоўскі дом, а назаўтра адбыўся бой.

Але здарылася фатальная неспадзянка: У той самы дзень, калі судовую пастанову накіравалі ў Вільню, туды прыбыў новы начальнік «Северо-Западнага края» Міхаіл Мураўёў. У царскага сатрапа, які ўсё жыцьцё замольваў свае юнацкія дзекабрысцкія грахі, быў галоўны прынцып: адразу запалохаць. Пуслоўскі стаўся адной з першых ахвяраў.

Ксяндзу не дазволіў спавядаць паўстанца, загадалі толькі багаславіць. Адам прасіў не завязваць яму вачэй, але расейскі афіцэр ня выканаў апошняга жаданьня асуджанага на съмерць і даў салдатам загад падысыці так блізка, што тыя амаль датыкаліся да Адамавых грудзей штыхамі...

Камі патрапіце ў ваколіцы Любчы, завітайце ў вёску Сенна і прыніясіце кветкі да помніка Адаму Пуслоўскаму і яго маці Эвэліне.

Помнік над фамільным склепам Пуслоўскіх, дзе пахаваны Адам і яго маці

Адам Пуслоўскі

1842 (?),
Наваградчына (?) –
26.6.1863, Наваградак.
Пахаваны ў в. Сенна,
Наваградзкі раён

Ён з тых, хто сваім жыцьцём абвяргае накінутую беларусам учэпістую думку, нібыта яны былі пазбаўленыя сваёй арыстакратыі.

Дзякуючы яму нашая сталіца ўжо амаль стагодзьдзе мае адну з сваіх непаўторных адметнасцяў — ратаваны Богам ад сучасных гэрastrатаў Чырвоны касцёл, або, дакладней, касцёл Святых Сымона і Алены. (Ёсьць сьведчаныні, што Машэраў распарадзіўся зьнесыці храм, які «портыл лицо социалистического города», аднак ажыцьцяўленню злачыннага намеру партыйнага кіраўніка рэспублікі перашкодзіла яго съмердзь.)

Эдвард Вайніловіч

Вайніловіч належаў да найбагацейшых аблшарнікаў краю, але, скончыўшы Пецярбурскі тэхналягічны інстытут і выправіўшыся на стажыроўку ў Эўропу, вырашыў пачаць яе простым работнікам на берлінскім паравозабудаўнічым заводе.

Вярнуўшыся ў Беларусь і заняўшыся сельскай гаспадаркай, Вайніловіч хутка ператварыўся ў ня ў самага пасыпховага прадпрымальніка ў сваёй галіне, аднак ніколі не абмяжоўваўся эканамічнымі інтэрэсамі. Ён адчыняў дзіцячыя прытулкі і школы, бараніў справы Літвы-Беларусі як дэпутат расейскай Дзяржжаўнай думы. Зусім небеспадстаўна Вайніловіча называюць першым беларускім экумэністам: ён фундаваў будаў-

ніцтва ня толькі касцёлаў, але і праваслаўных цэркvaў, заснаваў у Клецку камітэт абароны правоў габрэяў і татараў-мусульманаў.

Свой род ён заўсёды называў «мясцовым, беларускім», а ў мэмуарах пісаў пра «сталы контакт з усімі праявамі беларускага руху».

Вайніловіч і беларушчына — тэма для добрай дысэртацыі.

Фундатар нашага першага легальнага выдавецтвага таварыства «Загляненіе сонца і ў наша ваконца», шчодры ахвярадаўца «Нашае Нівы»...

Сапраўдны стацкі саветнік Эдвард Вайніловіч меў пяць царскіх ордэнau, сябраваў з старшынём расейскага савету міністраў Пятром Сталыпіным, які прапаноўваў беларускаму арыстакрату пасаду міністра сельскай гаспадаркі. Аднак той марыў пра аднаўленчынне Вялікага Княства Літоўскага, у 1918-м браў удзел у паседжанынях Ураду БНР і выступаў супраць падзелу краіны Масквой і Варшавай. Невыпадкова менавіта ў доме Вайніловіча ў Слуцку ў лістападзе 1920 году сабраліся дэлегаты зьезду Случчыны, што абвясціў падрыхтоўку да антыбалашвіцкага паўстаньня.

Эдвард Вайніловіч быў узорным мужам і бацькам, але Бог забраў у яго дзяцей, Сымона (1885—1897) і Алену (1884—1903), у гонар якіх у 1910 годзе і быў узьведзены Чырвоны касцёл.

З ініцыятывы ксяндза-магістра Ўладзіслава Завальнюка ў 2006 годзе парэшткі памерлага ў Польшчы Эдварда Вайніловіча былі ўрачыста перапахаваныя ў фундованым ім храме.

Эдвард Вайніловіч

13.10.1847,
майстрак Свяляпінка,
цяпер у межах Менску —
16.6.1928, Быдгашч,
Польшча.
Перапахаваны ў менскім
касцёле Святых Сымона
і Алены

Незалежна ад таго, вядома гэта цяперашняму кірауніку Беларусі альбо не, у нашай мінушчыне ўжо быў адзін законна абраны прэзыдэнт беларус.

Нават пачатак жыццёвага шляху выдаваў у Судзілоўскім асобу неардынарную й свабодалюбную. Вывучаючы мэдыцыну ў Кіеве, ён звязваецца з народнікамі і наведвае Швайцарыю, каб пазнаёміцца з ідэолягам народніцтва Пятром Лаўровым і тэарэтыкам анархізму Міхаілам Бакуніным.

Неўзабаве разам зь іншымі рэвалюцыянэрамі Судзілоўскі звязаецца сваё «хаджэнне ў народ» у Херсонскую й Самарскую губэрні. Але гэты самы народ глядзеў на агітатора зь недаверам і дзяліўся сваімі сумневамі з паліцыяй, у выніку чаго нядайні студэнт апыненцца на эміграцыі.

У Бухарэсце ён піша дысэртацыю ў галіне хірургіі, адначасова займаючыся пастаўкамі зброі баўгарскім паўстанцам Хрыста Бончева.

Пасля падрыхтоўкі ў адной з рэстарацыяў румынскай сталіцы банкету ў гонар 10-годзьдзя Парыскай камуні, няўрыйсльві беларус, ратуючыся ад паліцыі, трапіў у Амерыку, дзе выславіўся тым, што вылечыў сотні безнадзейна хворых і падаў у суд на Алеуцкага і Аляскінскага права-

Мікалай Судзілоўскі

слаўнага япіскапа Уладзімера, абвінаваціўшы таго ў карупцыі і амаральнасці.

Апынуўшыся на Гаваях, Судзілоўскі салідарызуецца з прыхільнікамі іх незалежнасці ад ЗША і здабывае як лекар і палітык такі аўтарытэт, што тубыльцы выбіраюць беларуса спачатку сэнатарам, а потым і прэзыдэнтам Гавайскіх выспаў (які, аднак, усё ж не патрапіў справіцца з анексіянісцкімі памкненнямі ма-гутнага суседа).

Расейска-японская вайна прывяла экс-прэзыдэнта Гавайскай рэспублікі ў Краіну ранішняга сонца, дзе ён спрабуе стварыць з палонных расейскіх салдатаў рэвалюцыйную армію і рушыць зь ёю на Москву і Пецярбург...

Мудра адмовіўшыся пазней ад настойлівых пропанаваў новых бальшавіцкіх уладаў вярнуцца на радзіму, былы рэвалюцыянэр, які стаў вядомым у сьвеце вучonym, сябрам Амерыканскай асацыяцыі генэтыкаў і Нацыянальнага геаграфічнага таварыства, завяршыў сваё доўгое жыццё ў Кітаі, пакінуўшы ўласнаручна складзеную эпітафію: «Hic jacet Limpatius Vagabundus», што ў перакладзе з лаціны значыць «Сюды кінуты вандроўны жабрак».

Нягледзячы на такую сціплую самацэнку, Судзілоўскому прысьвечанае мноства нарысаў, артыкулаў і кніг, апублікованых у розных краінах, у тым ліку і двухтомавая манаграфія ў Японіі. Блізу дзясяткта празаічных і паэтычных твораў пра першага і апошняга прэзыдэнта Гаваяў налічвае айчынная літаратура.

Пасля таго, як у супроцьвагу так і не прырученаму ўладай Саюзу беларускіх пісьменнікаў у краіне быў створаны новы, «чэсны» й правільны Саюз, на меншай колькасці твораў мусіць нарадзіцца і ў гонар першага прэзыдэнта Беларусі.

Мікалай Судзілоўскі

15.12.1850, Магілеў –
3.4.1930, Цяньцзінь, Кітай

Што можа змусіць беларуса адчуць сябе сынам менавіта гэтай зямлі, спадкаемцам яе гісторыі й мовы, адказным за яе прышласць?

У кожнага быў свой шлях да Беларусі і беларушчны.

Калі казаць пра маіх калегаў-літаратарам, дык у аднаго ўсё почалося з бабуліных замоваў на амаль незразумелай гарадзкому хлопчыку мове. У другога — з падараванага яму, восьміклясніку, раману Ўладзімера Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім», які доўга ляжаў непрачытаны, таму што быў анекдатычна прыняты за кнігу пра мэханізатараў. Знаёмае дзяючо пачало пісаць файнныя вершы, скроў съёзы ўбачыўшы, як у 1995-м з Дому ўраду здымалі Пагоню.

Янка Лучына

Аднойчы патомны мянчук Ян Неслухоўскі, шляхціч, выпускнік Пецярбургскага тэхналягічнага інстытуту, інжынер і крыху паэт, аўтар некалькіх, як ён казаў «вершаплётных пачынаńняў» на расейскай і польскай мовах, купіў квіток у гарадзкі тэатар. На яго сцэне тады гастралявала вандроўная трупа карыфэя ўкраінскай драматургіі, рэжысёра й актёра Міхайла Старыцкага.

Разышлася заслона — і з падмосткаў заместа звыклай расейшчыны палілася жывая ўкраінская мова. Той вечар зрабіў на Неслухоўскага калясальнае ўражаныне, ператварыўшы яго ў беларускага паэта Янку Лучыну.

Літаратуразнаўцы адзначалі, што, з аднаго боку, ягоная душа гарнулася да музы Байрана й Гайнэ, а з другога, прымярала сялянскую сывітку і грава на вясковай леры, каб на Парнасе яго прынялі за свайго Ян Баршчэўскі і Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч.

«Па сваіх матывах, — зацеміў філёзаф Уладзімер Конан, — вершы Лучыны — своеасаблівая ўвэртура да паэзіі Купалы й Коласа».

Ён пісаў на трох мовах, але найкаштоўнейшую ёсьць беларуская частка спадчыны — яшчэ й таму, што тут Лучына ішоў насуперак часу і абставінам. «Бяз мэты, гэта значыць, без надзеі на друкаваныне, маяй без таго кульгавая муз маўчыць, зубы съяўшы», — пісаў ён у хвіліны паняверкі.

Слова «кульгавая» — не выпадковы эпітэт: яшчэ зусім маладым паэт быў спаралізаваны і паслья лекавання мог рухацца толькі з дапамogaю мыліцаў. Аднак ён ня толькі хадзіў на службу і ў тэатар. Слы волі хапала нават на тое, каб займацца рыбалкай і паляваннем (што, дарэчы, нарадзіла чуткі, нібыта хвароба — ня больш чым геніяльная містыфікацыя).

Ён марыў быць пачутым. Гэта зьдзейснілася ўжо паслья съмерці, калі ў 1903-м у Пецярбургу беларускім адраджэнцам удалося абвесыці вакол пальца царскага цэнзара і выдаць Лучынаў зборнік «Вязанка» пад выглядам кніжкі на баўгарскай мове.

На я плю — народ Божы
Даў мне ў песні лад прыгожы...

Янка Лучына
(ад нараджэння
Ян Неслухоўскі)
6.7.1851, Менск —
16.7.1897, Менск.

Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Я напісаў пра яго кніжку і таму крыху ўяўляю, як з добрых ласкавых дзетак вырастаюць тэарысты.

У дзяцінстве Ігнас вылучаўся дабрынёю й набожнасцю. Ён картавіў літару «л», не любіў гульняў у вайну і за ласкавыя харектар заслужыў мянушку Коцік. Найлепшы выпускнік Беластоцкай рэальнай гімназіі, ён паступіў на мэханічны факультэт прэстыжнага Тэхнолагічнага інстытуту ў Пецярбургу.

Там пад упłyvам сацыялістычных ідэяў Ігнат зрабіўся атэістам і, перайшоўшы на нелегальнае становішча, уступіў у групу рэвалюцыянэраў-народавольцаў, якая дзень пры дні сачыла за царскімі выездамі.

На пачатку вясны 1881 года ў сталіцы імперыі пра Грэмеў выбух, рэха якога абляцела цэлы съвет. На на бярэжнай Кацярынінскага канала беларус Ігнат Грынявіцкі выканаў съмяротны прысуд, абвешчаны «Народнай волій» імператару Аляксандру II. Той дзень стаў апошнім і для самога царазабойцы.

Грынявіцкі выстаўляў Аляксандру II і свой рахунак: задушэнье паўстанція 1863 году, забарона беларускага друкаванага слова, закрыцце апошній у краі вышэйшай навучальнай установы — Горы-Горацкага земляробчага інстытуту. Невыпадкова група студэнтаў-народавольцаў з Беларусі, якая ў 1884-м пачала выдаваць у Пецярбургу падпольны гектаграфічны часопіс

Ігнат Грынявіцкі

«Гомон», назвала Ігната Грынявіцкага «адным з гарачых заснавальнікаў беларускай фракцыі».

Захапленыне асабістай мужнасцю Грынявіцкага адразу цымяне, калі даведваецца, што на Кацярынінскім канале бомбы тэарыстаў абарвалі жыцьці бязвінных ахвяраў: казака з царской аховы, хлопчыка і жанчыны-салдаткі. Шэсьць чалавек атрымалі цяжкія раны, адзінаццаць — лёгкія. Некаторыя выпадковыя мінакі страцілі зрок, слых, засталіся калекамі.

У сваім запавеце Грынявіцкі марыў, каб «пачаты рух скончыўся перамогаю, а не татальнym вынішчэннем лепшых людзей краіны». Праз некалькі дзесяцігоддзяў атрымалася якраз вынішчэнне.

З пачуцьцём, далікатна кажучы, няёмкасцю чытаем мы сёньня такія вось радкі вядомага паэта:

Карэта цара выяжджае
(Гэткі на колах гадзючнік!)
У канале Кацьчыным воды
Да блізкага мора бягучь.
Вось бомба. Хай з падлы съмярдзючай,
Хай зь яго, ката народаў,
Ката маёй Беларусі
Зараз шматкі палятуць...

Грынявіцкі і яго паплечнікі былі ахвярамі аблуднага вучэння, але яны вартыя нашай памяці. Памяці, якая перасыерагае.

Ігнат Грынявіцкі
Жнівень 1855,
маентак Басін,
цяпер в. Калінаўка,
Клічаўскі раён —
13.3.1881, Пецярбург,
Расея.
Месца пахавання
невядомае

Ёсьць асобы, згадваючы якіх, асабліва востра шкадуеш, што лёс разьвёў вас у часе...

Яна лічыла сябе грамадзянкай Вялікага Княства Літоўскага.

На яе грошы быў выдадзены славуты «Вянок» Максіма Багдановіча.

Яна пражыла доўгае й складанае жыцьцё, нарадзіўшыся яшчэ да паўстання Каліноўскага і завяршыўшы зямны шлях у год заканчэння Другой усясьветнай вайны. Магдаленін бацька, вядомы археоляг

Ян Завіша, валодаў вялікімі землямі на Меншчыне. Іхні «сталіцаю» быў маёнтак Кухцічы паблізу Ўзы. Там прымінула самая съветская частка яе дзяяцінства. Там юная арыстакратка ўсьвядоміла сябе беларускаю.

У 1906-м удава польская граfa Людвіка Красінскага Магдалена павянячала ся ў Лёндане з князем Мікалаем Радзівілам. Найвышэйшыя польскія колы выказалі непрыхаванае незадавальненне шлюбам князя з багатай удавой, якая паводле гадоў магла быць ягонаю маці, хоць галоўнай

прычынаю такога стаўлення была, відаць, дабрачынная дзеянасць Магдалены на карысць беларускага руху.

Княгіня шчодра фундавала «Нашу Ніву» і беларускія выдавецкія суполкі. У сваіх уладаньнях у Кухцічах, Уздзе і Каменцы яна адчыніла беларускія школы.

Магдалена Радзівіл

Хаваць мужа, які загінуў на фронце ў 1914 годзе, Магдалена Радзівіл запрасіла ксяндза Аляксандра Астрамовіча (вядомага таксама, як паэт Андрэй Зязюля), аўтара вершу «Божа, што калісь народы на асобкі падзяліў», які на пачатку XX стагодзьдзя пэўны час уважаўся за беларускі нацыянальны гімн.

У тых гады княгіня жыла пераважна ў Беларусі: то ў сваім маёнтку, дзе ўсе службоўцы мусілі карыстацца беларускай мовай, то ў Менску, дзе яе дом на Захараўскай вуліцы быў заўсёды адкрыты для дзеячаў нацыянальнага Адраджэння.

Яна вітала абвяшчэнныне незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі.

Балюча перажываючы канфэсійную разъяднанасць беларусаў, яна марыла пра аднаўленне зынішчанай каляніяльнымі расейскімі ўладамі Вуніяцкай царквы. На заснаваныне беларускай грэка-каталіцкай сэмінары ў Рыме княгіня ахвяравала аднаму зь беларускіх съвтароў сваё фантастычна драгое дыямантавае калье, лёс якога варты дэтэктыўнага раману.

У Нямеччыне, дзе яна жыла пасля рэвалюцыйных забурэнняў на Бацькаўшчыне, да ўлады рваліся нацысты.

Рашучae непрыніццце антысэмітизму змусіла нашу арыстакратку эміграваць у Швайцарыю.

Адыходзячы ў лепшы съвет у пераможным для антыгітлерскага альянсу 1945 годзе, княгіня марыла пра Беларусь, вызваленую ня толькі ад нацысцкай, але і ад бальшавіцкай акупацыі.

Магдалена Радзівіл
(ад нараджэння
Завіша)
8.7.1861, Варшава,
Польша –
6.1.1945, Фрыбург,
Швайцарыя

Яго яшчэ пры жыцьці называлі бацькам беларускага тэатру. У той самы час суседзі-шляхцічы мелі яго за дзівака, а жонка лічыла вар'ятам.

Скончыўшы Рыскую каморніцкую вучэльню, Ігнат працаўаў у розных кутках Беларусі. Каморнікам ён быў нетыповым: калі іншыя сядзелі пры картах і пляшцы, Буйніцкі ішоў на вячоркі, адкуль вяртаяўся з запісамі песьняў, замалёўкамі народных строяў і арнамэнтаў. Зь юнацтва ім валодала мара зусім не пра спакойнае заможнае жыцьцё — тая мара, якая прывяла ў прыватную драматычную студию ў Вільні, а потым дапамагла згуртаваць вакол сябе групу артыстаў-аматарапу.

Хутка ў родных Палевачах і ў бліzkіх Празароках Буйніцкаму зрабілася цесна. У 1910-м ён з сваімі танцо-

Ігнат Буйніцкі

Ігнат Буйніцкі (у цэнтры) з сваімі акторамі

рамі зь вялікім посьпехам выступае на першай беларускай вечарынцы ў Вільні, а неўзабаве, укладаючы ў справу ледзь ня ўсе ўласныя сродкі, стварае прафэсійную трупу — сынтэтычны сцэнічны калектыў, дзе акторы служылі адразу некалькім музам. Узорам такога майстра быў сам дзядзька Ігнат: выходзіў на сцэну ў драматургічных творах, дэкламаваў вершы, танцаваў, сипяваў сола і ў хоры.

У 1910—1911 гадах трупа Буйніцкага зъдзейсніла трохфальны гастролі па Беларусі, выступіўшы з паказамі ў Дзісне, Свянцянах, Паставах, Палацку, Нясьвіжы, Слуцку... У Менску, дзе тэатар ставіў «Моднага шляхцюка» К. Каганца і «Па развізіі» М. Крапіўніцкага, артыстаў засыпалі ружамі. Пасьля спектакляў Буйніцкага ў Пецярбургу й Варшаве газэты пісалі пра «калясальны посьпех» тэатру, што «будзіць у беларусаў пачуцьцё нацыянальнай годнасці».

Улады зрабілі свае высновы: рэжысэра і яго палечнікаў узялі пад паліцыйскі нагляд, паказы пачалі забараняць. Уціск і матэрыйальная праблемы змусілі Буйніцкага зачыніць тэатар...

«Калі-небудзь, — пісала на пачатку XX стагодзьдзя «Наша Ніва», — калі пра будзіцца съядомасцьць ва ўсяго беларускага народу, памяць Ігната Буйніцкага будзе съяўтой для ўсіх».

У сямідзесятых гадах на ягонай радзіме зьявіўся помнік. Праўда, да абуджэння съядомасці ўсяго народа яшчэ далекавата. Запытаўшыся ў Празароках у сустрэчнага дзядзькі, дзе помнік Буйніцкаму, я пачуў пытаньне ў адказ: «Што такое помнік?».

Ігнат Буйніцкі

22.8.1861,
фальварак Палевачы,
цяпер в. Палевачы,
Глыбоцкі раён –
22.9.1917, паблізу
в. Палачаны,
цяпер Маладэчанскі раён.
Перапахаваны
у мяст. Празарокі,
Глыбоцкі раён

Спыніўшыся ў Рэчыцы каля помніка Мітрафану Доўнару-Запольскаму, я адразу згадаў ягоныя сказаныя на пачатку ХХ стагодзьдзя афарыстычна-прапорчыя слова: «Народ, які меў сваю дзяржаву, мусіць мець яе зноў»...

Асаблівую ролю ў лёсце Доўнар-Запольскага адыграў Кіеў.

Якраз там яго адлічылі з восьмае клясы гімназіі за чытаныне кнігай «злачыннага зъместу», а менавіта — Тараса Шаўчэнкі і лістоў да Аляксандра Герцэна. Аднак Мітрафан здолеў здаць гімназічныя іспыты экстэрнам і паступіць у Кіеўскі ўніверсітэт.

У 1905-м калегі-гісторыкі віншавалі яго з абаронай доктарскай дысэртатыў.

Пра шырыню разгляданай вучоным праблематыкі кажуць назовы ягоных дасьціледаваньняў: «Да гісторыі Люблінскай вунії», «Нарыс гісторыі Крывіцкіх і Дрыгавіцкіх земляў да канца XII ст.», «Адносіны беларуса да зямлі»...

Ён апублікаваў тэкст Баркулабаўскай хронікі — выдатнага помніка нашага летапісаньня пачатку XVII стагодзьдзя.

Акт 25 сакавіка Доўнар-Запольскі, як съведчаць сучаснікі, сустрэў «зь вялікай радасцю й надзеяй, без ваганьня і засыярогаў». Кіеўская місія Беларускай Народнай Рэспублікі, у якой ён працаваў, была адной з найбольш дзейных.

На даручэньне нашага незалежніцкага Ўраду вучоны напісаў нарыс «Асновы дзяржжаўнасці Беларусі», які разам з мапаю краіны выйшаў у 1919-м на беларускай, французскай, німецкай, польскай і расейскай мовах і стаўся выдатным інфармацыйным дапаможнікам для ўсіх дыпламатычных прадстаўніцтваў БНР. (Між іншага,

у брашуры адзначалася, што «абшару Беларусь мае каля 258 000 кв. км, на якім жыве 12 млн беларусаў і больш як 3 млн іншых нацыянальнасцяў». Цікава суднесці гэтыя лічбы зь іх сёньняшнімі афіцыйнымі адпаведнікамі.)

У той час Мітрафан Доўнар-Запольскі разглядаўся як найверагоднейшы кандыдат на пасаду рэктара будучага Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэту. Аднак палітычная сітуацыя надзвычай імкліва мянялася...

У 1925-м ён займаў пасаду прафэсара катэдры гісторыі пэдфаку БДУ, з'яўляўся старшынём гістарычна-археалагічнай камісіі Інстытуту беларускай культуры, але ўсяго праз год мусіў пераехаць у Москву.

Неўзабаве, як «ідэйна заганны», быў асуджаны рукапіс яго кнігі «Гісторыя Беларусі». Гісторык з эўрапейскім імем зарабляў на жыцці ў Інстытуце футравай гаспадаркі...

Ягоная «Гісторыя» выйшла ўжо ў незалежнай Беларусі ў 1994-м.

Мітрафан Доўнар-Запольскі
14.6.1867, Рэчыца –
30.9.1934, Москва, Расея.
Пахаваны на маскоўскіх
Данскіх могілках

Ён мог стаць нашым першым прэзыдэнтам. Гаворка ідзе, вядома, не пра выбары 1994 году, а пра час абвяшчэння Беларускай Народнай Рэспублікі.

Прыехаўшы пасля навучанья ў Эўропе ў родны маёнтак, Раман хутка зарэкамэндаваў сябе як чалавек, якога цікавіць ня столькі ўласная гаспадарка, як лёс краю.

З tryбуны расейскай Дзяржаўнай думы ён, дэпутат ад Менскай губэрні, выступаў за пашырэнне сялянскага землеўладаньня, але рашуча бараніў прыватную ўласнасць на зямлю.

Нацыянальнае Адраджэннне ён успрыняў як сваю крэйную справу. Скірмунт фінансуе беларускія выданні. У 1917-м кіруе Беларускім нацыянальным камітэтам і вядзе з Часовым расейскім урадам перамовы пра самастойнасць Беларусі.

У 1918-м ён падтрымаў абвяшчэнне БНР і працаў у яе Народным сакратарыяце. У лістападзе ў складзе надзвычайнай беларускай дэлегацыі дамагаўся прызнання незалежнасці Беларусі ў Нямеччыне й Швайцарыі.

Бальшавікі мелі яго за ворага, беларускія сацыялісты называлі «кансерватарам».

Пасля Рыскай дамовы паміж Польшчай і савецкай Расеяй ён вярнуўся ў сваё заходнебеларускае Парэчча і скіраваў энэргію на эканамічныя рэформы. Заробку мужчыны, які працаваў у Скірмунта, хапала на ўсю

Раман Скірмунт

сям'ю, і жонка магла ўжо цалкам прысьвяціць сябе выхаванню дзяцей.

У верасьні 1939-га нейкі абібок прыбег у Парэчча з весткаю, што з боку мяжы рухаецца цягнік з савецкімі салдатамі.

Пахапаўшы чырвоныя сцягі, дзясяткі два галаштан-цаў кінуліся сустракаць «вызваліцеляў». Але на цягніку ехалі польскія войсковыя. Іхні камандзір загадаў расстраляць «здрайцаў». Нехта паспешу паклікаць пана Скірмунта. Каб уратаваць сялянаў, той укленчыў перад афіцэрам. Можна ўяўіць, чаго гэта каштавала сямідзесяцігадовому беларускаму арыстакрату.

У краіне саветаў, дзе праз колькі дзён апынулася Парэчча, гонар і годнасць патомнага шляхціча-незалежніка мелі свой кошт.

Для вырашэння лёсу Рамана Скірмунта новая ўлада склікала вясковы сход. Насуперак волі камісара Холадава сяляне выказаліся за тое, каб пакінуць пана жывым і на волі. Тады камісар — пад выглядам адправы Скірмунта на допыт у раён — даручыў некалькім «надзейным таварышам» зь мясцовых жыхароў завесыці «ворага народу» ў лес і ліквідаваць.

Скірмунта расстралялі. Ён не памёр адразу, і забойцы — тыя, каго пан Раман у неўраджайныя гады ратаваў ад съмерці дармавымі харчамі, — давівалі ахвяру камяніямі.

Дакумэнты сведчаць, што ў 1939—1940 гадах загінулі пры розных абставінах усе мужчыны з роду Скірмунтаў, якія апынуліся на савецкай тэрыторыі.

Раман Мар'ян Скірмунт
7.5.1868, в. Парэчча,
цяпер Пінскі раён —
7.10.1939, ваколіцы
в. Парэчча.
Перапахаваны ў Парэччы

Калі вы апынецяся ў мясці Дрысьвяты, што на Браслаўшчыне, не абмінеш галоўную тамтэйшую славутасць — драўляны Петрапаўлаўскі касьцёл, збудаваны ў дваццатых гадах мінулага стагодзіся з рымскамі стылем мадэрн. Таленавіта ўштукаўаны ў прывазёрнае навакольле, гэты храм зь яго пяціяруснай вежай-званіцай стварае непаўторны краявід, што натхняў і натхняе мастакоў і проста падарожнікаў, якім удаюся патрапіць у гэтыя мясыціны — цяпер памежную зону з прапускным рэжымам.

Стваральнік драўлянага дрысьвяцкага дзвіва — Лярон Вітан-Дубейкаўскі, асаба калярытная і таленавітая ў шмат якіх сферах.

Выпускнік Парыскай акадэміі архітэктуры, ён будаваў цэрквы на Смаленшчыне, аднаўляў касьцёлы ў Амсьціславе, Воршы, Кры-

Петрапаўлаўскі касьцёл у Дрысьвятах, збудаваны паводле праекту Лявона Вітан-Дубейкаўскага

чаве й Смалянах, спраектаваў царкву ў Відзах і мноства іншых пабудоваў на Віленшчыне і ў Вільні, дзе назаўсёды атабарыўся на пачатку 1920-х.

Калегі і вучні ведалі яго як зацятага беларускага незалежніка, які калісьці, жывучы ў Менску, рэгулярна завітваў у «Беларускую хатку», а пазней выконваў абавязкі прадстаўніка Беларускай Народнай Рэспублікі ў Варшаве. Свае прыхільнікі былі і ў Лявона-літарата, аўтара вострых і дасыпіных паэтычных твораў, сярод якіх вылучаецца байка «Цягне воўк — пацягнуць воўка».

Яшчэ адзін штрых да партрету Лявона Вітан-Дубейкаўскага: праз некалькі гадоў пасля съмерці свайго нарачонага Івана Луцкевіча Лявонавай жонкаю стала Юліяна Мэнке, віленская немка, якая ўдзельнічала ў беларускім руху і, перажыўшы Лявона, прысьвяціла яму напісаную па-беларуску книгу ўспамінаў, што пабачыла съвет у пяцідзесятых гадах ў Нью-Ёрку. Тамсама, дарэчы, зъберагаючца і многія рукапісы Дубейкаўскага.

**Лявон
Вітан-Дубейкаўскі**
19.7.1869,
в. Дубейкава,
цяпер Амсьціслаўскі раён —
6.11.1940, Вільня.
Пахаваны на віленскіх
могілках Росы

Калі паслья пэўнае даты на днях нараджэння мне сьпываюць «Сто гадоў», я ня стаўлюся да гэтых зычэннія занадта паважна, але не забываю, што часам яны збываюцца. Гэта мог бы засьведчыць адзін з герояў маёй кнігі «Таямніцы полацкай гісторыі» Ёсіф Стаброўскі.

Пачатак ягонага жыцьцёвага шляху прадвызначыла зъўленне на съвет у шляхецкай сям'і афіцэра. Юзіка аддалі на выхаванне ў кадэцкі корпус, адчынены ў мурах ліквідаванай царскімі ўладамі Полацкай акадэміі.

Улады хацелі бачыць кадэтаў вернымі слугамі імператарскага трону. Але шмат хто з гадаванцаў Полацкага корпусу меў сваё ўяўленне пра абавязак перад Бацькаўшчынай. Стаброўскі ніколі не забываў, што ён — унук паўстанца 1863 году,

Ёсіф Стаброўскі

прыкутага да тачкі на расейскай катарзе.

Захоплены ў Полацку гісторыяй, Ёсіф пазыней закончыў Маскоўскі археалагічны інстытут. У чыне палкоўніка ён завяршыў Першую ўсісветную вайну, крыв-

Полацкі кадэцкі корпус, дзе вучыўся Стаброўскі. Паштоўка пачатку XX ст.

ху паслужыў у Чырвонай Арміі і, не пранікшыся бальшавіцкім ідэямі, вярнуўся ў родны Слонім. Там, у Заходній Беларусі, нашай інтэлігенцыі таксама даводзілася нялёгка, але, адрозна ад СССР, яе фізычна не зынішчалі і магчымасцю для працы на будучыню Беларусі, асабліва ў жудасных і крызвавых для БССР 1930-я, было болей.

Сабраныя гэтым апантанным слугою Кліё ўнікальныя калекцыі леглі ў аснову Слонімскага гарадзкога музею. Калі ў чэрвені 1941-га ў горадзе зьявіліся немцы, Стаброўскі запакоўваў і хаваў свае экспанаты. Гітлераўскі афіцэр зайшоў у музэй акурат тады, як сівы сямідзесяцігадовы дырэктар здымаў зь сцяны карціну Верашчагіна. «Верашчагіну месца ў Дрэздэнскай галерэі», — пракамэнтаваў сітуацыю адукаваны візитант. У адказ колішні полацкі кадэт закруціў «мастацтва-знаўцу» ў форме дулю і дзівам пазыбегнуў съмерці.

Зямны шлях Ёсіфа Стаброўскага завяршыўся ў 1968-м, на дзевяноста дзясяткам годзе жыцьця. За чатыры гады да гэтага Полацкі гарвыканкам узнагародзіў ганаровымі граматамі ўдзельнікаў руйнавання сабору Святога Стэфана і некалькіх іншых будынкаў былых акадэміі й кадэцкага корпусу, што далі Беларусі цэлае сузор'е славутых імянаў.

Ёсіф Стаброўскі з жонкай

Ёсіф Стаброўскі
2.11.1869, Слонім —
15.1.1968, Слонім

Існуе гэтак званая формула гісторычнага аптымізму: «Усё будзе добра, толькі мы да гэтага не дажывём». Аляксандар Уласаў адрэдагаваў яе, зрабіўшы яшчэ больш арыгінальнай і жыцьцесціўвярджальняй. «Усё будзе добра, толькі нічога ня трэба рабіць», — любіў паўтараць ён. Праўда, абвінаваціць самога Уласава, што ён датримоўваўся гэтага прынцыпу, ня надта выпадае.

Мяркуйце самі.

Адзін з заснавальнікаў нашай першай палітычнай партыі — Беларускай Сацыялістычнай Грамады і сябар яе цэнтральнага камітэту.

Ад снежня 1906-га (з пятага нумару) да траўня 1914-га — рэдактар-выдаўец «Нашай Нівы», да супрацоўніцтва зь якой далучыў найталенавіцейшых літаратарапаў, у тым ліку і Янку Купалу, што стаў новым рэдактарам газэты.

Публіцыст, якога царскія ўлады ня раз прыцягвалі да адказнасці за вострыя публікацыі, а ў 1909-м асуздзілі на чатыры месяцы зняволеняня.

Удзельнік Першага Ўсебеларускага зьезду.

Сябра Рады Беларускай Народнай Рэспублікі...

Рыскі трактат 1921 году, які раскалоў Беларусь на Заходнюю і Ўсходнюю, засыпей Уласава ў Радашкавічах. Ён стварае там беларускую гімназію імя Францішка Скарыны, бароніць нацыянальныя інтарэсы як сэнатар Польскага сойму, выконвае абавязкі старшыні галоўнай управы Таварыства беларускай школы...

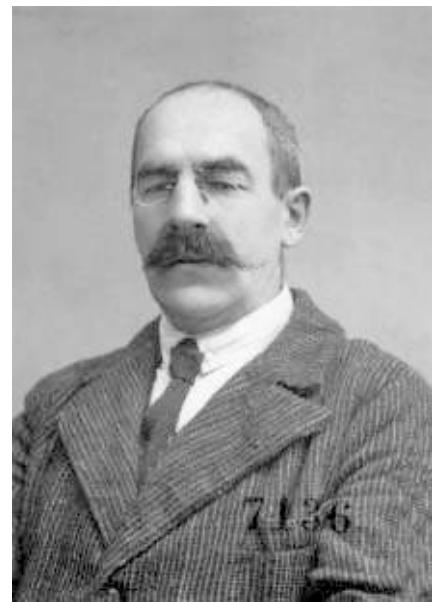
Высокі, атлетычнага складу, з зухавата падкрученымі вусамі і ўтульным густым басам, Аляксандар Уласаў прэтэндуе на ролю самай калярытнай ды імпазантнай постаці нашага нацыянальнага руху. У ягоным фальварку Мігаўка стаялі разнастайныя спартовыя прыстасоны, на якіх гаспадар, як сказаў б цяпер, «качаўся» і

выпрабоўваў дужасць і спрыт візитаў. Ці ня першы ў навакольлі ён рызыкнуў надзець шорты, спарадзіўшы чутку, што сэнатар ходзіць у трусах. Госыці ціха войкалі, калі бачылі ў каміннай залі «невялічкую», паводле слоў уладальніка Мігаўкі, пяціметровую канапу, паседжваючы на якой, дзядзька Аляксандар мэлянхолічна выпіўваў пяцілітровы імбрычак моцнай гарбаты.

Але шмат у чым гэты арыгінал і волат заставаўся па-дзіцячаму наўным.

У верасьні 1939-га ён з кошыкам яблыкаў сустракаў чырвонаармейцаў.

Неўзабаве — «каб працаваць дзеля добра Беларусі» — Уласаў выправіўся ў Маладэчанскі аддзел асьветы. Адтоль яго накіравалі ў НКВД, дзе ветлівы супрацоўнік прапанаваў былому сэнатару пісьмова распавесці пра ранейшую дзейнасць. Дзядзька Аляксандар напісаў сямнаццаць старонак і пачуў задаволенае: «На обвинительный акт достаточно». Дадому, асуджаны за «шпіонско-правакаторскую дзейніцтва» на пяць гадоў канцлягераў, ён ужо не вярнуўся.

Аляксандар Уласаў
28.8.1874, Вялейка —
11.3.1941, Новасібірск*,
Расея.
Месца пахавання
невядомае

* Паводле съведчанняў сваякоў, Аляксандар Уласаў памёр на этапе ў Марыінскія лягеры.

У беларускай літаратуры няма Дзядзькі, а вось Цётка — ёссыць.

Гэта яшчэ раз па-свойму падкрэсьлівае выбітную ролю нашых жанчынаў у лёсе Бацькаўшчыны ад часоў Рагнеды.

Алаіза Пашкевіч, якая ўзяла сабе такі цёплы псеўданім, безумоўна застанецца ў гісторыі самай знакоўмітай і яркай дзяячкаю нацыянальнага Адраджэння пачатку XX стагодзьдзя.

Яна пачала пісаць пад упрыгам Францішка Багушэвіча і пазней, у прадмове да сваёй «Скрыпкі...», згада-

вала аўтара «Дудкі беларускай» зь незвычайнай цепынёю: «Дзякую табе, Мацей Бурачок! Чэссыць і слава тва-
ему словаму! А ты, «дудка»,
грай і мне голас дай...»

У пражытых ёю сорак гадоў зъмясьцілася б, здаецца, некалькі доўгіх жыцьцяў.

Яна стварала з аднадумцамі Беларускую Сацыя-
лістычную Грамаду.

Бліскучая выступала на мітынгах і сходах, а сваю вілен-
скую кватэрну зрабіла месцам сустрэчаў беларускіх інтэ-
лектуалаў.

Ахвярная фэльчарка й сястра міласэрнасці, Алаіза трymала ў сутарэннях лякарні шапірограф, на якім у 1905-м быў памножаны ейны верш «Вера беларуса»:

*Веру, братцы, ў нашу сілу,
Веру ў болі нашай гарт:
Чую агонь у нас — ня брыну,
Бачу, братцы, мы ня з карт,
Мы ня з гіпсу, мы — з каменюня,
Мы — з жалеза, мы — са сталі,
Нас кавалі у пламенюні,
Каб мацнейшыя мы сталі...*

Шэссыць гадоў палітыч-
най эміграцыі яна скарыста-
тала на вывучэннне філя-
зофіі, гісторыі й філялогіі ў
Львоўскім і Кракаўскім уні-
вэрсітэтах.

Тамсама, у тагачаснай
Аўстра-Вугоршчыне, у
Жоўкве пад Львовам, выда-
ла два зборнікі — «Хрэст на
свабоду» і «Скрыпка белару-
сская», якія сталі клясы-
кай.

Яна вандравала па Італіі,
Нямеччыне, Фінляндіі й
Швэцыі.

Была аўтаркаю «Нашай
Долі» і «Нашай Ніві» і ак-
торкаю ў першай беларус-
кай тэатральнай трупе Ігна-
та Буйніцкага.

Засноўвала падпольныя
беларускія школкі і першыя
беларускі часопіс для дзе-
цей і падлеткаў «Лучынка».

Яе душа бясконца праг-
нула вышыні й свабоды.

Цётка зь дзяўчынкай
у беларускім строі.
Фатаграфія з збору былога
Беларускага музею імя Івана
Луцкевіча ў Вільні

Цётка
**(ад нараджэння Алаіза
Пашкевіч)**
15.7.1876,
фальварак Пешчын,
цяпер Шчучынскі раён —
17.2.1916, в. Стары Двор,
Шчучынскі раён

Арлы-брацуці, дайце скрыдлы,
Бо унізе жыць мне збрыйдла,
Кіньце кожны адно пёрка,
Бо жыць ўнізе стала горка...

Арлы ці анёлы скінулі ёй
пёркі ў 1916-м, калі Цётка,
лекуючы аднавяскоўцаў ад
тыфусу, не ўратавалася сама.

Нейкі час я жыў у Менску на вуліцы Купрыяна娃а, дзе ёсьць ціхі сквэр з старасьцю і клёнамі. Пад імі я любіў гуляць восеньскімі веџарамі, пакуль не знайшоў аднойчы перакулене надмагільле.

Як выявілася, гэта быў зусім ня сквэр, а колішнія зруйнаваныя паводле савецкай завядзёнкі Німецкія (лютэранскія) могілкі, на якіх у трэціятага гады мінулага стагодзьдзя часам хавалі расстрэляных «ворагаў народу».

Згодна адной з вэрсіяў, менавіта там знайшоў свой апошні прыстанак беларускі патрыёт айцец Мікалай Шамяціла...

У студзені 1920-га рэвідэнт Часовага Беларускага нацыянальнага камітэту па Слуцкім павеце Андрэй Бараноўскі не безъ здзіўлення пісаў у сваю менскую ўправу: «Знайшоў у Слуцку прыхільніка беларускага, папа, які з амбону гаварыў сялянам а Беларусі і а патрэбе яе незалежнасці. Дэклараваў і далей настаўляіць сялян у гэтым кірунку. Праціў прысылаць газэту й літаратуру».

Праваслаўным сьвятыном, які прыемна ўразіў

рэвідэнта сваімі поглядамі, быў Мікалай Шамяціла.

Выпускнік Менскай сэмінарыі й Маскоўскай духоўнай акадэміі, ён у 1914-м быў прызначаны настаяцелем Слуцкага катэдральнага сабору.

Хоць дакумэнтаў пра сувязі айца Мікалая з кіраунікамі Слуцкага збройнага чыну не захавалася, можна

Мікалай Шамяціла

з пэўнасцю сказаць, што яго патрыятычныя казаны прывялі ў шэрлагі паўстанцаў не аднаго слuchaka.

За савецкім часам мітрапаліт Менскі і Беларускі Мэльхісэдэк хіратанізаваў яго ў сан Слуцкага япіска-па.

Як і мітрапаліт, айцец Мікалай быў прыхільнікам стварэння Беларускай аўтакефальтай праваслаўнай царквы, што лічылася надзвычай небяспечным і царкоўнымі ўладамі ў Маскве, і бальшавіцкім кіраўніцтвам.

Мэльхісэдэка ў 1925-м судзіл за мітычныя «раскраданыя царкоўнай маёмысці» і «контраэрэвалюцыйную пропаганду».

Па слуцкага ўладыку ўпершыню прыйшлі ў 1926-м.

Праз сем гадоў ОГПУ зноў арыштавала яго ў справе «контраэрэвалюцыйнай праваслаўнай паўстанцкай арганізацыі».

Абвяшчэнне свайго прысуду ён перажыў усяго на два тыдні.

Менскі клуб чыгуначнікаў, адчынены ў будынку былога Казанскай царквы.
(Цяпер на гэтым месцы площа Мясінікова.) 1933

Мікалай Шамяціла

1877, в. Аброва,
цяпер Івацэвіцкі раён –
23.6.1933, Менск.
Месца пахаванья
невядомае

У каstryчніку 1925 году ў Бэрліне адбывалася Другая Ўсебеларуская палітычна канфэрэнцыя. На парадку дня стаяла пытаньне аб прызнаньні савецкай Беларусі сувэрэннай дзяржавай, што непазбежна прывяло б да ліквідацыі эміграцыйнага Ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі.

Супраць прызнаньня БССР рэзка выказаўся міністар фінансаў Васіль Захарка. Ён заявіў, што працягвае стаць на грунце Акту 25 сакавіка 1918 году (адным з аўтараў якога, дарэчы, быў). Дзякуючы цвёрдасці Захаркі БНР не спыніла існаваньня.

Васіль Захарка

Паседжаньне Першай Усебеларускай палітычнай канфэрэнцыі ў Празе (верасень 1921). Васіль Захарка быў абранны віцэ-старшынём канфэрэнцыі

Два свае апошнія дзесяцігоддзі Васіль Захарка пражыў у Празе — горадзе, які ад часоў Францішка Скарэны адыгрываў у нашай гісторыі выключную і

— адрозна ад любой іншай эўрапейскай сталіцы — нязъменна станоўчую ролю.

Захарка кіраваў праскім таварыствам «Беларуская Рада», зьбіраў архіў БНР, выкарыстоўваў любую нагоду для зваротаў у Лігу Нацияў і дыпляматычныя прадстаўніцтвы, каб паведаміць съвету пра зьдзекі і злачынствы, што чыніла ў Беларусі бальшавіцкая ўлада.

У 1928 годзе, пасля скончэння Пётры Крачэўскага, Захарка заняў пасаду Старшыні Рады БНР і заставаўся ім да сакавіка 1943-га. Тады, ужо на Божай пасыцелі, ён паводле тастамэнту здаў паўнамоцтвы Міколу Абрамчыку.

Гестапа забараніла выступаць надмагілай Захаркі з прамовамі. Калі, нягледзячы на гэта, Абрамчык сказаў развязвітальнае слова, прадстаўнік акупацыйнай адміністрацыі загадаў засыпаць дамавіну. Самлелую ў той момант Ларысу Геніюш выносялі на руках съпявак Міхал Забэйда-Суміцкі і былы слуцкі паўстанец Васіль Русак.

Магілу другога прэзыдэнта БНР Васіля Захаркі вы знайдзеце на праскіх Альшанскіх могілках паблізу апошняга зямнога прыстанку першага прэзыдэнта — Пётры Крачэўскага.

Васіль Захарка

1.4.1877,
в. Дабрасельцы,
цяпер Зэльвенскі раён —
14.3.1943, Прага, Чэхія.
Пахаваны на праскіх
Альшанскіх могілках

Мне выпала быць крыху знаёмым зь некалькімі полацкімі япіскапамі. Адзін пры сустрэчы заўсёды сварыўся на дэмакратаў: «Какую страну развалили!» Другі, выступаючы ў бібліятэках, не рэкамэндаваў чытаць апошніх твораў Рыгора Барадуліна («униат») і Васіля Быкава («занял неправильную позицию»). Трэці прынцыпова ня скажа і трох беларускіх словаў. Я рытарычна пытаюся ў сябе: ці было б такое магчыма ў Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царкве, прыхільнікам стварэння якой быў мітрапаліт Мэльхісэдэк? (Яго старазапаветнае, атрыманае пры пострыгу ў манахі імя азначае «цар прауды».)

У дваццаць восем гадоў яму ўручылі жазло ігумена Магілеўскага брацкага манастыра. У 1919-м ён заняў

пасаду япіскапа Менскага і Тураўскага. Баронячы працы праваслаўных, у занятым палякамі Менску Мэльхісэдэк дамогся сустрэчы з кіраўніком адноўленай Польскай дзяржавы Юзафам Пілсудзкім, у размове зь якім, дарэчы, адхіліў прапанову ўзначаліць Польскую аўтакефальну праваслаўную царкву.

Абраны ў 1922 годзе мітрапалітам Менскім і Беларускім, ён звярнуўся да съвятараў і вернікаў з пасланнем, дзе ўтварэнніе БССР назваў падставаю для аўтаноміі Беларускай праваслаўнай царквы, што ў перспектыве павінна было прывесці да яе аўтакефаліі. Апрача таго, беларускія ярархі адкрыта заяўлі пра падтрымку нацыянальнага Адраджэння і неабходнасць увесыць ўніяцтва беларускую мову*.

Ці трэба зьдзіўляцца, што неўзабаве ён апынуўся пад хатнім арыштам? Мэльхісэдэк адмовіўся ад усялякіх

* Варта адзначыць, што падчас навучання ў духоўнай сэмінарыі будучы мітрапаліт быў аднакашнікам гісторыка і палітыка, першага прэзыдэнта Беларускай Акадэміі навук Усевалада Ігнатоўскага.

кантактаў з створанай пад патранатам бальшавікоў гэтак званай «абнаўленцкай царквы». Улады адказалі антыцаркоўным судовым працэсам, які, зрэшты, набыв ўнікальны для ініцыятаў харектар. Справу спусцілі на тармазах, і мітрапаліту прысудзілі тры гады пазбаўлення волі ўмоўна.

Радасць ягоных прыхільнікаў была нядоўгай. Мэльхісэдэка выклікалі ў Маскву і кінулі ў сумназнакамітую Бутырку, адкуль адправілі на пасяленье ў Марыінск. У сібірскія маразы хворы на сухоты ўладыка мусіў карміць сывіней і выкідаць з хявою гной. Пасля вызвалення ён імкнуўся вярнуцца ў Беларусь, але ў выніку зноў і зноў трапляў за краты. Неўзабаве яго напаткала загадковая смерць падчас набажэнства ў адным з маскоўскіх сабораў.

Ужо даўно гучаць пропановы пра далучэнне Мэльхісэдэка да ліку беларускіх святых. Адпаведны звярот да Сыноду Беларускай праваслаўнай царквы прагукаў і з старонак прысьвечанай уладыку кнігі Тацяны Процькі «Пакутнік за веру і Бацькаўшчыну».

Кніга выйшла ў 1996-м. Сынод дагэтуль думае...

**Мэльхісэдэк
(ад нараджэння Mihail
Паеўскі)**
Верасень 1878, в. Вітулін,
Беласточчына –
17.5.1931, Москва, Расея.
Пахаваны на маскоўскіх
Праабражэнскіх могілках

Трапіўшы ў Прагу, дасведчаны беларускі падарожнік абавязкова наведае адзін зь яе найбуйнейшых нэкропалаў — Альшанская могілкі. Паміж шыхтоў надмагільных помнікаў «белым» генералам і казацкім палкоўнікам, паўзу месца апошняга прыстанку маці Ўладзімера Набокава ўтравелая съежка прывядзе да плаітаў з надпісамі па-беларуску.

Тут пахаваныя Старшыня Рады БНР Васіль Захарка з жонкаю і геніальны опэрны тэнар Міхал Забэйда-Суміцкі. Непадалёку, праваруч ад праваслаўнае царквы, пад помнікам з Пагоняю, спачывае прах яшчэ аднаго Старшыні Рады Беларускай Народнай Рэспублікі — Пётры Крачэўскага.

У 1917-м ён, выпускнік Віленскай духоўнай сэмінарыі, потым настаўнік, банкаўскі службовец і вайсковец, бярэ ўдзел у Першым Усебеларускім звездзе і абіраецца сябрам яго выканкаму.

Праз два гады Крачэўскі ўзначаліў Раду БНР, што ў тых палітычных умовах прывяло да непазыбежнай эміграцыі — спачатку ў Літву, а затым у Чэхаславаччыну.

Пётра знаходзіўся ў ліку палітыкаў, якія выступілі супраць пастановаў Бэрлінскай Усебеларускай канфэрэнцыі, дзе Менск быў прызнаны адзіным цэнтрам нацыянальна-дзяржаўнага Адраджэння Беларусі.

Пётра Крачэўскі

Першы Усебеларускі звезд, дэлегатам якога быў Пётра Крачэўскі, распачаў свае паседжаны ў будынку Менскага гарадзкога тэатру (цяпер Нацыянальны тэатр імя Янкі Купалы)

Пярэ Крачэўскага належалаў паэтычныя й драматургічныя творы, але найперш ягоны талент гісторыка і літаратара выявіўся ў эсэ ў артыкулах, прысьвечаных асобам і падзеям беларускай мінуўшчыны.

У адным з іх — эсэ «Скарэна і незалежнасць» — прэзыдэнт БНР напісаў слоўы, актуальнасць якіх не падудадная часу: «Бяз мовы няма нацыі, без культуры — няма народу і ня можа быць Незалежнасці, сваёй уласнай дзяржавы».

**Пётра Крачэўскі
(Красевский)**
7.8.1879, Кобрыншчына —
8.3.1928, Прага, Чэхія.
Пахаваны на праскіх
Альшанскіх могілках

У студэнцкія гады ў мяне быў сябар, які лічыў сваім ідэалам эсэра Івана Пуліхава. Ад яго, сябра, а потым яшчэ з нарысу «Бяцстрашны юнак», знайдзенага ў старым нумары «Маладосці», я збольшага і даведаўся пра чалавека, чыім імем названая ціхая вуліца ў прэстыжным раёне беларускай стаўліцы.

Іван зацікаўся рэвалюцыйнай літаратурай у Менскай рэальнай вучэльні. У Пецярбурскім каморніцкім інстытуце яго захапленыне ідэй пераўтварыць съвет на справядлівых пачатках было ацэненае: Пуліхай мусіў вярнуцца пад паліцэйскі нагляд у родны Менск.

30 кастрычніка 1905 году ў губэрнскую сталіцу прыйшлі звесткі пра царскі маніфэст, які абвяшчаў дэмакратычныя свабоды. Натхнёныя вызваленынем палітвязняў, мітынгуюцы здолелі сабраць на прывакзальным пляцы дваццаць тысячі менчукоў. Губэрнатар Курлоў даў дазвол страляць. На зямлі засталося больш за сто забітых.

Арганізацыя партыі эсэраў вынесла Курлову съмартонты прысуд. Яго выканаўцу вызначала лёсаваныне, але той, каму выпаў гэтыя коні, спалохана адмовіўся. Тады за справу добраахвотна ўзяўся Пуліхай, дапамагчы якому пагадзілася эсэрка Аляксандра Ізмайлова.

Замах быў няўдалы: бомба, кінутая Іванам у губэрнатора, ня выбухнула. Івану і Аляксандры, якія тады ж

Іван Пуліхай

Віленскі вакзал у Менску, каля якога ў кастрычніку 1905 году адбыўся Курлоўскі расстрэл

беспаспяхова страляла ў паліцмайстра Норава, часовы вайсковы суд прызначыў найвышэйшую кару. Для Ізмайлова, дачкі царскага генэрала, съмерль замянілі бестэрміновымі катаржнымі работамі. Пуліхай у сакавіку 1906-га быў павешаны. Дзеля запалохваныня менчукоў ягонае цела чатыры дні вісела на браме Пішчалаўскага замку, цяперашній Валадаркі. (Левую эсэрку Аляксандру Ізмайлова на сёмым дзесятку гадоў расстрялялі ўжо бальшавікі.)

Неяк на вуліцы ягонага імя, якую яшчэ й цяпер, паводле савецкай традыцыі, зредку называюць «андатравай», я правёў невялікае апытаныне. Зь пяці тамтэйшых жыхароў паважнага веку троє назвалі Пуліхава «старым бальшавіком».

Іван Пуліхай

5.9.1879, Менск –
11.3.1906, Менск.
Пахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

Вусыцішна робіца, калі задумваесья, колькі талентаў і інтэлектуальных сілаў мы аддалі суседзям, найчасцьцей атрымліваючы ад іх на падзяку нежаданьне нават прызнаваць, што ёсьць на съвеце такі народ — беларусы. Своеасаблівым сымбалем гэтых стратаў ёсьць шляхецкая сям'я Іваноўскіх. З чатырох братоў двое, Станіслаў і Юры, сталі перакананымі палякамі, яшчэ адзін, Тадэвуш, літоўцам. На щасцьце, Беларусь не аддала чацвертага брата — Вацлава.

Выпускнік Пецярбургскага тэхналагічнага інстытуту, у дваццат' дзесяць гадоў доктар навук, ён замест яснай і гладкай кар'еры абраў не-прадказальны шлях беларускага дзеяча.

Ён быў сярод заснавальнікаў Беларускай Сацыялістычнай Грамады. Ствараў першую беларускую выдавецтва «Загляненіе сонца і ў наша ваконца» і быў яго кірауніком. Пісаў у «Нащу Ніву» (псэўданім Вацюк Тройца). Дарэчы, гэта Іваноўскі стаў ініцыятарам увядзення ў беларускую лацінку літараў Č, Š, Ž, якія адразнівалі б яе ад польскай.

У жыцці Вацлава Іваноўскага бывалі пэрыяды, калі ён адыходзіў ад грамадзка-палітычнай дзейнасці і заглыбліўся ў сваю ўлюбёную навуку — хімію. Але беларушчына не адпускала...

Ён быў дэлегатам Першага Ўсебеларускага зьезду, займаў пасаду міністра асьветы ўва Ўрадзе БНР на чале з Антонам Луцкевічам і ўдзельнічаў у перамовах з палякамі, імкнучыся прадухліць падзел Беларусі паміж Польшчай і савецкай Расеяй. Тым часам ягоны брат Станіслаў, баронячы польскія інтэрэсы, меў заданьне скліць Урад БНР да калябарацыі, а Тадэвуш — ужо Тадас Іваноўскас — быў эмісарам літоўскага ўраду ў Шчучыне. (Юры стане называцца Ежы і зробіцца міністром у польскім урадзе.)

Вацлав Іваноўскі

У гады Другой усясьветнай вайны Іваноўскі зноў вярнуўся да палітычнай дзейнасці: узначальваў Беларускі нацыянальны камітэт у Вільні, уваходзіў у Цэнтральную Раду Беларускай народнай самапомачы, быў намеснікам старшыні Беларускага навуковага таварыства.

Прызначаны акупацыйнымі нямецкімі ўладамі на пасаду бургамістра Менску, Іваноўскі, тым ня менш, падтрымліваў сувязі як зь незалежніцкімі беларускімі коламі, так і з Арміяй Краёвай. З улікам гэтых акалічнасцяў вэрсія пра забойства Іваноўскага савецкімі партызанамі не выглядае цалкам пераканаўчай. У съмерці надзвычай аўтарытэтнага беларуса быў заініцыяльены і нацысты.

За савецкім часам ягоная магіла на менскай Кальварыі была занядбанай. Сапраўдны надмагільны помнік Вацлаву Іваноўскому з'явіўся толькі ў 2006-м. Улады тут, вядома, ні пры чым: грошы на ўшанаваньне памяці выдатнага беларускага дзеяча сабрала разам з аднадумцамі жыхарка Менску Людміла Ліцьвіна.

Вацлав Іваноўскі

7.6.1880,
фальварак Лябёдка,
цяпер Шчучынскі раён —
7.12.1943, Менск.
Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Ягонае імя я ўпершыню пачуў у свае студэнцкія сямідзясятага. На лекцыі з гісторыі БССР тагачасны загадчык катэдры гэтае дысцыпліны, аўтар убогага й наскрольку фальсифікатарскага школьнага падручніка прафэсар Лайрэнці Абэцэдарскі палымяна выкryваў палітыку беларусізацыі і аднаго з яе кіраунікоў — Ігнатоўскага. Той, маўляў, разам з хаўрусынікамі прымушаў беларусаў казаць і пісаць «секунцы», а не «катлеты», і «макраступы» заміж спрадвечных беларускіх «галёшаў», а потым канчатковая зрадзіў генэральную лініі партыі і ці то пад страхам заслужанага пакарання, ці то ў хвіліну раскаяння застрэліўся.

Усевалад Ігнатоўскі

Цоўкай канцэпцыі нацыянальнай гісторыі паводле прынцыпу дзяржаўнасці і нацыянальнай самастойнасці беларусаў.

Пра аўтара першага ў айчыннай гістарыяграфіі грунтоўнага даследавання паўстання 1863—1864 гадоў.

Пра наркама асьветы, за якім быў адчынены Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Пра першага презыдента Беларускай Акадэміі науک, стварэнне якой можна лічыць вяршынію беларусізацыі...

Перасльед і цаваныне Усевалада Ігнатоўскага пачаліся ў 1929-м. Яму прыгадалі і паходжаныне зь сям'і сьвятара — «клясава варожага пралетарыяту асяродзідзя», і эсэраўскае мінулае, і прыкрыццё «нацдэмаў», што звілі сваё «асінае кубло» ў Акадэміі науک. Выклікі ў ОГПУ рабіліся ўсё часцейшымі. У «навуковых» дыскусіях, якія вяліся з Ігнатоўскім у tym dome, выкарыстоўваліся спэцаргумэнты з традыцыйнага арсэналу «майстроў заплечных справаў». Вярнуўшыся

паслья аднаго з допытаў да дому, Ігнатоўскі дастаў з шуфляды пісталет...

Прэзыдэнта Акадэміі науک пахавалі похапкам, раніцой, употай ад сяброў і калегаў. Ягоная магіла захавалася на Вайсковых кладах нейкім дзівам.

Улада працягвала помсьціць Ігнатоўскаму і паслья съмерці. У 1937-м была «як член сям'і здрадніка» засуджаная на восем гадоў лягераў жонка, расстраляныя сыны Юры і Валянцін.

Дагэтуль на съценах акадэмічнага Інстытуту гісторыі няма мэмарыяльнай табліцы Ігнатоўскаму. Затое вісяць шыльды Горыну і Шчарбакову — бальшавіцкім фальсифікатарам беларускай мінуўшчыны.

У 2006-м споўнілася 125 гадоў з дня яго народзінаў. Ці згадалі пра гэта ў Міністэрстве адукацыі? Наўрад. Бо замест дэзвізу наркама асьветы Ігнатоўскага — «Вычыць беларуса на беларускай мове!» — міністэрскія съцены аздобленыя партрэтамі чалавека, які публічна сцівярджаў, што на гэтай мове анічога значнага ні стварыць, ні выказаць немагчыма.

Усевалад Ігнатоўскі

19.4.1881,
в. Такары,
цяпер Камянецкі раён —
4.2.1931, Менск.
Пахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

У восьмай клясе ў школънай бібліятэцы я неяк зыняў з стэнду «Пісьменынкі-землякі» съціплы зборнічак вершаў зусім не вядомага мне Янкі Журбы. Пагартаўшы старонкі, я ўзбагаціў сябе чатырохрадкоўем, што было, відаць, сутучнае майму тагачаснаму стану безнадзейнай, яшчэ дзіцячай закаханасці:

Я помню сад у срэбраным уборы...
Паміж красуючых духмяных дрэў
Стаяла ты — ўся ў белым. Сад ўшумеў.
У цъмяным небе замігнулі зоры...

Янка Журба

А яшчэ з кніжачкі я да-ведаўся, што аўтар гэтых радкоў жыве ў майм родным Полацку. Прамінула некалькі дзён, і завочнае знаёмства атрымала нечаканы працяг. Блukaючы па недалёкіх ад бацькоўскага дому могілках, я раптам убачыў прымітыўна-стандартны помнік, з надпісу на якім вынікала, што аўтар упадаванага мною санету пра кананье ўжо некалькі гадоў таму пакінуў гэты съвет. Мне падумалася, што паэты заслугоўваюць лепшых надмагільляў, але найбольш уразіла нават ня ўбогасць помніка, а надпіс на ім — чамусьці па-расейску, ды яшчэ й з памылкай: «Белорусскій поэт Янко Журба».

Праз колькі гадоў, закончыўшы БДУ ды, як кажа

адзін мой сябар, канчатковая стаўшы на нацыянальныя рэйкі, я вярнуўся ў родныя мясыціны й распачаў змаганыне за новы помнік пазету ці, прынамсі, за беларускі тэкст на ім. У розныя інстанцыі быў напісаны дзеясятак лістоў пра тое, што выпускнік Полацкай настаўніцкай сэмінарыі Янка Журба быў нашаніўцам (і, дарэчы, нейкім дзівам пазьбег за сталінскім часам рэпрэсіяў), што менавіта ён некалі пераканаў пісаць пабеларуску будучага аўтара «Міколкі-паравоза» Міхася Лынкава, што на схіле дзён ён страціў зрок і жыў у неўядомасці ў дому для састарэлых...

У адказ прыходзілі зьдзекліва-ветлівия адпіскі. Новы помнік зьявіўся ўжо ў сувэрэнныя 1990-я.

Некалі я назаўсёды вярнуся ў Полацак. Пытаныня пра мову надпісу на майм помніку, я ўпэўнены, не паўстане. Хацелася б, каб ня ўзынікла і праблемы пра-валісу.

Да 1912 году газета «Наша Ніва», на старонках якой дэбютаваў Янка Журба, выходзіла лацініцай і кірыліцай

**Янка Журба
(ад нараджэння
Іван Івашын)**
30.4.1881, в. Купніна,
цяпер у межах Чашнікай –
7.1.1964, Полацак.
Пахаваны на полацкіх
Ксавэр'еўскіх могілках

Я анічагуткі ня чуў пра яго ні ў школе, ні ўва ўніверсітэце і, як вы разумееце, зусім не таму, што быў дрэнным вучнем і нядбалым студэнтам.

На ўроках і лекцыях мы Івана Луцкевіча не «праходзілі», а ў Беларускай Савецкай Энцыклапедыі гаварылася нешта пагрозыліве пра ідэалізацыю Луцкевічам Вялікага Княства Літоўскага і нацыяналістычнае су-працьпастаўленыне беларускага і расейскага народаў.

Цяпер усё больш беларусаў ведае, што Іван Луцкевіч быў адным з бацькоў Беларускага Адраджэння, хоць у

нармальны дзяржаве кожны памятаў бы пра гэта ад першае клясы, як два на два — чатыры.

У юначыя гады на яго, сына каліноўца, паўплывалі творы Францішка Багушэ-

віча і бацькавага знаёмага Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча — таксама ўдзельнікаў паўстання 1863-га. Яшчэ падчас навучанья ў Менскай клясычнай гімназіі Іван разам з малодшым братам Антонам заснаваў гурток, сябры якога былі захоплены ідэяй нацыянальнай дысацыяльной справядлівасці.

Пасля ўстаноўчага з'езду нашай першай палітычнай партыі — Беларускай Сацыялістычнай Грамады, які адбыўся ў 1903 годзе, Іван стаў яе супраўдным лідэрам, а Антон — галоўным ідэолягам і публіцыстам. Беларускія сацыялісты чынна ўдзельнічалі ў рэвалюцыйных падзеях таго часу.

Менавіта Іван Луцкевіч пад выглядам замоўцы з'явіўся пасля вядомага Курлоўскага расстрэлу ў Менску на фабрыку Якабсона, гудок якой даў сыгнал да ўсеагульной стачкі пратэсту.

Ён быў адным з заснавальнікаў першых легальных беларускіх газэтай «Наша Доля» і «Наша Ніва», а таксама Беларускага выдавецкага таварыства. З ініцыяты-

вы Івана Луцкевіча адчынілася Віленская беларуская гімназія.

Велізарны плён дала ягоная навуковая дзейнасць. Агледзеўшы сабраныя ім скарбы, якія сталіся пазней асноваю Віленскага беларускага музею, Максім Багдановіч захоплены пісаў: «Гэта ёсьць фундамэнт нашага Адраджэння. Гэта і за тысяччу гадоў будзе съведчыць пра нас».

Іван Луцкевіч адным зь першых зразумеў неабходнасць дзяржаўнай самастойнасці Бацькаўшчыны і разам з братам Антонам стаў у 1918-м ініцыятарам абвяшчэння незалежнасці БНР у яе этнографічных межах.

Цяжка хворы на сухоты, Іван працягваў ахвярна працаваць, і, калі сябры ў 1919-м завезьлі яго на курорт у польскае Закапанэ, было ўжо позна.

На пачатку дзесяцінёў гісторык Алег Латышонак прывёз у Вільню сымбалічную жменю зямлі з могілак у Закапанэ...

Іван Луцкевіч (зьлева)
і Аліксандар Уласаў

Іван Луцкевіч
9.6.1881, Шаўлі, Літва —
20.8.1919, Закапанэ,
Польшча.
Сымбалічна перапахаваны
на віленскіх могілках Росы

Быў час, калі я працаваў на толькі за пісьмовым сталом, але яшчэ й хадзіў на службу. Тады, калі даймала начальства, калі душа ўзбунтоўвалася й прагла волі, мяне наведвала адно й тое ж нязбытнае жаданыне. О, як мяне хацелася кінуць гэтую працу і стаць акторам ці проста рабочым сцэны у тэатры! Але не ў якім-небудзь, а — у вандроўным.

У юнацтве я недзе прачытаў, што ў 1920-я Беларусь мела такі тэатар: ён ездзіў з гораду ў горад, зь мястечка ў мястечка і нават афіцыйна называўся Вандроўным. Памятаю, як мая беларуская, зъмяшаная з цыганскай

кроў захвалявалася і ў твар дыхнуў съvezky і салодкі венцыер бясконцай дарогі. Пагатоў, тым тэатрам кіраваў чалавек з вольным, нябесным прозвішчам — Галубок, што быў і драматургам,

які напісаў сорак п'есаў, і рэжысэрам, і мастаком, і паэтам, і акторам, першым народным артыстам Беларусі...

У 1932 годзе Вандроўны тэатар пад кіраўніцтвам Галубка быў пераўтвораны ў Беларускі Трэці дзяржаўны тэатар і пачаў стала працаваць у Гомелі

Потым я даведаўся, што ўсё выглядала, вядома, зусім ня так ідyllічна. Уладзе не спадабаліся гэтыя вандраваныні, якія цяжка трymаць пад пільнім вокам, асабліва ўва ўмовах абвастрэння клясавай барацьбы. Тым больш, перад кожным спектаклем Галубок выступаў з бліскучай лекцыяй пра беларускую гісторыю й культуру.

Тэатар зрабілі асельм і загадалі ўвесыці ў рэпэртуар п'есы пра клясавае змаганье. Самога ж Галубка ўрэшце забралі, каб прысудзіць да расстрэлу. Пры арышце загінуў і вялікі куфар з рукапісамі.

Жонка народнага артыста, якая спрабавала пасъля мужавага арышту скончыць жыццё самагубствам, здаецца, дачакалаася ягонай рэабілітацыі, але ўжо не дажыла да адкрыцця ў 1982-м у менскім Траецкім прадмесці грамадзкой гасцініцы ў імя Ўладзіслава Галубка.

Цяпер я ўсё гэта ведаю, але запаветная мара — хоць на месцы зрабіцца акторам вандроўнага тэатру — у маёй души яшчэ жывая.

Уладзіслаў Галубок
(ад нараджэння Голуб)
15.5.1882,
станцыя Лясная,
цяпер Баранавіцкі раён —
28.9.1937, Менск.
Месца пахаванья
невядомае

Школьная праграма вывучэння Янкі Купалы была ўкладзеная нейкімі адмыслуцамі такім чынам, што ў мяне й сяброў узынікла ўстойлівая нялюбасць да ягонае творчасці.

Нас зусім не натхнялі радкі пра дурнога мужыка, з якога «съмлююща, пагарджающа». Чамусыці не выклікала прыліву патрыятызму і «агромністая грамада» зь бязъмежнаю крываўдай, худымі плячыма і нагамі ў лапчях.

Мы завучвалі верш на памяць, але не маглі пагадзіцца з тым, што нашыя продкі былі век съяпымі й глухімі.

Канчаткова не расчараўца ў песьняру мне дапамагалі вясёлыя аповеды ма́мы, што вучылася да вайны ў Копыскай школе і шмат разоў сустракала Купалу на тамтэйшым рынку, дзе паэт, прыехаўшы з сваіх блізкіх Ляўкоў, зацята таргаваўся з старымі габрэйкамі і таленавіта заліцаўся да маладых.

Адкрыцьцё Купалы прыйшло значна пазней, на апошнім курсе ўніверситету.

Гэта быў Купала зусім іншы, з Маладой Беларусью, «сакалінай сям'ёй», якая чуйна ўслухоўваеца ў «вольны вেцер вольных песен» і ўсёй душой верыць, што «не загіне край забраны».

Гэта быў Купала — філэзаф і гісторык, чую паэму «На Кузьню» я потым вывучыў на памяць без усялякіх праграмаў і заданняў.

Гэта быў аўтар забароненай п'есы «Тутэйшыя». Гэта быў змагар, які ў 1926-м, праз год паслья надання яму звання народнага паэта, пісаў:

Былых ня выклічаць вякоў,
І ты, Масквы кароннай гразъ,
Парваных не скучи акоў,
Зъ якой брахнёю ні вылазъ!

Масква не дараўала. Паслья спробы самагубства ў 1930-м паэта духоўна зламалі, але нават такі ён заставаўся небясьпечным...

1 ліпеня 1942 году адбывалася пахаванье Купалавай маці Бянігны. (Кажуць, яна праз усё жыццё шкадавала, што сын перайшоў у вершах з польскай мовы на беларускую.)

Асьвяціўшы съвежы грудок на менскіх Вайсковых могілках, ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі прароча прамовіў: «Дзе сын твой, гаротная беларуская маці?» Ніхто ў акупаваным Менску яшчэ ня ведаў, што і сын ужо там, у нябесной Беларусі: у той самы дзень у Москве хавалі забітага Купалу.

Янка Купала
**(ад нараджэння Іван
Луцэвіч)**
7.7.1882,
фальварак Вязынка,
цяпер Маладечанскі раён –
28.6.1942, Москва, Расея.
Перапахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

Я налічую дзесяць знаёмых,
якія ведаюць на памяць ягоную «Новую зямлю». Коштам мяне гэты съпіс не папоўніцца, бо я ў свой час выучыў ня менш геніяльнага, але бліжэйшага маёй гарадзкой душы «Сымона-музыку»:

*Ад роднае зямлі, ад гоману бароў,
Ад казак вечароў,
Ад песень дудароў,
Ад съветлых воблікаў закінутых дзяцей,
Ад шолаху начэй,
Ад тысячы ніцей...*

Якуб Колас

тыя наднёманскія мясціны, я знайшоў у кнігарні томік з «Сымонам» і ўжо праз тыдзень мог дэкламаваць пазму з любой страфы.

На раз даводзілася сустракацца з думкаю, што, у парайнанні з бунтоўным Купалам, Колас быў па-мужыцку абачлівейшы і «спакайнейшы». Гэтаму пярэчачь факты: за ўздел у нелегальным настаўніцкім зьезьдзе і аনтыўрадавую дзеянасць Якуб Колас быў у 1908-м на тры гады ўвязнены ў Менскім астрозе. Якраз у часе зняволення выйшаў ягоны першы паэтычны зборнік «Песьні жальбы».

У сувязі з дакументальных сведчанняў руйнуеща й міт пра заўсёдную ляяльнасць Коласа да «новай і справядлівай» савецкай улады. На Рыскую дамову 1921 году паміж Польшчай і савецкай Расеяй, якія разарвалі Беларусь напалам, ён адгукнуўся потым на дзесяцігодзьдзі забароненым вершам «Беларускаму люду»:

*Нас падзялі — хто? Чужаніцы,
Цёмных дарог махляры...*

Дзядзька Якуб сябраўаў зь небясьпечным «нацдэмам» Юркам Лістападам, працэс якога прагрымеў у сярэдзіне 1920-х. У 1938 годзе Колас некалькі гадзінаў — пакуль у ягоным дому доўжыўся ператрус — мусіў стаяць з паднятымі рукамі тварам да сцяны.

У апошні дзень свайго жыцця народны паэт пайшоў у ЦК КПБ зь лістом у абарону беларускай мовы. Першы сакратар Кірыла Мазураў не прыняў Коласа. Той ліст праз паўстагодзьдзя зрабіўся ці не актуальнейшым:

«Установы сталіцы вывелі з абыходку беларускую мову: на ёй не вядзецца перапіска, не гавораць з народнікамі... Акадэмія навук не карыстаецца беларускай моваю... Студыя «Беларусьфільм» здымае фільмы на рускай мове. Такім шляхам нацыянальную кінэматаграфію на створыши...»

Ёсьць вэрсія, паводле якой пасля наведвання ЦК паэт папрасіў свайго шофэра завезыці яго ў Курапацкае ўрочышча, дзе доўга і скрупліва аб нечым маўчаў.

Беларусь разьвітвалаася зь Якубам Коласам тры дні: несканчаная людская рака ад раніцы да вечару плыла праз Палац прафсаюзаў, дзе стаяла труна песьняра. Так раней не праводзілі ні пісьменнікаў, ні палітыкаў.

Якуб Колас
(ад нараджэння
Канстанцін Міцкевіч)
3.11.1882, в. Акінчыцы,
цяпер у межах Стоўпцаў –
13.8.1956, Менск.
Пахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

Калісці я напісаў эсэ на вельмі актуальну тэму — «Як беларусы з кітайцамі сябруюць». Сярод згаданых там напалову легендарных і зусім фантастычных падзеяў уплішчылася й адна цалкам рэальная. Аднойчы ў 1920-м бальшавікам, карыстаючыміся дзесяціквотнай перавагаю, удалося захапіць у палон невялікі аддзел кітайцаў, што ваявалі пад белчырвона-белым сцягам. На чэкісцкім допыце сыны братняга народа на пытаннне пра нацыянальнасць з гонарам адказвалі: «Пішы — беларуз!» Гэта былі байцы беларускага генэрала Станіслава Булак-Балаховіча.

Станіслаў Булак- Балаховіч

емец Касцюшкі ў кірауніцтве паўстаньнем Тамаш Ваўжэцкі. А вось сам Станіслаў пра гэта, безумоўна, ведаў і натхняўся славаю выбітнага папярэдніка.

Дзейнасць Булак-Балаховіча ў гады Першай усясьветнай вайны й пасля кастрычніцкага бальшавіцкага перавароту чакае ўвасабленыня ў гістарычна-авантурным рамане, на старонках якога адлюстраваліся б дызвэрсійныя рэйды па нямецкіх тылах, нядоўгая служба ў Чырвонай Арміі й пераход разам з сваім палком на бок белых, захоп Пскова, абарона Эстоніі ад бальшавікоў...

У студзені 1920-га з аддзелам на паўтары тысячы шабляў генэрал быў прыняты ў склад войска БНР. Ягоныя кавалерысты зъдзейсынілі пераход з Латвіі на Палесьсе, ушчэнт разъబілі адзін з палкоў хвалёной 1-й коннай арміі чырвонах, узялі Пінск... У лістападзе таго самага года ўжо 20-тысячная армія Булак-Балаховіча рас-

чамусыці ніхто з гісторыкаў дагэтуль, здаецца, не звязрнуў увагі на тое, што Балаховіч прыйшоў на съвет у тым самым маёнтку Мэйшты на беларуска-літоўскім памежжы, дзе на сто трыццаць гадоў раней нарадзіўся герой 1794 году і спадка-

Станіслаў Булак-Балаховіч (зьлева). 1920

пачала імклівы наступ усыцяж Прывілі. Ад бальшавікоў былі вызваленыя Петрыкаў, Калінкавічы, Мазыр, дзе Балаховіч (відаць, натхніўшыся прыкладам Юзафа Пілсудзкага) авбясьціў сябе начальнікам незалежнай Беларускай дзяржавы...

Жывучы ў міжваенны Польшчы, Булак-Балаховіч быў перакананым антыфашыстам, але яшчэ больш непахісным антыкамуністам, што прывяло яго разам з сынам у армію гішпанскага генэрала Франка. У верасні 1939-га ён абараняў Варшаву, а затым змагаўся ў шэрагах польскага Супраціву і быў застрэлены гестапаўцамі пры спробе арышту.

Партрэт супярэчлівай, але, безумоўна, выбітнай асобы Балаховіча будзе няпоўным, калі не згадаць, што генэрал ня толькі ўсё жыццё не забываў беларускай мовы, але і пісаў на ёй вершы.

**Станіслаў
Булак-Балаховіч**
10.2.1883,
маёнтак Мэйшты,
цяпер Літва –
10.5.1940, Варшава,
Польшча

Ягонае імя вядомае значна менш, чым імя расейскага пісьменніка Аляксандра Салжаніцына. Між тым, менавіта ён, Францішак Аляхновіч, упершыню, за некалькі дзесяцігодзьдзяў да «Архіпэлягу ГУЛАГу», здолеў сказаць съвету вусыцішную праўду пра імпэрю савецкіх канцлягераў.

Ён нарадзіўся ў сям'і віленскага тэатральнага скрыпача. Калі Францішку споўнілася пяць гадоў, бацька пачаў браць яго на спектаклі. Малога палохалі тэатральныя стрэлы, але захапленыне тым, што адбывалася на сцэне, было мацнейшае за страх. Ад таго часу Францішкава душа назаўсёды пасялілася ў тэатры.

У 1916-м ён стварыў у Вільні гурток, зь якім паставіў сваю першую п'есу «На Антокалі», напісаную, дарэчы, у Лукіскай турме, дзе аўтар адбываў гадавое зняволеныне «за знявагу сілаў нябесных і намер скінуть існуючу ўладу».

Да Аляхновіча хутка прыходзіць слава нацыянальнага драматурга. Мак-сім Гарэцкі прысьвячае яму цэлы разьдзел у сваёй «Гісторыі беларускай літаратуры». Натхнёны прызнаньнем і веданьнем законаў тэатру, Францішак адваражваецца на незвычайны эксперымент: дапісвае й ахвяруе Янку Купалу трэці акт «Паўлінкі». Амбітны аўтар арыгіналу не выказвае незадавальненія.

Францішак Аляхновіч

У 1925-м Францішак завяршае сямнаццатую п'есу. Наступную яму наканавана напісаць амаль праз два дзесяцігодзьдзі. Аляхновіч, якога ў БССР афіцыйна называюць «бацькам беларускай драматургіі», у лістападзе 1926 году прыяжджае ў Менск на вядомую Акадэмічную канфэрэнцыю па рэформе беларускага праўспісу. Назад яго ўжо не выпускаюць. Ён становіцца ціня першым у Беларусі засуджаным паводле артыкулу № 98 («участие в организации или содействие организации, действующей в направлении помощи международной буржуазии»).

За свой давер да савецкай улады Францішак мусіць разльічвацца цэлым дзесяцігодзьдзем на Салаўках. І раптам, «усяго» празь сем гадоў зняволення, нечаканае шчасце — абліз у 1933-м на палітыка, асьветніка і мовазнаўцу, вязнія польскіх турмаў Браніслава Тарашкевіча. Апошні неўзабаве таксама апынуўся ў савецкіх засыценках. Аляхновічу пашанцавала болей. Ён атрымаў яшчэ дзесяць гадоў вольнага жыцця.

Ягоная кніга «У капцюрох ГПУ» выйшла на сямі мовах у Эўропе і Амерыцы.

У сакавіку 1944-га ў яго кватэру ў акупаванай немцамі Вільні зайшлі двое. Празь нейкі час суседзі пачулі стрэл. Дагэтуль невядома, чыя рука націснула на курок, — паляка з Арміі Краёвай ці савецкага агента. Аляхновіча адноўкава ненавідзелі і першыя, і другія.

У дзевяностыя гады ягоныя глыбокія, мэтафізычныя творы вярнуў на беларускую сцэну Мікола Трухан. Ёсьць штосці трансцендэнтнае ў тым, што гэтыя таленавіты рэжысэр заўчасна скончыў свой зямны шлях неўзабаве пасля пастаноўкі апошняй Аляхновічавай п'есы-гратэску «Круці не круці — трэба памярці».

Францішак Аляхновіч
9.3.1883, Вільня —
3.3.1944, Вільня.
Сымбалічна перапахаваны
на віленскіх могілках Росы

Яго называюць неадменным сакратаром Адраджэнъня. Маецца на ўзазе нацыянальнае Адраджэнъне пачатку ХХ стагодзьдзя. Але глыбіня й шматтайнасць талентаў, якімі быў шчодра адораны Ластоўскі, міжвалі прыводзяць на памяць волатаў эпохі Рэнэансу.

Палітык, што браў непасрэдны ўдзел у абвяшчэнні незалежнасці БНР і ўзначальваў яе Кабінет міністстраў, а пазней, баронячы нацыянальныя правы беларусаў, наведаў Францыю, Бельгію, Чэхаславакію, Нямеччыну, Італію, Ватыкан...

Вацлаў Ластоўскі

7163

Гісторык, пяру якога належаць славутыя «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі» і «Кароткая гісторыя Беларусі», што ўпершыню з'явілася на старонках «Нашае Нівы», дзе ён, дарэчы, пяць гадоў быў рэдакцыйным сакратаром...

Філёляг, укладальнік і выдавец ня менш славутага «Расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка», які мы зъ сябрамі ў восьмідзясятых гадах прывезлі ад Ларысы Геніюш і выпусылі ў самвыдаце ў колькасці дваццаці пяці асобнікаў і які ў 1990-м быў перавыдадзены дзесяцітысячным накладам...

Дырэктар Беларускага дзяржаўнага музея, які ў 1928-м асабіста ўзначаліў адмысловую экспедыцыю ў Палацак і прывёз адтуль

нашу нацыянальную сьвятыню — Крыж Святой Эўфрасінні...

Неадменны сакратар маладой Беларускай Акадэміі навук...

Гэта ўсё ён, Вацлаў Ластоўскі.

А вось для мяне, прызнаюся, ён — найперш выдатны пісьменнік.

Аўтар «Лябірынтаў» — можа, самай містычнай і самай патаемнай аповесці беларускай літаратуры.

Аўтар непаўторных, надзеленых магутнай энэргетыкай вершаў.

...я горад збудаваў...

I от нахлынуў вораг многi.

*Ударыў я у звон трывожны.
Дзынеў патужна цяжкі сніж...*

*Аднак на клік мой зоўны
ніхто ка мне не паспяшыў:*

*у горадзе майм —
такім мацуўным —
адзін я быў!..*

Мо якраз гэтая роспачныя радкі гучалі ў яго съядомасыці, калі кат у форме НКВД падымаў расстрэльны пісталет?..

Вацлаў Ластоўскі
8.11.1883,
засыценак Калесынікаў,
цяпер Глыбоцкі раён —
23.1.1938, Саратаў, Расея.
Месца пахавання
невядомае

Даводзілася чуць апавед, як аднойчы ў 1920-я на ягонай лекцыі ў БДУ, прысьвечанай асаблівасцюм беларускай мовы, нейкая камсамолка прыслала Язэпу Лёсіку пытаныне, чаму ён так мала ўвагі надае падабенству паміж беларускай і расейскай мовамі. Той зьняў акуляры і, бліснуўшы вачыма, звінішчальнай іроніяй адказаў: «Мы вывучаем не падабенствы, а саму нашу мову. Жывем жа мы ў Беларусі, а не на нейкім Марсе».

Сучаснікі згадваюць, што нават напярэдадні трыццатых гадоў ніхто, звяртаючыся да яго, не наважваўся

казаць «таварыш Лёсік». Для ўсіх ён быў «дзядзькам Лёсікам», чалавекам, які прыйшоў найцяжэйшую школу змагання за нацыянальную справу.

Зямляк і блізкі сваяк Якуба Коласа, ён бярэ ўлетку 1906 году ўдзел у нелегальным настаўніцкім зьезду ў Вільні і, ужо знаходзячыся пад перасльдам паліцыі, робіцца ініцыяタрам другога, больш вядомага зъезду, што неўзабаве адбыўся ў іхній з Коласам роднай Мікалаеўшчыне.

Трапіўшы на высылку ў Сібір, Лёсік пасябраваў там зь іншым «палітычным» — паэтам Алесем Гаруном.

Пасля Лютаўскае рэвалюцыі ў Рәсей Язэп становіцца ўдзельнікам Першага Ўсебеларускага зъезду, адным з «бацькоў» Белару-

Язэп Лёсік

скай Народнай Рэспублікі, і ў 1918—1919 гадах узначальвае яе Раду.

Выдадзеную ім у 1922-м «Практычную граматыку беларускай мовы» бальшавіцкая прэса характарызуе як «контрарэвалюцыйную пропаганду».

З-пад арышту яго вызваляе тагачасны наркам асьветы Ўсевалад Ігнатоўскі.

У перыяд беларусізацыі Язэп Лёсік быў у рэспубліцы самым знаным мовазнаўцам: выступаў з асноўнымі дакладамі на Акадэмічнай правапіснай канфэрэнцыі 1926 годзе, кіраваў Тэрміналягічнай камісіяй.

Камі ў 1930-м разам з «широкім сацыялістычным» наступам на ўсім фронце» пачалася расправа з беларускім нацыянальным рухам, акадэміка Лёсіка ўзялі адным з першых.

Паўторны арышт у 1938-м прывёў ужо не да высылкі, а да пяцігадовага лягернага тэрміну. Ягоную жонку Ванду Лявіцкую аднойчы выклікалі ў НКВД і перадалі мужаву вопратку, паведаміўшы, што той памёр ад сухотаў...

Праз пяцьдзесят гадоў студэнты Беларускага дзяржаўнага ўніверсітету таксама, як і згаданая камсамолка, спрачаліся з выкладчыкамі. Праўда, мы ўжо спрабавалі барапіць Беларусь і пачыналі адказваць па-беларуску на заліках і экзаменах. Імя Лёсіка было забароненое і невядомае нам, але ідэю, якой ён служыў, не ўдалося зынішчыць.

Язэп Лёсік
18.11.1883,
в. Мікалаеўшчына,
цяпер Стайпецкі раён –
1.4.1940, Саратай, Рәсей.
Месца пахавання
невядомае

Разам з братам Іванам ён вярнуў беларусам статус народу дзяржаўнага.

Сын паўстанца 1863 году, змагара за Рэч Паспалітую, ён зрабіўся барацьбітом за незалежную Беларусь.

Галоўны ідэолаг нашай першай палітычнай партыі — Грамады. Адзін з заснавальнікаў першых легальных беларускіх газэтаў «Наша Доля» й «Наша Ніва». Аўтар канцэпцыі Злучаных Штатаў ад Балтыйскага да Чорнага мора...

Напярэдадні векапомнага паседжання Рады БНР, што адбылося ў ноч з 24 на 25 сакавіка 1918 году, ме-

навіта Антон Луцкевіч стаў ініцыяタрам абвяшчэння незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі, а неўзабаве ўзначаліў яе ўрад. Ён жа быў аўтарам гістарычнай Трэцяй Устаўной Граматы Рады БНР.

Выключчныя заслугі належаць Луцкевічу і ў ягоных іпастасях гісторыка і літаратара, найталенавіцейшага публіцыста Заходняй Беларусі, які паводле назову радавога шляхецкага гербу ўзяў сабе псеўданім Антон Навіна. Ён, як рыба ў вадзе, пачуваўся ў тэкстах Францішка Скарыны і працягваў ягоную справу, перакладаючы біблейныя кнігі ўжо на сучасную беларускую мову.

Луцкевіч працаваў у Віленскай беларускай гімназіі, але яго, аўтара бліскучых дасьледаваньняў, польскія

Антон Луцкевіч

Віленская інтэлігенцыя каля рэдакцыі «Нашай Нівы»

цэрбёры ад адукацыі пазбавілі права выкладаць родную літаратуру «як недастаткова кваліфіканага»...

У верасьні 1939-га ў залі Беларускай гімназіі адбывалася афіцыйная ўрачыстасць з нагоды далучэння Вільні да Беларусі «на векі вякоў». Луцкевіч ведаў, што такое сталінская дыктатура, але дзеля беларускай справы паспрабаваў шукаць кампромісу з бальшавікамі. Яго выступ пра новыя далягліды беларускай культуры паблажліва слухаў кіраунік савецкай адміністрацыі Іван Клімаў. Ён яшчэ ня ведаў, што Москва неўзабаве перадасць Вільню Літве, але ўжо бачыў складзены НКВД съпіс на арышты віленскіх беларускіх дзеячаў.

У цяперашній Беларусі, якой без Антона Луцкевіча і яго паплечнікаў магло б ня быць на мапе сьвету, ягонае імя на афіцыйным узроўні анік не ўшанаванае.

Антон Луцкевіч
29.1.1884, Шаўлі, Літва –
23.3.1942,
перасыльны пункт Аткарск,
Саратавская вобл., Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Ужо на першы год мастакі з гісторыкамі на могуць прыйсьці да адзінай думкі: хто ж насамрэч адлюстраваны на адным з партрэтав Аляксея Марацкіна, асноўваю для якога паслужыла зъмешчанае нижэй фота, — сапраўды паэтка Ларыса Геніош або палітычная дзяячка Палута Бадунова? Але на карысыць каго б ні скончылася дыскусія, можна съцвярджаць, што гэтыя выдатныя беларускі з аднаго шэрагу.

Выпускніца петраградзкіх Вышэйшых гістарычна-літаратурных курсаў, сябра ЦК Беларускай Сацыялістычнай Грамады, а пазней — сакратар ЦК Беларускай партыі сацыялістай-рэвалюцыянэраў, Палута не

губляла ўпэўненасыці ў любой кампаніі палітыкаў-мужчынаў. Яна была ў ліку арганізатораў Першага Ўсе-беларускага з'езду, а на пачатку 1918-га ўвайшла ў склад Народнага сакратарыяту — першага Ураду БНР. Подпісы Бадуновай стаяць пад Другой і Трэцяй Устаўнымі Граматамі, дзе абвяшчалася пра ўтварэнне й незалежнасць Беларускай Народнай Рэспублікі.

У Сакратарыяце Палута была адзінай жанчынаю. Яе пасада народнага сакратара апекі адпавядала партфэлю міністра сацыяльнай абароны. Адначасова яна ўзначаліла жаночае дабрачыннае таварыства «Цётка», названае ў гонар знакамітай паэткі.

Палута Бадунова

Палута Бадунова і Язэп Мамонька. 1921

Належачы да партыі беларускіх эсэраў, Бадунова пасълядоўна выступала за поўную незалежнасць Беларусі. За свае непахісныя погляды ёй давялося адседзець спачатку ў польскай турме ў Менску, а потым у бальшавіцкай — у Маскве. Гэта была славутая Бутырка, дзе Палута за паўгоду зъняволення трymала некалькі галадовак, штораз даводзячы сябе да крытычнага стану.

...Вярнуўшыся з праскай эміграцыі, яна працавала настаўніцай у Гомелі. Прымірыцца з савецкай уладай Палута не магла дбыць не хацела. Такіх, як яна, хто не баяўся публічна выказвацца пра існы лад, тады былі адзінкі. Тоё, што па яе прыйшлі толькі ў 1937-м, выглядае нават нейкай анамаліяй. «Антывісанецкая агітацыя» была ацэненая на дзесяць гадоў лягераў, але прысуда для эсэркі-незалежніцы прызналі занадта мяккім. Бадунову перавялі ў менскую «амэрыканку». Неўзабаве ёй прачыталі пастаноўву пра расстрэл.

Палута Бадунова

1885, Навабеліца,
цяпер у межах Гомелю —
29.11.1938, Менск.
Месца пахаванння
невядомае

Некалі ў дзяцінстве, гартаючы кнігі й часопісы маёй мамы, выкладчыцы гісторыі, я сустрэў съмешнае прозвішча — Рак-Міхайлоўскі. Больш ад таго першага знаёмства нічога не запамяталася.

Другое адбылося ўжо ў студэнцкія сямідзесятагоддзя. Робячыся беларусам ня толькі паводле пашпарту, я з апантанасцю нэафіта пачаў скупляць беларускія кнігі і, вярнуўшыся з будатраду не з пустым гаманцом, набыў дзвеяць выдацьняў на той час вішневых тамоў Беларускай Савецкай Энцыклапедыі. З аднаго з іх і

ўведаў, што Сымон Рак-Міхайлоўскі, аказваецца, быў «членам контрапрэвалюцыйнай Рады БНР і яе вайсковай камісіі». Пра далейшыя вялікія жыццьця гэтай падазронай асобы гаварылася спасыцярожківа і без ацэнкі: настаўнік Віленскай бе-

ларускай гімназіі, стваральнік і дырэктар Барунскай настаўніцкай сэмінарыі, адзін з кіраўнікоў Таварыства беларускай школы... Што гэта былі за вучэльні й што за таварыства, я ня меў аніякага ўяўленення, бо ў нас на гістфаку БДУ такія рэчы не вывучаліся, а ў лепшым разе мімаходзь згадваліся. Потым энцыклапедычны артыкул рабіўся больш прыхільным да свайго героя — яўна з тae прычыны, што Сымон пасля памылак і хістаньня маладосці стаў на правільныя рэйкі і ўступіў у кампартыю Заходніяй Беларусі, за што, як трэба было меркаваць, і атрымаў ад польскіх уладаў дванаццаць гадоў турмы.

Аднак, як вынікала зь вішневага тому, усё выглядала ня так трагічна, бо ў 1931-м змагар з эксплюататарамі пераехаў па абмене палітвязнямі ў БССР, дзе працаў дырэктарам Беларускага дзяржаўнага музею і нават быў членам ЦВК рэспублікі. Праўда, на гэтым (пасъ-

ля хуценькага паведамленія, што Сымон Рак-Міхайлоўскі складаў вершы, пісаў падручнікі і лічыцца аўтрам музыкі да Багдановічай «Зоркі Вэнэр») артыкул неяк раптоўна абрываўся. Я паглядзеў на дату съмерці: толькі год — 1937-мы.

Разгарнуўшы выдадзены праз тры дзесяцігодзіні ад паведыні том сучаснай Беларускай Энцыклапедыі, я пераканаўся, што за гэты час мы прайшли велізарны шлях. Тут ужо згадваючы старанна замоўчаны энцыклапедый-папярэднікай Першы Ўсебеларускі з'езд, дэлегатам якога быў Рак-Міхайлоўскі, арышт і асуджэнне на дзесяць гадоў лягераў паводле сфабрикаванай ОГПУ справы «Беларускага нацыянальнага цэнтру», а таксама дакладная дата расстрэлу.

Здаецца, можна было б цешыцца, што гістарычная праўда вяртаецца. Можна было б, каб не адна акалічнасць: тое, што змагаўся Рак-Міхайлоўскі на пачатку мінулага стагодзьдзя, не нашмат менш актуальнае і ў сённяшній Беларусі.

Возьмем, да прыкладу, Таварыства беларускай школы...

**Сымон
Рак-Міхайлоўскі**

14.4.1885,
в. Максімаўка,
цяпер Маладэчанскі раён —
27.11.1938, Менск.
Месца пахавання
невядомае

На беларускіх могілках у амэрыканскім Саўт-Рывэрі можна вывучаць шмат якія разъдзелы нашай гісторыі. Тут знайшлі свой апошні спачын слуцкі паяўстанец Іван Навумчык, палітык і педагог Радаслаў Астроўскі, пісьменнік і гісторык Юрка Віцьбіч... Дзякуючы наведанню гэтага інкрапалю я ўпершыню сустрэў імя Вячаслава Селяха-Качанскага.

Пры паступленыні ў Маладэчанскую настаўніцкую сэмінарыю ён уразіў экзамэнатарам, зас্পіваўшы ма-

Вячаслаў Селях- Качанскі

чуткам апынаеца на музычным Алімпе. Як прэм'ер-барытон ён сьпівае разам з Шаляпіным ды іншымі зоркамі. Наиболыш удалымі з дваццаці пяці ягоных роляў крытыка называе Барыса Гадунова, князя Ігара і Рыгалета... Здавалася, далей будуць толькі ружы й авацыі. Але ў сярэдзіне 1920-х, зьдзівіўшы калегаў, Селях прымае прапанову старшыні Інстытуту беларускай культуры Ўсевалада Ігнатоўскага і пераяжджае ў Менск.

У 1927-м на сцэне Першага Беларускага дзяржаўнага тэатру (БДТ-1) адбылася прэм'ера «Русалкі» А. Даргамыскага — першай опэры на беларускай мове. Селях прычыніўся да прэм'еры ў дэльвіх іпастасях — як рэжысэр і як выканацца ролі Млынара. У tym самым годзе ён узначальвае БДТ-1 (сучасны Купалаўскі тэатар) і выводзіць яго ў шэраг найлепшых тэатральных калектываў краіны.

Аднак гэтыя посьпехі не былі паратункам ад пагро-

зы з боку ўсёмагутнага ведамства, у якім дасце, здаецца, мелі на кожнага. Пагатоў, за Селяхам вадзіліся не абы-якія «грахі». Ён упарта адмаўляўся ўступаць у кампартыю. Насуперак загаду наркамасаветы ня зьняў з рэпэртуару «падазронія» спектаклі «Кастусь Каліноўскі» і «Каваль-ваявода». Каб уратавацца ад арышту ОГПУ, ён у 1933-м пакідае Беларусь і вяртаецца ў Менск ужо ў часе нямецкай акупацыі.

Блукаючы па съвеце, Селях-Качанскі не пакідаў галоўнай справы свайго жыцця.

У Нямеччыне ён стварыў Беларускі драматычны тэатар імя Галубка, у ЗША заснаваў тэатральну студыю, дзе ставіў п'есы Аляхновіча і Дуніна-Марцінкевіча. Вялікае значэнне ў жыцці эміграцыі меў арганізацыйны і ўзначалены ім Беларускі нацыянальны хор.

У 1975-м спадар Вячаслаў адредагаваў «Сыпейнік беларускага жаўнера». Яму ішоў ужо дзясяткі дзясятак...

Vyacheslav Selyakh-Kačanaski

**Вячаслаў
Селях-Качанскі**
25.12.1885, Лагойск –
8.8.1976, Саўт-Рывэр,
штат Нью-Джэрзі, ЗША
Пахаваны на беларускіх
могілках у Саўт-Рывэрэ

Калі нацыянальная культура прыцягвае й робіць сваімі прадстаўнікоў іншых народаў, значыць, у яе ёсць будучыня.

Юліяна Мэнке, праўда, паходзіла з сям'і віленскіх немцаў, што, як яна пісала, «прынялі звычай й ментальнасць гэтага мілага краю», але згаданая акаличнасць толькі пацівярджала сказанае раней.

Яна вучылася ў прыватнай гімназіі, дзе ў той час было забаронена размаўляць на ўсіх іншых мовах, апрача расейскай. Каб пазлаваць клясную даму, дзяўчаткі часта гаварылі па-польску. Але знайшлася ў гімназіі й беларуска. Яе звалі Алаіза Пашкевіч.

У 1915-м, прыехаўшы зь Пецярбургу ў адпачынак, Юліяна, ужо дыплямаваная мастацтвазнаўца, сустрэлася з Іванам Луцкевічам. Захапленыне ягонымі калекцыямі старасьвеччыны хутка перарасло ў сяброўства, а тое — ува ўзынёсле катаньне.

Такое кола знаёмстваў абумовіла яе працу ў Беларускім нацыянальнім камітэце. «Мала нас тады было, — пазней будзе прыгадваць Юліяна, — палякі засловілі, што ўсіх віленскіх беларускіх дзеячаў можна пасадзіць на адной канапе. Аднак праја ішла...»

Вельмі карыснай была яе дапамога пры перамовах зь нямецкай акупацыйнай адміністрацыяй, якая дазволіла адчыніць першыя беларускія школы, чаго нельга было ўявіць у Расейскай імперыі, дзе беларусаў на

Юліяна Вітан- Дубейкаўская

афіцыйным роўні ніколі не прызнавалі за асобны народ. Адкрыты ё самай першай школкі ў Камітэце адзначылі гарбатаю зь пірагом, які съпякла Юліяна. Яна брала ўдзел у арганізацыі беларускіх настаўніцкіх курсаў і Віленскай беларускай гімназіі, дзе потым выкладала нямецкую мову й пэдагогіку.

Паўсюль — або насамрэч, або ў думках — побач быў ён, Іван. Каханы і ўжо нарачоны.

Аднак надзеі на сямейнае шчасце перакрэсліў абвешчаны доктарам у 1917-м прысуд: «Ад правага лёгкага яшчэ астаткі ёсць, а левага амаль няма... Больш за два-тры гады не пражыве...»

Праз два гады ў санаторыі ў польскім Закапанэ, седзячы пры Іванавым ложку, яна пачула яго апошнія слова: «Ты добрая...»

Пазней яна стане жонкаю вядомага беларускага дзеяча Лявона Вітан-Дубейкаўскага*. Пахаваўшы яго, Юліяна ў 1941-м пераселіцца на радзіму продкаў, у Нямеччыну.

Там і будзе напісаная прысьвеченая Івану Луцкевічу мужная, съветная й журботная книга «Мае ўспаміны», якая выйдзе празь пяцьдзсяят гадоў у любай сэрцу аўтаркі Вільні з прадмоваю Лявона Луцкевіча. Успаміны стануцца асноваю для гэтага ж съветла-сумотнага спектаклю «Віленскія мроі», паставленага Галінай Дзятлівой у тэатры аднаго актора «Зынчі».

**Юліяна
Вітан-Дубейкаўская
(ад нараджэння
Мэнке)**
12.12.1886, Вільня —
1970, Нюрнберг,
Нямеччына

* У 1954 годзе ў Нью-Ёрку пабачыла съвет книга «Лявен Вітан-Дубейкаўскі», якую Юліяна выдала пад псэўданімам Кветка Вітан.

Таму, для каго Беларусь — ня праста географічны назоў, а — Радзіма, ня трэба тлумачыць, што такое гімн «Магутны Божа». Верш-малітву Натальі Арсеньневай паклаў на музыку Мікола Равенскі.

Зъявіўшыся ў 1919-м у Менску, ён паверыў у ідэалы БНР і пачаў шукаць сваё месца ў нацыянальным Адраджэнні.

Калі б можна было перанесыціся ў тыя гады, я, нягледзячы на свае больш чым сціплыва вакальныя дадзеныя, хацеў бы запісацца ў ягоны хор пры Беларускім рабочым клубе. Равенскі зьбірае народныя песні на Случчыне, піша музыку да твораў беларускіх паэтаў — у прыватнасці, да хрэстатыйных вершаў «Люблю наш край» Канстанція Буйлы і «О Беларусь, мая шыпшына» Ўладзімера Дубоўкі.

Пасля Маскоўскае кансерваторыі ён зноў прыяжджае ў Менск у той час, апынуўшца ў якім мне ўжо ня вельмі хацелася б. Арыштаваныя дзясяткі сяброў і знаёмых, сярод якіх брат Антон.

У 1938-м Равенскага выключаюць з Саюзу кампазытараў...

Старыя жыхары гораду Чэрвень дагэтуль з сымпатыяй згадваюць яго як рэгента мясцовага царкоўнага хору за часамі вайны. Ніхто не асуджае і ягонага

Мікола Равенскі

ад'езду на Захад, бо гараджане памятаюць, як пасля прыходу савецкіх войскаў нейкі партызан без суду і съледства застрэліў пасярод вуліцы ціхага бяскрыўданага чалавека — толькі за тое, што ён быў царкоўным старастам.

У Заходній Нямеччыне Равенскі выкладаў съпевы ў беларускіх гімназіях у Рэгенбургу і Остэргофене, быў рэгентам хору ў праваслаўнай пафарії Святой Эўфрасініі Полацкай.

Колішні гімназіст, а цяпер дырэктар Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку Вітаўт Кіпель звялікай цепынёю апавядаў мне пра заняткі спадара Міколы зь беларускімі скаўтамі, для якіх ён напісаў «Гімн ваўчаняцтва» і «Скаўцкую малітву».

Зноў сустрэўся з Равенскім Кіпель ужо ў бэльгійскім Лювэне. Кампазытар пагадзіўся кіраваць беларускім студэнцкім хорам, што потым даваў канцэрты ў многіх краінах Эўропы і атрымаў прэмію на міжнародным фэстывалі ў Бруссэлі.

Вялікі посьпех мелі запісаныя харыстамі кружэлкі, якія рэпэрэзэнтавалі ў вольным съвеце беларускую музыку.

Німа ў Менску ні вуліцы яго імя, ні мэмарыяльны дошкі на будынку Акадэміі музыки. Але «Магутны Божа» будзе гучаць на нашай зямлі, пакуль будзе на съвеце Беларусь.

Мікола Равенскі

17.12.1886,
в. Капланцы,
цяпер Бярэзінскі раён —
9.3.1953*, Лювэн, Бэльгія

* У Беларускай Энцыклапедыі й Энцыклапедіі гісторыі Беларусі падаецца памылковая дата съмерці Міколы Равенскага.

Ягоны жыцьцяпіс у першай сваёй частцы для беларускага нацыянальнага дзеяча — на самы тыповы. Юрыйчны факультэт Маскоўскага ўніверсітэту. У студэнцкія гады — сакратарства ў марксісцкім часопісе «Возраждение» і загадваньне аддзелам хронікі ў папулярнай газэце «Копейка». Потым — спакойная грашавітая праца ў Менскай казённай палаце і Менскім акруговым судзе.

Карэнны паварот жыцьцёвага шляху адбыўся ў 1917 годзе, калі Пракулевіч далучыўся да прыхільнікаў беларускага незалежнасці. 1920-ты засыпець яго на пасадзе судзьдзі ў Слуцку. 14 лістапада пачаў свае паседжаныні гістарычны Беларускі зьезд Случчыны, які абраў прыхільніка Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянэ-

Беларуская грамада ў Празе на вечарыне ў гонар Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. Крайні справа ў першым радзе — Уладзімер Пракулевіч, трэці справа — Пётра Крачэўскі

раў Пракулевіча старшынём Рады. Праз тыдзень Рада Случчыны выдала незалежніцкую дэкларацыю. Яшчэ праз тыдзень 1-я Слуцкая брыгада войскаў БНР атакавала бальшавіцкія аддзелы...

Пасьля Слуцкага паўстання Пракулевіч выехаў у Вільню, адкуль неўзабаве быў высланы польскімі ўладамі. На Берлінскай Усебеларускай канфэрэнцыі ён быў сярод тых, хто, паверыўшы ў Беларускі Дом пад уладаю саветаў, падпісаў рэзалюцыю аб ліквідацыі незалежніцкага Ураду.

Лёс былога кіраўніка слуцкіх паўстанцаў пасьля прыезду ў БССР быў ужо тыпова прадвызначаным. Невысокая пасада ў Дзяржжаўнай бібліятэцы, арышт у 1930-м па справе Саюзу вызваленія Беларусі* і высылка на пяць гадоў у Расею. Людзі кшталту Пракулевіча ня мелі шанцаў выжыць. Паўторны арышт у 1938-м прывёў да расстрэльнага прысуду.

З яго фатаграфіі ў судовай справе пазірае барадаты шыракатвары беларус з глыбокімі разумнымі вачымі. Ён вельмі падобны да майго дзеда Максіма, таксама расстралянага ў трэціццатыя.

Уладзімер Пракулевіч

1887, в. Краснолукі,
цяпер Чашніцкі раён —
20.8.1938, Свярдлоўская
вобл., Расея.

Месца пахавання
невядомае

* Саюз вызваленія Беларусі, у справе якога арыштавалі больш за сто вядомых прадстаўнікоў інтэлігенцыі, а таксама буйных дзяржжаўных дзеячай, традыцыйна лічыцца прыдумкаю ОГПУ. Гэтае меркаванье выглядае спрэчным: моцныя незалежніцкія настроі ў беларускім кіраўніцтве і ў інтэлігенцікіх колах былі рэальнасцю.

Аб чым думае чалавек у трывучаў тры гады перад расстрэлам? На гэтае пытаньне мог бы адказаць ён, Фабіян.

Пераехаўшы з Смаленску, дзе толькі што была абвешчаная БССР, у Менск, яе ўрад заняў на плошчы Волі колішнюю рэзыдэнцыю расейскага губэрнатара і першым чынам распаўсюдзіў у горадзе свой маніфэст. У ім паведамлялася, што ўсе законы і загады Рады БНР лічацца несапраўднымі, а сама Рада зь яе «міністралі» (гэтае слова было ўзятае ў дзвіюхосьце) аб'яўляецца безабароннай перад законамі. Далейшыя падзеі паказалі, што

ў становішчы безабаронных апынуліся самі аўтары маніфэсту. Яскравым пацверджаннем гэтага стаўся лёс Фабіяна Шантыра.

Будучы палітык і пісьменнік нарадзіўся ў свабодалюбным Слуцку. У сваім кароткім жыцці ён пасьпевў пабыць хатнім настаўнікам-«дарэктарам», мулярам, адвакатам, вайсковым пісарам, бухгалтаром... Шантыр друкаваў у «Нашай Ніве» імпрэсіі, наведваў вядомы менскі клуб «Беларуская хатка». Там ён пазнаёміўся з маладой пісьменніцай Зоськай Верас, якая стала яго жонкай.

На Першым Усебеларускім зьезьдзе ў 1917 годзе Фабіян, кіруючы левай фракцыяй, шукаў партытэтнага хаўрусу з бальшавікамі. Яны не забылі гэтага і ў першым урадзе БССР аддалі яму партфель наркама нацыянальных спраў. Аднак — усяго на некалькі тыдняў. Ужо ў лютым таго самага 1919 году Шантыра кінулі ў

турму. Праз год ён быў зноў арыштаваны, абвінавачаны ў «нацыянальнай контрапервалюцыі» і расстраляны.

Фабіян Шантыр стаўся першай ахвяраю бальшавіцкага тэрору як у беларускай палітыцы, так і ў беларускай літаратуры.

Трагічна склаліся і лёсі іншых сяброў першага ўраду БССР — нацыянал-камуністаў, якім інкrimінавалася імкненіне «организовывать независимую белорусскую компартію, что подрывало Советскую власть». Камісар працы Язэп Дыла (апрача усяго іншага, адзін з пачынальнікаў нашай гістарычнай прозы) паслья некалькіх арыштаў і высылак мусіў да скону жыць у

Расеі. Наркама замежных спраў Усевалада Фальскага ў 1921-м бальшавікі прысудзілі да расстрэлу, які замянілі пяццюю гадамі катаржнай турмы. Потым былы міністар (яшчэ й таленавіты актор і адзін з стваральнікаў беларускага прафесійнага тэатру) працаваў ражунководам. Вяртадца на радзіму яму было катэгарычна забаронена. «Я нават ня ведаю, на колькі часу я пазбаўлены гэтага права», — у роспачы пісаў ён. Замест даты і месца завяршэння жыццёвага шляху Фальскага ў энцыклапедыях стаць пытальнікі.

Гатэль «Эўропа», дзе жылі сябры першага ўраду БССР. 1920-я

Фабіян Шантыр
4.2.1887, Слуцак —
29.5.1920, Навазыбкаў,
Бранская вобл., Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Калі я думаю пра яго, уваччу заўсёды паўстае адно й тое ж відовішча: па вечаровай палявой дарозе ўсьлед за ніzkім, чырвоным, як ягадзіна шыпшины, сонцем ідзе высокі барадаты чалавек з падарожнай кайстраю і малбэртам. У той самы момант у памяці ажываюць і нягучна поўняць гэтую народжаную ўяўленнем прастору радкі Ўладзімера Караткевіча:

Дарогі... Корчмы... Ліра за съпіною...
У гадах Хрыстовых — бедным шкаляром...
Зас্তупе ноch, зас্তупе дзень слатою —
Паўсюль мне стол, любоў, цяплю і дом...

Язэп Драздовіч

Язэп Драздовіч прыйшоў на съвет у адным дзесяцігодзідзі з братамі Аляксандрам, Ластоўскім, Купалам і Коласам і сам быў з гэтага шэррагу будзіцеляў нацыі. Яны не належалі да нейкіх школаў, плыняў або партыяў. Яны былі іх стваральнікамі.

Драздовіч стаў адным з заснавальнікаў нацыянальнага гістарычнага жывапісу і пленіна прычыніўся да выступаў мастацкай Скарныніяны. Працягваючы творчы подзьвіг свайго папярэдніка Напалеона Орды, ён стварыў вялікія графічныя сэрыі — «Mір», «Крэва», «Наваградак і наваградць», «Меднікі», «Трокі», «Гальшаны»... Быў шанцуённым археолягам: адкрыў некалькі стаянок каменнага і бронзавага

вякоў. Стаў пачынальнікам касымічнай тэмы ў нашым выяўленчым мастацтве. Ягоны цыкл «Жыцьцё на Марсе» і сёньня хвалюе мяне, колішняга фаната Рэя Брэдбэры, прымушаючы здымамаў з паліцы «Марсіянская хроніка».

Пасля Другой усясьветнай вайны магчымасць не памерці з голаду дало яму маляваньне на саматканым палатне разнаўзорыстых дываноў, рупліва зьбіраных потым мастаком Аляксеем Марацкінам. Тагачасныя чыноўнікі ад культуры ў лепшым разе лічылі мастацтва Драздовіча другарадным, а ў горшым — падазроным і шкодніцкім. Старыя жыхары мястэчка Лужкі дагэтуль памятаюць размалёўку дзядзьку Язэпа ў мясцовай стаўлоўцы. Асартымэнт страваў быў, далікатна кажучы, не-багатым, але ў сталоўку хацелася зайсьці, каб трапіць у дзівосны съвет фантастычных звяяроў і птушак. Урэшце месца грамадзкага харчаванья наведаў абласны чыноўнік, пасля чаго размалёўку зьнішчылі, а на яе месцы павесілі «разумелую народу» копію карціны расейскага мастака Шышкіна.

Хочаўца верыць, што нехта з тых, хто лічыў Драздовіча ўбогім бажаволкам, дажыў да адкрыцця ў Менску помніка дзядзьку Язэпу, да выхаду фундамэнтальнага альбому-манаграфіі, да зьяўлення вуліцаў імя Драздовіча ў Менску, Воршы, Маладэчне, Глыбокім, Шаркоўшчыне, Радашковічах, Германавічах, да стварэння Культурна-асьветніцкага цэнтра імя Язэпа Драздовіча, узначаленага за-каханай у творчасці земляка Адай Райчонак, пад кіраўніцтвам якой ужо дзесяць гадоў ладзяцца мастацкія пленэры — у тых мясцінах, над якімі лунае душа гэтага вечнага вандруніка.

Язэп Драздовіч

13.10.1888,
засценак Пунькі,
цяпер Глыбоцкі раён —
15.8.1954,
мяст. Падсьвільле,
Глыбоцкі раён.
Пахаваны ў в. Ліпляны,
Глыбоцкі раён

Побач з трыма тамамі факсымільнага ўзнаўленыня Бібліі Францішка Скарыны ў маёй бібліятэцы стаіць адна з найдаражэйшых для мяне кніг — падараваныя аднойчы старым віленчуком «Catagu Ewanhelii i Apostalskija Dziej» — пераклад Святога Пісаныя на беларускую мову, зроблены ксяндзом Вінцэнтам Гадлеўскім і выдадзены лацінкаю ў 1939-м у Вільні.

Яшчэ ў ранынім юнацтве абраўшы служэныне Богу, асноўныя яго сэнс айцец Вінцэнт бачыў для сябе ў тым, каб дапамагчы беларусам зьдзейсніцца як народу, а Беларусі — як дзяржаве.

Ён браў удзел у паседжанынях Першага Ўсебеларускага зьезду і ўваходзіў у склад Рады БНР. Стаяў адным з заснавальнікаў Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі, адзначыўся ў доўгіх сьпісах вязняў сумнавядомых віленскіх Аукішкай...

У верасьні 1941-га ксёндз Гадлеўскі зьявіўся ў Менску і ўзяўся за ажыццяўленыне сваёй галоўнай тагачаснай ідэі — арганізацыю незалежніцкага антынацысцкага Супраціву, маючы на мэце стварэныне Беларускай дзяржавы.

Гадлеўскі быў у ліку стваральнікаў на пачатку 1942 году Беларускай незалежніцкай партыі, якая плянавала выступіць адначасова супраць нацысту і бальшавікоў.

Вінцэнт Гадлеўскі

Пра вагу асобы ксяндза Гадлеўскага ў тагачаснай вайна-палітычнай сітуацыі съведчыць тое, што прадстаўнікі дзяржжаўнага Камітэту абароны СССР праз выведнікаў ініцыявалі зь ім перамовы аб магчымасці ўдзелу беларускіх нацыяналістаў у антыфашистыскім змаганні.

Гаворка вялася пра вызваленьне з савецкіх лягераў вязняў-беларусаў і фармаваныне зь іх нацыянальнага войска кшталту польскай арміі генэрала Андэрса. (Існуе меркаваныне, што атрымаўшы ад айца Вінцэнта ўсе неабходныя звесткі, савецкія агенты адразу здалі яго немцам.)

23 сінэжня 1942 году менская «Беларуская газета» зъмясціла вялікі артыкул — мэмуар Гадлеўскага пра Першы Ўсебеларускі кангрэс.

У тэкст быў завярстаны мужны, прасякнуты незалежніцкім настроем верш Натальі Арсеньевай «Годзе!»:

Што далі нам калі чужыя?
Ці калі хто — наши плач усьцішыў?
Дос্য!
Напружым пастронкі жыдаў,
самі злыбеды наши скрышым!..

Назаўтра Гадлеўскага арыштавала СД. У той самы дзень яго расстралялі.

Вінцэнт Гадлеўскі

16.11. (паводле іншых звестак 16.12) 1888,
в. Шурычы,
цяпер Свіслацкі раён —
24.12.1942, ваколіцы
в. Малы Трасцянеч
пад Менскам.
Месца пахавання
невядомае

Вы памятаеце, як у Купала-вых «Тутэйшых» Мікіта Зносак, дэмантруючы сваё знаёмства зь беларускаю літаратураю, цытуе:

*Беларусь, мая старонка,
Куток цемнаты.
Жыве Шыла, Грыб, Мамонька, —
Будзеши жыць і ты...*

На жаль, абсолютнай большасцю гледачоў сёньняшняга Купалаўскага тэатру (як, відаць, і большасцю чытчачоў п'есы) іранічна пералічаны ў вершыку імёны

анічога ня кажуць. Між тым, яны ўвайшлі ў энцыкляпэдыі, бо за гэтымі імёнамі стаяць асобы — кіраунікі Беларускай партыі сацыялістай-рэвалюцыянеру — якія ў змаганьні за

Язэп Мамонька

незалежнасць Бацькаўшчыны адыгралі ролю далёка не маргінальную.

Вайсковы тэлеграфіст у гады Першай усясьветнай вайны Язэп Мамонька за сваю рэвалюцыйную дзейнасць пасыпець адседзець тры гады яшчэ ў царскіх турмах. Неўзабаве яго, аднаго з арганізатораў і дэлегатаў Першага Ўсебеларускага зыезду, што ўзяў курс на самастойнасць краіны, арыштуюць ужо бальшавікі. Мамонька ўцячэ з-пад варты, стане сябрам Прэзыдіуму Рады Беларускай Народнай Рэспублікі і будзе арыштаваны ўжо палякамі...

Лёс падараўваў гэтаму неўтайному случаку талент дзвіосным чынам вырываўца з-за кратаваў. У 1921-м на даручэнье кіраўніцтва БНР Мамонька едзе ў Менск для каардынцыі вызвольнага змаганьня ў Заходній Беларусі.

Новы арышт бальшавікамі і высылка ў Казань. Але ворагі й апанэнты рана радаваліся: у верасьні таго самага году палітуцякач, пераадолеўшы некалькі эўра-

пейскіх межаў, зь лёгкай усьмешкай на сваім адкрытым сялянскім твары ўвойдзе ў залю паседжаньняў Першай Усебеларускай палітычнай канфэрэнцыі ў Празе.

На Другой бэрлінскай канфэрэнцыі 1925 году, ён рэзка выступіць супраць роспуску Ўраду БНР і на знак пратэсту ляпне дзявярыма. Тым ня менш, усьлед за шмат якімі паплечнікамі Мамонька празь некалькі гадоў прыме фатальнае рашэнне вярнуцца ў Беларусь і атрымае савецкую візу.

Роднае неба ён будзе бачыць бяз кратаваў усяго некалькі хвілінаў. На памежнай з Латвіяй беларускай станцыі Бігосава да Мамонькі адразу падыдуць супрацоўнікі ОГПУ.

Гэтым разам уцячы з-пад арышту ня ўдасца. У 1937-м, калі дзесяцігадовы лягерны тэрмін наблізіцца да заканчэння, «тройка» НКВД асудзіць Язэпа Мамоньку да съмяротнага пакараньня.

Пастановаю Вярхоўнага суду Беларусі ён будзе двойчы — у 1989 і 1993 гадах — рэабілітаваны.

Язэп Мамонька

28.1.1889, в. Залесьсе, цяпер Слуцкі раён — 10.9.1937, Комі АССР, Расея.

Месца пахаваньня невядомае

Працуючы калісцыі над кнігаю «Таямніцы полацкай гісторыі», я прыйшоў да высновы, што жыхары беларускага Прыдзьвінья маюць у характеристы рысы, якія вылучаюць іх сярод іншых беларусаў.

Напрыклад, — большую схільнасць да гумару, іроніі і самаіроніі, якія дзіўным чынам спалучаюцца ў іх з балдкай стрыманасцю (каб пераканацца ў гэтым, перачытайце тэксты палачанаў Вінцэса Мудрова і Пятра Васючэнкі). Насельнікаў Полаччыны вылучае й пракаветная глыбокая вера ў дзіўосы, што выдатна засвідчыў сваім «Шляхцікам Завальнем» Ян Баршчэўскі. (А пазней, дарэчы, і расейскі пісьменнік Аляксандар Грын, насамрэч Грынеўскі, — сын удзельніка паўстання 1863 году дзісенскага

Даніла Васілеўскі

шляхціча Страфана Грынеўскага.)

Такія назіраньні далі мне падставу ўвесці паняцьце «палацкі мэнталітэт», што вельмі спадабалася Рыгору Барадуліну, які адгукнуўся аднайменным вершам:

Ёсьць полацкі мэнталітэт —
Ад Эўфрасіньні, ад Скарныны,
Ад той абрынумтай адрыны,
Дзе сон шукаў
Свой сонны сълед...

Носьбітам гэтага мэнталітэту быў і выпускнік Полацкай настаўніцкай сэмінары, краязнаўца і пэдагог Даніла Васілеўскі. У сэмінарскія гады ён — сябра напалову легальнага гуртка «Вястун ведаў» (што знаходзіўся пад упрыгожваннем ідэяў народніцтва) і натхнёны збіральнік прыдзьвінскага фальклёру. Пазней Даніла стаў аўтарам краязнаўчых допісаў у «Нашу Ніву», а за савецкім часам зрабіў краязнаўства сваёй прафесіяй.

Адна з ягоных найцікавейшых працаў — дасьледа-

Полацак пачатку XX ст.

ваннне «Лячэбніка» Ганны Шаранды — помніка «чародзейнай літаратуры» канца XVII — пачатку XVIII стагодзьдзяў, які быў настольнай кнігай полацкіх знахараў і знахарак.

У 1930-я лёс людзей з такімі зацікаўленнямі, як у Васілеўскага, звычайна складваўся трагічны. Ягоныя публікацыі пад назвамі кішталту «Краязнаўства ў школах як сродак камуністычнага выхаваньня», былі прызнаныя толькі камуфляжам шкодніцкай дзейнасці, і ў 1936-м дэкан геаграфічнага факультету Магілёўскага пэдынстытуту стаў вязнем ГУЛАГу, «перакваліфікаўшыся» ў варкуцінскага буравіка.

Съледчыя ОГПУ ня здолелі выбіць з Данілы Васілеўскага іроніі.

Захаваліся звесткі, што ён, у прыватнасці, прызначаўся ў намеры далучыць Беларусь да Індыі.

Зрэшты, магчыма, якраз гэтае «чыстасардэчнае» прызнаннне і ўратавала яму жыцьцё.

Даніла Васілеўскі

17.12.1889, в. Новае Сяло, цяпер Бешанковіцкі раён — 28.12.1963, Феадосія, Украіна

Кажуць, што ў апошнія моманты жыцьця перад вачымі чалавека маланкава праносіцца ўесь ягоны шлях. Калі гэта так, у той страшны лютайскі дзень 1943-га Антоні Ляшчэвіч убачыў бацькоў Яна й Караліну, родную вёску сярод падвіленскіх узвышшаў, сяброў з Санкт-Пецярбурскай духоўнай сэмінарыі, сваё высьвячэнне на Велікодныя сьвяты ў 1914-м, Харбін, дзе два дзесяцігодзьдзі быў місіянэрам, уступленыне ў Ордэн марыянаў...

Ад 1939 году айцеў Антоні Ляшчэвіч вёў душпастырскую дзейнасць на Бацькаўшчыне — спачатку ў Другі, а потым у Росіцы на Дрысеншчыне. У другую вялікую зіму ў навакольлі з'явіліся нацысцкія карнікі. Мясцовых жыхароў, пераважна старых, жанчын і дзяцей, быццам жывёлу, сагналі на сартаваньне ў касыцёл. Адных чакалі канцлягеры, другіх — съмерць у агні. Антоні Ляшчэвіч і ягоны паплечнік, таксама брат-марыянін, Юры Кашыра адпраўлялі ў храме Святую імшу, прычашчалі, спавядалі, хрысьцілі дзяцей, багаслаўлялі і суцяшалі тых, хто быў у роспачы.

Дамовіўшыся зь нямецкім афіцэрам, айцеў Антоні ўратаваў ад съмерці дзевяць беларускіх сясьцёр-эўхарыстак, якія займаліся ў Росіцы катэхізацыяй.

Тым часам людзей пачалі групамі выводзіць з касыцё-

Антоні Ляшчэвіч

лу і паліць у будынках. Тых, хто спрабаваў уцячы, расстрэльвалі. Дзяцей наколвалі на штыхі.

Камандаваныне карнікаў прапанавала съвятарам жыцьцё. Але яны ўжо зрабілі свой выбар, пастановіўшы да канца заставацца з прыхаджанамі.

Відавочцы съведчаць, што Ляшчэвіч да астатніх хвілінаў выяўляў неверагодны спакой: зъмяніў мокрыя шкарпэткі на сухія, запытаваўшы ў вернікаў, ці трэба перад сконам пад'есыці, ці ўсё ж лепей быць галодным, ахінуй вакол шыі шалік.

Праз некалькі хвілінаў ён увайшоў разам зь людзьмі ў агонь...

Назаўтра такую ж вусьцішную съмерць прыняў айцеў Юры Кашыра.

Пры канцы дзевяностых папа рымскі Ян Павал II бэзатыфікаў росіцкіх пакутнікаў. Усё больш масавымі робяцца штогадовыя пілігрымкі ў Росіцу да касыцёлу Святой Троіцы.

Айцы-марыяне Антоні Ляшчэвіч і Юры Кашыра сталіся героямі раману пісьменніцы Ірыны Жарнасек «Будзь воля Твая», выдадзенага ўжо ў XXI стагодзьдзі менскім выдавецтвам «Про Хрысто». Прэзэнтацыі кнігі зьбіralі поўныя залі ў розных гарадах краіны.

Росіцкі касыцёл Святой Троіцы

Антоні Ляшчэвіч

30.9.1890,
в. Абрамаўшчына,
ваколіцы Вільні –
17.2.1943, в. Росіца,
Верхнядзвінскі раён.
Пахаваны ў брацкай магіле
ахвяраў росіцкай трагедыі

Некалі ў маладосыці я склаў сьпіс дзесяці асобаў, зь якімі хацеў бы сустрэцца на гэтым, а калі спазніўся, дык хаця б на тым съвеце. У пераліку з маймі, расстрялянымі ў 1930-я дзядамі Арцёмам і Максімам, суседзіў пісьменык Сяргей Палуян.

«Ты быў, як месяц, адзінокі: самотна жыў, самотна ўмёр», — пісаў пра Палуяна ягоны сябар Максім Багдановіч, на адзінм прыжыццёвым зборніку якога, вечна жывым «Вянку», пазначана: «Вянок на магілу С. А. Палуяна»...

Мне наўруна здавалася, што калі б я апынуўся зь Сяр-

геем у адным часе, дык здолеў бы ўратаваць яго ад са-
магубства ў дзевятнаццаць з паловаю гадоў.

У гісторыі Беларускага Адраджэння пачатку XX стагодзьдзя ён застаўся,

відаць, самым трагічным героям.

Літаратурнай дзеянасцю гэты рамантычны юнак з надзіва сталым аналітычным разумам займаўся ўсяго адзін год.

Пераехаўшы пасля ідэйнага канфлікту з бацькам у Кіеў, ён жыў на сціплыя ганарары за свае рэцензіі ѹ артыкулы ўва ўкраінскім друку, а таксама за выпадковыя заробкі рэпетытара і карэктара.

Зацікаўленасцю беларускім Адраджэннем прывяла Сяргея да супрацоўніцтва з «Нашай Нівай» і сталае працы ў Вільні.

Большасць ягоных твораў зынкла ў ліхалеццях часу, але тое, што а удалела, съведчыць: Палуян ствараў на мяжы геніяльнасці.

Перачытайце ягоны маленькі шэдэўр «Хрыстос уваскорос!».

Якраз Сяргей Палуян знайшоў у архіве «Нашае Нівы» сышткі зь вершамі Максіма Багдановіча, расцэ-

ненымі рэдакцыяй як «дэ-
кадэнцкія», і першы пачаў змаганье за іх прызнаньне
и шырокую публікацыю.

Ён быў таленавітым публіцыстам і ідэолягам беларускага руху.

Але — «ня стала сіл зма-
гацца з блудным векам...»
(Янка Купала).

У восьмідзясятых гады імя Сяргея Палуяна вярну-
лася з нябыту дзякуючы
кнізе яго твораў «Лісты ў будучынню».

Назва зборніка — не выпадковая. Пакінутыя Палу-
янам запаветы прац стагодзьдзе набылі яшчэ большую
актуальнасць:

«Калі мы паставілі сабе мэту адрадзіць наш народ...
то нам у першу чараду трэба адрадзіць сваю мову.
Толькі тады ў нас будзе якоесь асобнае нацыянальнае
жыццё, бо асобная мова — гэта і ёсьць форма нацы-
янальной асобнасці. Толькі адрадзіўши мову, мы змо-
жам паставіць на цвёрды грунт наш рух...»

А пакуль што трэба раскідаць усё новае і новае
насеньне. Мо і кепская доля спаткае яго, мо і зынішто-
жыцца яно нягодай ды студзённым сіверам, — але не
слядзяц думаць аб гэтым!

У іх адна мэта — болей зёрнаў кінуць у сагрэтую
сонцам ралълю...»

Сяргей Палуян
19.10.1890, Брагін —
20.4.1910, Кіеў, Украіна.
Пахаваны на кіеўскіх
Байкаўскіх могілках

Усё, як вядома, пазнаеўца ў парадунаньні. Калі маю нацыянальна арыентаваную душу наведваюць скруха і паняверка, я змагаюся зь імі, думаючы, да прыкладу, аб tym, што сёньня няма такога беларуса, які б ня ведаў колераў нашага нацыянальнага съягта (няхай не для кожнага ён пасыпей стаць съвтынню). А вось у 1970-я пра бел-чырвона-белы съяг анічога ня чула абсолютная большасць студэнтаў нават майго роднага гістфаку БДУ. У tym ліку і наш аднакурснік Саша Душэўскі, блізкі сваяк чалавека, які на пачатку XX стагодзьдзя падараваў, ці дакладней, вярнуў беларусам Съяг.

Клаўдзі Дуж- Душэўскі

Старонка дыпламатычнага пашпарта БНР, выдадзенага Клаўдзію Дуж-Душэўскаму

цыйных і неафіцыйных пасадах: ад выкладчыка Віленскай беларускай гімназіі да дзяржаўнага сакратара ўва Ўрадзе БНР на чале з Ластоўскім. Але ў будучым, калі бел-чырвона-белы съяг зноў стане дзяржаўным, мы будзем шанаваць Душэўскага найперш за тое, што менавіта ён на падставе гістарычных съведчанняў і колераў народных строяў і арнамэнтаў стварыў эскіз Беларускага съяга.

На вялікі жаль, дакладная дата яго зацверджаньня ня выяўлена, аднак вядома, што ўжо ўвесну 1917-га, за год да абвяшчэння БНР, бел-чырвона-белы съяг успрымаўся па ўсёй Беларусі сваім. 12 сакавіка, калі ў Менску праходзіў Дзень беларускага значка, на вуліцах былі вывешаныя дзясяткі съягоў. Улетку наш съяг узнялі на віленскім Катэдральным пляцы. Першы Ўсебеларускі зыезд у сінеглазі 1917-га ўжо прызнаваў Съяг нацыянальным сымбалем краіны.

Пасля далучэння Літвы да СССР старшыня «Беларускага нацыянальнага цэнтра» ў Коўне архітэктар Дуж-Душэўскі трапіў у савецкую турму. Падчас нямецкай акупацыі яго за дапамогу габрэям кінулі ў нацысцкі канцлагер. У лютым 1952-га Душэўскі як «актыўны беларускі нацыяналіст» быў асуджаны да 25 гадоў зняволення ў канцлагерах савецкіх...

Праз тры дзесяцігодзьдзі пасля яго смерці бел-чырвона-белы съяг залунаў над менскім Домам ураду.

Клаўдзі Дуж-Душэўскі

27.3 (паводле іншых звестак 26.4) 1891,
Глыбокае –
25.2.1959, Коўна, Літва

Паглядзіце на цяпер ужо добра вядомае фота Народнага Сакратарыяту — першага Ўраду БНР. Трэці зьлева паміж двумя вайскоўцамі — самавіты цывільны мужчына з упэўненым і крыху ганарлівым позіркам. Гэта наш першы прэм'ер і міністар замежных спраў Язэп Варонка.

Ён, нядаўні пецярбурскі журналіст і паэт, заўсёднік сталічных літаратурных вечарын і салёнаў, пасля Лютаўскай рэвалюцыі ўступіў у Беларускую Сацыялістычную Грамаду, улетку 1917-га быў абраны ў яе Цэнтральны камітэт, праз колькі месяцаў ужо займаўся падрыхтоўкаю Першага Ўсебеларускага зьезду, а неўзабаве стаў адным з ініцыятараў абвяшчэння БНР. Ва ўтварэнні БССР ён разгледзеў манэўр бальшавікоў з мэтаю «авалодаць розумамі

нацыянальна абуджаных элемэнтаў». Зразумела, што палітыку з такім мінулым і такім поглядамі знаходзіцца ў савецкай Беларусі было съмяротна небясьпечна. На надта прыхільная сустрэча чакала б прыхільніка канцепцыі двух ворагаў Беларускага Адраджэння — Польшчы і Рasei — і ў адроджанай польскай дзяржаве.

У 1923-м Язэп Варонка ўзяў білет на пароход у Амерыку. За акіянам ён прычыніўся да заснавання беларускага палітычнага руху ў ЗША: кіраваў Беларуска-Амэрыканскай нацыянальнай асацыяцыяй, выдаваў газету «Белорусская трибуна». Досьвед і талент журналіста дазволілі Язэпу заваяваць сваё месца ў беларускім і расейскім эміграцыйным друку,магчымасці якога ён скарыстоўваў найперш для кансалідацыі паўмільённай масы беларусаў, расцягнутых у Паўночнай Амэрыцы паводле канфэсійнай прыкметы паміж расейцамі і палякамі.

У 1928 годзе ў Чыкага ён заснаваў першую ў Новым Свеце беларускамоўную радыёпраграму. Старыя чы-

Першы Ўрад БНР. Трэці зьлева ў першым радзе — старшыня Язэп Варонка

кагаўскія суайчыннікі яшчэ памятаюць Язэпаў голас на хвалях Беларускай радыёгадзіны.

«Спадар Варонка прыехаў у ЗША з адзінаю мэтаю — адукоўваць беларусаў, — пісаў пра яго калега. — Будучы палімнікам беларусам, ён спрабаваў абудзіць у іх нацыянальны гонар і самапавагу, вызваліць ад чараў сну, у якім ён іх знайшоў».

На гэтым шляху яму не заўсёды спадарожнічаў поспех, але ў тым, што беларуская прысутнасць у Амэрыцы трывае і ў ХХІ стагодзьдзі, несумненна, ёсьць унёсак першага прэм'ера БНР.

Язэп Варонка

17.4.1891,
Беласточчына —
4.6.1952, Чыкага, ЗША.
Пахаваны ў Элмвуд-Парку,
штат Ілінойс

Паводле свайго съветабачаньня, съветаразуменъя й съветаўяўленъя ён быў беларусам, а гэта ў вачах савеўскай улады заўсёды (за выняткам хіба некалькіх гадоў беларусізацыі ў сярэдзіне 1920-х) азначала асобу сумнеўную, нядобранадзейную, гатовую ў любы момант ператварыцца ў «ворага народу».

Ён узяў сабе псэўданім, што стаў данінаю памяці працедам, якія жылі з кравеўства, шыючы найлепшыя ў акрузе кажухі.

Макара больш вабілі кніжкі. Самым адметным пэдагогам у царкоўнапрыходзкай школцы быў выкладчык съпеваў і музыкі, які, караючы вучняў, біў іх па вушах смычком ад скрыпкі. Касцёлевіч такую пачостку зарабляў нячаста, бо авалодаў скрыпкою вельмі добра. А мо і наадварт — таму і авалодаў, што час та атрымліваў па вушах.

У лёсавызначальныя для краю гады ён, як салдаўці дэлегат, бярэ ўдзел у Першым Усебеларускім зьезьдзе, робіцца сябрам Беларускай партыі эсэраў, уваходзіць у склад Беларускай вайсковай камісіі, што ў часе савеўска-польскай вай-

ны намагаецца стварыць нацыянальнае войска.

Краўцоў заяўляе пра сябе як пра здольнага літарата-ра. Цёплым словам яго заахвочвае ў друку малады Максім Гарэцкі.

У 1919-м менская газета «Беларусь» пад назовам «Ваяцкі гімн» публікуе Макараў верш «Мы выйдзем

шчыльнымі радамі». Кампазытар Уладзімер Тэраўскі піша да яго музыку, і песня неверагодна хутка набывае велізарную папулярнасць, робячыся гімнам Беларускай Народнай Рэспублікі.

Яго съпявалі, ідуцы ў бой на бальшавікоў, слуцкія паўстанцы.

Ад 1921 году Краўцоў жыве ў Вільні: друкуеца, настаўнічае, удзельнічае ў нацыянальным руху, трапляе ў польскую турму. Аднак съмяротная небясьпека ўзынікае для яго толькі ў 1939-м, пасля гэтак званага вызвольнага паходу Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь. Макара забралі разам з Антонам Луцкевічам, Янкам Пазняком ды іншымі выбітнымі беларускімі дзеячамі...

Аднаго разу ў родную вёску Краўцова прыйшоў чалавек, які разам зь ім сядзеў у савеўскай турме ў Беластоку. Ён распавёў сваякам, што Макара закатавалі на допытках. Дзе паэт знайшоў свой вечны прыстанак, дагэтуль невядома.

Ён пакінуў багатую літаратурную спадчыну, але яго галоўным творам назаўсёды застанеца «Ваяцкі гімн», які, здаецца, яшчэ на страціў шанцаў стаць гімнам дзяржаўным:

Мы выйдзем шчыльнымі радамі
На вольны родны наш прастор.
Хай воля вечна будзе з намі,
А гвалту мы дамо адпор!
Хай адживе закамяnelы
Наши беларускі вольны дух;
Штандар наш бел-чырвона-белы
Пакрыў сабой народны рух!..

Макар Краўцоў (ад нараджэння Касцёлевіч)

18.8.1891,
в. Баброўня,
цяпер Гарадзенскі раён –
сънежань 1939, Беласток.
Месца пахаваньня
невядомае

Згадваючы палітыку беларусізацыі, што на дзяржаўным узроўні праводзілася ў 1920-я гады, мы часам забываєм, што ў яе былі свае «бацькі», якія генэраліравалі ідэі, пісалі праGRAMмы, распрацоўвалі систэмы.

Адзін з гэтых людзей — Антон Баліцкі.

Ён вучыўся ў Свіслацкай настаўніцкай сэмінарыі, што была спадкаемцаю гімназіі, дзе некалі спасыцігаў навуку юны Кастусь Каліноўскі. Водгульле славы паўстанцкага правадыра натхняла маладыя душы зусім не на служэнье інтарэсам імперыі.

Мабілізаваны ў 1915-м у войска, Антон стаў удзельнікам Лютаўскай рэвалюцыі. Ён гуртаваў вайскоўцаў-суайчыннікаў на Румынскім фронце, адчыняў для дзяцей уцекачоў беларускія школы ў Адэсе, камандаваў партызанскім аддзелам у Прыднястроўі...

Вярнуўшыся ўжо ў савецкую Беларусь, ён заняў пасаду намесніка народнага камісара, а затым і наркама асьветы.

Гэта быў яго зорны час.

Баліцкі стварае систэму сярэдняй і вышэйшай адукцыі, куды пасыльдаўна ўводзіцца беларуская мова. Другі найважнейшы клопат наркама — беларусізацыя культурна-асьветніцкіх установаў.

У выніку мэтанакіраванай палітыкі наркамату па-беларуску загаварылі дзясяткі тысяч выкладчыкаў, бібліятэкараў, клубных работнікаў...

Поспехі беларусізацыі выклікалі вялікую трывогу ў Маскве.

Антон Баліцкі

Рэвалюцыйная агітацыя сярод вайскоўцаў Заходняга фронту

У ліку арыштаваных у 1930-м па справе Саюзу вызвален'ня Беларусі непазбежна апынуўся і Антон Баліцкі.

Ён атрымаў адзін з самых жорсткіх на той час прысудаў — дзесяць гадоў канцлягераў. У 1937-м адбыўся паўторны разгляд справы. Назаўтра аднаго з «бацькоў» беларусізацыі павялі на расстрэл.

У кабінэтах цяперашняга Мінадукацыі партрэту аднаго з першых беларускіх міністраў асьветы вы ня знайдзяце.

Антон Баліцкі

17.9.1891,
в. Балічы,
цяпер Гарадзенскі раён —
31.10.1937, Менск.
Месца пахаван'ня
невядомае

Бываюць пісьменнікі, книгі якіх нагадваюць сумныя падручнікі, але бываюць і наўкоўцы, чые падручнікі чытаюцца з ня меншай цікаўнасцю, чым добры мастацкі твор. Менавіта так я чытаў перавыдадзеную на пачатку 1990-х «Геаграфію Беларусі» Аркадзя Смоліча, што ўпершыню пабачыла съвет у 1919-м у Вільні, адкрываячыся актуальным і сённяня эпіграфам: «Каб Беларусь перастала быць краем, невядомым для саміх беларусаў».

Мне ўяўляліся тысячи й тысячи іншых чытачоў ягонае «Геаграфіі», якіх гэтая кніга ў дваццатыя гады мінулага стагодзьдзя ня проста захапляла зъместам і зачароўвала моваю. Яна вяртала ім Радзіму. На ёй узгадоўваліся пакаленіні нацыянальна съядомай моладзі.

Аркадзь Смоліч

«Геаграфія» Смоліча й цяпер застаецца неперасягнутым узорам наўкукова-папулярнага апісаньня нашае зямлі. Варта разгарнуць гэты том наўздагад, і ўжо ня хочацца адрыванцца:

«...Перанясемся цяпер думкаю з нашага Чарнігаўскага лесастэпу на другі канец Беларусі, у Віцебішчыну... Едзеши па дарозе, дык усё або пад гару, або з гары. Каменьня тут усюдыых якбы насеку Ѹто: ляжыць яно і паасобку, і цэлымі грудамі-крушинямі. І лагодныя ўзгоркі, і зялёныя лясы роўняць краявіды гэтаяе старонкі дужа прыгожымі. Але найлепши прыхарашоўцаў іх съветлыя вазёры, што ляжаць між узгоркаў, і якіх тут ёсьць бязь ліку».

Пасъедчаныне сябра Рады Беларускай Народнай Рэспублікі, выдадзеное Аркадзю Смолічу

Але Смоліч быў ня толькі таленавітым наўкоўцам. Ён застаўся ў гісторыі як ідэолаг і тэарэтык Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі, адзін з «бацькоў» БНР, міністар асветы ў яе першым Урадзе...

Палітычная дзейнасць вучонага прадвызначыла ягоны лёс.

Пасля пяцігадовай высылкі па справе Саюзу вызвалення Беларусі яго ў 1937-м зноў арыштавалі.

Перад расстрэлам у Омскай турме НКВД Смоліч, напэўна, бачыў з такой любасцю ѹ веданьнем апісаныя ім беларускія краявіды, да якіх, разлучыўшыся зь целам, памкнулася ягоная душа.

Аркадз Смоліч
17.9.1891, в. Бацэвічы,
цяпер Клічаўскі раён –
17.6.1938, Омск, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

У савецкіх школах, а затым у інстытутах нас вучылі, што съядомасьць вызначаецца быцьцём. Але варта было мне заглыбіцца ў гісторыю, як розум пачаў тачыць чарвячок сумневу: можа, усё якраз наадварот, і менавіта съядомасьць стварае сцэнар жыцьця? Асабліва ў эпоху кардынальных гістарычных пераменаў.

Акурат у такі час лёсіла жыць публіцысту і выдаўцу Івану Саланевічу. Зрэшты, асоба яго была значна шырэйшая за гэтую азначэнні.

У юнацтве ён быў вядомым ува ўсёй Расейскай імпэрыі спартоўцам: віцэ-чэмпіёнам па гірах, футбалістам, баксэрам, заснавальнікам спартыўных таварыстваў «Сокал» у Віцебску і Горадні.

Ён любіў называць сябе беларускім мужыком, хоць атрымаў дыплём юрыдычнага факультету Петраградзкага ўніверсітэту.

У 1920-я Іван жыве ў Маскве, супрацоўнічае з «Ізвестіямі», друкуе некалькі кніжак аб спорце, аднак савецкая рэчаіснасць робіцца для Саланевіча ўсё больш невыноснай. Разам з сынам і братам ён наважваецца ў 1933-м на ўцёкі за мяжу.

Усіх трох схаплі з зброяй у руках і адмералі восем гадоў лягераў кожнаму.

На ўдарнай будоўлі Беламорска-Балтыйскага канала Саланевічы былі прызначаны інструктарамі па фізкультуры і атрымалі большшыя за іншых зняволеных магчымасці рухацца па зоне.

Напоўніцу выкарыстаўшы сітуацыю, яны вырываюцца за калючы дрот і, пераадолеўшы за два тыдні блізу трохсот кілямэтраў, у жніўні 1934-га пераходзяць финскую мяжу.

Уцёкі Саланевічаў з СССР робяцца эўрапейскай сэнсацыяй.

Але эўфарыя хутка канчается.

Іван зарабляе на хлеб, працуячы грузчыкам.

Таварышы па працы, з захапленнем назіраючы, як беларус адзін упраўляецца з вагой, нялёгкай і для трох мужчынаў, ня ведаюць, што пасля цяжкога дня ён сядзе за стол не для таго, каб выпіць пару кухляў піва, а каб напісаць некалькі стронак сваёй кнігі ўспамінаў.

Кніга «Расея ў канцлагеры» выходзіць у 1936-м і перекладаецца на сямнаццаць моваў.

Жывучы ў Нямеччыне, Саланевіч выступае супраць вайны з СССР і мусіць блізка пазнаёміцца з гестапа. Пасля вайны ён падае голас з Аргентыны, адкуль неўзабаве высылаецца як «небяспечны элемент». Апошнім прыстанкам Івана робіцца Ўругвай. У гэты час ён прадказвае крах СССР, які «патоне ўва ўласным шпігунстве і здрадніцтве».

Яго погляды, чыя эвалюцыя прывяла Івана Саланевіча да ідэяў народнай манархіі і «дыктатуры праваслаўнага сумлення», мне бясконца чужбы. Але выклікаюць несумнеўную павагу тыя неверагодныя энэргіі і палымянасць, зь якімі наш суайчыннік адстойваў іх, змагаючыся з бальшавікамі.

Іван Саланевіч

13.11.1891,
в. Руднікі,
цяпер Пружанскі раён –
24.4.1953, Монтэвідэо,
Уругвай

Ня думаю, што кіраўніцтва Віленскай духоўнай сэмінарыі зъмяніла б сваю пастаўову аб выключчэнні навучэнца Янкі Станкевіча «за агрэсіўную беларускасць», каб даведалася, што якраз гэты юнак некалі стане аўтарам першага ў гісторыі поўнага беларускага перакладу Бібліі (Нью-Ёрк, 1973).

Паміж разьвітаньнем з сэмінарыяй і пахавальнай працэсіяй у амэрыканскім Іст-Брансўіку былі знаёмства з Іванам і Антонам Луцкевічамі, Вацлавам Ластоўскім і Максімам Гарэцкім, супрацоўніцтва з «Нашай Нівой», удзел у гістарычнай сесіі Рады БНР 24—25 сакавіка 1918 году, абароненая ў Карлавым універсітэце ў Празе (адкуль ён прывёз у Вільню жонку, чэшку Марыю) доктарская дысэртацыя — дасьледаваньне Аль-Кітабу, абрањнне паслом у Польскі сойм (і, вядома, славутая віленская турма на Лукішках), стварэнне ў гады нямецкае акупацыі падпольнай Партыі беларускіх нацыяналістаў, выкладаньне гісторыі ў Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Заходній Нямеччыне, заснаванье ў ЗША Вялікалітоўскай (Беларускай) Фундацыі імія Лява Сапегі, якой Станкевіч адпісаў

усе свае гроши і маёмасць, каб дапамагаць выдавецкай дзейнасці ѹ разьвіцьцю беларусазнаўства праз фундаваньне стыпэндыяў для студэнтаў і навукоўцаў.

У восемдзесят два гады ён убачыў свой выдрукаваны, гістарычна першы поўны пераклад Святога Пісання.

Янка Станкевіч

Увесе час спадар Янка працаўаў над капитальным «Беларуска-расійскім (Вялікалітоўска-расійскім) слоўнікам», які апублікаваў — 1306 старонак вялікага фармату — ужо ягоны сын Юрка.

«Аторва — сорванец, ашавурак — замухрышка, бройка — шалунья, похват — рикошет...» Гэты том з чародкамі птушачак на кожнай старонцы ляжыць у мяне на пісьмовым стале, нагадваючы пра тыя колькі тыдняў, калі ён быў самым цікавым чытвом.

Зь ня меншым натхненнем чыталася і кніга «Ян Станкевіч. Гістарычныя творы» (Менск, 2003). «Повесыці ѹ апавяданыні крывіцкіх летапісаў», «Крыўя-Беларусь у мінуласці», «Кароткі нарык гісторыі Крывії-Беларусі» — назвы многіх разьдзелаў для мяне, палаchanіна ѹ крывічаніна, гучаць як музыка.

Доктарскую дысэртацыю Янка Станкевіч абараніў у Празе

Янка Станкевіч
26.11.1891,
в. Арляніты,
цяпер Смаргонскі раён —
16.7.1976, Гаўтгорн,
штат Нью-Джэрzi, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках
у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрzi

Кажуць, паэзія ня здольная зъмяніць съвет. Магчыма й так, але я не сумняюся, што ў яе сілах павярнуць у іншым кірунку лёс асобнага чалавека.

Жывое съведчаныне — мой сябар Вінцэс Мудроў, які ў школьнім юнацтве (тады яшчэ Віця) аднойчы выцягнуў з кучы макулятуры хрестаматыю беларускай літаратуры. Нескладана ўявіць, зь якімі пачуцьцямі перагортваў гэтую прапахлю цвільлю кнігу вызвалены ад вывучэння беларускай мовы сын афіцэра-расейца. Але здарылася дзіва, пра якое сам Вінцэс апавядзе ў сваёй кнізе «Ператвораныя ў попел»:

«Па-над белым пухам
бішняյу, быццам сіні ага-
нёек...» Я прачытаў верш
паўшэптам і адразу ж за-
помніў. Тут жа, у хрестаматый, былі «Вечар на за-
ходзе ў попеле тушиць...»,
«Прывет табе, жыцьцё на
волі!..» і нарэшце «Зорка Вэнэра». Максімавы вершы
напросту ашаламілі... Мяне
апанавала Беларусь. Не, ня
тая Беларусь, дзе я нара-
дзіўся і жыў... а той край,
дзе жылі Максім і Вэрніка,
дзе тнуклі ў неба бежы кась-
цёлу Святой Ганны і над
зямлёю, працінаючы сэрцы
закаханых вострымі дзи-
дамі промняй, узыходзіла
зорка Вэнэра. Кругагляд
маёй душы, у якім не хапа-
ла аднаго сэгмэнту, набыў
завершаную форму».

Максім Багдановіч

Дадамо, што Мудроў неўзабаве зрабіўся рэдактарам самвыдавецкага літаратурнага альманаху «Блакітны ліхтар», а па часе — адным з найцікавейшых беларускіх пісьменнікаў.

У Максіма Багдановіча шчасльівае й лёсавызначальнае адкрыцьцё Беларусі адбылося яшчэ раней. Маючы дзесяць зь нечым гадоў, ён ужо спрабаваў пісаць па-беларуску.

Прытым адзначым: бацька паэта не ўхваляў сынавага захапленыня, мяркуючы, што беларусіка «больш замінала ягоным посьпехам, чым спрыяла».

Падзеяй велізарнае значнасці ў паэтычным жыцці сталася паездка ў Беларусь улетку 1911 году. Яго запрасілі супрацоўнікі «Нашае Нівы» Іван і Антон Луцкевічы, якія ўжо бачылі агульнанацыянальны маштаб таленту беларускага юнака зь Яраслаўлю.

У 1915-м нарадзіўся шэдэўр ягонай паэзіі — верш «Пагоня», які стаўся адным зь неафіцыйных беларускіх гімнаў:

Усё лятуць і лятуць тыя коні,
Срэбнай зброяй далёка грымляць...
Старадаўній Літоўскай Пагоні
Не разьбіць, не стыніць, не стрымаць...

У 1917-м сябры выправілі яго на лекаваныне ў Ялту... Вядома, што ў свае апошнія дні, «у краіне съветлай», дзе ён паміраў, паэт займаўся ўкладанынем беларускага лемантара.

Лемантарамі для тысяч і тысяч беларусаў сталіся ягонія кнігі.

Максім Багдановіч
9.12.1891, Менск —
25.5.1917, Ялта, Украіна.
Пахаваны на Старых
гарадзкіх могілках у Ялце

Той ня верыць, хто не жыве паводле веры сваёй. Гэта сказана не пра яго. Айцеў Андрэй Цікота прайшоў свой крыжковы шлях у згодзе волі і сумленьня, пад знакам веры ў Бога і ў Беларусь.

Ужо ў Віленскай сэмінарыі, а затым у Пецярбургской духоўнай каталіцкай акадэміі ён належала да беларускіх культурна-асветных гурткоў. У 1917-м удзельнічаў у Першым зъездзе беларускага каталіцкага духавенства. Цікота ня проста вітаў нараджэньне незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі, а быў абраны ў яе Раду.

На пачатку 1920-х ён уступіў у Ордэн марыянаў, і ўзначаліў Друйскі кляштар, які віленскі біскуп Юры Матулеўіч марыў зрабіць беларускім рэлігійным цэнтрам. Але сталася іншай. Андрэй Цікота ня змог працістаяць ціску польскіх шавіністаў.

Ён браў удзел у Пятym вуніяністычным кангрэсе ў Вэлеградзе. У 1933-м яго абраў генэралам Ордэну марыянаў, а ў 1939-м Ватыкан накіраваў айца Андрэя кіраваць місіяй сярод расейцаў у маньчжурскі Харбін.

Пасъля заканчэння Другой усясьветнай вайны Цікоту разам зь іншымі сьвятарамі Харбінскай місіі напаткаў трагічны лёс. Кітайская камуністычныя ўлады перадалі місіянэраў органам савецкай дзяржбяспекі. Айца Андрэя аб-

Андрэй Цікота

вінавацілі ў шпіянажы адначасова на карысыць Ватыкану ў Японіі. За такія «злачынствы» сталінскі суд даваў 25 гадоў канцлягераў.

Яго лісты з-за калючага дроту да кіраўніцы супольнасці беларускіх сясыцёр-эўхарыстак маші Апалёніі Пяткун съведчаць, што Цікота, трываючы страшныя пакуты, думкамі быў у Беларусі.

«Можна жыць на чорных сухарах і вадзе, а нам яшчэ даюць вызначаную страву... Сяджу зь цяжкасцю, але калі ляжу, то болю амаль ня чую... Лекары запэўніваюць, што ўсё будзе ў парадку, аднак я маю іншае прадчуванье... Штодня малюся за вас, за ўсіх парафіянаў, і за Беларусь...» — пісаў ён у 1951-м.

Арыштаваны разам зь Цікотам сьвятар-француз Поль Шалей пакінуў съвєдчаньні, што ягоны беларускі субрат «падчас съледзтва і ў турме вёў сябе годна ў гераічна і памёр як сапраўданы мучанік».

Касьцёл і кляштар марыянаў у Друї

Андрэй Цікота

17.12.1891,
в. Тупальшчына,
Свяянцяншчына —
21.2.1952 (паводле іншых
звестак 11.2.1952),
Усходняя Сібір, Расея.
Месца пахаванья
невядомае

Паводле даробку ў культуру і наагул у нацыянальнае жыцьцё беларусаў Адам Станкевіч выглядае сваім сярод Скарыны, Каліноўскага, Багушэвіча — тых, чыім стваральным духам ён натхняўся.

Паміж яго прыходам на съвет на Віленшчыне і зьяўленьнем яшчэ адной безыменнай лягернай магілы пад сібірскім Тайшэтам зымесцілася столькі, што хапіла б і на дзесяцёх.

На Новы 1915 год малады ксёндз Адам адправіў першую імшу ў парафіяльным касыцёле гістарычна-векапомнага Крэва. Праз тры гады выпускнік Пецярбургскай духоўнай акадэміі Станкевіч прыяжджае ў Вільню ўжо вядомым публіцыстам і дзеячам Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі. Адным зь першых ён пачынае карыстацца беларускай моваю ў набажэнствах і публічных выступах. Выкладае рэлігію ў Віленскай беларускай гімназіі. Праходзіць на выбарах у Польскі сойм...

У 1920—1930-я гады без асобы Станкевіча немагчыма ўявіць нацыянальнага жыцьця ўсёй Заходній Беларусі. Кіраўнік Таварыства беларускай школы, заснавальнік Віленскай друкарні імя Скарыны, рэдактар і выдавец часопісу «Хрысьціянская думка»...

У час нацысцкай акупацыі ён працягвае ахвярна служыць беларускай справе: адчыняе школы, аднаўляе газету «Крыніца». Старыя беларусы-віленчуки дагэтуль

Адам Станкевіч

згадваюць Станкевічавы казаньні ў касыцёле Святога Мікалая, якія давалі магутную духоўную падтрымку ў ваеннае ліхалецце.

Пасля вайны па Станкевіча прыходзяць людзі зь ведамства Беры. Яны нават не імкнуцца абвінаваці ў яца Адама ў супрацоўніцтве зь немцамі, ад якіх той заўсёды трymаўся на дыстанцыі. Галоўнае злачынства — вера ў будучую незалежную Беларусь. Такая віна ацэньваецца на 25 гадоў няволі.

У яго быў шанец застацца на волі. Афіцэр спэцслужб, якога Станкевіч называе ў сваіх дзёньніках Мэфісто-фэлем, неаднаразова прапаноўвае ксяндзу ўзначаліць Каталіцкую царкву на тэрыторыі БССР пры ўмове не-признання Ватыкану й папы. Адмовіўшыся, айцец Адам ахвяраваў жыцьцём, але адвёў ад Беларускага касыцёла пагрозу расколу і дыскрэдытацыі.

Адзін з сялянінікі Станкевіча вынес на волю съведчаньні пра вусыцішную нават для тых нечалавечых умовай смерці беларускага святара. Айца Адама задушылі, а твар разьбілі кувалдай, каб ніхто не пазнаў яго і ў часе таемнага пахавання.

Віленскія беларусы збяраюць гроши і паставяць на могілках паблізу Крэва помнік свайму святару і яго маці. Духоўным помнікам Адаму Станкевічу застануцца ягоныя працы «Беларускі хрысьціянскі рух» і «Хрысьціянства і беларускі народ».

Перад арыштам айцец Адам працаваў над книгаю «Гісторыя Беларусі», дзе называе гістарычны шлях нашага народа «рухам да гарманічнай нацыянальнай цэласці».

Нязьдзейсненае ў XX стагодзьдзі нам наканавана ўрэчаісціць у XXI.

Адам Станкевіч
6.1.1892, в. Арлянты,
цяпер Смаргонскі раён —
29.11.1949, Тайшэт,
Іркуцкая вобл., Расея.
Пахаваны на могілках
Азярлягу каля
в. Шаўчэнкі,
Тайшэтскі раён

Рызыкну сказаць, што імя майго сёньняшняга героя ў Беларусі ведае амаль кожны — нават той, хто ніколі ў жыцьці ня быў ні ў філярмоніі, ні наагул на канцэрце.

Рыгор Шырма з кагорты тых нацыянальных дзеячаў, аўтарытэт якіх бездакорны і для майго знаёмага старога настаўніка з-пад Маладэчна, і для сустрэлага нядаўна на праспэкце Скарэйны незнаёмага маладзёна бамжаватага выгляду.

Настаўнік памятае, як Шырма адчыняў у Заходній Беларусі беларускія школы, дапамагаў выдавацца маладому Максіму Танку і двойчы сядзеў у польскай турме.

Рыгор Шырма

А маладзён, пачуўшы несуладныя съпевы падвяселенай вулічнай кампаніі, іранічна кінуў: «Тожа мне Шырмы!»

У 1940-м Шырма стварыў і трывалаць гадоў бязъзменна ўзначальваў Дзяржаўную акадэмічную харавую капэлю Беларусі. Сабраныя й выдадзеныя ім чатыры тамы беларускіх народных песеньяў (болей за дзьве тысячы) зрабілі б гонар любой эўрапейскай нацыі.

Дзеля бліжэйшага знаёмства з савецкай уладаю Рыгор Раманавіч мусіў пасядзець у 1941-м на Лубянцы, адкуль пашчасыцла выйсыці пасля хадайніцтва Якуба Коласа перад першым сакратаром ЦК КПБ П. Панамарэнкам.

Пазней Шырма не цярпеў яўнага перасьледу. Наадварот, улада імкнулася ўсяляк аблашчыць маэстра. Ён кіраваў Саюзам кампазытараў рэспублікі, атрымаў званыні народнага артыста СССР і Героя сацыялістычнай працы.

Але бліzkія да Рыгара Раманавіча людзі съведчаць, што і на схіле дзён ён заставаўся верны ідэалам маладосці.

Былы шматгадовы сакратар управы Таварыства бе-

Удзельнікі акруговага зьезду Таварыства беларускай школы ў Горадні. Другі злева ў першым радзе паст Міхась Васілёк, у цэнтры другога раду Аляксандар Уласаў, справа ад яго Рыгор Шырма. 1928

ларускай школы балюча перажывая русіфікацыю систэмы адукацыі і ўсяго жыцьця ў БССР.

Ягоныя слова — «Песьня — душа народу» — сталіся крылатымі. Так Шырма назваў кнігу сваіх артыкулаў, якая выйшла ў сярэдзіне сямідзесятых. Расказваюць, што, узяўшы ў рукі сыгнальны экзэмпляр і прачытаўшы назvu, Рыгор Раманавіч прамовіў: «А душу гэтую абкрадаюць».

Такія, як Шырма, не дазволілі абкрасыці душу народа дарэшты.

Рыгор Шырма

20.1.1892,
в. Шакуны,
цяпер Пружанскі раён —
23.3.1978, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Сябры ягонага бацькі-шляхціча жартавалі, што калі Антон зъявіўся на съвет, у вокны яўна зазіраў Марс.

Праўда, напачатку малодшы Сокал-Кутылоўскі выбраў сабе прафэсію мірную — атрымаў дыплём географічнага факультэту Пецярбургскага ўніверсітету. Але грымнула Першая ўсясьветная вайна...

Казанская вайсковая вучэльня. Баі ў Галіцыі й Літве. Салдацкі Георгіеўскі крыж. Пасъля каstryчніцкага перавароту 1917 году капітан Сокал-Кутылоўскі ваяваў супраць чырвоных у арміях Дзяніка і Юдзеніча. Але ў душы гэтага суворага вайскоўца жыла мара не пра адзіную і непадзельную Рэспубліку, а пра незалежную Беларусь.

Улетку 1920-га ён вярнуўся на Бацькаўшчыну і неўзабаве апынуўся на Случчыне — там, дзе тады найбольш патрэбныя былі ягоныя здольнасці. Падчас антыбальшавіцкага паўстання Сокал-Кутылоўскі ўзначаліў збройныя сілы змагароў — 1-ю Слуцкую брыгаду БНР.

У лістападзе-сінегні брыгада віла цяжкія штодённыя баі супраць Чырвонай Арміі на фронце працягласцю 60 кіляметраў. Асабліва пасъпахова случакі дзейнічалі на лініі Капыль — Цімкавічы — Вызна, дзе вёскі і мястэчкі некалькі разоў пераходзілі з рук у руки.

Антон Сокал- Кутылоўскі

Съязг 1-га Слуцкага палка БНР. Злева — Лявон Вітан-Дубейкаўскі, справа — штабс-капітан Антон Борык. 1921

Пасъля Слуцкага збройнага чыну Антон быў высьвячаны на праваслаўнага сьвятара і служыў на Наваградчыне і Слонімчыне. У гады Другой ўсясьветнай ён уступіў у Беларускую незалежніцкую партыю, браў удзел у Другім Усебеларускім кангрэсе. Ужо ў эвакуацыі ў Нямеччыне Сокал-Кутылоўскі стаў на чале батальёну Беларускай Краёвой Абароны, які праз дзесяць дзён перайшоў да амэрыканцаў...

Агенты савецкай контравыведкі «Смерш» затрымалі Антона ў лягеры для рэпатрыянтатаў. Ён быў асуджаны на 25 гадоў і выйшаў на волю па амністыі толькі ў 1957-м.

Да канца сваіх дзён камандзір слуцкіх паўстанцаў адмаўляўся верыць, што ў тым самым «Смершы» служыў ягоны сын.

**Антон
Сокал-Кутылоўскі**
7.2.1892,
хутар Чырвоная Горка,
цяпер Лунінецкі раён —
7.3.1983, Шчыцін, Польшча

Варта задумацца, як склаўся б гістарычны лёс Беларусі, каб не беларусізацыя. Суседзі-прыбалты мелі тады два дзесяцігодзьдзі незалежнасці, мы — усяго некалькі гадоў уздыму нацыянальных сілаў і ахвярнай працы людзей, абсолютная большасць якіх неўзабаве была зьнішчаная.

Аляксандар Чарвякоў быў адным з пяці сябраў Часовага рабоча-селянскага саветакага ўраду Беларусі, якія 1 студзеня 1919 году ў Смаленску паставілі свае подпісы пад Маніфэстам пра абвяшчэнне БССР. У тым першым урадзе яму дастаўся партфель наркама асьветы.

Нягледзячы на ліхамецце, камісарыят адчыняе школы й курсы ліквідацыі непісменнасці. Малады наркам рупіца пра стварэнне Нацыянальнага

університету, выдае загады пра збор культурных каштоўнасцяў і ахову гістарычных помнікаў.

У 1920-м Чарвякова абіраюць старшынём Саўнапкаму рэспублікі і адначасова старшынём ЦВК або, як тады казалі, «усебеларускім старастам». Апошнюю пасаду ён захавае да 1937 года.

Нацыянал-камуністы не памыліліся ў сваім выбары. Адным з першых кроек Чарвякова стаў заклік да сучасніцтва — найперш работнікаў адукацыі і культуры — вярнуцца на пакінутую ў гады вайны Баўлькаўшчыну, каб разам будаваць новы Беларускі Дом.

«Ваша вызваленая Радзіма, — гаварылася ў звароце ЦВК, — прызывае вас прыкласці руку да яе Адраджэння...»

Гэтыя намаганні далі выпік: да канца 1921-га ў родныя мясцыны для культурнай працы прыехалі больш за трыста ўраджэнцаў Беларусі. (Праўда, аднаму дзеячу культуры — драматургу Францішку Аляхновічу — Чарвякоў у тым самым годзе прадбачліва выдаў адмысло-

вую паперу, што дапамагла таму выехаць у Заходнюю Беларусь і пазбегнуць магчымага арышту.)

У 1924-м сэсія ЦВК БССР прымае пастанову «Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі». «Рухавіком» гэтай палітыкі, якая ўвайшла ў гісторыю пад назовам «беларусізацыя», стаў Чарвякоў.

Яму не даравалі. Ад пачатку трыццатых гадоў «усебеларускага старасту», апошняга кіраўніка БССР, які гаварыў з народам на ягонай мове, усё часцей абвінавачаюць у адыходзе ад лініі партыі й нацыяналістычных хістаннях.

Пад пагрозаю арышту і расправы ён падчас XVI з'езду КП(б)Б сыходзіць з жыцця сам. (Існуе версія, паводле якой «усебеларускі стараста» быў забіты супрацоўнікамі НКВД.)

У 1990-я ў беларускім друку выказвалася пропанова пра заснаваныне Дзяржаўнай прэміі імя А. Чарвякова за найлепшыя працы ў галіне адукацыі.

Але хіба можа сёньняшня ўлада надаць сваёй прэміі імя чалавека, які жыў беларусізацыяй, калі яна, гэтая ўлада, займаецца абсолютна процілеглым — татальнай русіфікацыяй?

Аляксандар Чарвякоў

8.3.1892, мяст. Дукора,
цяпер Пухавіцкі раён —
16.6.1937, Менск.
Пахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

Яна, як Наталья Арсеньева ці бабуля съпевака Данчыка Яніна Каханоўская, пражыла амаль стагодзьдзе, даўшы прыклад таго, колькі, на добры лад, павінны жыць беларускія жанчыны.

Гэты доўгі шлях быў неверагодна багаты на сустрэчы, захапленыні, самыя розныя пачынаныні й здабыткі. Зоська Верас мела добрае знаёмства з Максімам Багдановічам, тэатральным дзеячам Уладзіславам Галубком, літаратарамі Галбляшом Леўчыкам і Ядвігінім Ш., пакінуўшы пра іх цікавыя ўспаміны.

Чытачы «Нашае Нівы», а потым заходнебеларускіх пэрыёдыкаў ведалі як аўтарку арыгінальных абразкоў і вершаў.

Навукоўцаў зацікаўшы укладзены і выдадзены Зоськай Верас «Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік».

Тагачасныя гаспадары з Віленшчыны, Наваградчыны, Беласточчыны шукалі ў адрыўных календарах ейныя парады з агародніцтва й садоўніцтва. Пчаляры вытісвалі рэдагаваны ёю часопіс «Беларуская борць», а дзеткі чыталі свае выданыні — «Заранку» і «Пralескі», рэдактарам якіх таксама была спадарыня Зоська.

Зь віленскай турмы

Лукішкі яна вынесла вершы зьняволенага Міхася Машара й выдала яго першы зборнік...

Ад 1923 году яна жыла ў Вільні — пераважна ў сваёй славутай «Лясной хатцы» сярод зялёных Панарскіх узвышшаў. У сямідзесятых — восьмідзесятых гады гэты

Зоська Верас

Маладыя кабеты ў модным адзеніні. Фота з збораў былога Беларускага музея імя Івана Луцкевіча ў Вільні

прывтульны й гасыцінны дамок быў месцам паломніцтва нашай інтэлігенцыі й адраджэнскіх моладзевых суполак. Я быў там толькі аднойчы, але атмасфера натуральнай беларускасці, якая панавала ў тых сценах, запомніў на ўсё жыццё. На жаль, гаспадыня ўжо нічога ня чула, і візытанты мусілі пісаць свае пытаныні, затое адказы былі грунтоўна-дасыцінныя ды суправаджаліся дэманстрацыйнай унікальных фатографіяў і дакумэнтаў.

На дзесятym дзесятку Зоську Верас прынялі ў Саюз беларускіх пісьменнікаў, а ў дзесяніста трэяна пабачыла выдадзеную ў Менску кніжку сваіх вершаў і апавяданняў. Калі спадарыня Зоська адышла ў Вечнасць, мне на момант здалося, што Вільня апушчэла.

**Зоська Верас
(ад нараджэння
Людвіка Сівіцкая,
у замужжы Войцік)**

30.9.1892,
мяст. Мяджыбаж,
цяпер Ляцічайскі раён,
Хмяльніцкая вобл.,
Украіна —
8.10.1991, Вільня.
Пахаваная на віленскіх
Панарскіх могілках

Ад часоў Лява Сапегі й Ва-
сіля Цяпінскага нашы літаратары ўмелі трymаць у ру-
ках ня толькі пяро, але і зброю, а ваяры не бяз посьпе-
ху займаліся літаратурнымі штудыямі. На пачатку міну-
лага стагодзьдзя адзін з прыкладаў гэтага даў Алеś Ру-
жанцоў-Смаленец.

І ягонае месца нараджэння, і псэўданім яшчэ раз
съведчаў, як далёка на ўсход ад сучасных дзяржаўных
межаў Беларусі праходзіла наша мяжа этнічная.

Выхаванец гісторычно-філялягічнага факультэту Ма-
скоўскага ўніверсітэту і Аляксееўскай вайсковай шко-
лы, Алеś Ружанцоў у

юнацтве геральдична ваяваў на
франтах Першай усіхвят-
ной. Паслужыўши пасля
1917 году і ў белых і ў чыр-
воных, ён урэшце зрабіў
свой выбар на карысць

змагання за незалежную Беларусь.

Камандуючы беларускім батальёнам у Літоўскім вой-
ску, Ружанцоў-Смаленец здабыў вядомасць як аўтар
нечаканых сваімі тэмамі і вобразамі экспрэсіўных вер-
шаў, якія нараджаліся з жорсткіх рэаліяў ваеннага часу.
Адметнасць ягоных твораў падкрэслівалі ўжо назо-
вы: «На форце», «Перад атакай», «Зранінья ў акопах»...

*Раптам згасль ліхтарні...
Задыміў паняросай,
Моцна лаяўся нехта з матросаў...*

*На сънігу чырванела крывавая пляма,
Зачынілася жыцьцёвая брама.*

Гэта радкі зь вершу «Расстрэл», прысьвеченага
Максіму Гарэцкаму, які, дарэчы, называў вершы Сма-
ленца «моінымі думкаю і арыгінальнымі формаю».

У 1920-я былы баявы камандзір быў консулам БНР
у Коўне, дзе друкаваў у часопісе «Крывіч» артыкулы з

гісторыі беларускага войска.
У 1944—1945 гадах ён пра-
цаваў пад кірауніцтвам Ка-
стуся Езавітава, беручы
ўдзел у спробе стварыць Бе-
ларуское войска. Па вайне
Аляксандар Ружанцоў жыў
у ЗША, дзе напісаў цікавыя
мэмуары, якія яшчэ чака-
юць свайго выдаўца.

Калі б я стаў укладальнікам зборніка патрыятыч-
ных тэкстаў для беларускіх
жакунераў, авалязкова ўклю-
чыў бы туды верш Алеся
Смаленца «Перад атакай»:

*Ўжо празьвінела трубкі рымтурнэль.
Вушмі крануішы, задрыжэлі коні.
На штандару чырвоны знак Пагоні
Яскрава съвеціць... Траснula шрапнэль.
Праменьні сонца заліваюць блоні.
Перад вачмі — як быццам акварэль.
Мацней съціскаеш шаблю у далоні
І чуеш, як ляціць яшчэ шрапнэль.*

**Аляксандар Ружанцоў
(псэўданім Алеś
Смаленец)**

12.8.1893, Вязьма,
Смаленшчына —
23.7.1966*, Дэнвіл, штат
Ілінойс, ЗША

* У Беларускай Энцыклапедыі, Энцыклапедыі гісторыі Беларусі
і біябібліографічным слоўніку «Беларускія пісьменнікі» падаецца
памылковая дата смерці Аляксандра Ружанцова.

Люблю наш край — старонку гэтую,
Дзе я радзілася, расла,
Дзе першы раз пазнала ішчасьце,
Сълязу нядолі праліла...

Хто ў Беларусі ня ведае гэтых словаў, якія, пакладзеныя на музыку кампазытарам Міколам Равенскім, даўно сталі народнай песніяй, а яе мэлёдыя — пазыўнымі Радыё Свабода?

Суаўтарка Равенскага — паэтка і дзяячка нацыянальнага руху нашаніўская пары Канстанцыя Буйла.

Спадарыня Канстанцыя ня раз згадвала, што якраз дзяякуючы гэтай газэце — легендзе беларускага друку, якую атрымліваў бацька, яна й захапілася літаратурнай творчасцю.

Надрукаваўшы свой першы верш у шаснаццаць гадоў, вільнянка Буйла зрабілася сталай аўтаркаю «Нашае Нівы».

Янка Купала прасці ў: «Пішыце яшчэ і яшчэ» і прысывялі зусім юнай паэтцы верш «Мая думка». Ён жа стаў рэдактарам першага кнігі Буйлы «Курганная кветка», якую аформіў Язэп Драздовіч.

У тым самым, шчаслівым для Канстанцыі 1914-м яна з рэкамэндацыі Цёткі ўзначаліла беларускую кнігарню ў Палацку.

Круты пералом у жыцці Буйлы надышоў пасля за-

Канстанцыя Буйла

мужжа й пераезду ў Москву, дзе ёй было наканавана пражыць болей за шэсцьць дзесяцігоддзяў. Удалечы ад Беларусі яе муза амаль замоўкла. У 1930-я зынік у віхуры рэпрэсіяў муж.

Камі пасля вайны паэтка зноў падала голас, сацрэалістычныя крытыкі адказалі абвінавачаныямі ў tym, што яна апівае не «вялікую краіну Саветаў», а — Беларусь.

Крамольна-нацыяналістычнымі былі абвешчаныя, да прыкладу, радкі:

Зямля мая далёкая,
Зямля мая чудоўная,
Радзіма сінявокая,
Кamu красой ты роўная...

Прамінулі гады, і эпітэт «сінявокая» ў дачыненьні да Беларусі стаўся хрестаматыйным.

У 1968-м Канстанцыя Буйла рапушча адмовілася святкаваць свой юбілей. «Што адзначаць? — пыталася яна. — Што з плеяды нашых пісьменнікаў адна засталася, як сасна на галявінцы, хістаяца над магілаю съесчаных дрэваў?..»

Калі яе душа адляцела ў Вечнасць, прах Канстанцыі вярнуўся ў родную Беларусь, пад тое неба, што, як яна пісала, «па-асабліваму блакітнае, паркалёвае, трошкі ружаватае...».

Канстанцыя Буйла
(у замужжы Калечыц)
14.1.1893, Вільня —
4.6.1986, Москва, Расея.
Пахаваная ў
мяст. Вішнева,
Валожынскі раён

Разгарнуўшы гадоў дваццаць таму трэці том збору твораў Максіма Гарэцкага, я злавіў сябе на непрыемным адкрыцці. Ягоная реч «На імпэрыйлістичнай вайне. (Запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы)» і зъместам, і стылістыкай, і патасам успрымалася як нешта рэмінісцэнтна-другаснае.

Напружыўшы чытаць памяць, я хутка знайшоў адказ: Эрых Марыя Рэмарк «На Заходнім фронце бязь зъменаў». Але варта было зазірнуць у энцыклапедыю, як маё адкрыццё зь непамыснага імгненна ператварылася ва ўсыщлівае: славуты раман Рэмарка зьявіўся ў 1929-м, а «Запіскі» Гарэцкага на цэлывя тры гады раней — у 1926-м (да-рэчы, адначасова з «Фэстам» Гэмінггўэя).

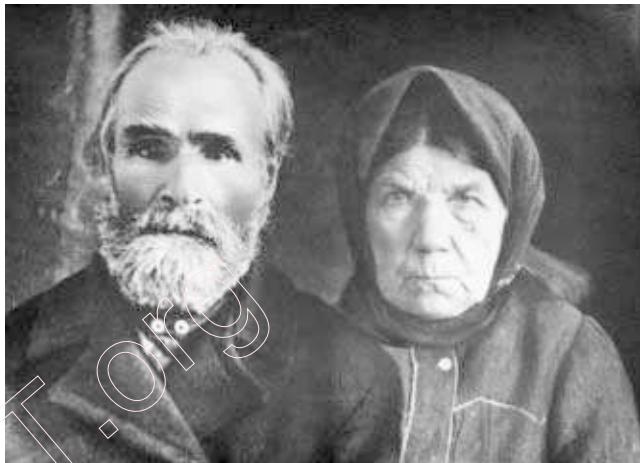
Максім Гарэцкі

Дзяякочы свайму маладому клясыку беларуская літаратура яшчэ раз засвідчыла тады права быць паўнапраўнай часткай літаратуры ўсходняй Еўропейскай.

Але Рэмарк у 1932-м атрымаў магчымасць эміграваць з Нямеччыны ў Швайцарыю. Гарэцкі ж у гэты самы час адбываў высылку ў Вятцы, а праз пяць гадоў, так і не вярнуўшыся на Бацькаўшчыну, быў расстрэляны паводле пастановы «тройкі» НКВД. Аўтару аповесы «Дзінне душы», «Камароўскай хронікі», геніяльных апавяданьняў, клясычнай «Гісторыі беларускай літаратуры» яшчэ на споўнілася й сарака пяці.

У акце аб выкананыні съмяротнага прысуду, які захоўваецца ў сямейным архіве пляменыніка Максіма

Бацькі пісьменніка Іван Кузьміч і Эўфрасіння Міхайлаўна

Гарэцкага Радзіма, значыцца: «Перечисленные осужденные всего в числе 40 человек из места содержания под стражей были взяты в 14 час. 45 мин. 10 февраля 1938 г., а решение Заседания Тройки приведено в исполнение путем расстрела в 15 час. того же дня. Трупы зарыты на установленную глубину».

Ён ставіў перад сабою, перад нацыянальным прыгожым пісьменствам і ўсімі адраджэнскімі сіламі звышзадачу — «падняць беларуса да ідеальнаага чалавека», «аднавіць арганізм Беларусі і зрабіць яго дужэйшым».

На тое й геніі, каб пазначаць мэты на стагодзьдзі.

Максім Гарэцкі
18.2.1893,
в. Малая Багацькаўка,
цяпер Амсьціслаўскі раён –
10.2.1938, Вязьма,
Смаленская вобл., Расея*

* Біябібліографічны слоўнік «Беларускія пісьменнікі» падае недакладныя звесткі пра дату і месца смерці Максіма Гарэцкага. У Вязьме на верагодным месцы пахавання Максіма Гарэцкага ўсталяваная мэмарыяльная стэла зь ягоным імем.

Мая съветлай памяці мама Марыя ў 1944 годзе паступіла на гістарычны факультэт Магілеўскага пэдынстытуту. У часе ейнага студэнцтва арыштавалі чатырох выкладчыкаў гісторыі розных краін і эпохай.

Лекцыі нярэдка пачыналіся з закрэслівання ў падручніках імёнаў новых «ворагаў народу». Часам студэнты на загад лектара мусілі рваць на дробныя шматкі (каб нельга было потым скласыці й прачытаць крамолу) цэлыя старонкі. Ад таго часу мама, сама ўсё жыцьцё выкладаючы ў школе менавіта гісторыю, захоўвала ў душы глыбоке перакананне, што навука гэтая — надзвычай небясьпечная і ўсяляк, хоць і марна, спрабавала ўгаварыць мяне не паствуць на гістфак.

Аляксандар Ляўданскі (другі зльева) з калегамі. 1930-я

Аляксандар Ляўданскі студыяваў гісторыю на дваццаць гадоў раней за маму і съпярша, відаць, зусім ня думаў, наколькі рызыкоўна службыць музе Кліё ў краіне саветаў. Пагатоў на пачатку яго шляху ўсё складалася даволі пасыпахова: сябар гістарычна-археалагічнай камісіі Інбелкульту, загадчык аддзелу археалёгіі Беларускага дзяржаўнага музею, потым загадчык археалагічнай сэкцыі акадэмічнага Інстытуту гісторыі і адначасова дацэнт БДУ...

Ляўданскі стаў арганізатарам першых у БССР навукова-археалагічных экспедыцый. Ён даследаваў Віцебск, Воршу, Заслаўе, даў першую гістарычную тапаграфію старажытнага Полацку, дзе вывучаў Сафійскі сабор і неўзабаве дазваныя зруйнаваныя бальшавікамі Бельчыцкія храмы.

Аднак паралельна зь съпісам навуковых публікацыяў больш пульхным рабілася й дасце на пэрспэктыўнага вучонага. Апрача яго агульнай незалежніцкай пазыцыі ў «органах» з'явірнулі ўвагу на лісты калянавуковых зласьліўцаў, якія выступілі супраць высновы Ляўданскага пра тое, што гарадзішчы гэтак званай культуры штырхаванай керамікі ў Цэнтральнай Беларусі належалі балцкім плямёнам. Відаць, значна лепей было б, каб тут спрадвеку жылі савецкія калгасынікі.

У 1937-м па яго прыехаў «чорны воран». У tym са-мым годзе жывыцё вучонага абарвала куля ката з чыгровай зорачкай на форменнай шапцы.

Аляксандар Ляўданскі
10.9.1893, в. Юр'ева,
цяпер Смалявіцкі раён —
27.8.1937, Менск.
Месца пахаванья
невядомае

Афіцыйная савецкая прапаганда не шкадавала для яго самых страшных ярлыкоў: «отгъявленный реакционер», «белогвардеец», «военный преступник», «изменник родины»... У іншых ён заслужыў азначэнні з процілеглым сэнсам: настаўнік, паэт і публіцыст, вучоны, палітык... Сучасныя дасьледнікі называюць яго найлегендарнейшай для свайго часу асобай беларускай гісторыі. Але сёньня гаворка пра тыя вехі жыцьця пісцу Езавітава, якія не падлягаюць сумневу.

Удзельнік Першага Ўсебеларускага зезду і абвяшчэння незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі.

Ваенны міністар у яе першым урадзе. Шэф Вайсковадыпляматычнай місіі БНР у Латвіі й Эстоніі, дзякуючы якому балтыйскія дзяржавы, у тым ліку і Фінляндыйя, першымі прызналі беларускую незалежнасць. (Гэтыя заслугі Езавітава былі адзначаны прысваеннем яму звання генэрал-маёра.)

Больш за дваццаць гадоў ён вёў культурна-асветную дзейнасць сярод этнічных беларусаў Латвіі: кіраваў Люцынскай беларускай гімназіяй, знайшоў або разбудзіў дзясяткі талентаў і тысячи беларускіх душаў. Сярод іх быў і будучы літаратар Эдвард Вайгадзіш з пад Индры, якога мы яшчэ пасыпелі — у сто гадоў! —

прыняць у Саюз беларускіх пісьменнікаў.

Ва ўмовах нямецкай акупациі Езавітав стварыў і ўзначаліў у Рызе Беларускі камітэт. Ён адчыніў бела-

Кастусь Езавітаў

У сакавіку 1919 году Кастусь Езавітаў (у цывільным, у цэнтры) быў прызначаны вайсковым камэндантом Горадні

рускія школы, займаўся ўпрарадкаваньнем архіву БНР і навуковымі штудыямі (каштоўнымі дасьледаваньнямі ёсьць ягоныя кнігі «Беларусы ў Літве», «Беларусы ў Латвіі», «Беларусы і палякі»). Усё жыцьцё ён пісаў вершы:

*У куце больш на маю бажніц —
Мана там. А на ёй — Беларусь.*

У 1945-м яго, дэлегата Другога Ўсебеларускага кангрэсу і кірауніка Галоўнага ўпраўлення вайсковых спраў Беларускай Цэнтральнай Рады, арыштавала савецкая контравыведка «Смерш». Паводле афіцыйнай вэрсіі, Езавітаў памёр у турэмным шпіталі «ад тубэркулёзу лёгкіх пры дыстрафіі 3-й ступені».

Кастусь Езавітаў

17.11.1893, Дзьвінск,
цяпер Даўгаўпілс, Латвія —
23.5.1946, Менск.
Месца пахаванья
невядомае

Аднойчы мяне апанавала жаданыне пагартаць дакументы трагічнай справы Саюзу вызваленяня Беларусі. Паколькі на календары была першая палова дзевяностых, маё імкненіне не выгледала безнадзейным.

Мне нават удалося даволі лёгка трапіць на прыём да кіраўніка ўсёмагутнага Камітэту, супрацоўнікі якога ў студэнцкія гады абяцалі вычысьці мяне з універсытэту й заслаць у салдаты куды-небудзь у цёплае месца пад Магадан.

Падчас таго візыту я зусім неспадзявана праслухада ад гаспадара кабінету, дзе можна было б гуляць у футбол, невялікую, але зъмястоўную лекцыю на тэму «Янка Купала і Паўліна Мядзёлка».

Тагачасны гэбіст № 1 пацвердзіў, што нядайнія газэтныя публікацыі не зманілі: Мядзёлка, першае вялікае каханыне Купала, сапраўды давала ў «органы» інфармацыю на паэта.

Але ж яна яго шчыра кахала! А калі б таварышу опэру пісаў бы нехта іншы, бяз кропелькі каханія... «Гэта ж суцэльны жах!» — завяршыў эмаўтыйны маналёг мой візаві.

Паколькі ў архівы КГБ мяне ні тады, ні пазней так і не пусыцілі, пераканацца на ўласныя очы, што Мядзёлка зімалася яшчэ й стукаўтвам, я ня здолеў, дый зусім ня меў такой мэты.

Гэтая жанчына па-ранейшаму засталася для мяне асобаю прыцягальнай і нечым падобнай да нашай знамітай авантурніцы XVIII стагодзьдзя Саламеі Пільштыновай, адно што — надзеленай беларускай съядомасцю й патрыятызмам.

Яна выконвала ролю Паўлінкі ў пеўніцкай прэм'еры Купалавай п'есы, у гады Першай усясьветнай працавала ў дзіцячым прытулку ў Царыцыне на Волзе,

а потым была сакратаром Беларускага камітэту дапамогі ахвярам вайны ў Петраградзе.

У Менску яна сустракалася з Максімам Багдановічам і княгінёю Магдаленай Радзівіл, у Палацку — з Купалам... Нейкі час была замужкам за вядомым нацыянальным дзеячам Тамашом Грыбам.

Паўліна працавала ў выдавецкім аддзеле пры савецкім пасольстве ў Бэрліне, дзе зімалася выпускам беларускіх кнігаў, выкладала ў Беларускай гімназіі ў Дзьвінску (цяпер Даўгайпілс) і ў Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі, дзе ў 1930-м па яе прыйшлі людзі ў форме ОГПУ.

Праз два гады яна стала маскоўскай настаўніцай...

Па вайне Мядзёлка выкладала ў школе роднага Будслава, дзе й былі напісаныя ўспаміны «Сыцежкамі жыцця», што выйшлі ўжо пасля сыходу аўтаркі ў іншы съvet і, нягледзячы на ўмешаныні цэнзуры й самацэнзуры, сталіся, як і «Авантуры майго жыцця» Пільштыновай, яскравым помнікам беларускай мэмуарыстыкі.

Паўліна Мядзёлка

24.9.1893,
мяст. Будслаў,
цяпер Мядзельскі раён –
13.2.1974, Будслаў

Магчыма, хтосьці не пагодзіцца, але я лічу, што, каб быць жонкаю пісьменніка, таксама трэба мець адмисловы талент. Леаніла Чарняўская, безумоўна, валодала ім. Як, дарэчы, і талентам літаратурным, а таксама пэдагагічным.

Скончыўши Марыінскую вышэйшую вучэльню ў Вільні, яна колькі гадоў настаўнічала ў Дзісенскім паве-
це, а затым пераехала ў горад свайго студэнцкага юнацтва. Там у 1919-м Леаніла стала спадарожніцяю жыццю будучага клясыка нашай літаратуры Максіма Гарэцкага. Праз тры гады яна, тады выкладчыца Беларускай гімназіі, упершыню даведалася, што значыць быць жонкаю палітвізяня.

Пасля двух арыштаў Максіма польскімі ўладамі Гарэцкія перабраліся ў БССР.

Поспехі беларусізацыі натхнялі й жывілі надзеі на пабудову незалежнага Беларускага Дому. Гарэцкі выкладаў мову і літаратуру ў БДУ і Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі, шмат пісаў і друкаваўся. Леаніла выхоўвала дзяцей і ў вольную часіну таксама сядала да пісмовага стала.

Віленская турма Лукішкі, праз якую прайшлі сотні беларускіх патрыётаў

Асабліва добра атрымліваліся ў яе дзіцячыя апа-
вяданні. Дзякуючы ёй загу-
чалі па-беларуску творы Рэд'ярда Кілінга, Эрнэста
Сэтан-Томпсанана, «Тыль
Уленшпігель» Шарля дэ Ка-
стэра.

У 1930-м прагрымела справа Саюзу вызваленія Беларусі, і Гарэцкі атрымаў пяць гадоў высылкі. Леаніла дзяліла ягоны лёс у Вятцы і ў пасёлку Пясочні на Смаленшчыне.

Для дзіцячага садка, дзе яна працавала выхавацель-
кай, гэта было шчасцем, бо Леаніла Ўсьцінаўна цудоўна сціпяла, вышывала, вучыла малых маляваць.

Ёй яшчэ трэба было перажыць другі арышт і рас-
стрэл мужа, съмерць на фронце сына Лёні, шматгадо-
вае становішча жонкі «ворага народу».

Многія з раскіданых па краіне, «дзе так вольна ды-
хаў чалавек», сямейнікаў рэпрэсаваных «нацдэмай» не
вярнуліся, дакладней, ня здолелі вярнуцца на радзіму.
Гэта таксама было ўдарам па беларушчыне, аслабляла і
без таго жудасна падарваныя нацыянальныя сілы.

Свой апошні прыстанак Леаніла знайшла ў Ленінградзе. Дзякуючы ёй і яе з Максімам дачэ Галіне за-
хаваныя многія рукапісы з архіву Гарэцкага — нацыя-
нальныя скарбы, што цяпер захоўваюцца ў бібліятэцы Нацыянальнай Акадэміі на-
вук і Дзяржаўным архіве-
музеем літаратуры і мастацтва.

**Леаніла Чарняўская
(у замужжы Гарэцкая)**
16.11.1893, в. Таргуны,
цяпер Докшыцкі раён —
26.9.1976, Ленінград,
цяпер Санкт-Пецярбург,
Расея.
Пахаваная на пецярбургскіх
Паўднёвых могілках

Хачу прызнацца, што пашанотліва ставячыся да дзейнасці ўсіх беларускіх айцуў-марыянаў, якія пакінулі глыбокі сълед у гісторыі нашага нацыянальнага й рэлігійнага руху, з адным зь іх я адчуваю нейкую асаблівую мэтафізычную сувязь.

Казімер Смулька прыйшоў на съвет на цэлае жыцьцё раней за мяне, быў трывалым сынам у сялянскай сям'і, вучыўся ў Віленскай каталіцкай сэмінарыі й стаў манахам, але ў нашых лёсах было і нешта агульнае.

Смулька, як і я, заўсёды шкадаваў, што нідзе й ніколі не меў магчымасці вучыцца па-беларуску: адно што ў ягоных школах усё было па-польску, а ў маіх — па-расейску.

Смулька, як і я, насуперак забароне бацькоў любіў у дзяцінстве чытаць па на- чах. Праўда, у мяне быў

ліхтарык, а ў яго — сьвечка.

Ён, як і я, ніколі не гарнуўся да вайсковай службы і ў Першую ўсісветную вырашыў — з рэлігійных перакананняў — пазыбегнуць прызыва на фронт. Хаваючыся ў свяякоў, Казімер мусіў весыці начны лад жыцьця, што разам з інтэнсіўным чытаньнем прывяло да раптоўнай страты зроку. Ад таго часу ён крыху бачыў толькі ўдзенъ.

У 1920-м бальшавікі арыштавалі Смульку як польскага агента. У 1938-м палякі вывозілі айца Казімера з славутага Друйскага кляштару ўжо як небясьпечнага беларуса...

Рэшту жыцьця ён правёў у марыянскім кляштары ў Скурцы на Беласточчыне. Ня толькі за кляштарнымі съценамі, але і ў цэлым ордэне Смулька меў славу выдатнага спавядальніка.

Цалкам згубіўшы зрок, ён адпраўляў набажэнства для сяляпых, уражваючы ўсіх тым, як беспамылкова чытае з памяці Эвангельле.

Казімер Смулька

Айцец Казімер Смулька (сядзіць трэці справа). Друя, 1937

Паводле аповедаў старых скурацкіх марыянаў, у кельлі ў айца Казімера заўсёды працаваў радыёпрымач, настроены на хвалі Беларускай Свабоды.

На іранічныя часам пытаныні братоў, чаму ён ніколі не вымыкае радыё, айцец Казімер заўсёды сур'ёзна адказваў: «Баюся пратусціць навіну, што Беларусь стала вольная».

Казімер Смулька

12.1.1894, в. Пруднікі,
цяпер Мёрскі раён —
15.9.1965, в. Скурац,
Беласточчына

Павароты яго жыцьцёвага шляху дагэтуль змушаюць гісторыкаў распачынаць зацягні спрэчкі. Паколькі «спрачаеца той, хто ня ведае» (Лао-цзы), засяродзімся на несумнеўных фактах.

Францук усьвядоміў сябе беларусам вельмі рана. Ужо ў школе ён пашыраў сярод сяброў «Нашу Ніву», а потым стварыў у Івянцы нацыянальную моладэзвую суполку.

У лістападзе 1917-га, маючы два баявыя раненіні і званыне штабс-капітана, Кушаль пакінуў расейскую армію і вярнуўся ў родныя мясыціны. Да чуткіх, што

ў Менску адчынілася беларуская кнігарня, ён пешкі вырушиў у нябліzkую дарогу. Першым, каго сустрэў у кнігарні, быў паэт Алеś Гарун, які наладаваў падарожніку цэлы меж літаратурны.

Трэба меркаваць, што падабраная яна была як сълед, бо неўзабаве нядаўні баявы афіцэр завёў знаёмства з Антонам Луцкевічам, Янкам Станкевічам, Браніславам Тарашкевічам, Аркадзем Смолічам ды іншымі дзеячамі беларускага руху.

Францішак Кушаль усё жыцьцё ўмкнуўся стварыць нацыянальнае войска як галоўную гарантію незалежнасці краіны. Гэтая мара

прывяла яго ў 1919-м у Беларускую вайсковую камісію.

Яму здавалася, што запаведная задума мае шанцы ўрэчаісціцца ў мовах нацысцкай акупациі.

Ганаровая варта Беларускай вайсковай камэндатуры ў Горадні.
Сакавік 1919-га

У сакавіку 1944-га ён узнічальвае Беларускую Краёвую Абарону. (Загад аб яе стварэніні быў, дарэчы, падпісаны 23 лютага, у той дзень, калі вялікая частка нашых сутрамадзянаў з савецкага часу святкую іншыя сьвяты.) Праз год дывізія «Беларусь» на чале з палкоўнікам Кушалем прарывае нямецкі фронт і пераходзіць да амэрыканцаў.

На эміграцыі ён робіцца адным з заснавальнікаў газеты «Бацькаўшчына», што выдавалася ў Нямеччыне, а апынуўшыся за акіянам, кіруе Беларуска-Амэрыканскім Задзіночаньнем.

Амаль паўстагоддзя Францішак Кушаль быў мужам і сябрам нашай выдатнай паэткі Натальлі Арсеньевай.

Францішак Кушаль
16.2.1895, в. Пяршаі,
цяпер Валожынскі раён –
25.5.1968, Рочестэр,
штат Нью-Ёрк, ЗША

Адзін зь ягоных біёграфаў назваў Тамаша Грыба рыцарам беларускай свабоды. І сапраўды, Тамаш ня проста шчасльва адчуў яе жыцьця дайны подых, але быў сярод тых, хто закладаў шлях Беларусі ў будучыніо.

Дэлегат Першага Ўсебеларускага зьезду, на які прыяжджае з фронту. Народны сакратар земляробства ў першым беларускім урадзе — Сакратарыяце БНР. Выдавец віленскай газэты «Грамадзянін», на старонках якой змагаўся супраць манапалізацыі сацыялістычнай ідэі адной партыі. Стваральнік Беларускай партыі сацыялістай-рэвалюцыянераў. Вязень польскіх турмаў...

На пачатку 1920-х ён з'явіўся на вуліцах Златай Прагі — прыехаў вучыцца, яшчэ не здагадваючыся, што тут яму наканавана застацца да канца сваіх дзён.

У Карлавым універсітэце, дзе беларусы здабывалі асьвету яшчэ з часоў Сярэднявечча, Грыб абараніў докторскую дысэртацыю на тэму «Пытаныне народу і націў» і стаў у эміграцыйным асяродзьдзі адным з лідэраў.

Адрозна ад шмат каго з нацыянальных дзеячаў ён пасълядоўна выступаў супраць вяртання ў БССР, дзе ўсе вяртанцы чамусыць хутка зьнікалі.

Абвестка пра склад Народнага Сакратарыяту БНР

АБВЕСТКА НАРОДНАГО САКРАТАРЫЯТУ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНай РЭСПУБЛІКІ № 6.

Народны Сакратарыят Беларускай Народнай Рэспублікі часам складаецца з гэтых особы:

1. Віктар Старын Сакратар	Віктар Сакратар
2. +	Ляўгумін Сакратар
3. +	Прэзідэнт
4. +	Стравальштадт
5. +	Народны Гаспадар
6. +	Градзіцкі Сакратар
7. +	Земляробства
8. +	Архіт.
9. +	Почты і Тэлеграфу
10. Выканані Сакратар Народнага Сакратарыту Дакон Фон	Дакон Фон

Гэтую спісіч Членкоў Беларускага Ураду, якім з пятымі годам Усебеларускага Ураду, даручаны падпісамі прыч усіх членкоў Народнага Сакратарыту іх тога часу, налічваючых сямі членкоў Рады Беларускай Народнай Рэспублікі.

Члены Староні Народнага Сакратарыту і
Народны Сакратар Задрукованы Сакратар Іван Іваніч

Задрукованы Іван Іваніч

Беларускі Міністэрства
6 красавіка 1920 года

Абвестка Народнага Сакратарыту БНР № 6. 04. 1920 (дак. № 093)

«Пакіньце займаўца дурніцай», — ляпідарна адказаў ён на запрашэнніне ўзяць у 1926 годзе ўдзел у ладжанай Інбелкультам менскай Акадэмічнай правапіснай канфэрэнцыі, адкуль, да прыкладу, ужо ня здолеў купіць білет дадому ў Вільню Францішак Аляхновіч.

У апошнія гады свайго кароткага жыцця Тамаш зблізіўся з лідэрам расейскіх эсэраў Віктарам Чарновым.

Легендарны рэвалюцыянэр прызнаваўся, што менавіта беларус Грыб дапамог яму асэнсаваць ці не найістотнейшую памылку ўсяго расейскага эсэраўскага руху — няздольнасць убачыць іншыя народы імпэрыі.

Там, у Празе, Тамаш Грыб пісаў: «Я або прыеду ў Менск як волыны грамадзянін, або застануся на ўсё жыццё сваё эмігрантам. Можа быць, хто-небудзь найдзе мае каштоўныя рукапісы... Прадую для будучых пакаленіньняў...»

Аднаго з братоў маёй мамы звалі Тамаш. Магчыма, калі-небудзь так назавуць майго ўнука — прадстаўніка тых самых будучых пакаленіньняў, пра якія ў дваццатыя гады мінулага стагодзьдзя марыў Тамаш Грыб.

Тамаш Грыб
19.3.1895, в. Паляны,
цяпер Астравецкі раён —
25.1.1938, Прага, Чэхія

Хранічна беларуская хвароба, уласцівая, на жаль, і многім нібыта нацыянальна арыентаваным суайчыннікам, — выхаваная за два стагодзьдзі русіфікацыі расейскацэнтрычнасць.

Нашых мастакоў або пісьменнікаў крытыкі абавязковая парыноўваюць з расейскімі. Вынаходніка субмарыны Казімера Чарноўскага называюць «беларускім Ку-лібіным».

А жонкі нашых палітычных пачатку 1930-х (пазней ужо давалі канцлягер або расстрэльвалі), што паехалі ўсьлед за мужамі ў далёкія дзікія краі, ведама ж, бралі прыклад з жонак дзекабрыстаў.

Зусім ня маючы на мэце паставіць пад сумнеў герайзм верных спадарожніц першых расейскіх рэвалюцыянэраў, заўважу, што іхні

прыклад тут абсолютна не пры чым. Нашым жанчынам з пракаветных часоў (пагатоў цягам стагодзьдзяў яны мелі нязъмерна болей правоў, чым расейкі) самім ставала мужнасці, адвагі й рашучасці, якім магла б пазайздросціць і сама нібыта мацнейшая палова нацы.

Ванда Лявіцкая была адзінай дачкою пісьменніка Ядвігіна Ш. (Антона Лявіцкага). Пасля Вышэйшай пачатковай вучэльні ў Радашкавічах яна рыхтавалася да экзаменаў на вясковую настаўніцу, але гэтаму намеру ўрэшце перашкодзілі каталіцкае веравызнанні і пачатак Першай усясьветнай вайны.

Далейшы шлях прыгажуні Ванды прадвызначыла сямейнае выхаваньне. Асталяваўшыся з 1914 году ў Менску, яна працавала ў Беларускай кнігарні й гарадзкой бібліятэцы імя А. Пушкіна, куды яе рэкамэндавала сама Цётка. Потым была выхавацелькай і выкладчыцай у беларускіх дзіцячых прытулках і ў Першай менскай беларускай школе.

Ванда Лявіцкая

Яна лістувалася з Максімам Багдановічам. Магчыма, найперш якраз да яе ехаў паэт зь Яраслаўлю ў 1916-м...

Пазней Лявіцкая стала жонкаю палітыка, навукоўца і пісьменніка, аднаго з будучых «бацькоў» БНР Язэпа Лёсіка.

Іх зблізіла ня толькі кахраныне, але і тое, што Ванда таксама займалася літаратурнай творчасцю: друкавала вершы і апавяданьні ў «Нашай Ніве», газэтах «Беларусь» і «Вольная Беларусь».

Калі Лёсіка арыштавалі ў справе Саюзу вызвалення Беларусі, Ванда, каб дзеюці не загінуці ад голаду, бралася за любую працу — пасудамы, разносчыцы тэлеграмаў, а як толькі гэта сталася магчымым, паехала да высланага мужа, каб дзяліць зь ім усе нягоды да паўторнага, ужо фатальнага арышту ў 1938-м.

Дзеюці Лёсікаў — Люцыя, Алеся і Юры — у Беларусь не вярнуліся, на што, безумоўна, паўплываў трагічны лёс бацькі. Ванда па чарзе жыла ў іх у Раке. Яна перажыла мужа на трох дзесяцігодзьдзі, а свой апошні спачын знайшла ў стаўрапольскім пасёлку, куды некалі прыехала да кахранага Язэпа ў высылку.

Ванда Лявіцкая
(у замужжы Лёсік)
25.9.1895,
мяст. Радашкавічы,
цяпер Маладечанскі раён —
8.12.1968, пас. Татарка,
Стаўрапольскі край, Расея

Увесну і ўлетку 1920-га ад адной да другой слуцкай вёскі езьдзілі колькі вазоў зь нейкімі нязвычымі седакамі ды яшчэ больш дзіўным майном, якое тыя вясёлыя седакі называлі «дэкарацыямі». Гэта была драматычная дружына Слуцкага культурна-асьветнага таварыства «Папараць-кветка». У спектаклях, што ладзіліся часам праста пад зорным вечаровым небам, на імправізаваную сцэну выходзіў артыст Базыль Карусь, які да ўсяго яшчэ і вёў рэй у беларускім хоры таварыства.

Пад псеўданімам хаваўся адзін з кіраўнікоў Беларускай партыі сацыялістаў-ревалюцыянэраў, удзельнік антыпольскага і антысавецкага нелегальнага руху Васіль Русак. Празь некалькі месяцаў ён, колішні дэлегат Першага Ўсебеларускага

з'езду, будзе абраны старшынём Беларускага з'езду Случчыны і неўзабаве стане камісарам 2-га Грозаўскага палка паўстанцаў.

Пасля Слуцкага збройнага чыну Васіль ствараў партызанская аддзелы на захопленай палякамі Віленшчыне, а затым з рэкамэндацыі прадстаўніцтва БНР у Коўне прыехаў вучыцца ў Праскую вышэйшую тэхнічную школу.

Там, у чэскай сталіцы, ён ня толькі атрымаў адукацыю і ўзяў шлюб з чэшкай, але напоўніцу выявіў свае шматтайныя здольнасці. Стаўшы паспяховым прадпрымальнікам, Русак узначаліў Праскі Беларускі нацыянальны камітэт, зафундаваў часопіс «Іскры Скарны» і, працягваючы традыцыю знакамітага палаchanіна, наладзіў выданыне беларускіх кнігаў.

Свайм коштам ён рыхтаваў і высылаў у Лігу Нацыяў мэмарандумы ў абарону нацыянальных і сацыяльных правоў беларусаў.

Ва ўмовах нацысцкай акупацыі Русак працягваў

Беларускія студэнты ў Празе. Злева направа: Франук Грышкевіч, Васіль Русак, Вячаслаў Лайскі, Адольф Клімовіч, Тамаш Грыб

жыць з думкаю пра Беларусь. Вядомыя выдадзеныя ім у той час паводле асабістага праекту паштоўкі з Пагоняю, а таксама нямецкамуная брашура пра Беларусь з дададзенай этнографічнай мапаю.

Ён кожны дзень рызыкаваў жыцьцём, хаваючы ў сябе ў Празе дзіве габрэйскія сям'і. Яшчэ некалькі сем'яў ён уратаваў, выдаўшы ім дакумэнты Беларускага нацыянальнага камітэту ў Празе аб tym, што гэтыя людзі — беларусы. Адзін зь іх, на прозывішча Вальфсон, пазней выдаў свайго ратавальніка агентам савецкай контравы-ведкі «Смерш». Кваліфікаўшы тое, чым усё жыцьцё займаўся Васіль Русак, як «антысавецкую дзеянасць», ваянны трывунал вынес прысуд: дзесяць гадоў лягераў.

Далейшы лёс Русака ня-
высьветлены.

Васіль Русак
4.4.1896, в. Ячава,
цяпер Слуцкі раён —
пасля 1946, Расея.
Месца пахавання
невядомае

Чытачы аповесыці Максіма Гарэцкага «Дзьве душы», безумоўна, памятаюць яе галоўнага героя — Ігната Абдзіраловіча. Менавіта гэтае імя ўзяў для псэўданіму філёзаф, паэт і публіцыст Ігнат Канчэўскі.

Невыпадкова і тое, што і аповесыці Гарэцкага, і праграмнае маральна-філязофскае эсэ Канчэўскага-Абдзіраловіча «Адвечным шляхам: Дастьедзіны беларускага съветагляду» на доўгія дзесяцігодзьдзі былі скаваныя ад абрэзанай беларускай душы ў спэцфондах.

Сучасны філёзаф Уладзімер Конан параўнаў адсут-

насьць згаданых твораў у нашым нацыянальным кан-

тэксце з сътуацыяй, калі б, да прыкладу, расейскага чы-

тата пазбавілі кнігаў Лява Талстога або філязофскіх твораў Уладзімера Салаўёва.

У Першую ўсясьветную Канчэўскі мусіў зъмяніць аўдыторыі Маскоўскага ўні-
вэрсітету на казармы школы працпарашчыкаў і франта-
выя акопы. Пазней, у хо-
лодным і галодным Менску,
дзе бясконца мнялася ўла-
да, ён нажыў сухоты, што
абмажаюць яго зямную да-
рогу ўсяго чвэрткай ста-
годзьдзя. Вярнуўшыся ў Вільню, ён, апрача свайго

шматжанравага супрацоўніцтва з перыёдкай, грун-
тоўна вывучаў заходнюю філязофію і займаўся ўсходнімі
філязофскімі практикамі (нават заснаваў у Віленскай
беларускай гімназіі ці ня першы ў краі гурток ёгі).

Як і Гарэцкі, Ігнат Канчэўскі — толькі сваімі срод-
камі — дасьледаваў мэтафізыку, таемны драматызм і

містычнасцьць быцьця нацыі, звязаныя зь яе гістарычным лёсам. Паводле ягонае канцепцыі, беларускі съве-
таполгяд узынік у выніку спрадвечнай барацьбы двух
тыпаў культуры — заходняга і ўсходняга. Цягам сваёй
тысячагадовай гісторыі беларусы так і ня здолелі кан-
чаткова далучыцца ні да аднаго, ні да другога. У гэтай
раздвоенасці Канчэўскі бачыў трагедыю нашага наро-
ду.

Ён лічыў непрымальным для беларусаў і «заходняе»
мэсіянства і — яшчэ больш — мэсіянства «ўсходняе»,
пад якім разумеў найперш расейскага імкненне да су-
щэльнае ўніфікацыі: то «ўся ўлада цару», то «ўся ўлада
саветам», што непазыбежна вядзе да таталітарызму і
тыраніі.

Надрукаванае ў 1921-м у Вільні эсэ «Адвечным шля-
хам», якое сталася ягонай лебядзінай песьняй, варты пе-
рачытаць і нам, беларусам сёньняшнім. Стоячы на па-
розе жыцьця й съмерці, філёзаф не патанаў у чорным
пэсымізме. Ён лічыў, што насуперак антынацыяналь-
ным сілам Беларусь будзе выратаваная культурным адр-
адрэзнянем, духоўнай, гаспадарчай і сацыяльна-па-
літычнай творчасцю.

На думку Канчэўскага, паўстаньне супраць існых
формаў палітычнага быцьця — ня самы плённы шлях,
бо ён вядзе да разбурэння творчых сілаў нацыі. Аднак
ва ўмовах, калі народ пазбаўляюць свабоды творчасці,
адбіраюць магчымасць развіваць нацыянальную культуру,
застаецца альтэрнатыва: альбо рэвалюцыйны выбух,
альбо духоўная дэградацыя і пагроза нацыянальна-
га нябыту.

Ігнат Канчэўскі
(псэўданім **Ігнат
Абдзіраловіч**)
Травень 1896, Вільня –
23.4.1923, Вільня

Аляксандар Орса — з тых нашых суайчынныкаў, якія сваім жыцьцём увасабляюць пасіянарнасць старажытнай беларускай Наваградчыны.

Вярнуўшыся зь Першай усіх светнай вайны ў ранзе капітана, ён адразу ўлучаеца ў нацыянальны рух: настаўнічае ў беларускай школцы, зъяўляеца прадстаўніком сваёй воласці пры разьмеркаванні харчоў відпамогі ЗША пацярпелым ад вайны, актыўнічае ў выбарчай кампаніі 1922 году, калі беларусы ў Наваградзкай акрузе атрымліваюць цэлыя тры пасольскія месцы ў Сойме і адно — сенатарскае.

З Прагі, дзе Аляксандар вучыўся на прыродазнаўчым факультэце Карлавага ўніверсytetu, ён прыяжджае з ступенем доктара навук і з жонкаю Натальляй, сваёй колішнім суседкам, якая таксама здабывала навуку ў гасціннай чэскай сталіцы.

Орсы працуюць у Наваградзкай беларускай гімназіі, дзе польская дзяржава плаціць заробкі толькі чатыром з двух дзясяткаў настаўнікаў. Гэтыя чацьвёра, у ліку якіх і Орса, дзеляць свае гроши на ўсіх калегаў.

І за саветамі пасыля вясення 1939-га, і за немцамі, і ў ЗША ягонае жыцьцё было звязанае з школьніцтвам. Але сваё найяскравейшае выяўленыне пэдагічныя здольнасці Орсы знайшлі, калі ён займаў па-

саду дырэктора славутай Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Заходній Нямеччыне — вучэльні, якая выхавала эліту нашай паваеннай эміграцыі.

Сярод гімназістак была малодшая дачка Орсаў Ала, у будучым — прафэсар хіміі Нью-Ёрскага гарадзкога ўніверсytetu і знаная навукоўка, а ў беларускім съвеце — шматгадовая мастацкая кірауніца ў свой час надзвычай папулярнага танцевальнага ансамблю «Васілёк», стваральніца Культурна-адукацыйнай фундацыі Орса-Рамана і ўдзельніца практычна ўсіх ініцыятываў беларускай дыяспары.

Успадчыўшы ад бацькі талент пэдагога, яна адрозна ад шмат якіх іншых эмігрантаў навучыла гаварыць пабеларуску ня толькі сыноў, але і мужа-амэрыканца італьянскага паходжання.

Спадарыня Ала памятае, як у дому ейных бацькоў ужо за акіянам, у 1950 годзе, адбылося ці на першое ў Нью-Ёрку съяткованьне Дня Волі 25 сакавіка.

«Тата заўсёды пасылаў мяне кудысьці вучыцца, — расказвала яна мне. — А калі недзе съпявалі беларускія песьні, ён адразу плакаў, а я, як была меншшая, сароме-лася».

На надмагільным помніку Аляксандру Орсу на беларускіх кладах парафіі Жыровіцкай Божай Маці ў Іст-Брансўіку напісана: «Змагару за волю Беларусі, На-стаўніку».

Аляксандар Орса

24.7.1896,
Нягнёвічы,
цяпер Наваградзкі раён —
2.11.1959, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Калі ў дзяцінстве мы прыяджалі да сваякоў у вёску і мой тата Аляксей бачыў занядбаную хаціну або нейкую калгасную развалюху, ён зазвычай скрушліва казаў: «Прышчэпава на іх няма». Бацька працаваў пракурорам, і, магчыма, таму я думаў, што Прышчэпаў — нейкі самы галоўны пракурор. Аднак, калі пытаўся, што гэта за Прышчэпаў, у адказ гучала ўніклівое: «Вырасыцеш, даведаесься».

Аднаго разу, яшчэ не пасыпейшы падрасыці, я пачаў пра загадкавага Прышчэпава і нешта новае: як выявілася, каб ня ён, дык і наш Полацак і ўся Віцебская вобласць знаходзіліся б не ў Беларусі, а ў Ресеі. Я быў перакананы, што тут заўсёды была Беларусь, але бацька паказаў мне свой пашпарт, дзе было напісаны, што ён нарадзіўся ў Віцебскай вобласці РСФСР.

Зыміцер Прышчэпаў

У 1920-я ён быў наркамам земляробства рэспублікі, прычым не съпяшаўся выконваць маскоўскіх дырэктываў, а вёў свою незалежную палітыку, дзе стаўка рабілася на развіццё хутарскай систэмы і абарону

Менск. Канец 1930-х

моцных сялянскіх гаспадарак пры абмежаваныні калгаснага ладу.

Справа Саюзу вызвалення Беларусі, якая распачала ў рэспубліцы масавыя рэпрэсіі супраць «нацдэмаў», прывяла і да арышту былога наркама. Пасля страшных катаванняў ён спрабаваў скончыць жыццё самагубствам, але паўжывога яго выцягнулі з пятлі, каб засудзіць на дзесяць гадоў лягераў.

У чэрвені 1937-га Прышчэпава выпусылі на волю — відаць, бяз права вярнуцца на Радзіму, бо ў дакумэнтах новага арышту, які адбыўся ўсяго праз два месяцы, ён фігураваў як жыхар Магадану.

У Беларусь ён усё ж прыедзе — этапам і, не даўшы ўсе да выканання съмяротнага прысуду, памрэ ў турэмным шпіталі.

Зыміцер Прышчэпаў

21.11.1896, в. Калодніца,
цяпер Крупскі раён —
31.1.1940, Менск.
Месца пахавання
невядомае

Людзі з прозвішчам Адамовіч ужо ня першае стагодзьдзе адыгрываюць адметную ролю ў нашай гісторыі. Адным зь першых у гэтым шэрагу стаіль чалавек, які яшчэ ў студэнцкія гады прывабіў мяне сваім спрадвечна беларускім імем — Язэп.

Узяўшы ў руکі вінтоўку ў сямнаццаць гадоў, Язэп удзельнічаў у Першай усясьветнай вайне. Тры Георгіеўскія крыжы зрабілі ўнтэр-афіцэра Адамовіча на фронце амаль легендай.

Пасля каstryчніцкага перавароту 1917 году Язэп камандаваў вайсковымі аддзеламі, што стрымаівалі нямецкіх інтарвэнтаў пад Барысавам, Магілевам і Смаленскам. У дваццаць адзін год ён стаў ваенным камісарам Смаленскай губэрні, якую лічыў беларускім этнічным абшарам.

Язэп Адамовіч

У БССР нацыянал-камуніст Адамовіч займаў пасаду старшыні Савету народных камісарай. У 1924 годзе пад ягоным кірауніцтвам адбылося вяртанье ў склад на-

Віцебск (як і Магілеў з Гомелем) быў вернуты ў склад Беларусі пры чынным узделе Язэпа Адамовіча

шай рэспублікі беларускіх Віцебшчыны й Магілеўшчыны, адрэзаных Москвой амаль адразу пасля абавязчэння БССР. У 1926-м удалося давіцца перадачы з РСФСР у склад Беларусі Гомелю з Рэчыцай і яшчэ сямі паветаў. У выніку тэрыторыя рэспублікі павялічылася з 52 да 126 тысяч квадратных кіляметраў, або амаль у два з паловаю разы, а насельніцтва — з 1,5 да 5 мільёнаў чалавек. Вярнуць беларускую Смаленшчыну разам зь іншымі нашымі землямі, захопленымі Расеяй, ужо не пасыпелі.

Высокага аўтарытэту беларускага кірауніка, які, дарэчы, звяртаўся да народу на яго мове, не маглі не заўважыць у Москве. У кар'еры Адамовіча адбываюцца рэзкія зъмены. У 1927-м яго ставяць кіраваць Цукартрэстам, а затым і наагул адправляюць начальнікам акцыянэрнага таварыства на Камчатку.

Ідзе 1937-мы. Былы старшыня СНК Беларусі ведае, што ў ягоныя дзіверы могуць пастукаць у любую ноч. Едучы ў цягніку з Далёкага Ўсходу ў Москву, ён выграшае ссыці з жыцця сам...

Калі ў Барысаве вы будзеце ісці вуліцай імя Адамовіча, ведайце: яна названая ў гонар чалавека, які разам з сваімі аднадумцамі вярнуў Беларусі Віцебск, Магілеў і Гомель.

Язэп Адамовіч
7.1.1897, Барысай –
22.4.1937, Сібір, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

У 1920-я ён быў кумірам тысяч юнакоў. А нядайна на сустрэчы з маладафронтайскай моладзьдзю адна дзяўчына, пачуўшы гісторыю Юркі Лістапада, экзальтавана абвясціла, што за такім чалавекам пайшла б куды заўгодна: «Ужо нават за адно прозывішча».

Сябра Беларускай Рады Случчыны і ўдзельнік незалежніцкага збройнага чыну, Лістапад нелегальна вярнуўся з Польшчы на Радзіму і заснаваў падпольную антысавецкую арганізацыю. Яе складалі Юркавы выхаванцы — навучэнцы Слуцкіх агульнаадукацыйных курсаў.

Арганізацыя мела на мэце, стварыўшы шырокую сетку збройных аддзелаў, узняць паўстаныне і вызваліць Беларусь з-пад улады Масквы.

У 1925-м Юрку і пяцёх яго паплечнікаў схапіла ОГПУ. «Працэс Лістапада» прагрымеў на ўсю Беларусь. У яго з мэтаю «перавыхаваньня» ўцягнулі Якуба Коласа, якога абвінавачвалі ў падтрымцы лістападаўцаў. Перад прэсай была паставлена задача як найшырэй выкрыць антысаветчыкаў. Але кампанія прывяла да неадназначных вынікаў: адных запалахала, а многіх — натхніла на супраціў.

Паводле прысуду Лістапад атрымаў пяцігадове зняволеніне, аднак ужо праз два гады выйшаў на волю. Некаторыя дасьледнікі тлумачаць палёгку Юркавай згодай стаць сакрэтным агентам «органаў». Праўда, гэта дрэнна стасуецца з tym фактам, што пасля турмы Лістапад ня мог знайсці сабе сталай працы і быў, як

Першыя Беларускія пэдагагічныя курсы, на якіх вучыўся Юрка Лістапад. У другім радзе сядзяць злева Язэп Лёсік, далей — Мікола Байкоў, Вацлаў Іваноўскі, Сымон Рак-Міхайлоўскі

пісаў у анкетах, «вольным перакладчыкам на беларускую мову».

У 1930-м яго арыштавалі ў справе Саюзу вызваленя-нія Беларусі, праз тры гады адбыўся трэці арышт паводле справы гэтак званага «Беларускага нацыянальнага цэнтра». Восьмігадовы тэрмін Лістапад адбываў у лягерох, вязні якіх будавалі Байкала-Амурскую магістраль. Як сведчаць дакументы, ён паводзіўся непакорліва і стаў фігурантам крымінальнага расьследаванья.

Увесну 1938-га Юрка Лістапад пачуў свой съмяротны прысуд. Астатнія лістападаўцы былі расстраляныя ў вайну савецкімі партызанамі або загінулі ў зынкі пазней пры навысьветленых абставінах.

Юрка Лістапад
Красавік 1897,
в. Варкавічы,
цяпер Слуцкі раён —
5.6.1938, Бамляг, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

У вёсцы Вялец на Глыбочыне яшчэ стаіць — съведчу гэта асабіста — хата, дзе ён прыйшоў на съвет.

У Маладечанскай настаўніцкай сэмінарыі, пасьведчаныне якой ён атрымаў у 1917-м, Лявон Савёнак вучыўся разам з будучымі дзеячамі нацыянальнага руху Сымонам Рак-Міхайлоўскім, Пятром Мятлой, з паэтам Mixасём Чаротам...

На пачатку 1920-х Лявон пазнаёміўся ў Менску з настаўніцай Апалёніяй Радкевіч. Праз нейкі час у маладой сям'і зьявілася дачка, якой далі рэдкае імя — Зора.

Ёй было наканавана зрабіцца вядомай усяму беларускаму съвету навукоўкаю Зорай Кіпель.

У гады беларусізацыі Савёнак працаваў карэспандэнтам у газэце «Савецкая

Беларусь». Паводле ўспамінаў супрацоўнікаў, атмасфера ў рэдакцыі была мала падобнай да савецкай. Невыпадкова пазней газэту, на старонках якой Лявон друкаў свае вострыя рэпартажы й дасыціпныя фэльетоны, у даносах назавуць «утульным прыстанішчам беларускіх нацыяналісташ».

Ад лютага 1929-га малады нацдэм мусіў зарабляць на хлеб ужо не ў газэце, а на будоўлі. У tym самым годзе выйшла ягоная кніжка фэльетонаў «Чароўная іголка», падпісаная псеўданімам Леанід Свэн. Бібліятэкары каталігізавалі яе як выданьне швэдзкага аўтара, але сталінскія літаратуразнаўцы ў цывільнім хутка разабраліся, і ўвесь трохтысячны наклад пайшоў пад нож. Дзіва што: карыстаючыся творчым мэтадам, які сучасны літаратуразнавец Лявон Юрэвіч называе фантастычным рэалізмам, гэты Свэн пісаў, да прыкладу, пра судовы працэс над канём, які завёз съледчага ня ў ту юную вёску, дзе съледчы, апрача ўсяго, напісіў ды згубіў «вельмі важныя справы».

У 1933-м Лявон апынуўся сярод мноства арыштаваных паводле справы «Беларускага нацыянальнага цэнтру». Ён быў адным з няпоўнага дзесяткі вязняў, якія так і не прызналі свае віны. Но таму й «заробіў» толькі пяцігадовую высылку.

Па вайне Савёнак разам з паплечнікамі здолеў стварыць моўны беларускі цэнтар у лягеры для перамешчаных асобаў Остэргофэн у Нямеччыне. Менавіта там у 1947-м пачала выдавацца газэта «Бацькаўшчына» (Лявон быў першым яе карэктарам), якой належыць выключная роля ў гісторыі нашай дыяспары.

Пераехаўшы ў ЗША, ён супрацоўнічаў з газэтай «Беларус», друкаваўся пад псеўданімам Лявон Крывічанін, уваходзіў у камісію па перакладу на беларускую мову Бібліі...

Адным з ягоных найбліжэйшых сяброў быў аўтар музыкі да гімну «Магутны Божа» кампазытар Мікола Равенскі, зь якім яны ў свой час захоплена рыбалі на Дунай.

У дзевяностыя гады Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку выдаў кнігу Лявона Савёнка-Крывічаніна «Беларусізацыя пад №...».

Ягоная сатырычныя творы, прысьвечаныя змаганню за беларушчыну, ня страйцілі сваёй надзённасцю і сённяня.

Лявон Савёнак

26.6.1897, в. Вялец,
цяпер Глыбоцкі раён —
21.2.1974, Памона,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Ці магчыма быць беларускім буржуазным нацыяналістам і адначасова гэткім самым буржуазным, але ўжо нацыяналістам украінскім? ОГПУ ведала адказ. Гісторыку Ляву Акіншэвічу ў 1933-м было выстаўленае менавіта такое абвінавачаньне.

Ён нарадзіўся ў сям'і пецярбурскага юрыста-беларуса. Першая ўсясьветная вайна засыпела Лява студэнтам Кіеўскага ўніверсітету.

Вярнуўшыся ў 1918-м дадому з Румынскага фронту, ён знаёміцца з беларускім рухам. Як напіша потым

Акіншэвіч у мэмуарах, яго захапіла «справядлівасць гэтае справы». У тым самым годзе ён прымае грамадзянства БНР.

У 1920-я дасце на супрацоўніка Ўкраінскай Акадэміі навук Лява Акіншэвіча няўхільна расло. Шмат страниц у ім прысывячалася частым паездкам у Менск,

Свае асноўныя гістарычныя дасьледаваньні Леў Акіншэвіч выдаў у ЗША

публікацыям у «Полымі» й блізкаму знаёмству з Янкам Купалам і Вацлавам Ластоўскім.

Урэшце карысным для апальнага гісторыка быў прызнаны клімат ужо назаўсёды адарванага ад Беларусі Смаленску...

Пасля вайны Акіншэвіч апынуўся ў ЗША, дзе працаў у Цэнтры вывучэння СССР, не губляючы сувязі з Беларускім Інстытутам Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку.

Дасьледуючы гісторыю Вялікага Княства Літоўскага, ён пісаў пра веліч дзяржавы нашых продкаў, аднак і пакутліва шукаў прычыны яе гістарычнага скону, за што заслужыў ад некаторых суайчыннікаў закіды ў «недастатковым патрыятызме».

У сваіх поглядах ён быў блізкі да выдатнага гісторыка і мысьляра ХХ стагодзьдзя Арнольда Тойнбі.

Усё доўгае жыццё Акіншэвіча займалі ня толькі канкрэтныя праблемы мінуўшчыны, але й філязофія гісторыі, пра што яскрава съведчыць ягоная праца «Працывілізацыйныя асновы беларускага гістарычнага практэсу».

Яе аўтар спадзяваўся, што, здабыўшы магчымасць вольнага разьвіцця, Беларусь дасягне «здаровага арганічнага сынтэзу сваіх цывілізацыйных асноваў» і ў выніку пабудуе дэмакратычнае грамадзтва эўрапейскага кшталту. У ХХI стагодзьдзі мы мусім пераканацца ў слушнасці гэтых словаў.

Леў Акіншэвіч

6.2.1898, Пецярбург,
Расея –
6.11.1980, Вашынгтон,
ЗША.

Пахаваны на ўкраінскіх
могілках у Баўдз-Бруку,
штат Нью-Джэрзі

Як і многія з тых, хто, на думку савецкай улады, занадта любіў Беларусь, Кіпель большую частку жыцьця мусіў правесыці далёка ад Дзівіны і Нёману.

Сыну глускіх сялянаў лёс наканаваў трапіць у самы вір того пераломнага часу. Франты Першай усясьветнай вайны. Паседжаныні Ўсебеларускага зьезду Саветаў у Смаленску, дзе была абвешчаная БССР... Савецкая-польская вайна...

Паслья заканчэння БДУ Яўхім працаў у Інстытуце беларускай культуры і вучыўся ў асьпірантуры, ад-

куль быў выключаны «за неадпаведнасць сваёй на-
вуковай дзейнасці марк-
сіцкай ідэалёгіі».

У чэрвені 1930-га ОГПУ за адну ноч арыштавала ў Менску паводле справы Са-
юзу вызвалення Беларусі дзясяткі вядомых асобаў, у
ліку якіх апынуўся, безу-
моўна, і Кіпель.

На допытах яму прыгабалі і арганізацыю Клюбу беларускай моладзі, і ўздел у падрыхтоўцы зьезду края-
знаўцаў, і тое, што ў на-
пісаных Кіпелем падруч-
ніках «Расылны» й «Жывё-
лы» не знайшлося месца для
такога паняцця, як «дыкта-
тура пралетарыяту»...

Вяртаючыся зь пяцігадовай высылкі ў Намінск Вяц-
кай вобласці, ён вёз на свабоду схаваны паміж склей-
камі валізы рукапіс славутага «Тастамэнту» рэпрэсава-
нага паэта Ўладзімера Жылкі.

Спаканьне з волій доўжылася ўсяго чатыры меся-

Яўхім Кіпель

цы. Паслья новага арышту съледчы прапаноўвае маладому навукоўцу магчымасць жыць у Менску і займацца ўлюбёнай біялётгіяй. Трэба толькі «помочь органам». Адмова каштавала пяці гадоў Байкала-Амурскіх лягерай.

Падчас нямецкай акупацыі Кіпель займаецца падрыхтоўкай і выданнем беларускіх падручнікаў і навучальных праграмаў, рэдагуе газету «Голос вёскі». Сваім старшинём выбіраюць яго дэлегаты Другога Ўсебеларускага кангрэсу, які пацвердзіў імкненне нацыянальных сілаў да незалежнасці.

Жывучы на Захадзе, Кіпель не пакідаў грамадзкай і навуковай дзейнасці. Ён стварыў Аб'яднанне беларускіх вязняў савецкіх канцлагераў і Беларускую народную партыю, падрыхтаваў книгу «Зь іхняга раю» пра жыцьцё ў ГУЛАГу.

Калі Беларусь ужо была незалежная, у Нью-Ёрку выйшла пасьмяротная кніга ягоных успамінаў «Эпізо-
ды». Многія яе старонкі чытаюцца з большай цікавасцю, чым які дэтэктывны роман.

Сённяня ў Беларусі і свеце широка вядомае імя Яўхімавага сына і духоўнага спадкаемца — дырэктара Беларускага Інстытуту Навукі й Мастваўства ў Нью-Ёрку Вітаўта Кіпеля.

Яўхім Кіпель

14.10.1898*, в. Байлюкі,
цяпер Глускі раён —
27.7.1969, Рутгерфорд,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Саўт-Рывэрс,
штат Нью-Джэрзі

* Дата падаецца паводле ўспамінаў блізкага сябра Яўхіма Кіпеля пісьменніка Юркі Віцьбіча.

Галоўным сэнсам ягонага жыцьця ад маладых гадоў было змаганьне за вызваленіе Бацькаўшчыны. Ворагі мяняліся — бальшавікі, палікі, немцы, зноў бальшавікі, але не мянялася мэта — вольная й незалежная Беларусь.

Маючы ўсяго нейкіх дваццаць гадоў, Якуб далучыўся да беларускай антыпольскай партызанкі і неўзабаве ўзначаліў аддзел у Ружанскай пушчы, які ўваходзіў у склад партызанскіх войскаў БНР. Магчыма, якраз тады Якуб Новік і ўзяў сабе кансьпірацыйнае імя, утворанае ад назвы роднай палескай вёскі.

Побач з Харэўскім дзеянічалі беларускія аддзелы Сяргея Хмары і атамана Рудога, а таксама група вядомага савецкага чэкіста Кірылы Арлоўскага, які імкнуўся стварыць з суседзямі «агулны штаб». Перамовы завяршыліся не на карысць чэкіста, якому загадалі не пераходзіць лінію Віленска-Берасцейскай чыгункі.

У 1925-м, калі палікі ўзялі ягоны аддзел у атачынне, Харэўскаму ўдалося захаваць людзей, распушціўшы іх па хатах, а самому ўцячы ў БССР. У 1937-м, ратуючыся ад арышту, ён мусіў перайсці мяжу ў адваротным кірунку.

На пачатку 1939-га ў Баранавічах адбылася падпольная канфэрэнцыя быльых сяброў Беларускай сялянскай работніцкай Грамады. Багаты партызанскі досьвед атамана Харэўскага аказаўся зноў запатрабаваным. Ён атрымаў заданьне рыхтаваць на Палесьсе на выпадак ня-

Якуб Харэўскі

мецка-польскай вайны антыпольскае паўстаньне. У жніўні сілы Харэўскага ўжо складалі, паводле некаторых звестак, пяць тысяч чалавек, але заплянаваны на 18 верасня штурм Пінску атаман мусіць адмяніць, бо пачаўся «вызвольны» паход Чырвонай Арміі.

У 1942-м Якуб Харэўскі робіцца адным з кіраўнікоў беларускай народнай партызанкі і ўзначальвае яе «Лаву атаманаў».

Падчас адыходу немцаў ягоны аддзел імя Нябабы захопівае ў Любяшове, на беларуска-ўкраінскім памежжы, цэлы нямецкі арсэнал. Ваюючы да канца саракавых з бальшавікамі на Берасцейшчыне і Гінішчыне, «нябабаўцы» Харэўскага даходзілі да Косава, Століна і Каменю-Кашырскага.

Пазней беларускаму атаману ўдаецца пераправіць сваіх людзей у Польшчу, адтуль у Захаднюю Нямеччыну і, нарэшце, у Бразылію. Там Харэўскі кіруе Беларускай вэтэранскаяй арганізацыяй і працуе над дакумэнтальнай кнігай пра злачынствы бальшавікоў і палікай супроць нашага народу.

У 1967-м газета «Беларускі Голос», якую выдаваў у Таронта былы паплечнік Сяргея Хмара, зъміяшчае артыкул, дзе Харэўскі-Новік згадваецца як герой, палеглы ў баях за Беларусь. «Нябожчык» не вытрымлівае й другуе ў адказ ліст, што чуткі пра ягоную смерць крыху перабольшаныя.

Ён яшчэ ня ведае, што газета памылілася ўсяго на некалькі месяцаў. Увесну 1968-га Харэўскі з ад'ютантам гінуць у аўтакатастрофе. Такі мэтад расправы з палітычнымі апанэнтамі тады шырока выкарыстоўвалі савецкія спэцслужбы. Ёсьць падставы лічыць, што ў гэтым выпадку зь імі супрацоўнічалі «польскія таварыши».

**Якуб Харэўскі
(ад нараджэння Новік)**
1900, в. Харэва,
цяпер Пружанскі раён —
2.4.1968, Рыё-Грандэ Порт
Алекра, Бразылія

У сярэдзіне 1920-х, калі ў БССР праводзілася палітыка беларусізацыі, другой яе сталіцай пасъля Менску называлі Клімавічы, цэнтар Калінінскай акругі.

Захаваліся съведчаныні, што прыяжджаючы адтуль у камандзіроўкі, усе савецкія і партыйныя работнікі ў менскіх кабінэтах гаварылі па-беларуску, а ў адказ чулі: «Ці вы не з Калініншчыны?»

Шмат дзе беларусізацыя буксавала, і ў Менск ішлі просьбы запаволіць яе тэмпы. З Клімавічаў жа, наадварот, бясконца прасілі лектараў, выкладчыкаў, кнігі. (Ці быў ў нас такія Клімавічы і такія мясцовыя кіраўнікі ў першай палове 1990-х?)

За ўсім гэтым стаяў дваццаціпяцігадовы сакратар Калінінскага акруговага камітету партыі Але́сь Ада́мовіч. Штомесяц ён дасылаў у наркамат асьветы лісты з патрабаваньнем новых спіцыялістаў для курсаў беларускай мовы, літаратуры, гісторыі і геаграфіі.

З лекцыямі й дакладамі ў акрузе выступалі Максім Гарэцкі, Янка Купала, Якуб Колас. Пад кіраўніцтвам Ада́мовіча працавалі Ўладзімер Дубоўка, Але́сь Дудар, які называў Калініншчыну «зямлёй абяцанаю для беларускіх нацдэмаў».

Аднак Ада́мовіч мысьліў катэгорыямі не акругі, а нацыі. Ягоны праўнук Аляксей на падставе архіўных дакумэнтаў паведамляе, што ў размове з дырэкторам Інбелкульту Аркадзем Смолічам Але́сь Ада́мовіч казаў пра неабходнасць «стварэння бар'еру супраць РСФСР», што ўрэшце спыніла б русіфікацыю і «магло прывесыць да ўтварэння БНР».

У 1925-м ім пільна зацікавілася ОГПУ. Ада́мовіча пераводзяць у Полацак, потым ён займае высокія пасады ў Менску: кіруе сэктарам друку ЦК КПБ(б), працуе намеснікам наркама земляробства. Здавалася б, хвалі

ўтамаваліся. Але «матэрыялаў» на Ада́мовіча зьбіраецца ўсё больш. У 1930-м ён трапляе за краты ў справе Саюзу вызваленых Беларусі. Віна аднаго з «матараў» беларусізацыі аудзінваецца на дзесяць гадоў зняволення.

Спачатку гэта былі Салаўкі, потым — Беламорска-Балтыйскі канал. У 1937-м суд пераглядае справу і пастанаўляе: расстраляць. Такія прысуды выконваліся неадкладна.

Яму было толькі трыццаць сем.

У Клімавічах, як і нідзе, няма ні помніка, ні вуліцы ягонага імя. Але існуе своеасаблівы літаратурны помнік — прысьвежаная Ада́мовічу паэма Ўладзімера Дубоўкі «Калініншчына»:

Мой любы браце, блізкі і далёкі,
нямасталёбасыці і арфазвоннассыці.
Такая сцюожа на душы, навокал,
як дзень з дажджамі — быццам сёньняшні.

Ці ж я ня ведаю, ці ж я ня знаю,
ци я ня сын сваёй сучаснассыці —
жыцьцё крынічыць, і музыкі граюць,
на лад папасыці ўсё ня ишасыціць...

**Аляксандар (Алесь)
Ада́мовіч**

Студзень 1900,
в. Василькі,
цяпер Мядзельскі раён —
15.9.1937, Сегескі раён,
Карэлія, Расея.
Месца пахаванья
невядомае

Я быў занадта малы, каб трапіць на яго кароткія і адзіныя беларускія гастролі. Потым фігураваў у сыпісах невыязных, а таму мусіў за давальняцца выдаценнай у Польшчы кружэлкаю ягоных запісаў, якія адразу ствараі атмасферу несавецкасці.

Забэйду-Суміцкага праводзілі авацыямі Пазнанская і Праская опэры. Яго стоячы віталі патрабавальная публіка славутага мілянскага тэатру «Ля Скаля». Але сцэна, пра якую да апошнігага дня марыў — менская опэрная — так і засталася недасяжнаю.

На пачатку дваццатых гадоў мінулага стагодзьдзя Міхал Забэйда-Суміцкі паступіў у Харбінскі расейскі ўніверсітэт і адначасна пачаў браць урокі сьпеваў і тэорыі музыки. Назаўтра пасьля дэбютнага выкананыня ў тамтэйшай опэры ары і Ленскага ў «Яўгену Анегіну» ён прачнўся знакамітым.

Італійская прэса называла яго адным з бліскучых прадстаўнікоў эўрапейскай вакальнай школы. Замежныя імпрэсары ё высоцвалі Забэйду ў кавярнях за келіхам к'яні. Сяму-тamu ў хвіліну шчырасыці ён прызначанаўся, што найперш хадеў бы сьпіваць на Радзіме і, каб пераканаць суразмоўцу, што загадкавая Беларусь, — гэта ня фата маргана, мог зацягнуць сваё ўлюбёнае — «Малады дубочак» або «Чаму ж мне ня пець»...

Міхал Забэйда- Суміцкі

Прайсыці па родных заходнебеларускіх сыцежках ён здолеў толькі ў сярэдзіне 1930-х, калі пачаў выконваць галоўныя тэнаровыя партыі ў Пазнанская опэры, а потым стаў салістам Варшаўскага радыё.

У тыя гады Міхалу ня раз спрабаваі ставіць умову, каб не прызнаваўся, што ён — беларус. На такія прапановы сьпявак заўсёды, нават калі гэта пагражала страцею контракту, адказваў: «Беларусам нарадзіўся, беларусам і памрэ».

Ад траўня 1940 году і да канца жыцця родным горадам для яго воляю лёсу стала Прага, дзе Забэйда быў салістам Нацыянальнага тэатру. Ён сьпіваў на шаснаццаці мовах, прычым ніколі не дазваляў сабе зазіраць у тэкст.

Дадому вядомаму ва ўсім сьвеце сьпяваку лёсіла прыехаць усяго раз — у 1963-м, на схіле хрушчоўскай адлігі. Ён выступаў у Менску і Горадні, але апекуны паклапаціліся, каб у касах практычна не было білетаў. Гісторык Міхась Чарняўскі згадвае, як коштам велізарных намаганіньняў трапіў у канцэртную залю філармоніі і ўбачыў, што палова месцаў пустыя, а на астатнія афіцэры паўзводна рассаджваюць салдатаў тэрміновай службы.

Свой багаты архіў разам зь бібліятэкаю ён пакінуў, паводле запавету, роднай Беларусі.

Ёсьць свая сымболіка ў tym, што апошні зямны прыстанак Забэйда знайшоў на праскіх Альшанскіх могілках побач з прэзыдэнтамі БНР Пётрам Крачэўскім і Васілем Захаркам.

**Міхал
Забэйда-Суміцкі**
14.6.1900, в. Шэйпічы,
цяпер Пружанскі раён —
21.12.1981, Прага, Чэхія.
Пахаваны на праскіх
Альшанскіх могілках

Шмат хто з нас ад школъных гадоў уяўляюць Каліноўскага менавіта такім, як на хрэстаматыйных палотнах Пётры Сергіевіча, дзе Касцюску гутарыць з паўстанцамі або разам з Валерам Урублеўскім робіць агляд іх шэрагаў.

Равеснік стагодзьдзя, Пётра вучыгуся ў славутага ўжо калегі Фэрдынанда Рушчыца ў Вільні, дасканаліў майстэрства ў Кракаве і падчас паездкі ў Італію. Талент адкрываў яму шырокія магчымасці для жыцця і творчасці. Сергіевіч абраў найлепшую — Вільню, што тады была неафіцыйнай сталіцай Заходняй Беларусі.

Само віленскае паветра зрабіла адной з ягоных галоўных тэмаў гісторыю: «Усяслаў Полацкі», «Скарына ў друкарні», «Арышт Паўлюка Багрыма»... У 1920—1930-я гады Сергіевіч стварае манументальныя паліхромныя размалёўкі ў касцёлах Горадні, Смаргоні, Солаў, Поразава, Жодзішкаху, Салечнікаў...

Дзённік мастака съведчыць пра незвычайную творчую і маральную патрабавальнасць да сябе:

«Вечна я з сваіх прац не задаволены, так мучаюся, ад зары да зары малюю, не хапае мне часу паесці... Нявольнік я вечнага хараства, не спачнун да съмерці... Пастанавіў нікому не гаварыць, як мне жывецца — цяжка ці добра... Пастанавіў не маляваць на замову... Ідзі

Пётра Сергіевіч

Усё жыццё Пётра Сергіевіч пражыў у Вільні

за голасам душы сваёй. Гэта ёсьць твой закон. Што лепшага можа быць для душы чалавека, як вольнасць?..» Прасякнуты болем запіс пра зынішчэнне літоўскімі ўладамі віленскага Беларускага музею Івана Луцкевіча, які «расыцерушылі па культурных установах Літвы».

Некалькі паваенных дзесяцігодзьдзяў віленская майстэрня Сергіевіча была месцам паломніцтва беларускіх мастакоў. Там натхняліся беларускім духам Аляксей Марацкін, Яўген Кулік, Віктар Маркавец, Мікола Купава... Менская ж начальства ад мастацтва, пачуўшы імя Сергіевіча, пачынала нэрвавацца: «малое ня тое». Жывому клясыку дазволіў ў беларускай сталіцы ўсяго дзянь пэрананальная выставы. На адну з іх, прысьвечаную 75-годдзю мастака, мне пашчасціла трапіць. Пад напятымі позіркамі чыноўнікаў маэстра гаварыў на вэрнісажы пра сваю запаветную мару — «каб народ беларускі жыў вольным жыццём, тварыў сваю культуру і вызнаваў адзінага Бога».

Пётра Сергіевіч
10.7.1900, в. Стойрова,
цяпер Браслаўскі раён —
1.11.1984, Вільня.
Пахаваны на віленскіх
Антакальскіх могілках

Масква сусъвету вуши працуемела
Пра самавызначэнье аж да зор.
Смаленск дзе? Невель? Гомель дзе падзела?
Стварыла Гомельскі ганебны калідор.

Мы цацкай нейкай для чужынцаў сталі,
Пасъмешычам для съвету усяго.
Як быццам мала ў нашай болісталі,
Як быццам ў сэрцах нашых згас агонь...

Пад гэтым амаль набатным вершам, напісаным у сярэдзіне 1920-х, (калі Гомель яшчэ ня быў у выніку

намаганняў нашых нацыянал-камуністаў вернуты ў склад БССР) стаяў подпіс: Янка Крывічанін. Чэкісты не адразу высыветліі сапраўдане імя аўтара, але ўрэшце супадзеньне шрыфту на тэксьце і друкавальнай машынцы ў Прадстаўніцтве Беларускай ССР у Москве не пакінула сумневаў: верш напісаны супрацоўнікам гэтай установы Ўладзімерам Дубоўкам.

У 1930-м яго, выпускніка маскоўскага Вышэйшага літаратурна-мастацкага інстытуту, аднаго з найталенавіцейшых сяброў зорнага згуртаванья «Ўзвышша», бліскучага пекладчыка Шэксыпра й Байрана, на трывцаць гадоў адлучылі ад літаратуры. Ягонія рукапісы прысвоіў стукач і літпагромшчык Лукаш

Уладзімер Дубоўка

Бэндэ, які празь дзесяцігодзьдзі ласкова прадасць гэтая самыя рукапісы аўтару.

У валагодзкай перасыльнай турме Дубоўка напісаў «Песні беларускіх выгнанцаў», якія сталіся гімнам нашых палітычных воленых і высланцаў:

Ніколі ѹ нідзе Беларусь не загіне,
Ніколі ѹ нідзе Беларусь не памрэ.
Ні ў турмах, ні ў концах, ні ў клятых краінах,
Ні ў дзікім прыгоне, ў маскальскім ярме!..

Але сталінскім катам усё ж удалося пасяліць у душы выдатнага паэта страх. Вярнуўшыся ў 1958-м з высылкі, ён застаўся ў Москве.

Мае старэйшыя калегі-пісменнікі, якія пераведвалі Дубоўку, апавядалі, што той і на схіле дзён пазбягагаў размоваў на хоць крыху рызыкоўныя тэмы, мог прапанаваць тост за дарагога Леаніда Ільліча і захоўваў валізку з сваім сібірскім сталярскім інструментам, думаючы, што той можа зноў прыдацца.

Створаны Дубоўкам у 1925-м верш «О Беларусь, мая шыпшына» (які ў юнацтве ўспрымаўся мною як не-афіцыйны гімн) называюць прапорчым:

О Беларусь, мая шыпшына,
зялёны ліст, чырвоны цвёт!
У ветры дзікім не загінеш,
чарнобылем не зарасцеш...

«Добры дзень, мая Шыпшына» — назваў я сваю першую книгу.

Жыцьцёвы шлях Уладзімера Дубоўкі ўзнавіў у сваім нядаўнім рамане-біяграфіі «Круг» Альесь Пашкевіч.

Уладзімер Дубоўка
15.7.1900, в. Агароднікі,
цяпер Пастаўскі раён —
20.3.1976, Москва, Расея.
Пахаваны на маскоўскіх
Мікола-Архангельскіх
могілках

Я вырас на зацішнай полацкай вуліцы, дзе вечарамі, седзячы на лавачках, жыхары гаварылі пераважна на ідыш. Такія мясціны былі і ў даваенным Менску, дзе жыла пэдагог Хася Прусьліна.

Калі Нямеччына напала на Савецкі Саюз, яна праvodзіла мужа ў войска і засталася з двумя дзецьмі. Неўзабаве ўсе троє апынуліся ў гета. Маленькага сына фашисты забілі падчас адной з сваіх «акцыяў». Дачку ўдалося запісаць беларускай і выратаваць, адправіўшы ў дзіцячы прытулак.

Хася ўзначаліла ў гета адну з падпольных групай-«дзясятак», у задачу якой уваходзіла сувязь з астатнімі горадамі. Атрымаўшы фальшывы пашпарт на імя Пелагеі Фядзюк, яна ўладкавалася прыбіральшчыцай паза ганебным мурам і здолела

Хася Прусьліна

ла звязаць нелегальныя габрэйскія групы зь Менскім падпольем. Аднак далейшае знаходжаныне ў горадзе зрабілася съмяротна небясьпечным: на вуліцах зявіліся сотні нямецкіх улётак зь яе фатаздымкам. У партызанскім аддзеле яна адразу трапіла на падазрэнніе «асабістам», якія абвясцілі Прусьліну засланкаю акупантаў. На шчасце, адзін з байцоў аказаўся яе колішнім студэнтам і выратаваў Хасю ад расстрэлу.

«Хася Мэндэлеўна, — сказаў ёй па вайне ў адным чыноўніцкім кабінёце, — чаму Б Вам не пакінуць сабе падпольнае імя і не зъяніць нацыянальнасць?» Хася адказала, што хоча застацца габрэйкай. «Жи-дов-кой», — удачлівай гаспадар кабінэту.

Доўгі час над усімі ўдзельнікамі Менскага падпольля, якое не кантролівалася ўладамі, вісела абвінавачанье ў зрадніцтве. Падазрэнні здымаліся толькі з закатаўаных у гестапа. Падпольны рух у гета ня быў выняткам, хутчэй наадварот, бо ўлады не прызнавалі асобай палітыкі гітлераўцу ў дачыненіні да габрэяў.

З мэтаю рэабілітацыі менскага, у tym ліку і габрэйскага супраціву нацыстам, Прусьліна, рызыкуючы страціць працу, распачала чытаныне сваіх неартадакальных лекцыяў.

У 1957-м, не ўважаючы на папярэджаныні «кампэтентных органаў», яна арганізавала кампанію зваротай да Мікіты Хрушчова, у ЦК КПСС і цэнтральныя выданыні. Былі напісаныя дзясяткі лістоў з сотнямі подпісаў былых падпольшчыкаў.

Праз тры гады намаганыні Прусьлінай далі плён: чансопіс «Коммунист» надрукаваў першы артыкул, дзе Менскіе падпольле прызнавалася, так бы мовіць, «легітymным». Цяпер пра ягоных герояў напісаныя кнігі й знятыя фільмы.

Хася Прусьліна
23.1.1901, в. Гарбачова,
цяпер Расонскі раён –
25.11.1972, Менск.
Пахаваная на менскіх
Усходніх могілках

Нашае знакамітае мястэчка Ракаў адгукаецца ў маёй сывядомасы ѿ ня толькі імёнамі прафэсара-філёляга Вячаслава Рагойшы і адораных шматлікімі талентамі братоў Янушкевічаў, але і іменем аднаго з найвыбітнейшых беларускіх авантурнікаў прамінулага стагодзьдзя Сяргея Пясецкага.

Пазашлюбны сын шляхціча зь вядомага ліцьвінскага роду, Сяргей ужо ў сямнаццаць гадоў браў удзел у змаганьні з балшавікамі ў складзе аддзелу вядомага атамана Дзяргача (Вячкі Адамовіча). Дзяргач, які займаўся і літаратурнай творчасцю, ня ведаў, што пад яго-

ной рукой ваюе адзін з будучых выдатных польскіх пісьменнікаў. Не падазрываў гэтага і сам Пясецкі, які на той час ведаў па-польску ўсяго якую сотню слоў.

У Заходній Беларусі ён стаў агентам польскай вайсковай выведкі, знаходзячы час і на маштабную контрабандысцкую дзейнасць у ваколіцах памежнага Ракава. (Тагачасныя прыгоды лягуть пазней у аснову яго першага раману «Каханак Вялікай Мядзьведзіцы»).

Праз свой авантурныя харктар Пясецкі мусіў неўзабаве разъвітацца з турботнай працаю выведніка, але лягчайшым ягонае жыццё не зрабілася. Пад уздзеяннем какайну ён учыніў цяжкое злачынства і ў 1926-м быў засуджаны на расстрэл, які, улічыўшы заслугі перад сакрэтным ведамствам, замянілі на пятнаццаць гадоў зняволення.

Арганізаваныя Пясецкім трывалы зняволеных скончыліся ягоным пераводам у самую жорсткую ў тагачаснай Польшчы Сьвентакшыцкую турму, дзе былы дывэрсанты і кантрабандысты нарэшце вывучыў польскую мову і пачаў пісаць на ёй мастацкую прозу.

Публікацыя першага ж раману выклікала пасльпаховую кампанію дзеля датэрміновага вызвалення хвора-

га на сухоты пісьменыніка. Ён выйшаў на волю ў 1937-м і ўжо ў наступным годзе разглядаўся як кандыдат на Нобэлеўскую прэмію.

У гады вайны Пясецкі герайчна ваяваў на Віленшчыне ў аддзелах Арміі Краёвай і выславіўся тым, што сярод белага дня наладзіў у Вільні ўцёкі з гестапа Юзафа Мацкевіча, пазней ці не найбольш знакамітага пісьменніка польскай эміграцыі (дарэчы, таксама беларуса з паходжаньня).

Сярод больш чым дзясятка раманаў Пясецкага, таксама паваеннага эмігранта, самы вядомы, напэўна, — «Запіскі афіцэра Чырвонай Арміі», што ў камуністычнай Польшчы знаходзіўся пад забаронаю, а па-беларуску ў перакладзе Алея Астраўцова выйшаў толькі ў 2005 годзе.

Чытаючы гэтую кнігу, я напачатку быў трохі ўквелены празмерным, як мне здалося, гратэскам, але, згадаўшы ўласны армейскі досьвед, цалкам пагадзіўся зь перакладчыкам, які ў прадмове адзначае, што «Запіскі...» ёсць «адным з найбольш пасльядоўных, зынішчальных, бескампрамісных і па-сапраўднаму съмешных прыкладаў сатырычнага адлюстравання антычалавече сутнасці савецкага систэмы».

Сяргей Пясецкі

1.6.1901, Ляхавічы –
12.9.1964, Пэнлі,
Вялікабрытанія.
Пахаваны ў Гастынгсе,
Вялікабрытанія

Калі ў мяне пытаюцца, у чым сэнс чалавечага жыцьця, я зазвычай адказваю: у тым, каб зразумеў сваю ролю на гэтым съвеце і як мага хутчэй злыцца зь ёю.

Апалёнія Савёнак упершыню павіталася з вучнямі ў сямнаццаць гадоў і з таго часу заўсёды заставалася настаўніцай, не пакідаючы ўлюбёнае працы і падчас научанья ў БДУ — спачатку на пэдагагічным, а потым на факультэце мовы і літаратуры.

Унучка паўстанца 1863 году, яна ведала, што слова выкладчыка ў змаганьні за Беларусь — зброя нярэдка больш надзейная за карабін інсургента.

На пачатку 1920-х яна выйшла замуж за журналіста і літаратара Лявона Савёнка.

Тыя гады ў яе жыцьці былі надзвычай плённыя на пэдагагічныя распрацоўкі й публікацыі. Гэтаму спрыяла палітыка беларусізацыі, якая ў многіх сэрцах пасяліла веру, што раней ці пазней Беларусь пачне жыць сваім, незалежным ад Москвы жыцьцём.

Аднак ужо пры канцы дваццатых гэтыя ілюзіі рассталі. Лявону пашчасціла быць на волі даўжэй за некаторых сяброў, але ў 1933-м прыйшлі й па яго. Апалёнію, на руках у якой

З мужам Лявонам

была шасыцігадовая Зора, звольнілі ў паведамлі, што ў Менску працы для яе ня будзе.

У роспачы, каб мець кавалак хлеба, яна хацела зьехаць куды-небудзь у калягас, але добрыя людзі парайлі выпраўляцца ў Крычаў. Гэты горад гасыцінна прытуліў Апалёнію з Зорай на пяць гадоў.

Маці, прыносячы дадому за раз сто вучнёўскіх сшыткаў, выкладала родную мову і літаратуру, а дачка пайшла ў школу і знайшла сябровак, якіх амаль праз сем дзесяцігодзьдзяў, стаўшы знанай у съвеце вучонай-беларусазнаўцай, ужо марна спрабавала адшуканць, калі мы зь ёю і спадаром Вітаўтам Кіпелем, ейным мужам, аднаго разу якраз на Янаў дзень прыехалі ў сонны паслья Купальскае ночы Крычаў.

Па вайне спадарыня Апалёнія выкладала ў пачатковай беларускай школцы ў нямецкім Рэгенсбургу, а потым у Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы. У 1946-м яна напісала і выдала першы на эміграцыі беларускі лемантар.

Калі Савёнкі пераехалі ў ЗША, яна стала адной з зачнавальніц Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку і, ня здраджваючы свайму пакліканню, выкладала ў нядзельнай беларускай школе.

Яе жыцьцё мне хочацца парашаць з створаным рукою мастстра спакойным завершаным пэйзажам.

**Апалёнія Савёнак
(ад нараджэння
Радкевіч)**

8.10.1901,
засценак Аўгустова,
цяпер Лагойскі раён –
10.4.1982, Памона,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Іст-Брансфіку,
штат Нью-Джэрзі

Няма на цэлым съвеце іншай культуры, што панесла б у XX стагодзьдзі такія страшныя, ледзь не фатальныя страты, як наша. У троццатыя гады нацыянальная інтэлігэнцыя была амаль цалкам фізычна зынішчаная або духоўна зламаная. Чорным днём Беларусі сталася 29 кастрычніка 1937-га, калі, як высьветліў пісьменьнік і гісторык Леанід Маракоў, цагам адной ночы ў Менску былі расстраляныя дваццаць два літаратары. Сярод самых маладых і таленавітых быў троцццаціпяцігадовы Міхась Зарэцкі.

Ён зь ліку тых, хто, здаецца, шчыгра паверыў у абязнае бальшавікамі пераўтварэнне съвету на справядлівых пачатках. Сябар літаратурна-мастацкага аб'яднання «Маладняк», а потым — «Полымія», Зарэцкі зрабіўся адным з найболыш яркіх прадстаўнікоў рамантычнага кірунку ў беларускай прозе тых гадоў, якога ці не найболыш цікавіў стан душы чалавека на пераломе гістарычных эпох.

У 1927-м Зарэцкі зьдзейсніў колькімесцявае падарожжа за мяжу — у Латвію, Чэхаславаччыну, Нямеччыну і Францыю, што не магло не паўплываць на съетапогляд пісьменьніка.

Відаць, зусім невыпадкова неўзабаве па вяртанні ён робіцца адным з ініцыятараў дыскусіі ў друку аб шляхах разьвіцьця беларускага тэатру, выступаючы супраць камэрцыйлізацыі мастацтва й абыякавасці да нацыянальнага рэпэртуару.

Тады сама зьявіўся ягоны нарыс «Падарожжа на новую зямлю», дзе Зарэцкі выступіў як апалаяет змаганьня з нацыянальным нігілізмам. У адказ пісьменьніка «вычысыці» з партыі «за прайяўленыне нацыянал-дэмакратызму».

Напісаныне ў 1929-м гістарычнай драмы «Рагнеда» і зьмешчаны ў «Полымі» пачатак раману «Крывічы»

(публікацыя ня мела працягу) наўрад ці съведчылі пра тое, што іхні аўтар стаў на шлях выпраўленыня.

У 1932-м друкуецца раман «Вязьмо», які на рэспубліканскім літаратурным конкурсе атрымаў прэмію як адзін з найлепшых твораў на тэму калектывізацыі.

Аднак гэты факт найперш кажа не пра зъмену погляду Зарэцкага, а пра настроі сяброў журы, якія адзначылі твор, дзе разбураныя традыцыйнага ладу жыцця праз калгасы паказвалася як трагедыя беларускае вёскі.

Я спрабую ўявіць, як ён і дваццаць адзін ягоны калега трymаліся ў сваю апошнюю ноч, у апошнія хвіліны. Як яны развітваіся, якія песні, магчыма, сіпявалі, якія слова выгуквалі на развітаныне з гэтым съветам і Беларусью.

Спрабую ўявіць, і на памяць прыходзяць імёны нашых бясьсьледна зынікльых сучаснікаў: палітыка Віктора Ганчара, бізнесмена Анатоля Красоўскага, генэрала Юр'я Захаранкі, журналіста Зымітра Завадзкага...

Усьлед за Зарэцкім зынклі або загінулі і рукапісы многіх яго твораў. Прынамсі, дагэтуль ня знойдзеныя ні драма «Рагнеда», ні раман «Крывічы». Ёсьць звесткі, што ў вайну поўны варыяント раману аднавяскоўцы пісьменьніка пусцілі на самакруткі...

**Міхась Зарэцкі
(ад нараджэння
Касянкоў)**

20.11.1901,
в. Высокі Гарадзец,
цяпер Талачынскі раён —
29.10.1937, Менск.
Месца пахаванья
невядомае

Упершыню прыехаўшы да Ларысы Геніюш у Зэльву, яе мужа Янку я ўжо не зас্বеў.

Паэтка расказвала мне, што пасъля Янкавай съмерці штодня хадзіла на яго магілу паразмаўляць і ў проста пабыць зь ім сам-насам, а аднойчы адчула, што анічога там ужо няма, адна халодная зямля, і потым пераведвала клады толькі ў дні, вызначаныя народнай традыцыяй.

Але згадвала яна мужа падчас кожных маіх пасыцінаў, і таму задоўга да выхаду яе «Споведзі» я ведаў пра Янку шмат: і пра яго навучаньне на мэдычным факультэце Карлавага ўніверсytetu ў Празе (рэмэндацыю на атрыманьне стыпэндыі даваў сам Браніслаў Тарашкевіч), і пра

Янка Геніюш

іхні шлюб у 1935-м у Беларусі, і пра шчасльвия, а потым трывожныя гады, пражытыя ў чэскай сталіцы... З гэтых аповедаў паўставала асоба неадназначная, супяречлівая, але, безумоўна, вартая памяці ня толькі сваек.

Дзядзька Янка быў ня проста мужам Ларысы Геніюш, як некаму ўяўляецца. Гэта ён першы даў ёй беларускія кнігі, чытаў нарачонай вершы Купалы, адкрываў ёй вочы на нашую гісторыю...

Прайсьці па жыцці побач з такой жанчынай таксама было своеасаблівым подзвігам, на які здатны ня кожны.

Ларыса Антонаўна па-хрысьціянску дараўвала мужу тое, што пры канцы вайны ён вырашыў застацца ў Празе, мяркуючы, што Чэхаславаччына і надалей будзе незалежнай дзяржавай і ня выдасьць іхною сям'ю саветам.

Гэтая аблуда каштавала Ларысе і Янку прысудаў на 25 гадоў канцлагераў кожнаму, каштавала разлукі з ма-

лым сынам, нечалавечых зьдзекаў, асабліва пакутлівых для іх, людзей ужо звыклых да єўрапейскіх жыццёвых стандарттаў і свабодаў.

Ён быў добрым лекарам, што маглі б засвевчыць і ягоныя чэскія пацьенты, і хворыя Зэльвенскай раённай бальніцы, начальства якой прыніжала былога гулагашкага вязня, не прызнаючы замежнага Янкавага дыплому.

Калі Іван Пятровіч цяжка захварэў, «дабрадзея» пусцілі чутку, нібыта ён ужо сканаў, і ў дом Геніюшаў пачалі прыходзіць людзі з кветкамі і жалобнымі вянкамі.

Ён памёр на жончынных руках. Ларыса Антонаўна сама яго мыла і апранала.

«Пахаваі са съязьмі, ціха, бяз палкіх прамоваў. Ня ўсё было добра, аднак нельга аб гэтым... Прыйнеслы мне па ім 33 рублі 75 капеек пэнсіі», — занатавала ўва ўспамінах спадарыня Ларыса.

Ларыса і Янка Геніюшы пасъля вyzvalen'ya зь лягераў. 1956

Янка Геніюш
24.2.1902, мяст. Крынкі,
Беласточчына —
8.2.1979, Зэльва

За савецкім часам у Закарпацьї мяне пазнаёмілі зь біскупам забароненай і загнанай у падпольле Ўкраінскай грэка-каталіцкай царквы. У сваім «паралельным» легальнym жыцьці ўладыка працаваў таксістам. Гэта было шматтадовае служжэнне Госпаду з штодзённай рызыкаю ператварыцца ў падлітвязня.

На жаль, мне не пашчасыціла сустрэцца зь беларускім каталіцкім сьвятаром Вацлавам Пянткоўскім, подзьвіг якога меў сувымерны маштаб.

Атрымаўшы адкуацыю ў Рыме, ён у перадваенныя гады служыў прэфектам на-ваградзкай гімназіі імя Адама Міцкевіча.

Пасля Другой усясьветнай айцеў Вацлаў нёс па-рафінам словам Божае ў Івянцы і Рубяжэвічах, а по-

тым быў прызначаны пробашчам касыцёлу ў вёсцы Мядзьведзічы Ляхавіцкага раёну.

Вацлаў Пянткоўскі сярод сьвятароў і вернікаў (на пярэднім пляне другі зълева). Канец 1980-х

У 1950-м «агента Ватыкану» й агітатара супраць калгасаў этапавалі ў казахстанскія лягеры. У свою па-рафію, дзе, дарэчы, ніхто зь вернікаў ня даў гэбістам паказаньняў супраць пробашча, ён вярнуўся падчас хрушчоўскай адлігі.

Усё касыцёлы ўва Ўсходній Беларусі тады былі за-чыненыя. На колішніх заходнебеларускіх землях адчуваўся востры недахоп каталіцкіх сьвятароў. Між тым сэмінары знаходзіліся толькі ў Коўне і Рызе.

У такіх умовах ксёндз Пянткоўскі адважыўся на вельмі небяспечны крок. У сямідзясятых ён адчыніў падпольную сэмінарыю ў сваім доме. Кабінэт ператварыўся ў аўдыторыю, пісъмовы стол — у прафэсарскую катэдру, арган замяняла фігармонія. У праграме заняткаў быў гісторыя Касыцёлу, кананічнае права, этика, замежныя мовы, філязофія...

Юнакі, якія імкнуліся стаць сьвятарамі, прыяжджалі ў Мядзьведзічы, слухалі лекцыі айца Вацлава і бралі ўдзел у набажэнствах.

Наступнымі этапамі былі экзамёны, якія выхаванцы Пянткоўскага таемна здавалі камісіі зь некалькіх ксяндзоў, і своеасаблівая «практыка» ў парафіях.

Каб ня быць абвінавачанымі ў дармаедзтве, сэмінарысты працавалі ў Ляхавічах качагарамі.

За пяць гадоў нелегальная сэмінарыя падрыхтавала дзесяць сьвятароў. Сярод вучняў Вацлава Пянткоўскага быў Антоні Дзям'янка, які зьявіўся ў Мядзьведзічах сяманаццацігадовым юнаком. Сёняня ён — сакратар Канфэрэнцыі каталіцкіх біскупаў Беларусі.

Вацлаў Пянткоўскі
21.4.1902, в. Яснёўка,
Беласточчына —
30.11.1991,
в. Мядзьведзічы,
Ляхавіцкі раён

Такіх людзей, як ён, на ўсю Беларусь было, як сказаў адзін паэт, «багата — магчыма, чацьвёра». Адзін — брат Якуба Коласа, дзядзька Юзік, апеты ў «Новай зямлі» Юзік-шаляніца, добры дух тых запаведных наднёманскіх мясыцінаў, які лічыў сваім абавязкам дэкламаваць гасціям (і рабіў гэта проста бліскуч) прысьвечаныя яму строфы паэмі. Другім быў Міхал Ляпеха, таксама сапраўдны народны інтэлігент, у якога вырабіўся з простага селяніна.

Неяк на пачатку пяцідзесятых яго, тады рабочага Смаргонскага прамкамбінату, паслалі шукаць па навакольлі вапняк. Так ён упершыню трапіў у родныя Багушэвічавы Кушляны. Літаратуразнаўца Ўладзімер Содаль апавядае, што ў душы Міхала, які штосьці чуў пра паэта і «мужыцкага адваката» ды ведаў пару ягоных вершаў, у той дзень адбыўся пераворот.

Genius loci — геній месца зрабіў сваё дзіва: Міхал пакінуў у роднай вёсцы дыхтоўную хату і разам зь сям'ёй пераехаў у Кушляны, пасяліўшыся ў невялікім кутку былога паэтавага дому, дзе тады была бібліятэка зь съціпленькай мэмарыяльнай экспазыцыяй. Паса-

Без ахвярнасці Міхала Ляпехі Беларусьмагла б ня мец сёньня сядзібы-музэю Францішка Багушэвіча ў Кушлянах

да дзядзькі Міхала афіцыйна называлася «вартаўнік», аднак, па сутнасці, ён стаў і экскурсаводам, і хавальнікам сядзібы аднаго зь першых будзіцеляў нацыі, які растлумачыў беларусам, дзе іх краіна, як яна мусіць звацца і наказаў берагчы — каб ня ўмёрлі — мову сваю, такую ж людзкую і пансскую, як німецкая або французская.

Найверагодней, што без ахвярнасці Ляпехі, якога ў шасыцідзесятага — восьмідзесятага ведала ўся сувядомая Беларусь, Багушэвічай дом пры тагачаснай «ахове» помнікаў гісторыі й культуры да рэстаўрацыі проста бы не дацягнуў. Але ў Міхала была мэта — дажыць да таго дня, пакуль маленькая саматужная экспазыцыя ператворыцца ў паўнавартасны музэй. Ляпехаў сын займаў высокую пасаду ў Падмаскоўі. Бацька мог бы спакойна ўладкавацца пад яго крылом, але ён нават на дзясятым дзесятку наведваўся да сына адно каб падлекавацца і зноў вярнуцца ў Кушляны — да родных сыценаў і сыце-жак, да вандроўнікаў зблізу і здаля, да кнігаў водгукай з сотнямі, а мо й тысячамі ўдзячных запісаў. «Без Кушлянаў я, як птушка бяз крылаў», — патасна, але шчыра казаў дзядзька Міхал.

Ён дачакаўся свайго: у 1990-м мэмарыяльны музэй-садзіба Францішка Багушэвіча адчыніў дэзвёры першым наведнікам. Яшчэ й цяпер, пад'яджаючы да Кушлянаў, я чакаю, што ўбачу на ганку знаёмую постаць ці хаця б прысьвечаны дзядзьку Міхалу музэйны стэнд...

Міхал Ляпеха

1.10.1902,
в. Базары,
цяпер Смаргонскі раён —
1993, Маладэчна

Ці ведаеце вы краіну, дзе быць пісьменнікам азначала б у вачах улады ўжо быць небяспечным злачынцам, вартым самага жорсткага пакараньня? Гэтая краіна, магчыма, адзіная ў съвеце — Беларусь. Толькі ня трэба казаць, што я згушчаю фарбы: маўляў, хоць Саюз беларускіх пісьменнікаў і ліквідоўваюць, самім жа літаратарам, адрозна ад палітыкай, гэта пакуль не пагражкае. Ну хіба што пасадзяць на год-два ці змусяць зъехаць за мяжу.

Але сёньня мы гаворым пра часы прамінулыя, якія, што праўда, маюць у нас уласцівасць паўтарацца ня толькі ў выглядзе камэдыі.

29 кастрычніка 1937-га ў гонар дня беларускага камсамолу, энкавэдисты расстралялі ў Менску больш за дваццаць літаратаў. У наступную ноч сьпіс ахвяраў папоўніўся новымі імёнамі, сярод якіх апынуўся паэт Тодар Кляшторны.

Ён ня быў антысаветчыкам, але меў схільнасць да імпрэсіянізму, што і ўратавала ягоную паэзію ад сумнавядомай «праклеткультаўшчыны». Апрача таго, на творчым рахунку Кляшторнага была паэма «Калі асядае муць», на якую жорстка нападалі цэрбэры тагачаснай вульгарна-сацыялагічнай крытыкі.

Пасля съмерці паэта яго жонку з чатырохмесяцавай малодшай дачкой Маяй адправілі ў Акмолінскі канцлягер, а старэйшых дзяцей — у дзіцячы дом.

Кляшторнага рэабілітавалі ў 1957-м, але і ў сямідзя-

Скрыжаваньне менскіх вуліцаў Валадарскай і Савецкай. Другая палова 1930-х

сятая рэдактары й цэнзары працягвалі шукаць у яго вершах крамольныя падкопы. У выніку жыцьцяраданская экспрэсійная радкі:

*Варушыць певень цёртую салому
І топча па чарзе прысадзістых курэй...*

ператвараліся ў сваю процілегласць:

*Варушыць певень цёртую салому
І корміць зернямі прысадзістых курэй.*

Ягоныя творы вярнуліся ў зборнікі і хрэстаматы.

Яго дачка Мая Тодараўна — адна з кіраўнікоў «Мартыралёгу Беларусі», абаронца Курапацкага мэмарыялу, сవетлая, надзіва мяkkая й адначасова непахісная жанчына, якую ведае ўся краіна.

Тодар Кляшторны
11.3.1903, в. Парэчча,
цяпер Лепельскі раён —
30.10.1937, Менск.
Месца пахаваньня
невядомае

Міколаў прадзед Базыль Абрамчык меў трынаццаць сыноў, і ўсе яны ўзялі ўдзел у паўстанні 1863 году. Адзін быў за гэта пакараны съмерцю на царскай шыбеніцы, іншыя высланыя, а Міколавага дзеда Янку выгналі з духоўнай сэмінарыі й пазбавілі грамадзянскіх правоў.

Успадчыўшы незалежніцкія настроі, відаць, на генэтычным роўні, Мікола ўжо ў дзесятнаццаць гадоў, яшчэ займаючыся ў Радашкавіцкай беларускай гімназіі, атрымаў мандат упаўнаважанага БНР у Вялейскім павеце. У тым часе нашы нацыянальныя сілы рыхтавалі вызвольнае паўстанніе ў Заходній Беларусі. Дзеля каардынацыі дзеяньняў зь менскімі незалежнікамі Абрамчыка пасылаюць у савецкую Беларусь.

За два гады ён блізу трывалай разоў нелегальна пераходзіць мяжу БССР і ўмахах кансьпірацыі сустрэкаецца з прафэсарам Усеваладам Ігнатоўскім, тагачасным наркамам асьветы. Менавіта Ігнатоўскі, якога Абрамчык усё жыцьцё будзе называць сваім «духовым бацькам», і ўвёў яго ў менскі антыбалшавіцкі асяродак.

Апынуўшыся ў 1920-х у Празе, ён атрымлівае адначасова дзівле адукацыі: інжынэра-эканаміста ды гісторыка й сацыёляга. У гады студэнцства Мікола зблізіўся з старшынём Рады БНР Пётрам Крачэўскім і ягоным спадкаемцам на гэтай пасадзе Васілем Захаркам.

Мікола Абрамчык

Пасля развязання з чэскай сталіцю Абрамчык больш за год вандруе па Заходнім Эўропе, дзе вивучае эканоміку сельскай гаспадаркі. Аднак на пачатку трывалай, калі ён знаходзіцца ў Ліёне, адбываюцца падзеі, што кардынальна мяняюць жыцьцё юнага выпускніка Карлавага ўніверсytetu. Па-першае, зь Менску даходзіць вестка пра самагубства Ігнатоўскага. Па-другое, падарожнік знаходзіцца ў Францыі вялікую беларускую працоўную эміграцыю.

Ад гэтага часу жыцьцё Абрамчыка непарыўна звязанае з эміграцыйным рухам. Ён стварае «Хаўрус беларусаў у Францыі», з посыпехам выступае як публіцыст, выконвае даручэнні Старшыні Рады БНР Захаркі, а з пачаткам Другой сусідской вайны робіць заходы, каб беларусы-эмігранты далучаліся да антынацысцкага суправаду.

Шматгадовы сябар і паплечнік Абрамчыка Лявон Рыдлеўскі ў сваіх успамінах піша, што Мікола мусіў пакінуць Францыю, трапіўшы на вока гестапаўцам. Жывучы нейкі час у Бэрліне, ён быў кірауніком Беларускага камітету самапомачы і ўступіў у кантакты зь Беларускай незалежніцкай партыяй, але быў прымусова вывезены назад у Парыж і жыў пад наглядам. Тым не менш, не пакідаў беларускай справы — у прыватнасці, чакаючы вызвалення ад нацыстаў, падрыхтаваў шэраг зъвернутых да саюзнікаў мэмарыялай пра трагічную ситуацыю беларусаў у СССР.

Па вайне зь імем Міколы Абрамчыка звязанае аднаўленне дзейнасці Рады БНР, якую ён узначальваў да 1970 году.

Мікола Абрамчык

16.8.1903, в. Сычавічы,
цяпер Маладэчанскі раён —
29.5.1970, Парыж,
Францыя.

Пахаваны на парыскіх
могілках Пар Ляшэз

Тое, што я пасъпей сустрэцца зь ёю, выбітнай паэткаю, жанчынай з таго шэрагу, які пачынаеца з Рагнеды і Эўфрасіньні, лічу адным з надзвычай дарагіх падарункаў лёсу.

Гэта здарылася ў Рочэстэрэ, на амэрыканскім беразе возера Антарыё, дзе спадарыня Натальля жыла з сынам Уладзімерам, надзвіва падобным звонкі да бацькі — аднаго з славутых дзеячаў нацыянальнага руху Францішка Кушала.

Стол сабралі пад чарэшняю ў садзе, дзе ў добры год можна было, кажуць, назьбіраць кошык баравікоў.

Натальля Арсеньнева

Арсеньнева падпісала мне свой выдадзены ў Нью-Ёрку важкі том паэзіі «Між берагамі», падзялілася думкаю, што паэтай у беларускай літаратуры стала меней, чым у 1970-я, і, падняўшы шклянку з содавай (але і з глытком віскі) прапанавала тост за тое, «каб Лукашэнка хутчэй зынік».

Угледаючыся ў далёкія гады, аўтарка гімну «Магутны Божа» надоўга замаўчала, каб потым распавесыці мне, як упершыню пачула беларускую мову. Сям'я вярталася ў 1920-м зь бежанства і затрымалася ў вёсачы над Арысай.

Уначы Наташа прачнудзялася ад таго, што за шафою гаспадара пацягнула на любошчы. «Ня лезь, а то юшку спушчу», — азвалася гаспадыня, бо ў хаце былі чужкія

людзі. Асабліва расхвалявала дзяўчыну сваёй таямнічасцю гэтая «юшка».

У Віленскай гімназіі адчула: беларускае — гэта маё!..

У 1940-м яна ішла ў літаратурнай кампаніі Максіма Танка, Міхася Машары і Айзіка Кучара па Менску. Танк загаварыў, і напалоханы Кучар крыкнуў: «Цішэй, цішэй! У нас у Менску так гучна гаварыць па-беларуску не прынята!»

Паслья дэсэрту — неверагодна смачных (яшчэ й таму, што іх згатавала сама гаспадыня) наліснікаў, мы сфатографаваліся на памяць каля кветніка з валошкамі і белымі лілеямі, якія вельмі любіла і Ларыса Геніош.

Прыцішана, але так, каб паэтка пачула свае радкі, якія таксама даўно зрабіліся гімнавымі, я напіваў: «У гушчарах, затканых імглаю...»

...Было штосьці сымбалічнае ў тым, што чорная вестка пра съмерць Натальлі Арсеньневай прыйшла ў Менск падчас адкрыцця Другога зыезду беларусаў съвету, калі сотні галасоў сипявалі яе велічную «Малітву»:

*Магутны Божа! Уладар сусьветаў,
вялізных сонцаў і сэрц малых,
над Беларускай ціхай і ветлай
рассып праменіне Свае хвалы...*

*Дай урадлівасць жытнёвым нівам,
учынкам нашым пашлі ў малот.
Зрабі свабоднай, зрабі ішасльвай
краіну нашу і наш народ!*

* Наўбліжэйшая сяброўка паэткі Яніна Каханоўская сцьвярджаала, што насамрэч Натальля Арсеньнева нарадзілася не ў 1903-м, а ў 1902 годзе, афіцыйная ж дата ёсьць вынікам памылкі чыноўніка міграцыйнай службы ЗША.

Лёс дапамагае моўным. Яна і была такая — падобная характарам да дрэваў у яе родных гарах, якія ўпарты, насуперак вятрам і ляўнам, растуць на самай строме.

Талент Тамары Цулукідзэ прыкметлі ўшчэ каі яна была студэнткай Тбліскага тэатральнага інстытуту. Юная акторка атрымала запрашэнне ў славуты тэатр імя Шата Руставэлі, дзе выхадзіла на сцэну ў ролях шэксыпраўскай Афэліі й шылераўскай Амаліі. Кветкі з авацыямі не закружылі ёй галавы. У перапынках паміж рэпетыцыямі і спектаклямі яна пісала тэатраль-

ныя рэцензіі й артыкулы, якія таксама выклікалі часм калі не авацыі, дык гарачыя спрэчкі. У 1934-м Тамара стала заслужанай артысткай Грузінскай ССР. Ёй споўнілася ўсяго трывучаў.

Тамара Цулукідзэ

Нарэшце на волі! Тамара Цулукідзэ і Але́сь Пальчэўскі. 1950-я

Празь безыліч гадоў, у Менску, Тамара Рыгораўна скажа аднойчы: «Шчасція было гэтак многа, што сэрца съціскалася ад прадчуваньня бяды». Сэрца ня хлусіла. Неўзабаве арыштавалі й расстралялі мужа. У тэатры ёй паказалі на дэзверы. У 1936 годзе прыйшлі па саму жонку «ворага народу».

Заслужаную артыстку чакалі страшныя п'есы пад назовамі «Катоўня», «Турма», «Лесапавал»... Яна годна сыграла наканаваныя ёй ролі і нават, да велізарнага зьдзіўлення гулагоўскіх «пастаноўшчыкаў», прыдумала сабе іншую: цягнучы тэрмін у Комі АССР, стварыла там лялечны тэатар.

Паслья вызвалення шлях у Грузію ёй быў закрыты. Працу рэжысэрам Курскага тэатру лялек пераплыніў новы арышт у 1950-м. Эшалён з закратаванымі вокнамі павёз яе ў высылку ў Краснайскі край. Яна ня ведала, што едзе насustrач свайму новаму шчасцію.

У тых самых мясыцінах апынуўся ўшчэ адзін высланец — беларускі пісьменнік Але́сь Пальчэўскі, таксама паўторна арыштаваны, зь лягерным досьведам і нечакана блізкай душой.

Іхні шлюб ня быў лёгкім. Паслья рэабілітацыі ў сярэдзіне пяцідзясятых Тамару зноў паклікалі ў Руставэлеўскі тэатр. Яна дала згоду — і тры гады выконвала там галоўныя ролі, сустракалася з аудалелымі ў журнах рэпрэсіяў сябрамі, наноў прывыкала да Тблісі.

Але ў 1959-м Тамара Цулукідзэ зрабіла свой выбар і пераехала ў Менск. Яна вывучыла нашу мову: пісала на ёй дзіцячыя п'есы й апавяданні, шмат перакладала з грузінскай на беларускую і наадварот.

Днямі мне патэлефанаваў знаёмы журналіст, які шукаў якраз такога перакладчыка. Але Тамара Рыгораўна ўжо даўно вярнулася ў Тблісі. Вярнулася паводле свайго запавету.

Тамара Цулукідзэ
19.12.1903, Тблісі,
Грузія —
9.2.1991, Менск.
Пахаваная ў Тблісі

Пра Марыю мне безыліч разоў апавядаў яе сын, адзін зь лідэраў нашае эміграцыі Вітаўт Кіпель, слухаочы якога я зазывчай згадваў антычнае выслоўе аб тым, што бацькоў трэба шанаваць нароўні з багамі.

Дом, у якім зьявілася на съвет Марыя, стаяў наступаць Менскага гарадзкога тэатру, дзе яе бацька чвэрць стагодзьдзя, як сам казаў, «знаходзіўся пры гардэробе». Пасля гімназіі Марыя працавала ў школе, сціпявалася ў вядомым хоры кампазытара Ўладзімера Тэраўскага.

Потым былі курсы беларусазнаўства, якімі кіраваў Язэп Лёсік, шлюб з маладым навукоўцам Яўхімам Кіпелем і лінгвістычна-літаратурны факультэт Беларускага дзяржаўнага пэдынстытуту.

Чорнай вяхой у жыцці Марыі стаўся 1930-ты. У ліку іншых «нацдэмаў» быў арыштаваны і на пяць гадоў высланы ў Вялікую вобласць муж. НКВД «параіў» хутчэй зьяжджаў куды-небудзь падалей ад Беларусі і ёй з малым сынам Вітаўтам.

У 1935-м па толькі што вызваленага Яўхіма зноў прыехалі людзі ў форме. На той час шлях Кіпелям у Беларусь быў зачынены, і сям'я жыла ў Арле. Марыя працавала настаўніцай. У 1937-м ёй выдавалі новы пашпарт. Дырэктар школы сказаў: «Мария Васильевна, здесь есть графа «национальность». Русский или белорус — это все равно, но я советую вам записаться русской».

«Если все равно, напишите: белоруска», — адказала Марыя.

Сям'і ўдалося аб'яднацца і вярнуцца ў Менск толькі ў гады вайны.

На эміграцыі Марыя Кіпель кіравала беларускім дзіцячым садком, выкладала родную мову, пісала

Марыя Кіпель з мужам Яўхімам (зьлева) і стрыечным братам Васілем. 1950

ўспаміны, якія друкаваліся ў нью-ёрскім «Беларусу», дапамагала сыну Вітаўту і нявесты Зоры.

Яна належала да праваслаўнага Свята-Эўфрасінь-неўскага прыходу ў амэрыканскім горадзе Саўт-Рывэры, дзе і была пахаваная побач з мужам Яўхімам.

Выконваючы волю сям'і, удзельнікі памінальной бяседы заместа кветак на магілу сабралі ахвяраваньні на газэту «Беларус».

Марыя Кіпель (ад нараджэння Зубкоўская)

14.1.1904, Менск —
14.12.1992, Рутэрфорд,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Саўт-Рывэры,
штат Нью-Джэрзі

Калі ў шасьцідзясятыя — сямідзясятыя гады мінулага стагодзьдзя вам даводзілася бываць у Віленскай карціннай галерэі, якая месцылала тады ў Катэдры на пляцы Гедыміна, вы і не падазралі, што, магчыма, найлепшую экспурсю тут мог бы правесцьці не супрадоўнік музею, а... ягоны вартаўнік.

Вартаўніка звалі Янка Шутовіч.

Асьвету ён здабываў у Віленскай беларускай гімназіі на юрыдычным факультэце Віленскага ўніверсytetu. У тагачаснай Вільні, неафіцыйнай сталіцы Заходняй Беларусі, Шутовіч рэдагаваў пэрыёдкі «Студэнцкая думка» і «Шлях моладзі», выдаваў часопіс «Калосьсе», дзе друкаваліся Натальля Арсеньнева і Максім Танк, Адам і Янка Станкевічы...

Янка Шутовіч

(Фатакопіямі гэтых выданьняў мы зъ сябрамі зачытваліся ў сваім адраджэнска-самвыдаўецкім юнацтве.)

Адданасць Янкі беларускай справе не засталася незаўважанай, і з польскага канцлагеру ў Бярозе-Картускай ён выйшаў толькі ў верасні 1939-га. Але ён быў з тых, для каго новая ўлада неўзабаве таксама пачала рыхтаваць надзейнае месца за калючым дротам. 1941-шы засьпеў Шутовіча на пасадзе дырэктара Віленскага Беларускага музею.

Калі над найкаштоўнейшымі экспанатамі навісла пагроза вызвалу ў Нямеччыну, дырэктару ўдалося перахаваць іх у сутарэннях касыёлу Святога Міхала пад апекай ксяндза Адама Станкевіча.

З ГУЛАГу ён вярнуўся ў Вільню ў 1956-м. Беларускага музею ўжо даўно не існавала, але некаторыя ягонныя экспанаты патрапілі ў Карцінную галерэю. Но якраз гэтая акалічнасць паспрыяла таму, што зь небагатых магчымасцяў працаўладкаванья спадар Янка выбраў пасаду начнога вартаўніка галерэі.

Лягерныя гады ня здолелі забіць у ім дасьледніка і

Янка Шутовіч з жонкай, літоўскай пісьменніцай Онай Міцютэ. 1960-я

літарата. Гэта Шутовіч знайшоў у архіве рукапіс раману Максіма Гарэцкага «Віленская камунары».

Сярод ягонаў неапублікованай спадчыны застаўся вялікі нарыс пра сябра — выдатнага беларускага сыпевака Міхала Забэйду-Суміцкага.

Дзякуючы спадару Янку захаваліся апублікованыя ўжо ў нашыя дні дзённікі лідэра беларускага каталіцкага руху Адама Станкевіча.

Янка Шутовіч

24.1.1904,
в. Шутавічы,
цяпер Смаргонскі раён –
9.12.1973, Вільня.
Пахаваны на віленскіх
могілках у Павільнісе

У 1928 годзе па студэнцкіх аўдыторыях і менскіх інтэлігентскіх кватэрах хадзіў і перапісваўся ў сотнях асбонікаў верш, які ня мог пакінуць абыякавым ніводнью беларускую душу:

*Пасеклі край наш папалам,
Каб панскай вытаргаваць ласкі.
Вось гэта — вам, а гэта — нам,
Няма сумлення ў душах рабскіх...*

*Ня съмеем нават гаварыць
І думаць без крамлёўскай візы...*

Алесь Дудар

Шмат для каго імя аўтара не было таямніцю: паэт, адзін з лідэраў «Маладняку» Алесь Дудар, ён жа — літаратурны крытык Тодар Глыбоцкі. Таямніцу становіла іншае: як у адной асобе суіснавалі творца арыгінальных вострых вершаў і аўтар да апошняе кропкі правільных артыкульчыкаў, ужо ад адных назваў якіх цягнула на ванітвы: «На ідэалагічным фронце», «Дэпэшы бяз адрасу» (рэцензія на кнігу Уладзімера Дубоўкі «Наляя»), «Літаратурныя сектанты»...

Калі другая іпастась слухала прыкрыцьцём для першай, гэта не дапамагло:

у tym самым 1928-м паэта Дудара (а разам з ім і крытыка Глыбоцкага, хоць апошняга ўлады былі б, відаць, на супраць пакінуць на волі) арыштавалі й на трэх гады выслалі ў Смаленск, які нацыянал-камуністы ўжо не

пасыпелі далучыць да БССР у выніку плянаванага трэцяга ўзбуйненьня рэспублікі. Дудару прыпомнілі і ўдзел у тэатральнай трупе славутага Уладзіслава Галубка, і деманстрацыйны сыход з БДУ на знак пратэсту супраць насокой ува ўніверсытэце на беларускіх пісьменнікаў. Не забыліся й на ягоны ўдзел у «тэатральнай дыскусіі», дзе ён пратэставаў супраць «чысткі» рэпэртуараў, адкуль выкрэсліваліся беларускія п'есы.

У 1930-м яго зноў арыштавалі й прывеззьлі ў Менск на допыты ў справе Саюзу вызвалення Беларусі. Невядома, чаго ад паэта дамагаліся, але ён пад канвоем падехаў назад у высылку. Трэці арышт у 1936-м — Дудар якраз перакладаў на беларускую мову лібрэта опэры «Яўген Анегін» — стаўся апошнім. Пасля году допытаў і катавання ў яго расстралілі. Гэта здарылася ў ту жудасную каstryчніцкую ноч 1937-га, калі кулі бальшавіцкіх катав абарвалі ў Менску жыцьці дваццаці двух вядомых пісьменнікаў.

Ягоны найлепшы верш «Пасеклі край наш папалам» гучыць надзіва сучасна і сённяні:

*О, ганьба, ганьба! Ў нашы дні
Такі разлом, туга такая!
І баюць байкі баюны
Северо-Западнага края...*

*Плююць на сонца і на дзень.
О, дух наш вольны, дзе ты, дзе ты?
Ім мураўёўскі б гальштук ўзьдзеў,
Наишадкам мураўёўскім гэтym...*

**Алесь Дудар
(ад нараджэння
Дайлідовіч)**

24.12.1904,
в. Навасёлкі,
цяпер Петрыкаўскі раён —
29.10.1937, Менск.
Месца пахавання
невядомае

Каб пазбыцца думкі, нібыта айчынны літаратурны працэс у 1920-я трymаўся на ціхмяных сарамяжлівых хлопцах у кашулях-вышыванках, дастаткова пазнаёміца з асобаю паэта Паўлюка Шукайлы. Ужо адно ягонае ablіtcha — «баярская» бабровая шапка, паліто з кенгуровым каўняром і цяжкі сукаваты кій у руках — патыхала небясьпекаю і скандалам.

Маючи схільнасць да лідэрства і эпатажу, ён за сваё кароткае жыцьцё пасыпець памяняць мноства кіроўных пасадаў: галоўны рэдактар слуцкай акруговай газеты, са-

крагтар Расонскагарайкаму партыі, старшыня камісіі (былі й такі!) праверкі беларусізацыі ў Расонскім раёне, загадчык катэдры мэтадалёгіі ў Маскоўскім інстытуце кінэматаграфіі, віцэ-

прэзыдэнт Дзяржаўнай акадэміі мастацтваў у Ленінградзе...

У ягоным расонскім кабінэце побач з партрэтам Маркса замест Леніна вісеў партрэт самога Шукайлы. Магчыма, згаданы факт таксама паўплываў на тое, што «за ўчынкі, ня вартыя члена партыі», Паўлюка на два гады пазбавілі права займаць начальніцкія крэслы. Гэта паспрыяла ажыўленню літпрацэсу, бо, зьявіўшыся ў Менску, Шукайла ў 1927-м стварыў Беларускую літаратурна-мастацкую камуну, суполку, алтэрнатыўную «Маладняку» ды «Ўзвышшу» і арыентаваную на гэтак званых камуністаш-футурыстаў — расейскі «ЛЕФ» і ўкраінскую «Нову генерацію».

«Што мне да поля / зъ яго васількамі, / пагубнай кветкай пахёў?» — пісаў Паўлюк.

У сваіх публічных выступах ён бязылітасна граміў усіх літаратурных аўтарытэтав.

Помыцячыся, адна з ахвяраў запусыціла ў літаратурныя масы прыпісаны Шукайлу вершык: «*Выйду я на*

сенажаць / ды з нагану ў жабу — баў», што толькі паспрыяла славе паэта-скандаліста.

Чытаючы некаторыя ягоныя опусы, я згадваў словаў польскага паэта Юліяна Тувіма пра тое, што вершы могуць быць бяз рыфмы, бяз рытму, часам нават бяз сэнсу, але нельга, каб усё гэта разам было ў адным вершы. З другога боку, Шукайлавы радкі «*На Беларусі / вада з крыві, / палеткі з курганоў і крыжоў*» Mixас Зарэцкі хацеў узяць эпіграфам да свайго раману «Крывічы».

Пасля заканчэння Камуністычнай акадэміі ў Маскве пачалася імклівая, але нядоўгая кар'ера Шукайлы ў сьвеце кіно і тэатральнага мастацтва. У 1930-м адбыўся першы арышт, але Паўлюк здолеў праз месяц выйсці на волю і неўзабаве нават атрымаў званыне прафэсара кінамастацтва. Падчас другога арышту ў 1935-м яго таксама хутка выпусыцілі, але ўжо інвалідам з зламаным хрыбетнікам. Трэцяя сустрэча з «органамі» (на той час былы прафэсар ужо ператварыўся ў бамжа) сталася фатальны. Абвінавачаны ўва «ўдзеле ў контрапрэвалюцыйнай арганізацыі», ён быў засуджаны на расстрэл. Присуд выканалі ў наступную ж ноч.

Паўлюк Шукайла

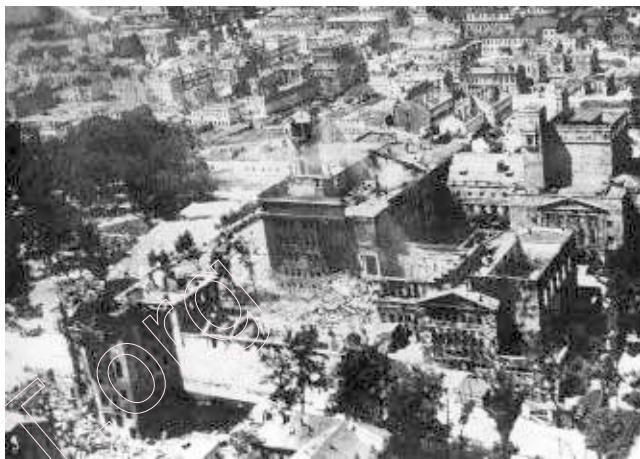
31.12.1904,
в. Малая Лапеніца,
цяпер Бераставіцкі раён –
14.4.1939, Москва, Расея.
Месца пахаваньня
невядомае

Прыйдзе пара, і гісторыкі напішуть пра партызанства ў Беларусі за часам апошняй вайны ўсю трагічную праўду. Пакуль мы толькі на далёкіх подступах да яе. Пра гэта, як і пра тое, што савецкія «народныя мсыціўцы» змагаліся на акупаванай тэрыторыі зусім ня толькі з гітлераўцамі, съведчыць і лёс беларускага патрыёта Нічыпара Мяцельскага.

Улетку 1943-га начальнік Цэнтральнага штабу партызанска групы і першы сакратар ЦК кампартыі Беларусі П. Панамарэнка чытаў у сваім маскоўскім кабінэце спэцпаведамленне пра «разработку» асобым аддзелам 2-й Менскай брыгады (камандзір С. Іваноў) «контарэрвалюцыйнай нацдэмайскай арганізацыі лістападаўцаў», вынікам чаго стаў арышт і ліквідацыя «нацдэма» Мяцельскага, «беларуса, беспартыйнага, жанатага».

У 1920-х ён зь сябрамі браў удзел у падпольнай антыбальшавіцкай арганізацыі Юркі Лістапада, а пасля зыяволення настаўнічай у вёсцы Цітва пад Рудзенскам, дзе застаўся і прынямейцкіх акупантах. Аднойчы менская «Беларуская газета» надрукавала артыкул Рыгора Крушыны «Зъ мінулых дзён. Судовы працэс над Лістападам». Аўтар, на жаль, не прадбачыў, хто можа апынуцца сярод яго чытачоў.

Як цяпер публікацыі яшчэ ня цалкам зынішчанай незалежнай прэсы ўважліва чытаюць не адны дэмакраты, але і іхнія «курараты», так у той час акупаваную беларускую прэсу пільна перачыталі партызанская

Менск. 1944

асабісты. Зь «Беларускай газэты» яны даведаліся ня толькі што Мяцельскі — блізкі сябар Лістапада, але і тое, што ён лічыць неабходным арганізаваць беларускія вайсковыя аддзелы і ўрэшце стварыць нацыянальны ўрад.

На допыце Мяцельскага абвінавацілі ў аднаўленні контарэрвалюцыйнай дзейнасці і ў сувязях з былымі лістападаўцамі. Нічыпар, які, дарэчы, мог разам зь сябрамі належаць да мясцовай суполкі Беларускай незалежніцкай партыі, адмовіўся называць якія-небудзь імёны. «Лепш я загіну адзін», — сказаў ён сваім катам. «Загинеш, загинеш, не волнуйся», — супакоіў яго асабіст.

Нічыпара склалі, дапыталі й расстралілі за адзін вясновы красавіцкі дзень.

Аднак лёс ягоны ня зынік у рацэ забыцьця.

Нічыпар Мяцельскі

1905, в. Ануфравічы,
цяпер Слуцкі раён –
6.4.1943,
ваколіцы Рудзенску,
Пухавіцкі раён.
Месца пахавання
невядомае

Упэўнены, што ня толькі ў мяне, але і ў многіх тысяч суайчыннікаў пры згадцы пра Нацыянальны тэатар імя Янкі Купалы дый наагул пра беларускі тэатар адным зь першых выплывае з памяці велічнае імя — Стэфанія.

Драматург Францішак Аляхновіч, убачыўшы пятнаццацігадовую Стэфу, адразу ацаніў яе выбітны талент і прапанаваў выкананць галоўную ролю ў сваёй п'есе «Цені».

Яна ўпершыню выйшла на сцэну ў 1919-м у Першым таварыстве беларускай драмы і камэдыі.

З 1931-га і да апошніх дзён — амаль сем дзесяцігодзідзяў — жыцьцё Стэфаніі было звязанае з купалаўскай трупай.

Тэатразнаўцы розных краінаў захоплена пісалі пра яе шматстайную творчасць, дзе высокі драматызм спалучаўся з непаўторнай камэдыйнасцю, іронія — з гратаўкам, яскравая эмацыйнасць — з зачарненасцю ў псыхалёгію...

Для нас, шараговых тэатралаў, Станюта была проста наскрозь нашай, беларускай, іканапіснай. Хтосьці бачыў у ёй сваю маці, хтосьці — бабулю.

Блізка знаёмы з Стэфаніяй Станютай тэатральны крытык Вячаслаў Ракіцкі лічыць, што найлепшыя образы яна стварыла ў спэк-

Стэфанія Станюта

таклях «Гаральд і Мод» паводле К. Хігінза і Ж. К. Кар'ера, «Гульня з кошкай» І. Эркеня, «Мудрамер» М. Матукоўскага, а таксама ў кінафільме «Развітанье» паводле аповесці В. Распуштіна «Развітанье з Мацёрай».

Пагаджаючыся, я дадаў бы, што Станюта была адным з вобразаў самой Беларусі.

Аднойчы я глядзеў пастаноўку на Малой купалаўскай сцэне. Раптам патухла электрычнасць, і ў цемры заклочаны голас шырока вядомай народнай артыстыкі прамовіў: «Извините, товарищи, технические неполадки».

Эта быў на голас Станюты: яна ніколі б не разбурыла тэатральны умоўнасці і не дазволіла б сабе гэтак паставіцца да нацыянальных пачуццяў гледачоў.

Адрозна ад некаторых калегаў яна ніколі не прысягала з tryбуны ў вернасці партыі, не ўхваляла ленінскай нацыянальнай палітыкі. Затое — без ваганьня ставіла свой подпіс пад лістамі пратэсту супроты будаўніцтва Віцебскай АЭС і разгону Дзядоў 1988 году.

Спадарыня Стэфанія вітала стварэнне Беларускага Народнага Фронту.

У дзевяноста гадоў яна яшчэ выходзіла на сцэну ў «Памінальной малітве» Р. Горына, «Страсцях па Аўдзею» Ул. Бутрамеева і звязала ў спектаклі «Гаральд і Мод».

Калі Станюты ня стала, было пачуцьцё асірацеласці, і, прыходзячы ў тэатар на яе спектаклі, я яшчэ доўга лавіў сябе на спадзіваныні, што вось зараз здарыцца дзіва...

Стэphanія Станюта
13.5.1905, Менск —
6.11.2000, Менск.
Пахаваная на менскіх
Усходніх могілках

Колькі б ні трапляла да маіх рук фатаздымкаў гэтага чалавека, кожны нараджае ў душы водгук. У вачах Віцьбіча жывуць шляхеўская годнасць нашчадка прыдзvінскіх крывічоў, горкая мудрасць гісторыка, нязломная трываласць шматгадовага эмігранта.

Магчыма, трохі самаўпэўнена, я думаю, што, каб лёс дазволіў спаткацца, нам не было б сумна, бо і ўва ўяўленыні, і на яве мы ў розных стагодзьдзях хадзілі па адных съежках: да Барысавых камянёў, на пагансскую Валовую азярыну ў Полацку, па беларускіх адресах бунінскага Арсеньева. Я распытаў бы спадара Юрку пра яго родны Вяліж, які разам з сотнямі іншых спрадвечна нашых гарадоў, мястэчак і вёсак бальшавікі адрезалі ад беларускай зямлі. Мне было б цікава даведацца, ці памятае ён той дзень, калі разгарнуў часопіс «Узвышша» з сваім першым апавяданьнем.

Відаць, мы ўспомнілі б і яго выдадзеныя да вайны ў БССР кнігі «Съмерць Ірмы Лаймінг» і «Формула суправадулення касцей», ужо самі назовы якіх засвядчылі «небясьпечны» рух да інтэлектуалізацыі і пошуку новых мастацкіх формаў. Гаворка зайшла б і пра тое, як ужо ў эміграцыі ён ствараў літаратурнае згуртаваньне «Шыпшина» і часопіс «Зъвініць званы Святой Сафіі»...

Але зямны шлях Юркі Віцьбіча завяршыўся ў 70-я гады мінулага стагодзьдзя, і на маю долю засталася толькі сустрэча зь ягонай удавой, спадарынія Ганнай, якая ў сваёй кватэрцы ў амэрыканскім Саут-Рывэры апавядала мне пра тое, як працавала ў Віцебску тэлефаністкай; як, пачуўшы машыну, на іхній вуліцы ніхто ня спаў, бо ўначы па горадзе ездзілі адно «варанкі»; як муж перад вайною надрукаваў у абласной газэце памф-

лет пра Гітлера, у выніку чаго, калі прыйшлі немцы, Віцьбіч з жонка апынуўся ў небясьпецы; як ён у гады акупацыі ўдзельнічаў у вяртаныні ў Полацак мошчаў Святой Эўфрасінні, якія савецкія ваяўнічыя бязбожнікі раней паказвалі ў музеі.

З той вандроўкі ў Амерыку я вярнуўся зь вялікім пакункам копіяй «Матар’ялаў Віцебскае навуковае экспедыцыі 1939 году». Дзясяткі здымкаў зынішчаных помнікаў Гістарычныя съедчаныні з дамешкам мясцовых паданьняў. Цьвёрды почырк кіраўніка экспедыцыі Юркі Віцьбіча. Гэтак сама — з націскам і надзвычай чытэльна напісаны ім лірычны маніфэст нашай эміграцыі — «Мы дойдзем!»

У 1996-м Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку выпусліў кнігу Віцьбіча «Антыбальшавіцкія паўстаныні і партызанская барацьба на Беларусі». За год да гэтага «Мастацкая літаратура» факсымільна перавыдала ў Менску ягонае эсэ «Плыве з-пад святое гары Нёман» — унікальны аповед пра паходжанье болей чым пяціцот беларускіх геаграфічных назоваў.

Юрка Віцьбіч
(ад нараджэння
Серафім (Георгі)
Шчарбакоў)

15.6.1905, Вяліж,
Смаленшчына —
4.1.1975, Саут-Рывэр,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Саут-Рывэрэ

«Беларускі Гэрадот» — так называе яго гісторык і грамадзкі дзеяч Алег Трусаў, і я ня бачу ў гэтых словах аніякага перабольшання.

Міколу Ўлашчыку (як, зрэшты, і амаль кожнаму беларускаму дзеячу таго часу і такога маштабу) было наканавана прайсці праз мноства выпрабаваньняў. На ягоным шляху былі беспадстаўныя абвінавачаныні, чатыры арышты, лягеры і высылкі.

Аднаго разу паміж маладым вучоным-гісторыкам, нядаунім выпускніком БДУ, і съледчым НКВД адбылася размова, якая выглядае сымбалічнай. На допыце

Ўлашчык папрасіў перадаць у камэрку ягоныя работы. «Міл-чалавек, — шыра зарагатаў съледчы, — ды твае работы ўжо ніколі нікому не спатрэбяцца!»

Але сама Гісторыя, якой усё жывыцё служыў Мікола Ўлашчык, распарацілася іначай.

Вызваліўшыся з ГУЛАГу і працууючы ў Інстытуце гісторыі АН СССР, ён неаднаразова рабіў спробы вярнуцца ў Беларусь. Супраць нязмененна паўставаў шматгадовы загадчык катэдры гісторыі БССР Белдзяржуніверсітету Лайрэнці Абэцэдарскі, які ў патрэбны момант даставаў з сэйфа дас্তе на калегу і апанэнта, што, адрозна ад Абэцэдарскага, ніколі не лічыў мінулага Беларусі часткаю гісторыі Рәсей.

Аднак і жывучы ў Москве, Улашчык здолеў зрабіцца вядучым беларускім археографам, укласіці і адредагаваць два тамы беларускіх летапісаў, напісаць свае навуковыя манаграфіі і ўнікальную книгу «Была такая вёска», што стала своеасаблівай энцыклапедыяй жывіцца беларускіх сялянаў на пачатку XX стагодзьдзя і ўвадначас — помнікам вёсцы Вілкушчына пад Койданавам, малой радзіме аўтара.

Сваім настаўнікам яго лічылі нашы знакамітага на-

вукоўцы — дактары гісторычных навук Міхась Ткачоў і Генадзь Каҳаноўскі — і лічадзь дзясяткі іхніх маладзе́йных калегаў.

Маё асабістася знаёмства з Мікалаем Мікалаевічам адбылося ў 1986-м, калі ён ужо быў безнадзейна хворы. На ложку ў маскоўскай кватэры вучонага ляжалі съве́жыя нумары «ЛіМу» зь першымі вострымі публікацыямі пра становішча і лёс беларускай мовы й культуры. Гаспадару было цяжка гаварыць, але ў той кароткі візит ён пасьпей прадыктуваць мне ліст у Braslaŭ: за некалькі тыдняў да хваробы Ўлашчык знайшоў у Яраслаўлі павятовы braslaўскі архіў, які быў вывезены ў глыбіню Рәсей падчас Першай усясьветнай вайны і які, вядома, ніхто і не зьбіраўся вяртаць законным уладальнікам.

Ён заставаўся гісторыкам да канца.

Мікола Ўлашчык быў адзіным у съвеце чалавекам, які ня толькі чытаў, але вольна гаварыў і пісаў на старобеларускай мове. Часам я ўяўляю, як ён мог бы гутарыць з Францішкам Скарynam і Лявом Сапегам.

Мікола Ўлашчык
14.2.1906, в. Вілкушчына,
Цяпер Дзяржынскі раён —
14.11.1986, Москва,
Рәсей.
Перапахаваны на менскіх
Чыжоўскіх могілках

Пераехаўшы з Палацку ў Менск, я нечакана даведаўся, што наняў кватэру побач з домам, дзе жыў аўтар адной з маіх найулюбёнейшых песьняў.

Песьня, якую я ўпершыню пачуў у выкананыні пээта і барда Сержука Сокалава-Воюша, а затым беларускага сыпевака з Амэрыкі — Данчыка, называлася «Зорачкі», а яе аўтарам быў Сяргей Новік-Пяюн.

Праз пару дзён я ўжо разглядаўся ў ягонай падобнай да музею аднапакаёўцы з кніжнымі рарытэтамі, карцінамі Пётры Сергіевіча і нотнымі сышткамі Рыгора Шырмы. Увішны вясёлавкі ўладальнік усяго гэтага багацьця тым часам разыгрываў сваю, як потым выявілася, традыцыйную пры нечым першым візыце сцэнку. «Сядай, сядай дара-жэнкі». Госьць сядай, а гаспадар, якому тады даўно

ужо ішоў дзясятак, працягваў стаяць. Візантант, натуральна, прасіў прысесці і самога Сяргея Міхайлавіча. І тады той жыцьцярадасна адказваў: «А я, дара-жэнкі, ужо наседзеўся. Сядзеў пры ўсіх: пры паляках, пры немцах, пры саветах...»

Усё было праўда. За палякамі яго высыпалі й кідалі за краты за стварэнне ў родных Ляўонавічах беларускай бібліятэкі, нелегальнай школы, тэатральнага гуртка і народнага хору (які, дарэчы, існуе й сёньня). Нацысты кінулы Новіка-Пяюна ў Калдычэўскі лягер смерці за сувязь з партызанамі. Савецкі суд у 1945-м адмераў паэту дзесяць гадоў Калымы за мітычнае супрацоўніцтва з акупантамі...

Ён усё вытрымаў, захаваўшы і своеасабліве пачуцьцё гумару, і, я сказаў бы, эпікурэйскае стаўленыне да жыцьця, і нязводную веру ў съветскую зорку Айчыны

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі і ўніверсальная Бе-

ларуская Энцыклапедыя дружна пашыраюць «дэзу», паведамляючы, што зборнік Сяргея Новіка-Пяюна «Песьні з-за кратай» застаўся ў рукапісе. Насамрэч гэтая ўнікальная, амаль цалкам напісаная ў няволі книга пабачыла сівет у выдавецтве «Мастацкая літаратура» ў 1993 годзе, і аўтар яшчэ пасыпей падгісаць мне яе сваім непаўторным бісэрным почыркам, які быў, відаць, вынікам аднолькавай нястачы паперы ў самых розных турмах, дзе ён сядзеў за Беларусь.

Новік-Пяюн напісаў болей за сто песьняў. Далёка ня кожны з калегаў Сяргея Міхайлавіча мог бы пахваліцца, што хоць адна з іхніх песьняў стала народнай яшчэ пры жыцьці аўтара. Новік-Пяюн падараваў нам такіх цэлых дзязве — «Над Шчарай» («Слонімскі вальс») і загаданыя ўжо «Зорачкі». Вы, пэўна ж, таксама памятаеце іх шчымлівую мэлёдью:

Ўночы зорачкі прыветліва мігцяць,
Быццам зь неба на мяне яны глядзяць...
Што чубаць, скажэце, зорачкі, вы мне
Ў маёй роднай ды далёкай старане?..

Сяргей Новік-Пяюн
(ад нараджэння Новік)
27.8.1906, в. Ляўонавічы,
цяпер Нясьвіскі раён —
26.8.1994, Менск.
Пахаваны ў в. Ляўонавічы

Само неба наканавала беларускім жанчынам жыць доўга. Асабліва пісьменьніцам. І асабліва — нібы сплачваючы доўг за ростань з Радзімай — tym, хто апынуўся за межамі краіны-мроі, назва якой — Беларусь.

Нашымі зусім бліzkімі сучасніцамі былі народжаныя яшчэ ў пазамінульм стагодзьдзі вільнянка Зоська Верас і «масквічка» Канстанцыя Буйла. Крыху не дажыла да свайго 95-годзьдзя ў доме на беразе Антарыё Наталья Арсеньева...

Далікатна кажучы, невялікая розыніца ў гадах tym ня менш дазволіла мне трапіць у адну часавую «капсулу» і зь яшчэ нядайней жы-харкай амэрыканскага Кліўленду Аляксандрай Саковіч.

Седзячы ў яе за па-беларуску багатым сталом, мы высыветлі, што абое былі знаёмыя з гісторыкам Міколам Улашчыкам, а ў яе родных бацькоўскіх Ярэмічах на Наваградчыне я вудзіў рыбу, калі плыў зь сябрамі ад вытокаў Нёману да Балтыкі.

Мы з гаспадыніяю вучыліся на адным гістарычным факультэце БДУ; праўда, яна — у славутых Уладзімера Пічэты, Мітрафана Доўнап-Запольскага і Усевалада Ігнатоўскага, а я — таксама ў славутага, але наадварот, Лаўрэнція Абэцэдарскага. На гістфак яе,

Аляксандра Саковіч

дарэчы, прывяло імкненіне паглыбіць веды, каб напісаць раман пра Каастуся Каліноўскага.

У 1930-м яна выйшла замуж і паехала ўсьлед за сваім аброньнікам у Москву. Падчас яжоўшчыны муж Дамінік, унук паўстанца-каліноўца, быў высланы на Калыму. Каб пазъбегнуць арышту, будучая пісьменьніца вяртаецца ў Беларусь.

Потым была выкладчыцкая праца (1942—1944) у Наваградзкай настаўніцкай сэмінарыі, лягер для перамешчаных асобаў і вайсковы транспартны карабель, на якім яна дабралася да берагоў ЗША. Там стала жонкаю вядомага літарата, гісторыка і грамадзкага дзеяча Аўгена Калубовіча (Каханоўскага).

Пачынаючы з 1950-х у друку ўсё часціцей зьяўляюцца ўспаміны, апавяданні і аповесы, падпісаныя: Аляксандра Саковіч. Галоўная іх тэма — лёс Беларусі і беларусаў у гады сталіншчыны і Другой усясьветнай вайны.

Я здымлю з паліцы том яе выбранай прозы «Ў пошуках праўды», выдадзены ў Нью-Ёрку, перачытаю аўтограф, пакінуты цвёрдай упэўненай рукою на са-мым парозе свайго 90-годзьдзя, гляджу на партрэт прыгажунт зь белымі каралімі і на момант шкадую, што, паступаючы на гістфак БДУ, спазніўся на цэлыя пяцьдзесят гадоў.

**Аляксандра Саковіч
(ад нараджэння Іна Рытар, у замужжы — Каханоўская)**
27.12.1906, Адэса,
Украіна —
8.1.1997, Кліўленд,
штат Агаё, ЗША.
Пахаваная на беларускай
частцы кліўлендзкіх
могілак Рывэрсайд

Калі сярод нашых гарадоў найбольшую колькасць выбітных асобаў даў краіне Палацак, дык сярод вёсак такое першынство належыць, відаць, смаргонскай вёсцы з крылатай назваю Арляніцьбы.

Там пачаліся зямныя дарогі змагара й пакутніка за веру і нацыю ксяндза Адама Станкевіча, палітыка й вучонага Янкі Станкевіча, выдаўца і паэта Станкевіча Станіслава Лявонавіча, а таксама яшчэ аднаго ўладальnika гэтага змагарскага прозвішча, вядомага дзеяча нашай эміграцыі, гадаванца Віленскай беларускай гімназіі й Віленскага ўніверситету Станкевіча Станіслава Язэпавіча.

У гады Другой усясьветнай вайны Станіслаў быў сярод тых, хто імкнуўся скрыстаць новыя гістарычныя

абставіны ў інтэрэсах беларускай справы, што й абу-мовіла раззвітаннне з роднай зямлею — назаўсёды.

Але ён казаў, што нельга пазбаваць Беларусі таго, у каго яна ў душы.

Выхаванцы Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Нямеччыне яшчэ памятаюць чытаныя спадаром Станкевічам таленавітых лекцыі з нацыянальнай літаратуры, а даунія слухачы Радыё Свабода — ягоныя перадачы з Мюнхену. Там Станкевіч доўгі час рэдагаваў найбуйнейшую тагачасную газэту беларускіх эмігрантаў «Бацькаўшчына», зас্বедчыўшы на яе бачынах свае публіцыстычныя здольнасці й талент літаратуразнаўцы. Пры газэце было аднайменнае выдавецтва, дзе разам зь дзясяткамі іншых кнігай выйшлі забароненыя ў БССР Купалавы «Тутэйшыя», якіх мы праўдамі й няпраўдамі здабылі на пачатку яшчэ восьмідзесятых і, «межджу прочым», развучылі амаль па ролях.

Станкевіч меў смак да рэдактарскай працы. Ён рэдагаваў «Запісы» Беларускага Інстытуту Навукі й Мас-

Станіслаў Станкевіч з жонкай Зінаідай і дачкой Раисай. 1940-я

тацтва ў ЗША, амаль дваццаць гадоў нязменна ўзначальваў нью-Ёрскі «Беларус».

Галоўнае месца ў велізарнай бібліяграфіі артыкулаў і даследаваньняў Станіслава Станкевіча належыць ягоным выдадзеным на эміграцыі кнігам «Беларуская падсавецкая літаратура першай палавіны 1960-х гадоў» і «Янка Купала. На 100-я ўгодкі ад нараджэння».

Якія новыя таленты народзяцца ў Арляніцьбах?

Станіслаў Станкевіч
23.2.1907, в. Арляніцьбы,
цяпер Смаргонскі раён –
6.11.1980, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Усё жыцьцё яна марыла пра Беларусь, але так і не адважылася вярнуцца туды, дзе зламалі лёсы большасцю блізкіх людзей, дзе катавалі й «ліквідоўвалі» яе настаўнікаў, сяброў, калегаў...

Натальля Вішнеўская была натураю адoranай і артыстычнай. Ужо ў адзінаццаць гадоў яна кіравала школьнім тэатрам.

Аднакурсынікаў з Белпэдтэхнікуму ўражвала съvezжымі фарбамі строфай, у якіх выныграў з «залатых хмарой» месяц, адляталі ў вырай «у імглістай белі» журавы, «рассыпаліся каралі журавін у мшыстай далі».

Аднакурсынікамі гэтymі былі ня хто-небудзь, а будучыя слынныя літаратары й навукоўцы Антон Адамовіч, Пятро Глебка, Максім Лужанін... Празь безыліч гадоў у сваіх мэмуарах яны будуць пісаць пра яе — съветлаволосую, гожую, празь яшчэ дзіцячыя вершаваныя спрабы прыкмечаную Якубам Коласам.

Яна ўступіла ў літаратурна-мастацкае аб'яднаньне «Маладняк», цікава надрукавалася ў калектыўным патэтичным зборніку, выйшла замуж за сакратара аб'яднанья Алеся Дудара.

Але яе рука, нібы пад нечую дыктоўку, выводзіла радкі, у якія самой не хацелася верыць — пра жыцьцё, што «ў віхурах дагарыць і згасыне, і сплывуць надзеі воскам у небыцьцё». Між tym яны, гэтыя радкі, вешчавалі лёс.

У 1928-м за ненадрукаваны верш «Пасеклі край наш папалам», які хадзіў у рукапісах, арыштавалі і выслалі

Натальля Вішнеўская

на трэы гады мужа. Натальлю не друкуюць, не бяруць на працу, змушаюць даведацца, што такое голад. Неўзабаве пераехаўшы ў Москву, яна назаўсёды пакідае друкаўца.

У Москве Вішнеўская знаёміца з студэнтам літаратурнага факультету МДУ паэтам Алесем Звонакам. «Задуменная, з блакітнымі вачымі і залатымі косамі, паўнаватая і рослая, спакойная і разважлівая Наташа празь некалькі гадоў стала маёй жонкай», — напіша ён пазней ува ўспамінах.

Увесень 1936-га забралі і другога мужа. Паэтку таксама ўзялі ў «распрацоўку». Пасля адседкі яна сустрэла маладзенъкага турэмнага съледчага, які, зачараваны прыгажосцю нядаўняй зыняволенай, шапнүў, каб хутчэй куды-небудзь выяжджаля, бо рыхтуецца новая хвала арыштуй.

Але яна яшчэ не разьвіталася з надзеямі на ціхае чалавече шчасце і, апынуўшыся ў перадваенныя гады ў Ленінградзе, выйшла там замуж за беларускага паэта і кінакрытыка Янку Бобрыка: відаць, хацела, каб Беларусь была зь ёю заўсёды ня толькі ў сэрцы, але і ў сям'і. У 1942-м трэці муж памрэ ад блякаднага голаду.

Натальля пражыве яшчэ доўгое жыцьцё: будзе працаваць у бібліятэцы, каб быць з кнігамі; выхавае двух прыёмных сыноў — дзятдомаўскіх хлопцаў, якія стануть капітанамі далёкага плаванья...

«За якія грахі мы трапілі ў гэты страшны млын?!
І як жа стала магчыма на ўвесь голас сказаць пра гэта?» — пісала яна пры канцы восьмідзясятых паэту Сяргею Грахоўскаму.

Натальля Вішнеўская
3.5.1907, Коўна, Літва —
3.5.1989, Ленінград,
цяпер Санкт-Пецярбург,
Расея

7 чэрвеня 1927 году на Варшаўскім вакзале прагучалі стрэлы, якія азваліся на стананках усёй эўрапейскай прэсы. Беларус Барыс Кавэрда сымпатна параніў паўнамоцнага прадстаўніка СССР у Польшчы Пятра Войкава, які на Захадзе быў вядомы як непасрэдны ўдзельнік расстрэлу сям'і расейскага імпэратара Мікалая II. (Калі саветы спрабавалі накіраўца Войкава пасланыкам у Канаду, яму адмовілі ў агрымане, афіцыйна назваўшы «царазабойцам».)

Паседжаныні польскага Надзвычайнага суду супрададжаліся дэманстрацыяй непрыхаванай сымпатыі публікі да зусім маладога падсуднага, якому яшчэ ня споўнілася і дваццаці гадоў. У прысутнасці дамаў з букетамі кветак і сотні журналістаў былы навучэнцы Віленскай беларускай гімназіі і супрацоўнік тыднёвіка «Беларускае слова» Кавэрда заяўві: «Прызнаю, што забіў Войкава, але вінаватым сябе не лічу. Я застрэліў Войкава за ўсё тое, што зьдзейсьнілі бальшавікі ў Рәсеi, — за мільёны людзей...»

Барысава маці Ганна, зарадчыца сірочага прытулку ў Вільні, съведчыла, што калі сям'я жыла ў эвакуацыі ў Самарскай губэрні, сына пераследавалі як «буржуазнае дзіця». Бальшавікі зруйнавалі школу, дзе вучыўся Барыс, і царкву, якую наведвалі Кавэрды. ЧК расстраляла Барысавага стрычечнага брата і шмат знаёмых...

Насуперак спробам расейскай эміграцыі і польскай прэсы паказаць Кавэрду расейскім патрыётам альбо —

Барыс Кавэрда

адпаведна — палякам з паходжаньня й перакананыяў, Барыс абвясціў на судзе, што «адчувае сябе беларусам». (Пэўнае дачыненыне да беларускіх справаў меў бацька падсуднага Сапрон, які займаўся вэрбоўкаю добраахвотнікаў у створаную з ініцыятывы Беларускай вайсково-вай камісіі падпольную арганізацыю «Зялёны Дуб».)

Гісторык Ніна Стужынская лічыць учынак Кавэрды своеасаблівым адказам-выклікам, з аднаго боку, на слабасць і адсутнасць адзінства беларускіх антысавецкіх сілаў, а з другога — на практику тагачасных польскіх уладаў абвінавачваць беларускую апазыцыю ў сымпатыях да бальшавіцкага рэжыму.

Не зважаючы на тое, што Кавэрду абаранялі славутыя польскія адвакаты, ён атрымаў пажыццёвое зняволеныне. Амністыя скараціла тэрмін да дзесяці гадоў. У 1931-м эўрапейскія газэты паведамілі, што пасля чатырохгадовага зняволення Барыс Кавэрда ўстане дэпрэсіі перарэзаў сабе вены, але быў выратаваны.

Пасля вызвалення з турмы тэрарыст жыў у Югаславіі і Польшчы. Канец Другой усясьветнай вайны засыпей яго ў княстве Ліхтэнштайн, што не выдавала савецкім уладам нікога з былых грамадзянаў як СССР, так і іншых усходнеэўрапейскіх краінаў. Пазней Кавэрда выехаў у ЗША, дзе доўгі час супрацоўнічаў з эміграцыйнай прэсай — найбольш актыўна з газэтай «Новое Русское Слово». Цікава, што з блізкімі пра сваё мінулае ён ніколі не размаўляў, аднак пры гэтым пакінуў надзвычай падрабязныя, амаль пахвіліны пра тэракт, што на некалькі дзён зрабіў яго нае імя вядомым усіму свету.

Дніамі я згадваў яго лёс, ідуchy полацкай вуліцай імя Войкава.

Барыс Кавэрда

21.8.1907, Віленшчына —
18.2.1987, Адэлфі,
штат Мэрылэнд, ЗША.
Пахаваны на расейскіх
могілках Новадзівееўскага
манастыра,
штат Нью-Ёрк

За савецкім часам цэнзура забараняла згадваць антысавецкі збройны Супраціў у Беларусі пасля Другой усясьветнай вайны.

Мы глядзелі фільмы й чыталі кнігі, дзе выкryваліся бандэраўцы або прыбалтыйскія «лясныя браты», якія скрэзбы былі нелюдзямі ці, у лепшым разе, наўнымі падманутымі маладзёнамі.

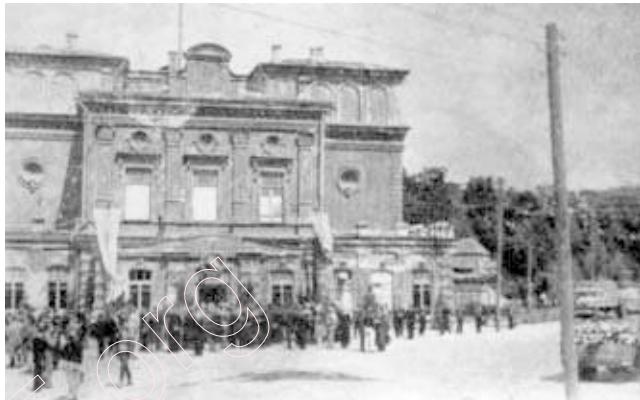
У БССР жа ў тых гады нібыта шчасльіва панавалі спакой і натхнёнае будаўніцтва съветлае камуністычнае будучыні.

Насамрэч было іначай: Беларусь таксама змагалася ў мела сваіх герояў, імёны якіх насуперак забаронам і замоўчваннюнню вяртагаўца ў нашую памяць. Найадметнейшы зь іх — генэрал Міхал Вітушка.

таяу абвяшчэння незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі.

Да канца пяцідзясятых гадоў Міхал Вітушка, якога афіцыйна абвясылі забітым яшчэ ў 1945-м, узнічальваў беларускі збройны Супраціў.

Менскі гарадзкі тэатар перад адкрыццём Другога Ўсебеларускага з'езду, удзельнікам якога быў Міхал Вітушка. 27 чэрвеня 1944

У 1948-м ён рэарганізаваў гэты рух у Беларускую Вызвольную Армію, вядомую таксама як арганізацыя «Чорны Кот», а пазней пераправіў значную частку сваіх паплечнікаў у Заходнюю Эўропу.

Даследнік тых падзеяў Сяргей Ёрш называе Вітушку адзіным з кіраўнікоў нацыянальных антысавецкіх рухаў у СССР, які выжыў у партызанцы і здолеў захавацца ад савецкіх агентаў на Захадзе.

Больш за тое, ёсьць вартыя даверу звесткі, што пад чужкім прозвішчам ён у пяцідзясятых — сямідзясятых гады неаднаразова наведваў Беларусь, у тым ліку Менск і Вільню.

Легендарны генэрал, пакінуўшы яшчэ ненадрукаваныя ўспаміны, памёр у адным з альпійскіх санаторыяў на дзесянінаста дзесяткам годзе жыцця. Мара ўбачыў вольную Беларусь перайшла ў спадчыну да ягонага сына.

Міхал Вітушка

5.11.1907, Нясвіж —
27.4.2006, Нямеччына

Ён стаў першым беларускім пісьменнікам, прынятym у Міжнародны ПЭН-клуб (1966).

Дзеля гэтага Рыгор Крушына мусіў пакінуць Радзіму, апынуцца на Захадзе, трапіць у лягер для перамешчаных асобаў, вытрымаць безъліч выпрабаванняў эмігранцакага жыцця. Вядома, усё гэта ён прайшоў ня з мэтаю атрымаць пасъведчаныне сябра ПЭНу...

У лістападзе 1920-га трываліцца гадовы Рыгорка зь яшчэ меншым братам Колем раскідаў па вёсках і мястэчках улёткі з заклікамі Рады Случчыны да паўстання.

Праз пяць гадоў ОГПУ выграшыць бліжэй прыгледзецца да братоў у сувязі з справаю падпольнай арганізацыі Юр'я Лістапада.

Аднак студэнт Белпэдтэхнікуму Казак хутка вый-

дзе на волю і вернеца да ўлюбёнаага занятку — літаратурных практикаванняў, якія прывядуць яго ў «Младняк» і зробяць аўтарам двух зборнікаў вершаў на дазволеных тэмам і з адпаведным патасам — «Разгон» і «Паэзія чырвонаармейца». «Браў разгон я — не было разгону / Не гучэла слова навіной», — напіша ён пратыя свае опусы ўжо за акіянам. Кніга «Лебедзь чорная», зь якой сапраўды пачаўся паэт Крушына, выйшла ў 1947-м у лягеры ў Заходній Нямеччыне.

Слухачы Радыё Свабода зь вялікім стажам, магчымі, памятаюць голас Кастуся Рамановіча. Пад гэтым псеўданімам у пяцідзесятых — шасцідзесятых гады выходзіў у этэр Казак-Крушына.

З кожным годам набіраўся ўпэўненасцю і адметнасцю і ягоны паэтычны голас, багата аздоблены мэтафарамі, алітэрацыймі, вытанчанымі рыфмамі і арыгінальнымі рytмамі. Натхнёна эксперымэнтуючы з формаю, ён пісаў бліскучыя рандо, тэрцыны, канцыоны, вілянэлі, тулогі, паліндромы — вершы, якія адноўлікава чы-

таюцца як зьлева направа, так і наадварот. Кшталту вось гэтага, які ў духу часу хочаўца ўмоўна назваць «тэарысцкім»:

Я — сіла. Маліся!
Міла палім
Тонкі кнот...

Ён не хаваўся ў свой пээтычны съвет, як у вежу з слановай косыці: быў адным з заснавальнікаў Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку, рэдагаваў часопіс «Конадні».

У ягоную магілу сын Ігар паклаў, відаць, найдаражэйшую для бацькі кнігу — «Сны і мары» (1975). На ягоным помніку ў Іст-Брансўіку разам з Пагоняю выбітыя ажно чатыры вершы.

Яго творы началі зьяўляцца ў нашай пэрыёдыцы з канца восьмідзесятых, але сапраўднае вяртанье Рыгора Крушыны на Бацькаўшчыну адбылося толькі ў нашым стагодзьдзі, калі ў сэрыі «Беларускі кнігазбор» выйшаў ёмісты том выбранных твораў.

Я прывітаю дзень чаканы,
Калі спаткаю позірк твой
З усмешкай цёплай, край каханы...

Рыгор Крушына
(ад нараджэння Казак)

3.12.1907,
в. Бязъверхавічы,
цяпер Слуцкі раён —
27.3.1979, Вашынгтон,
ЗША.

Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

«Кожны народ павінен мець сваю Царкву, інакш ён ніколі ня будзе суб'ектам міжнародных дачыненняў ды астанецаў аб'ектам міжнароднага гандлю». Так завострана й дакладна гэту думку мог сформуляваць толькі беларускі святар, што валодаў такімі грунтоўнымі гістарычнымі ведамі, як айцеў Мікалай Лапіцкі.

У ліпені 1934-га, атрымаўшы дыплём багаслоўскага факультэту Варшаўскага ўніверсytetu, ён быў рукапаладзены ў сан і прызначаны на першы прыход у Ашмяны. Неўзабаве айцеў Мікалай бліскучча абараніў

магістарскую працу на тэму «Праваслаўе ў Вялікім Княстве Літоўскім за часоў панаванья Ўладыслава Ягайлы». Беларуская мова і патрыятычныя казаньні маладога адукаванага святара

вельмі хутка заўважылі царкоўныя й сьевецкія ўлады. Лапіцкі мусіў ехаць да новага месца службы — у глухую вёску Сыцяфанпольле на Дзісеншчыне.

У гады вайны ён займаецца пошукамі вызваленінем з канцлягераў ваеннапалонных беларусаў, сам трапляе ў руکі СД, а вярнуўшыся на волю, далучаецца да адбудовы Беларускай праваслаўнай царквы. Пасъля аўтакефальнага царкоўнага сабору 1942 году Лапіцкага прызначылі настаяцелем менскай Чыгуначнай царквы, якую старыя менчукі і цяпер згадваюць добрымі словамі — як і севятара, што ў нялюдзкі час знаходзіў для кожнага слова спагады й падтрымкі.

Па вайне айцеў Мікалай разам з Беларускім царкоўным камітэтам склікаў у Рэгенсбургу зъезд духавенства і вернікаў з заходніх акупаваных зонаў Нямеччыны. Зъезд катэгарычна выступіў супраць уваходу беларускіх япіскапаў у склад Расейскай зарубежнай царквы. Лапіцкі, дарэчы, заўсёды падкрэсліваў, што хрысьціянства прыйшло на нашыя землі ня з Кіева і, пага-

тоў, не з Масквы, а з Константынопалю, а таму Беларуская аўтакефалія мусіць знаходзіцца ўва ўлоныні Ўсяленскага Константынопальскага патрыярха.

Жывучы ў ЗША, айцеў Мікалай працягваў сваё святырскае служэнне: узначальваў прыход Святой Эўфрасінні ў адным з цэнтраў нашай эміграцыі ў Новым Сьвеце — горадзе Саўт-Рывэры, выдаваў часопіс «Царкоўны Светач». Цягам некалькіх гадоў у дзень абвяшчэння незалежнасці БНР Лапіцкі чытаў у Кантрэсе ЗША прысьвечаную гэтаі падзеі малітву.

Найлепшым помнікам ахвярнаму святыту сталася выдадзеная ў 2006-м Беларускім Інстытутам Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку і Інстытутам славістыкі Польскай Акадэміі навук кніга «Мікалай Лапіцкі. У слу жэнні Богу і Беларусі».

Гэты фаліянт выйшаў пры чынным узделе дачкі айца Мікалая Лёлі й сына Жоржа, якія нядаўна, больш чым праз шэсць цэсіяў, пасля расстаннія зь зямлёю бацькоў, наведалі Радзіму і ўразілі мяне як сваёй выдатнай беларускай мовай, так і шчырай вераю ў Бога і будучую ўсходнюю Беларусь.

Мікалай Лапіцкі
13.12.1907, в. Грэлікі,
цяпер Вялейскі раён –
8.8.1976, Беларускі
адпачынковы цэнтар
«Белэр-Менск»,
штат Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Саўт-Рывэры,
штат Нью-Джэрзі

У людзей, надзеленых духоўнай свабодай, адабраць яе немагчыма. А калі да гэтае свабоды дададзена глыбокая й шчыграя вера, чалавек робіцца непераможным у самых нечалавечых выправаваньнях.

Пры канцы 1920-х Апалёнія Пяткун стала сястрой каталіцкага Ордэну эўхарыстак. Разам з адноўленым Ордэнам марыянаў яму было наканавана пакінучь у гісторыі царквы ў Беларусі не адну герайчную старонку.

Яе накіравалі ў школу кравецтва і хатнай гаспадаркі. Апалёній думалася, што цяпер праз усё жыць ёй давядзецца шыць літургічныя шаты ды аздабляць касыёльныя. Аднак Усявишні даў ёй іншую місію — змагацца за само існаванье Касыёлу.

Увосень 1941-га яна была ў ліку сясьцёр-эўхарыстак, якія распачалі сваё служэныне ў Росіцы, што на Дрысеншчыне, там, дзе пазней пайшло ў неба айцы-марыяне Антоні Ляшчэвіч і Юры Кашира, спаленыя нацысцукімі карнікамі разам з сваімі вернікамі. Якраз у тых бязылітасных гадах Апалёнія Пяткун узнічала беларускую супольнасць эўхарыстак.

Па вайне савецкая ўлада ўзнавіла перасльед святароў і вернікаў. Каб запабегчы рэпрэсіям, у Ордэне нарадзілася ідэя пераезду ў Польшчу. Сёстры чакалі, як успрыме гэта маці Апалёнія. Адчуваючы, што служба на беларускай зямлі набывае цяпер сэнс апостальства, яна вырашила застацца.

Аднойчы яна праводзіла групу сясьцёр на станцыю. Тыя клікалі з сабой, у вагоне было вольнае месца. Як потым прызнавалася Апалёнія, шукаючы падтрымкі, апрача малітвы, яна абняла прыстанцыйную бярэзінку і назаўтра вярнулася да сясьцёр у Арю.

Пацягнулася бясконцыя месяцы няроўнага змаганьня з уладамі. У Беларусі ўжо не было ніводнага манас-

кага ордэну, а эўхарысткі яшчэ трывалі: спачатку ле-галльна, а потым, калі забралі іх законны дом — таемна.

У 1949-м па колішній Заходній Беларусі пра-кацілася хвала арыштаў каталіцкіх святароў. Некаторыя здолелі схавацца ў ля-сах, на далёкіх хутараў. Іхний ратавальніцай стала маці Апалёнія, якая ў жа-брачым адзеніні штодня праходзіла не адзін дзясятак кіляметраў, прыносячи ксяндзам ежу і навіны.

Навіны былі горкія. У за-чыненых касыёлах калгаснае начальства ў лепшым разе рабіла клубы, а найчасцей — сховішчы, а то й хлявы. Забраныя гэбістамі святары атрымлівалі доўгія тэрміны ў сібірскіх канцлягерах. Бог даў Апалёніі сілы рупіцца і пра іх. Адмаўляючыся ад самага неабходнага, не дазваляючы сабе нават белага хлеба, сёстры-эўха-рысткі адправілі вязням ГУЛАГу сотні пасылак. Сярод тых, пра каго клапацілася маці Апалёнія, быў і засуджаны на 25 гадоў былы генэрал Ордэну марыянаў Андрэй Цікота.

Яна дажыла да больш сьветлага часу. Бог паклікаў яе да сябе ў дзевяноста адзін год. На пахаваныні з вуснаў беларускіх святароў тучалі слова: «У кагосьці ёсьць маці Тэрэза з Калькуты. У нас жа ёсьць маці Апалёнія».

Апалёнія Пяткун
26.1.1908, Краслава,
цяпер Латвія –
9.4.1999, Вільня.
Пахаваная ў Друї,
Браслаўскі раён

Habent sua fata libeli — і
кнігі маюць свой лёс. Лёс адной зь яе нешматлікіх кнігаў
спачатку складаўся зусім непамысна.

Аднойчы ўвечары паэт Аркадзь Куляшоў добра сядзеў з калегам Максімам Лужанінам у гародчыку на лецішчы ў апошняга. З дому раптам выйшла гаспадыня з цэлым абярэмкам нейкіх папераў і нататнікаў.

— Ты куды? — пацікаўся Лужанін.

— Да суседзяў, — кіўнула жонка на плот, з-за якога цягнула дымам ад вогнішча.

— А што нясеш?

— А якая вам справа?

Куляшоў, сцяміўшы, у чым реч, ускочыў і, застутпіўшы дарогу, адabraў паперы. Гэта былі вершы. Не лужанінскія, а той, якая й асудзіла іх на спаленьне.

— Будзем друкаваць і рабіць кнігу, — пагартаўшы сваю здабычу, сказаў госьць.
— Рэдагую я.

Гаспадыня нечакана хутка згадзілася. Праўда, як на бяду, Куляшоў неўзабаве адышоў у лепшы свет, і выхад кнігі адклаўся яшчэ на дзесяць гадоў, пакуль за справу ня ўзяўся паэт Анатоль Вярцінскі.

Аўтарку вершаў, якія ў 1989-м выйшлі кнігаю «Свой жыцця», звалі Яўгенія Пфляўмбаўм. Яе папярэдняя публікацыя ў калектыўным зборніку датавалася 1926-м.

Яўгенія Пфляўмбаўм

Дачка беларускі і рабочага-чыгуначніка родам зь Нямеччыны, прозвішча якога яна захавала і ў замужжы, спадарыня Пфляўмбаўм стала адной з найцікавейшых беларускіх паэтак XX стагодзьдзя, якую літаратуразнаўцы параўноўваюць з славутай амэрыканкай Эмілі Дыкінсан. Відаць, было б неабачліва сцівярджаць, што няпросты лёс не спрыяў гэтаму. Но якраз наадварот: выпрабаваныні й нягоды пераплаўляліся ў радкі высокае пробы?

*Мела ты ўсяго нароўні:
Зьдзекаў, скруты, жменьку ичасьцю,
Але скрэзъ жыла варожасцю,
І магла ты зноў упасьці...*

*Ды ўтрымалася, — на рукі
Падхапілі людзі з сэрцам,
І падслухала я згуки,
Што бываюць перад съмерцю...*

У 1933-м яна, прадаўшы, каб набыць чыгуначны квіток, уласную бібліятэку, паехала ўсьлед за асуджаным на два гады мужам у сібірскі Марыінск. Жывучы пасль Сібіры ў Москве, бо шлях у Беларусь быў закрыты, Яўгенія ў вайну была байцом супрацьпаветранай абароны.

Яе творчы партрэт будзе няпоўным, калі не сказаць, што спадарыня Пфляўмбаўм шмат перакладала: з ангельскай — Байрана і Джэка Лондана, з расейскай — прозу і драматургію Чэхава і Горкага... Калі вам давядзеца чытаць беларускія пераклады гэтых аўтараў, дзе ў якасці перакладчыка фігуруе Максім Лужанін, ня верце. Шкада, што я не пасыпеў запытадзца ў старога, што змушила яго ўсё жыццё прысвойваць сабе таленавітая жончыны пераклады.

Яўгенія Пфляўмбаўм

1.11.1908, Менск —
13.1.1996, Менск.
Пахаваная на могілках у
в. Паперня, Менскі раён

«Валеры Маракоў быў адным з самых таленавітых паэтаў 1920—1930-х гадоў. Моладзь любіла ягону паэзію. Дзіўна, але яе чамусыці вабіў той пэсымізм, разгубленасць. Мабыць, настрой паэзіі Маракова адпавядаў настроям чытачоў? Гэта была паэзія каханьяня, надзеі і расчараўаныя, адыходу ад грамадзкага афіцыёзу ў съвет хараства, у съвет чалавечнасці». Цытаваная характарыстыка належыць пяру сучаснага літаратуразнаўцы з Нью-Ёрку Лявона Юрэвіча. Ня менш высока творчасць Маракова ацэньвалі ягония блізкія знаёмыя й калегі.

Валеры Маракоў

намагаўся рыфмаваць нешта патрэбнае ўладзе пра камісараў, Асінбуд і запалкавую фабрыку, але празь дзя-

Паэт Станіслаў Шушкевіч апавядаў, як цешыўся першымі паэтычнымі крокамі Маракова Янка Купала. Сяргей Грахоўскі прыгадваў, што першы зборнік Валер'я «Пляесткі» перапісваўся ў патаемныя дзяячоўшыя спышткі.

Але ў друку ўсё часьцей тучалі іншыя водгукі й ацэнкі — «безнадзейны пэсымізм», «блуканьне ў нетрах упадніцтва», «стаянне ўбаку ад сацыялістычнага будаўніцтва». Заставаўся адзін крок да палітычных абвінавачаныяў. Ад іх паэт спрабаваў схавацца ў асяроддзі тагачаснай менскай літаратурнай багемы, якая стварыла славуты ТАВІЗ, або «Таварыства аматараў выпіль і закусіць». Валеры

журнага радкі прабівалася прадчуванье блізкай трагедыі — і агульнанацыянальнай, і асабістай:

*Шчасльівы я, што тут жыву.
Й за гэты край вясной вялікай,
Быць можа, зьнімуць галаўу,
Праколюць цела вострай пікай...*

У 1935-м Маракова за публікацыю вершу «Песьня перамог» на паўгоду выключаюць з Саюзу пісьменнікаў. Тады сама адбываецца першы арышт — за ўдзел у «контрарэвалюцыйнай нацдэмакійскай арганізацыі». НКВД прыняхджает і па ягонага бацьку Дзымітрыя, царкоўнага старасту. Праз год паэта зноў арыштоўваюць...

Пасля года катаваньня ў яго разам зь яшчэ дваццаць аднымі літаратарами расстралілі ў менскай турме на досьвітку 29 каstryчніка 1937-га. Разгляд кожнай справы ў судзе займаў роўна пятнаццаць хвілінаў. У прыградным лесе, які пазней стаў паркам Чалюскінцаў, з'явілася новая безыменная братняя магіла.

Бацьку паэта, Дзымітрыя Захаравіча, пасля вяртання з ГУЛАГу гэбісты бясконца — нават у восемдзясят гадоў — цягнулі на допыты. Трагічны лёс выпадаў і малодшым братам Валер'я Маракова — Леаніду і Ўладзімеру, якія таксама съядома служылі Беларусі. Першага ў 1943-м застрэлілі баевікі Арміі Краёўай, другі ў пяцідзясятых вярнуўся з савецкага канцлагеру псыхічна хворы.

Сённяня ў Беларусі добра ведаюць пляменніка паэта — пісьменніка й даследніка Леаніда Маракова, які зьдзейсніў сапраудны подзвіг, выдаўшы энцыклапедычны даведнік у чатырох кнігах, прысьвечаны рэпрэсіям у Беларусі за два апошнія стагоддзі.

Валеры Маракоў

27.3.1909, в. Аканонія,
цяпер у межах Менску —
29.10.1937, Менск

Як шмат у жыцьці можа залежаць ад чытаньня «правільнай» газэты!

Дзякуючы «Нашай Ніве», якую выпісваў ягоны дзядзька, менскі хлопчык Антось Адамовіч ужо ў малодшых клясах заснаваў нелегальную суполку КРЫНОГ — Крыўскую Юнацкую Грамаду. Ягонымі новымі прыступкамі ў школе нацыянальной сывядомасці былі славутая «Беларуская хатка», потым Белпэдтэхнікум і БДУ.

У 1927-м Антон стаў сябрам літаратурнага згуртаваньня «Ўзвышша», створанага Дубоўкам, Чорным, Бядулем ды іншымі тады ўжо амаль мэтрамі прыгожага пісьменства. Побач з ста-

рэйшымі паплечнікамі вясмындаўгадовы Адамовіч ня чуўся пачаткоўцам. Ужо праз год ён надрукаваў маграфію аб творчасці Максіма Гарэцкага.

Але грымнулі падзеі 1930 году: у справе Саюзу вызвалення Беларусі ОГПУ арыштавала болей за сто чалавек. Дарэчы, канчатковага адказу на пытаньне — прыдумалі гэту арганізацыю «органы» ці рэальнія пасткі арганізаванага супраціву ўсё ж існавалі? — дагэтуль німа. Паэт Міхась Кавыль пісаў ва ўспамінах пра сябе й сяброў: «Гэта былі неаглядныя мройнікі... Паверыўшы незваротнасці сталінскай беларусізацыі, кінуліся гуляць з агнём. Чаго вартая хоць такая дурніца, якая, бадай, паслужыла ОГПУ... Ня памятаю, хто дадумаяўся «перахрысьціца» СВБ, напісаная на значку Саюзу ваяўнічых бязбожнікаў, на Саюз вызваленія Беларусі. І кансьпірацыю прыдумалі: насіць значок не на штырфэлі пінжака, а пад штырфэлем». Аднак арышты прысуды за такія гульні былі сапраудныя. Адамовіч вярнуўся з высылкі ў Рәсечу толькі ў 1938-м.

У часе нямецкай акупацыі ён уваходзіў у кірауніцтва Беларускага навуковага таварыства, працаваў у рэдакцыі «Беларускай газэты». Тады ім быў напісаны «Каха-

ны горад» — твор, жанр якога Адамовіч вызначыў як «звязка раману». Штуршком да яго стварэння было «святочнае» і па-барбарску бязылітаснае бамбардаванье савецкай авіяцыяй Менску, што адбылося ў ноч на 1 траўня 1943 году.

У пасъляваныя гады Адамовіч рэдагаваў эміграцыйныя выданні, у тым ліку газету «Бацькаўшчына» і часопісы «Сакавік» і «Конадні». Ён быў адным з кіраунікоў Беларускай службы Радыё Свабода* і стваральнікаў мюнхэнскага Інстытуту вывучэння СССР.

Найбольш значныя літаратуразнаўчыя і гістарычныя свае працы напісаныя ім у Нямеччыне і ЗША: «Супраціўленне саветызацыі ў беларускай літаратуре», «Бальшавізм на шляхах устанаўлення кантролю над Беларусью», «Бальшавізм у рэвалюцыйным руху на Беларусі»... У апошніх зробленых выснова, што бальшавіцкая ідэалёгія ня мела на беларускай зямлі каранёў і не карысталася тут падтрымкаю народу. Ужо ў XXI стагодзьдзі ў Нью-Ёрку і Менску выйшлі ягоныя кнігі: «Творы» і 1500-сторонкавы зборнік «Да гісторыі беларускага літаратуры».

Антон Адамовіч

26.6.1909, Менск —
12.6.1998, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

* Служба пачала працу 20 траўня 1954 году як Беларуская сэкцыя Радыё Вызваленіе (так да траўня 1959 году называлася Радыё Свабода). У кнізе, як правіла, выкарыстоўваюцца сучасныя назовы радыёстанцыі і яе Беларускай рэдакцыі.

«Богам дадзены талент» — сказаў пра яго ў свой час Кузьма Чорны. Высокіх аўэнтурызму заслужыў ён і ў такога аўтарытэта, як Максім Гарэцкі. Як быццам пакепліваючы з гэтага, біябібліяграфічны слоўнік «Беларускія пісьменынкі» зъмясціў пра аднага з найталенавіцейшых нашых празаікаў да-ваеннага часу Лукаша Калюга ці не найменшы трывалы радковы артыкульчык — прынамсі, меншы за прысьвечаныя пачаткоўцам.

Надзвычай чуйны да мовы, ён яшчэ ў школе запісваў пачутыя ў родных мясцінах словаў й выразы і пасылаў іх у Інбелкульт. Першыя апавяданні надрукаваў у вяснянцаўці.

Жыцьці пісьменнікаў тады быў неверагодна імклівым і насычаным — нібыта прадчуваючы блізкія трывалыя, нехта спрэсочваў пяць гадоў у адзін. Цягам 1928-га часопіс «Узвышша» друкаў першую аповесць дзеяццаўца Калюгі «Ні госьць, ні гаспадар» — пра чалавека, што перастаў адчуваць сябе сваім на сваёй жа зямлі. У наступным годзе ён ужо сябра літаратурнага аб'яднання «Узвышша» — по плеч з самімі Чорным, Дубоўкам, Бядулем... У 1931-м — публікацыя аповесці «Нядоля Заблоцкіх», адметны прыёмам гэтак званага міталягічнага рэалізму і — адлічэнне з пэдтэхнікумом як «увышшанская лазутчыка і пачынаючага нацдэма». Праз два гады яго ўжо вялі на першы допыт...

У пяцігадовай высылцы ўва ўральскім Ірбіце Лукаш

боўкам, Бядулем... У 1931-м — публікацыя аповесці «Нядоля Заблоцкіх», адметны прыёмам гэтак званага міталягічнага рэалізму і — адлічэнне з пэдтэхнікумом як «увышшанская лазутчыка і пачынаючага нацдэма». Праз два гады яго ўжо вялі на першы допыт...

Скрыжаваньне менскіх вуліц Энгельса і Савецкай. Другая палова 1930-х

працягваў пісаць аповесці — «Зоры Вам Вядомага гораду», «Дзе косьці мелюць», «Утрапенъне», і ўзяўся за раман «Пустадомкі», на ведаючы, але, магчыма, здагадваючыся, што яны пабачаць съвет толькі праз паўстагодзьдзя.

У 1935-м яго зноў арыштавалі. Праз два гады куля бальшавіцкага катыспыніла жыцьцё дваццацівасімігадовага пісьменніка, падстрэленага на самым узлыёце.

**Лукаш Калюга
(ад нараджэння
Канстанцін Вашина)
27.9.1909, в. Скварцы,
цяпер Дзяржынскі раён —
5.10.1937*, Чалебінская
вobl., Расея.
Месца пахавання
невядомае**

* Дату і месца смерці Лукаша Калюгі ўдакладніў у сваім энцыклапедычным даведніку «Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асьветы, грамадзкі і культурныя дзеячы Беларусі. 1794—1991» Леанід Маракоў. Ува ўсіх ранейшых даведніках і энцыклапедыях яна падаецца памылкова.

Хто сярод беларусаў ня чуў імя паэта Сяргея Законьнікаў? Да сьледнікі ж гісторыі прыгожага пісьменства ведаюць, што ў нашай літаратуры быў яшчэ адзін паэт з дакладна такім самым імем і прозывішчам, які, праўда, узяў сабе псэўданім — Сяргей Ракіта.

Старэйшы сын у сялянскай сям'і з Дубровеншчыны, ён быў для роднае вёскі своеасаблівым вакном у вялікі сьвет: прывозіў з Гомелю, дзе працаваў у «Палескай праўдзе», а потым зь Менску, дзе вучыўся ў Інстытуце журналістыкі, беларускія кнігі й часопісы, а разам зь імі — навіны пра будаўніцтва новага, справядлівага жыцця. Малады паэт, як і большасць яго тагачасных калегаў, верыў у ідэю стварэння «новага мастацтва», супрацьпастаўляў «ганебнае ўчора» «щасльіваму сёньня».

Яшчэ больш съветтай выглядала прышласць:
Энтузіазм на зъмераць
Баромэтрам плякатаў,
праграм.
У будучнасць ў часная вера
Дадзена нам...

Між тым будучнасць была ўжо зусім блізка. У 1936-м Сяргея Ракіту арыштавалі. Адным з пунктаў абвінавачання стаўся яго выступ у абарону Янкі Купалы на пісьменніцкім сходзе. Другім — скептыч-

ныя выказваныні наконт калгасаў. Гэтыя «злачынствы» пацягнулі на дзесьць гадоў канцлягераў. Дарэчы, Ракіта

Сяргей Ракіта

Святочная дэманстрацыя каля Дому ўраду. 1935

быў адным зь нямногіх, хто, нягледзячы на катаваньні, не прызнаў свае віны й адмовіўся съведчыць супраць сябrou.

Паводле афіцыйнае вэрсіі, ён загінуў на лесапавале, але захавалася сямейная легенда, быццам Ракіта быў расстрэляны за тое, што ўзнікалі ў бунт палітзняволеных, якія прасілі адправіць іх на фронт.

Легенду гэтую расказаў мне родны пляменынк Сяргея Ракіты Сяргей Законьнікаў, які прызнае ща, што стаў паэтам не без уплыву гісторыяў пра дзядзьку.

**Сяргей Ракіта
(ад нараджэння
Законьнікаў)**
15.10.1909, в. Ліцьвіна,
цяпер Дубровенскі раён —
23.3.1942 (?),
станцыя Сухаязводнае,
Горкаўская вобл., Расея.
Месца пахавання
невядомае

Вы ўяўляеце, як прыемна вадроўніку зь Беларусі, што ўсяго на тыдзень прыехаў у ЗША, выпадкова сустрэць на ранішнім Мангэтане добрую знаёмую?

Асабліва калі яна — родная пляменыніца Івана й Антона Луцкевіча і бабуля съпевака Данчыка Яніна Каханоўская, якую, маленъкую, вазіў на сабе «конік» Максім Багдановіч.

Яе мама Эмілія хадзіла ў туую самую школу, што і царскія дочки.

Яніна вучылася ўжо ў савецкай школе, але беларуская незалежніцкая атмасфера ў сям'і зводзіла на нішто ўсе спробы ідэялягічных прышчэпак.

Апынуўшыся ўлетку 1950-га ў нью-ёрскім Гарлеме, Яніна ня ведала ні слова па-ангельску і мусіла зарабляць на жыцьцё цяжкай працай, але, паводле ейных словаў, тысячи кілямэтраў, што аддзялялі яе ад вікоў, арыштаў і начных расстрэлаў, былі больш чым дастатковая кампэнсацыяй.

Напэўна, я не сустракаў чалавека, які ўмеў бы мацней за спадарыню Яніну любіць жыцьцё й цаніць усе яго вялікія й маленъкія рэдасы.

Яна мела багатае рамантычнае мінулае.

Яна сябравала з Натальляй Арсеньневай.

Яна любіла падарожніцаў і ўжо на дзесятым дзясятку наведала праскую кавярню «Чартоўка», пра якую вычытала ў маёй кнізе.

Яе кватэрка ў Іст-Вілідж здавалася музэем, а бібліятэка складалася з сучэльніх рагытэтаў, зь якіх мне засталіся на памяць прыжыцьцёвае парыскае выданьне ўспамінаў Івана Буніна і «Граскі дзённік» Галіны Кузнецовой.

Яна добра малявала і рабіла ілюстрацыі да некалькіх беларускіх кніжак. Найлепей у яе атрымаліся вядзьмаркі — спакусліва-прыгожыя і, напэўна, добрыя — такія, да якіх належала сама.

Данчык, які без улюблёной бабулі, відаць, быў бы зусім ня тым, кім мы яго ведаем і любім, пісаў, што візитоўка ёя незалежнай і шчодрай душы заўсёды была ўсмешка.

Што яна ніколі ня мела даўгоў.

Што пагарджала алькаголем і тытунём, бо — хоць зусім не была пурытанкай — лічыла, што яны пазбаўляюць чалавека свабоды.

Што ў апошняі гады любіла глядзець містычны трэлер «Зялёная міля».

На сваё 90-годзьдзе яна вальсавала ў святочна-прычэмнай рэстараннай залі. Сотні прысутных сяброў і родных верылася, што ў ста гадоў яна гэтаксама закручыцца ў танцы — па-птушынаму лёгкая, элегантная, бездакорна апранутая.

Я чакаю кнігу, якую напіша пра сваю бабулю Данчык.

**Яніна Каханоўская
(ад нараджэння
Шабуня)**

26.11.1909, Менск —
16.7.2005, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Яму прысьвеченая адна з апошніх прыжыцьёвых публікацыяў Янкі Брыля — невялікі, афарбаваны лёгкім усъмешлівым сумам успамін пра трохі старэйшага земляка, які ў трыццатыя гады мінулага стагодзьдзя быў у мястечку Турэц гарманістам — найгaloунейшым для тутэйшых падшыванцаў музыкам у духавым аркестры пажарнай каманды.

Яго клікалі Пятро Конюх, і ён ня толькі зухавата выцінаў на гармоніку, але і ўражваў сваім голасам прыходжанаў мясцовай царквы, «а калі выходзіў з клірасу да аналою і ўрачыста чытаў магутным басам «Апостала», рэчытатыў быў такі,

што вісюлькі панікадзіла дрыжалі, гайдаліся й пазоньвалі...».

Праз колькі гадоў ягоным басам захапляліся ўжо жаўнеры й афіцэры польскай арміі генэрала Андэрса, у якой Пятро ваяваў з нацыстамі. У 1945-м ён атрымаў вайсковую стыпэндыю, каб дасканаліць свой талент у Рымскай Акадэміі масацтваў.

Неверагодная шырыня галасавога дыяпазону, яго тэмбравая афарбоўка і моц дазвалялі яму выконваць вядучыя партыі ў «Фаўсту» Ш. Гуно, «Барысу Гадунову» М. Мусарскага, «Дону Карласу» Дж. Вэрдзі. Нейкі час Пятро Конюх выступаў у Італіі й гастроляваў па Эўропе, а потым атабарыўся ў Амэрыцы. Безъ ягонага магутнага басу амаль трыццаць гадоў немагчыма было ўявіць знакамітага на эміграцыі Хору данскіх казакоў пад кірауніцтвам С. Жарава.

Пятро Конюх перамагаў на Міжнародным конкурсе вакалістаў у Рыме, выкладаў сьпевы ўва ўласных школах у Гамбургу і Нью-Ёрку, але ніколі не забываў Беларусі: съпяваў па-беларуску, ліставаўся з Рыгорам Шырмам і Янкам Брылём...

Аднойчы мянэ запрасілі на сьвята апошняга званка

ў Турэцкую беларускую школу. Неспадзявана для настаўнікаў туды сама без папярэджаńня заяўвіўся і загадчык мясцовага райана (дарэчы, адзіны хто на ўрачыстай лінейцы выступіў па-расейску). Гасьцей, паводле завядзёнкі, запрасілі потым на пачастку, падчас якой маладая выкладчыца гісторыі пачала распытваць мянэ, як палаchanіна, пра Святу Эўфрасінню ўзначаваны ёю манастырь.

Пачуўшы, што ў гады майго дзяяцінства ў Крыжаўзвіжанскім саборы зачыненага манастыра паселеная ў кельлях набрыдз (гэта пра яе была тады такая песенька — «Мой адрес — не дом и не улица, мой адрес — Советский Союз») трymала съвіней, настаўніцы завойкалі ў захіталі галовамі. «Затое ў людзей было мясо», — жуючи пханую палыцам каўбаску, зауважыў загадчык райана. Ня вельмі спадабаліся яму й мае распытваныні гаспадароў пра Пятра Конюха: маўляў, эмігрант, адпала ліст. Я востра пашкадаваў, што ня маю з сабою запісу, дзе бас Конюха съпявае «Магутны Божа», і весела падумаў: пачуўшы яго, гэтыя раённыя начальнікі мог бы затрымцець, як тыя згаданыя Брылём вісюлькі ў панікадзіле.

Пятро Конюх

8.3.1910, мяст. Турэц,
цяпер Карэліцкі раён —
14.7.1994,

Сэйнт-Кэтэрыйнз,
правінцыя Антарыё,
Канада.

Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі, ЗША

Яна — сярод тых нямногіх людзей, безь якіх я ня стаў бы самім сабою. Скажу на- ват болей: я — вядома, з разуменнем усёй пралеглай паміж намі бездані гадоў — быў закаханы ў яе.

Яшчэ й цяпер калі-небудзь у зімовую раніцу, на хісткай мяжы явы і сну, магу ўсыцешана падумаць: перад Калядамі паеду да Бабулі. Так мы называлі яе ў размовах і лістах з аглядкаю на «товарища майора». Зрэшты, мяркую, што нашыя куратары з «органаў» цудоўна ведалі: Бабуля — гэта Ларыса Геніюш.

Тады, у задушлівія 1970-я, кожная паездка з майго

Полацку ў яе Зэльву, дзе ня- зломная грамадзянка БНР жыла паслья лятераў у сва- ёй абторканай мікрофонамі хаце, была прыступка ўзы- ходжаньня — да сябе, да Беларусі, да Свабоды.

Гаворкі далёка за поўнач, у якіх адкрываўся яе па- кутніцкі змагарскі шлях...

Вершы, якія сыціскалі сэрца й будзілі розум:

Воля — ня тое, што рукі развязжуць,
зъменяць на большую клетку малую.
Воля — ня тое, што
вольны ты, скажуць.
Воля — то воля, якую адчулю...

Яе першы, выдадзены ў 1942-м, паэтычны зборнік «Ад родных ніў», паслья якога аўтарка трапіла на до- пыт у гестапа, бо не напісала ні радка пра «вялікага фюрэра».

Кніжка пабачыла сьвет у Празе, дзе Геніюшы — Ларыса й Янка, яе муж-мэдык — жылі ад другой пало- вы трыццатых гадоў. Яна брала ўдзел у працы беларус- кага Ўраду на эміграцыі, а ў 1943-м стала Генэральным сакратаром БНР, захаваўшы й пераправіўшы ў бяспеч- нае месца найкаштоўнейшую частку яе архіву.

Забароненая імёны: Ва- сіль Захарка, Кастусь Еза- вітаў, Наталья Арсеньева...

Крамольныя кнігі, якія мы прывозілі й таемна па- мнажалі на дапатопнай ка- піявальнай машыне... Старонкі ўспамінаў, якія вый- дуць у 1993-м пад назваю «Споведзь» і апякуць усе жывыя беларускія душы...

...У краіне незалежнай і дэмакратычнай разьвітаньне з адной з найталенаві- цейшых яе паэтак сталася б днімі народнага смутку. У Беларусі гэта падзея ў красавіку 1983-га прамінула амаль непрыкметна. На па- ру дзясяткаў інтэлігентаў і былых сулягернікаў Ларысы Антонаўны, што прыехалі ў Зэльву, прыпадала, відаць, разы ў два болей людзей у цывільнім на чорных «волгах» з нумарамі іншых іх абласцей рэспублікі. Але як бы ні называлася ў іх гэ- тая апэрацыя, выканань свой плян ейнымі кіраунікамі не ўдалося. Спрабы змусіць людзей везыці труну ў вялікі драўляны крыж на машыне былі марныя. Увесе няблізкі шлях да зэльвенскіх кладоў спадарыню Ларысу несылі на руках. Сыледам ішла ўсё Зэльва.

Над сувежай магілай я чытаў напісаны на съмерці паэткі верш Сержку Сокалава:

Паслья нягод, чужыны, ператрусак,
Паслья таго, пра што маўчаць гады,
Вы здолелі між іншых беларусак
Застацца Беларускай назаўжды.

Чаму ў нас дагэтуль няма кнігі ўспамінаў пра яе?!

Ларыса Геніюш

9.8.1910, хутар Жлобаўцы,
цяпер Ваўкавыскі раён —
7.4.1983, Зэльва

Думаючы пра трывучатыя гады мінулага стагодзьдзя, я почасту пытаюся ў сябе, як бы сам жыг і паводзіўся ў тым часе. Адказы неадназначныя, хоць арышт і зняволенне выглядаюць непазубежкімі. Якраз у такім чаканыні, відаць, і жылі тады нашыя папярэднікі — беларускія літаратары, з якіх праўз некалькі гадоў на волі засталіся адзінкі...

У 1929-м, быццам у адказ на распачатыя ў Менску арышты, Зымітраку Астапенку прысынілася лунаньне над Домам ураду бел-чырвона-белага съюза. Паэту заставалася яшчэ чатыры гады волі.

Ён быў неардынарнай асабою, якая прываблівала і сяброў, і, вядома, супрацоўнікаў «органаў»: вывучаў замежныя мовы; чытаў у арыгінале Гайнэ й Міцкевіча; чамусыці цікавіўся фізыкай, тлумачачы гэта працаю над фантастычным романам (які — «Вызваленне сіл» — сапраўды быў напісаны і стаўся адным з першых у нашай літаратуры навукова-фантастычных твораў). Ён лічыў сябе пра-летарскім пісьменнікам, але адначасна казаў калегам пра намер уцячы ў Захо-днюю Беларусь, каб «пісаць, што яму хочацца, а не выконваць сацыяльны заказ партыі». Апрача таго, у ОГПУ прыходзілі сыгналы, што Зымітрок з прыяцелямі слухае ў сваёй кватэры варожкія радыёгасаласы.

У 1933-м ён быў засуджаны на тры гады высылкі. Пісьменнік Ян Скрыган, які адбываў разам з Астапен-

Зымітрок Астапенка

кам пакараньне ў Сібліягу, пісаў пра ягоныя дзіўныя паводзіны, у прыватнасці, пра пытаныні, ці ная хоча ён, Скрыган, пабываець у Нямеччыне. Усё гэта мела пад сабою нейкія падставы, бо Астапенку вызвалілі датэрмінова, дазволіўшы працаваць у Маскве. Але замест Нямеччыны ў сярэдзіне трывучатых ён зноў апынуўся за кратамі. Толькі пасля шасці месяцаў бяскошчных допытаваў-«канвэераў» і катаванняў Зымітрок «згадаў», што ў сваёй контрапрэвалюцыйнай арганізацыі яны абмяркоўвалі жыцьцё ў вольнай капіталістычнай Беларусі, а ён прыдумаў штрафаваць там за карыстаньне расейскай мовай. Такія злачынствы заважылі на восем гадоў пазбаўлення волі.

У часе вайны паэта, нягледзячы на ягоныя ўцёкі зъялгеру (праўда, тайга і маразы змусілі туды вярнуцца) зноў вызываюць з дазволам жыць у Маскве.

У 1943-м Астапенка пісаў:

Паклянёмся любіць наш край!
Паклянёмся, што ў нашыя сэрцы
Не ўкрадзеца ні страх, ні адчай,
Ні спалох немінучае съмерці...

Праз год у складзе групы выведнікаў ён быў пекракінуты ў Славаччыну і, паводле афіцыйнае вэрсіі, там загінуў. Але былы аднакурснік і сябра Аркадзь Куляшоў съцвярджаў, што бачыў яго пасля вайны ў маскоўскім натоўпе... Калі так, то паэт меў шанец дажыць да таго часу, калі ягоны сон пра наш съюз над Домам ураду стаўся явлю, а магчыма, і датуль, калі гэта зноў пачало нам толькі съніцца.

Зымітрок Астапенка

27.11.1910, в. Сяргееўка,
цяпер Шумяцкі раён,
Смаленшчына —
кастрычнік 1944 (?),
Славаччына

Ці магчыма назваць нейкую іншую вучэльню, якая дала б Беларусі — дый съвету! — столькі выбітных асобаў, як Віленская беларуская гімназія? (Жахлівай недарэчнасцю выглядае тое, што мы дагэтуль ня маєм прысьвечанай ёй кнігі.)

Там, у старадауніх Базыльянскіх мурах, пачынаў свой шлях да навукі й вядомасці і Вітаўт Тумаш, які потым студыяваў мэдыцыну ў Віленскім універсітэце. «З прафэсіі ён быў лекарам і адначасна, з натуры, гуманістам», — напісала пра яго ў ўспамінах дзяячка нашай эміграцыі Раіса Жук-Грышкевіч, якая студэнткай пазнаёмілася з Тумашам на экспкурсіі ў Віленскім беларускім музэі імя Івана Ауцкевіча.

Вітаўт Тумаш

заходнебеларускія паэтычныя зборнікі Максіма Танка. «Танк мае здольнасці, а я — веды», — казаў Тумаш. Ён жа адредагаваў і першую, праскую, кнігу «Ад родных ніў» Ларысы Геніош.

Беларуская энцыклапедыя паведамляе, што некалькі месяцаў у 1941-м ён быў бурмістрам Менску. Раіса Жук-Грышкевіч згадвае, што ў чэрвені таго года доктара Тумаша, які тады быў у Берліне, арыштавалі й прывезлі ў Менск з катэгарычным, пад пагрозаю зняволеняня, загадам стварыць адміністрацію гораду і не дапусыць там эпідэміяў.

Праз чатыры месяцы ён здолеў адмовіцца ад пасады і зъехаць.

На эміграцыі Тумаш стаў адным з стваральнікаў і кіраўнікоў Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва ў Нью-Ёрку, рэдагаваў ягонае выданыне «Запісы» й газету «Беларус».

Усясьветную славу сярод беларусазнаўцаў прынеслы Вітаўту Тумашу даследаваныні жыцьця й дзейнасці

Францішка Скарэны. Аднак у БССР ягоныя бліскучыя, часам сэнсацыйныя працы (яны друкаваліся пад псеўданімам Сымон Брага) дзесяцігоддзямі вывучаляі пераважна «скарыназнаўцы» з КГБ.

Нават уляўраныя служкі Кліё толькі рыхыкоўнымі неафіцыйнымі шляхамі маглі атрымаць такія найцікавейшыя Тумашавы публікацыі, як «Скарэна ў Падуі» або «Кнігі Скарэны на заходзе Эўропы ў пару ягоную і сяныня».

Вянцом саракагадовай працы стаўся выдадзены ў ЗША найгрунтоўнейшы даведнік «Пяць стагоддзяў Скарэніяны. XVI—XX», што налічвае больш за 2500 пазыцыяў.

Прэзэнтацыя кнігі адбывалася ў Нью-Ёрку, калі аўтар ужо змог атрымаць віншаваныні зь Беларусі. Пэўны час у паветры наслідалася так і нязъдзейсненая ідэя наданыня Тумашу гонасці доктара honoris causa Полацкага ўніверситету.

Вітаўт Тумаш

20.12.1910, в. Сыпягла,
цяпер Вялейскі раён —
30.4.1998*, Нью-Ёрк,
ЗША.

Пахаваны на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

* У ва ўспамінах Раісы Жук-Грышкевіч падаецца іншая дата смерці Вітаўта Тумаша — 27.4.1998.

Сёння ягоная родная вёска вядомая ў Беларусі ды й за яе межамі сваім Музэем матэрыяльнай культуры. Калі-небудзь там ававязкова зьявіцца і экспазыцыя, прысьвечаная Ўладзімеру Дудзіцкаму.

У 1927-м Дудзіцкі, велізарны ўплыў на якога мела маці — вядомая на ўсё навакольле съпявачка, паступіў у Менскі пэдагагічны тэхнікум, дзе вучыліся ледзьве ня ўсе тагачасныя маладыя паэты й празаікі. З гэтае прычыны тэхнікум меў неафіцыйны назоў — Беларускі ліцэй. Там сапраўды панаваў дух нацыянальнага Адраджэння.

Уладзімер Дудзіцкі

Эмігранткія дарогі паэта прайшли праз Нямеччыну, Аўстрыю, Гішпанію, Паўночную й Паўднёвую Амерыку.

Ён узначальваў управу Аб'яднаньня беларусаў Вэнэсуэлі, працаўваў на Беларускай службе Радыё Свабода.

У 1956-м, у перадачы, прысьвечанай вугорскому ан-

Там часта выступалі Янка Купала і Якуб Колас, перад якімі Ўладзімер чытаў свае першыя вершы.

У адну з лютайскіх начэй 1933-га Дудзіцкага арыштавалі як «нацдэма». Ён атрымаў тры гады канцлягеры.

Тады сама быў зынішчаны ягоны першы паэтычны зборнік «Песьні і думы».

У гады вайны Ўладзімер Дудзіцкі шмат сілаў і часу аddaў асьветніцкай працы ў аддзеле культуры Менскай гарадзкой управы і ў Беларускім культурным згуртаванні.

тыкамуністычнаму паўстанню, ягоны голас, прабываючыся праз савецкія глушылкі, казаў:

«Праўда — непераможная і неуміруча! Яна выходзіць сёння з-пад жалобных съязгоў разьбітай Вугоршчыны і напаўняе вялікім гневам сэрцы і вольных і паняволеных камунізмам народаў і абяцае съвету свабоду».

Аrukavaўся Дудзіцкі нячаста, але ўсё, што выходзіла з-пад ягонага пяра — пээзія, проза, успаміны — пазначанае пячаткаю таленту. Яго сэрца было з тых, што найбольш востра і трагічна перажываюць расстаньне з Радзімай.

На першы раз і не апошні, мусіць,
баліць душа, і рады не дасi.
Съніёсся мне вы, рабкі Беларусi,
i ты, журботная азёраў сінь...

Урэшце душа ня вытрымала. На пачатку сямідзясятых гадоў мінулага стагодзьдзя Дудзіцкі вырашыў вярнуцца ў Беларусь. І — бясьсьледна згинуў. Найверагодней таямніца ягонага зынкнення будзе раскрытая будучымі дасьледнікамі архіваў КГБ. У друку з'яўляліся звесткі, што чалавека з прозвішчам Дудзіцкі сустракалі ў мардоўскіх лягерах.

У сярэдзіне дзесяцігоддзя Беларускі Інстытут Навукі і Мастваўства ў Нью-Ёрку выдаў важкі том твораў Дудзіцкага «Напярэймы жаданьням». У прадмове літаратуразнаўца Лярон Юрэвіч піша: «Да беларускага чытача вярнуўся выдатны пісьменнік».

**Уладзімер Дудзіцкі
(ад нараджэння
Гуцька)**

8.1.1911, в. Дудзічы,
цяпер Пухавіцкі раён — ?

Той, каму давялося хоць колькі дзён пражыць пад гасыцінным дахам Беларускай каталіцкай місії ў Лёндане, пагодзіцца, што прысутнасць колішняга яе рэктара архімандрыта Лява Гарошкі адчуваецца там на кожным кроку.

І ў беларускай грэка-каталіцкай царкве Святых Пятра й Паўла на Holden Road. I ў залях Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (яе асноваю, дарэчы, сталі кніжныя й рукапісныя зборы айца Лява). I на лугавіне пры тамтэйшым Доме марыянаў, дзе архімандрыт любіў, успамінаючы юнацтва, памахаць касой.

Ён вучыўся ў Наваградской беларускай гімназіі й Львоўскай духоўнай акадэміі, студыяваў тэалёгію ў Інсбруку, выдаваў беларускі малітоўнік у Рыме, кіраваў лёнданскай Беларускай школай імя Святога Кірылы Тураўскага і Беларускай сектыяй Радыё Ватыкан.

Толькі чалавек зласліві ці абыякавы назаве ягоны шлях пакручастым. Гэта было плаваньне карабля, які ведае, у якую гавань кіруецца, а таму спадарожныя вятыры начуюць у ягоных ветразях.

Асноўнай тэмаю сваіх навуковых дасьледаваньняў Гарошка рабіў ролю царквы — найперш грэка-каталіцкай — у кансалідацыі і нацыянальным адраджэнні беларусаў, якіх съвецкія і духоўныя ўлады

Леў Гарошка

расці і Польшчы разглядалі як галоўны аспект іх асымілятарскай палітыкі.

Бліскучая адукацыя і вадданыне дзесьціцю мовамі ўводзілі айца Лява ў асяродзьдзе ўсходзяйскай духоўнай эліты, дзе ён ніколі не пакутаваў ні на якія застэрэлія беларускія комплексы.

Найлепшым съведчаннем гэтаму ёсьць выдаваны ў Парыжы, а затым у Лёндане часопіс «Божым Шляхам», шматгадовым рэдактарам якога быў Гарошка.

Яго зямная съцежка абарвалася падчас апэрацыі ў парыскім шпіталі. «Жыў, як леў, а памёр, як ягнё», — пісаў у разыўітальнym слове наш грэка-каталіцкі біскуп Часлаў Сіповіч.

Дасыціпны востры розум Лява Гарошкі дужыць сваё жыццё ў ягоных кнігах: «Святая Эўфрасіння-Прадслава Полацкая, патронка Беларусі» (Парыж, 1950; Менск, 1996), «Навука і рэлігія» (Рым, 1977), «Пад знакам «рускае» і «польскае» веры» (1990).

Значная частка жыцця айца Лява Гарошкі прайшла ў Парыжы

Леў Гарошка

11.3.1911, в. Трашчыцы,
цяпер Карэліцкі раён –
8.7.1977*, Парыж,
Францыя.

Пахаваны на лёнданскіх
могілках Святога
Панкрапца

* У Энцыклапедыі гісторыі Беларусі падаецца памылковая дата смерці Лява Гарошкі.

Ягоны ўпэўнены дэбют у дваццаць гадоў абяцаў надзвычай цікавы працяг. Аднак неўзабаве Пётра атрымаў першыя ўражаныні з тых, што пазыней стануць асноваю аўтабіографічнага апавядання «Каляды на чужыне».

Каляды 1939-га малады літаратар сустракаў у Віленскай турме НКВД, Каляды 1940-га — у лягернай бальніцы пад Варкутой, а Каляды 1942-га — у ірацкай пустэльні... На той час Пётра Сыч служыў у польскай арміі генэрала Андэрса, у складзе якой браў удзел у баях з гітлераўцамі на Апэнінах, у тым ліку і ў вядомай бітве пад Монтэ-Касына, дзе палеглі сотні беларусаў.

Пасля вайны Пётра працаваў на Радыё Свабода. У адным з сваіх нарысаў ён з пранізлівай шчырасцю казаў слухачам на далёкай

радзіме: «Мы, як нашыя птушкі ў выраі: гнёздаў ня ўём — павароту чакаем. Ярдань ці Ніл, Тыбар ці Тэмза, Ама-

Беларускія магілы на вайсковым некропалі Монтэ-Касына

зонка ці Гудzon шумяць нам разъліўным Нёманам, сьветлай Дзьвіной...»

Аповесьць «Съмерць і салаўі». Успаміны афіцэра беларуса з-пад Монтэ-Касына», што з працягам друкавалася ў мюнхэнскай эміграцыйнай газэце «Бацькаўшчына», сталася самым значным ягоным творам. Над апошнімі старонкамі Пётру напаткаў заўчасны і, на маю думку, загадковы скон — ён хварэў і раптоўна памёр ад зробленага мэдсястрой уколу.

Гэтыя таямнічыя съмерці або зынкненыні нашых эмігрантаў выцягваюцца ў вусыцішны ланцужок: паэт Хведар Ільяшэвіч (аўтамабільная катастрофа), супрацоўнік Радыё Свабода Леанід Карась (відавочнае забойства), літаратары Ўладзімер Дудзіцкі, таксама сводавец, і Мікола Цэлеш (бясьсьледныя зынкненыні)...

Некалькі заключных абзацаў аповесьці «Съмерць і салаўі» дапісаў сябар і аднапалчанін аўтара Вінцэнт Жук-Грышкевіч, у 1970—1982 — старшыня Рады БНР.

Ужо ў нашыя дні аповесьць была перавыдадзеная Згуртаванынем беларусаў съвету «Бацькаўшчына».

«Маё першае ўражаныні з-пад Монтэ-Касына, — піша Пётра Сыч, — было ліртынае: разбушаваная італьянская вясна, пунсовыя макі й звар'яцелыя салаўі...»

Пётра Сыч
18.1.1912, в. Батурына,
цяпер Вялейскі раён —
20.6.1964, Мюнхэн,
Нямеччына

Ці ведаеце вы, што абрэвіятура БССР мае прынамсі яшчэ адну расшыфроўку — Будайце Самі Сваё Рабства? Гэтак прачыталі яе некалькі беларускіх інтэлігентаў, што чакалі выграшэння свайго лёсу ў камэрэ менскай турмы НКВД. Сярод іх быў і дваццацігадовы выпускнік пэдагагічнага тэхнікуму Аўген Калубовіч.

У вольны ад допытаў час вязні працягвалі крамольныя практиканты, складаючы «канстытуцыю» рэспублікі.

«Ганаровае права меўць грамадзянства БССР належыць дзявлюм катэгорыям жыхароў: тым, хто ўжо арыштаваны, і тым, хто будзе арыштаваны. Дзяржава ўрачыста гарантует: права на працу — у вынайдзеных Леніным і Стаўліным канцлагерах; права на адпачынак — у спэцияльна абсталяваных дамох адпачынку, якія капіталаістычная пропаганда называе турмамі; права на съмерць — ад кулі ў патыліцу...»

Аўген Калубовіч

ліхім канцлагерах; права на адпачынак — у спэцияльна абсталяваных дамох адпачынку, якія капіталаістычная пропаганда называе турмамі; права на съмерць — ад кулі ў патыліцу...»

Ішоў не 1937-мы, а «ўсяго» 1930-ты. Таму Аўген атрымаў толькі тры гады Сібіры, а вярнуўшыся ў Менск, паспешу скончыц пэдынстытут і нават працягнуў у наркамаце асьветы сваю пачатую ў ГУЛАГу працоўную біяграфію.

У гады нямецкай акупацыі ён быў старшынём Беларускага культурнага згуртаванья, выступаў з асноўным рэфэратам на Другім Усебеларускім кангрэсе, які пацвердзіў вернасць ідэалам 25 сакавіка 1918 году.

На эміграцыі ён выкладаў у гімназіі імя Янкі Купалы ў Нямеччыне, уваходзіў у склад Рады БНР, стварыў Беларускую нацыянал-дэмакратычную партыю.

Калубовіч — знаны дасьледнік беларускай мінуўшчыны, мовы й літаратуры. Ён стаў пачынальнікам вывучэння гісторыі нашай эміграцыі, вылучыўшы восем яе

З сябрамі-пісьменнікамі. Злева направа: Аўген Калубовіч, Рыгор Некай, Алесь Бачыла, Пімен Панчанка. Канец 1930-х

хваляў. Яго пяту належаць апубліканыя на эміграцыі книгі «Мова ў гісторыі беларускага пісьменства» ў двух татах, «Айцы БССР і іхны лёс», «На крыжковай дарозе». Апошняя разам з зборнікам твораў Калубовіча «Крокі гісторыі» была выдадзеная на пачатку дзесяцігоддзя і ў Менску.

Выданыні спадара Аўгена я з радасцю пабачыў у публічнай бібліятэцы Кліўленду. Жыхаром гэтага амэрыканскага гораду, дзе існуе шматлікая і ўпэўновавшая каплінія эмігрантаў зь Беларусі, ён доўгі час быў — і назаўсёды застаўся на мясцовым беларускім інэропалі.

**Аўген Калубовіч
(на эміграцыі
Каханоўскі)
5.3.1912*, в. Ціхінічы,
цяпер Рагачоўскі раён —
25.5.1987, Кліўленд,
штат Агэ, ЗША.
Пахаваны на беларускай
частцы кліўлендскіх
могілак Рывэрсайд**

* Жонка Аўгена Калубовіча пісьменніца Аляксандра Саковіч сцьвярджала, што насамрэч ён нарадзіўся ў 1910 годзе. Такая ж дата на надмагільным помніку.

На самym досьвітку літаратурнага шляху я надрукаваў у газэце «Літаратура і мас-таўтва» апавяданье «Двойка». Ягоны герой, шасыці-клясьнік зь вясёлай мянушкай Шкілет, выславіўся тым, што ў творы на зададзеную тэму — «Самы памятны дзень лета» — насуперак парадам настаўніцы напісаў пра экспкурсію ў Маскву або пра касыцёр у піянэрскім лягеры распавёў аб tym, як, выпрабоўваючы съмеласць, шукаў унаучы на вясковых могілках магілу свайго дзеда.

У выніку ў апавяданьні Шкілет атрымаў «дваяк», а аўтар, гэта значыць я, у рэальнym жыцці быў усыце-шаны перасланым з рэдакцыі дзясяткам лістоў абураных настаўнікаў, што баранілі гонар мундзіру. Самы рэзкі i, я сказаў бы, самы таленавіты з водгукаў нале-жаў пяру выкладчыка бела-

Пятро Бітэль

рускай мовы і літаратуры Вішнеўскай школы з Валожыншчыны. «За такі твор я сам, не вагаючыся, паставіў бы Ўладзімеру Арлову «двойку», — выносіў прысуд не-вядомы мне Пятро Бітэль.

Так — спачатку завочна — я і пазнаёміўся зь ім, чалавекам, у лёсе якога адбіліся многія трагічныя беларускія падзеі XX стагодзьдзя.

Пятро атрымаў добрае нацыянальнае ўзгадаваньне ў вядомай Барунскай настаўніцкай сэмінары.

У 1939-м афіцэр польскага войска Бітэль трапіў у савецкі палон, але трагедыя Катыні абмінула яго...

Аднак гэбісты ўсё адно прыйшлі па беларускага патрыёта, які ў паваенны час, ня маючы магчымасці пра-цаваць настаўнікам, быў праваслаўным съяцтаром.

Да вызвалення ў сярэдзіне пяцідзесятых ён пасьпеў адседзець пяць з дзесяці адмераных савецкім судом канцлягерных гадоў. Кемерава — Омск — Джэз-казган. Лесапавал — будоўлі сацыялізму — медныя ка-пальні. Але дзе б ні цягнуў тэрмін Бітэль, паўсюль яго

акружала глыбокая павага ў любоў палітзняволеных-беларусаў. Сябры, часам разылічаючыся сваёй пай-каю, здабывалі яму магчы-масць не ісьці на працу, а, седзячы ў прыцемным кут-ку бараку, перакладаючы на беларускую мову Адама Міцкевіча. На абортачнай паперы Бітэль перастварыў «Пана Тадэвуша», «Конрада Валенрода» і «Гражыну». (Бітэлеў пераклад «Пана Тадэвуша» быў выдадзены Беларускім фондам культуры да 200-годзьдзя Адама Міцкевіча.)

У Саюз пісьменнікаў нас прымалі адначасова. Бітэль падараваў мне сваю кнігу паэмаў, што ўразілі гістарызмам мысьленія і напруженай пульсоўнай энэргетыкай. Я падпісаў яму сваю першую кніжку апавяданняў і колькі дзён лавіў сябе на tym, што чакаю ліста, дзе спадар Пятро зноў паставіць мне «двойку». Але tym разам пранесла. Наступныя кнігі таксама атрымлівалі ад яго адзнакі, вышэйшыя за два балы.

Трапіўшы ў Вішнева, на-ведайце апошні прыстанак Пятра Бітэля, нязломнага беларуса, які нават у лягер-ным пекле натхнёна слу-жыў сваёй музе.

Пятро Бітэль з жонкаю Нінай і дочкамі Алай і Ліяй

Пятро Бітэль
19.6.1912, мяст. Радунь,
цяпер Воранаўскі раён —
18.10.1991, Маладечна.
Пахаваны ў мяст. Вішнева,
Валожынскі раён

Вельмі шкадую, што не пасыпеў пазнацца зь ім, хоць мы ня раз бывалі на адных імпрэзах і мелі, нягледзячы на саракагадовую розыніцу ў веку, агульных сяброў. Знаёмства ў нейкім сэнсе здолела замяніць ягонаյ мудрая разважкаўая кніга «Рысы майго пакаленьня», што выйшла, калі спадара Вячаслава ўжо не было з намі.

У сярэдзіне 1930-х ён служыў у войску і вучыўся ў Маскоўскай артылерыйскай школе імя Красіна. Яго арыштавалі паводле даносу сябра юнацтва Язэпа Семяжонава (Семяжона), аб чым Шыдлоўскі даведаўся пры знаёмстве з сваёй справаю падчас рэабілітацыі.

На судзе Вячаслаў і двое ягоных сяброў выслухалі абвінавачаныне ў тым, што ўваходзілі ў «нацдэмамускую» групу, якая зьбірала і

вывучала крамольную літаратуру, у тым ліку творы Максіма Багдановіча, двухтомнік якога ОГПУ канфіскаўала пры арышце. Трыбунал Беларускай вайсковай акругі пазбавіў Шыдлоўскага волі на чатыры гады, што для 1937-га выглядала прысудам нечакана мяккім. Аднак месца зняволеня — Калыма, лягер «Камандзіроўка Чэлюскін», што месціўся побач зь вядомай тады ўсёй краіне турмой Сэрпантынкай, — было сапраўднай апраметнай. Адзін з самых страшных разъездоў ува ўспамінах Шыдлоўскага — «Сель з трупаў»:

«Дажды спыніліся раптоўна... У замытых забоях вачам адкрылася жудасная карціна. На паверхні зямлі ляжала мнóstva голых трупаў... Дзе-нідзе тырчэла рука, нога зь біркай або галава зь дзіркай ад кулі. Здавалася, што нанейкі момант, нібы ў стоп-кадры, спынілася д'ябалская кругаверць калымскай гісторыі. Хто былі гэтые людзі?.. А недзе ў дойгім безнадзейным чаканьні жылі іх удовы, асірацелыя дзеци, бацькі. Тым зь іх, хто вельмі настойліва дамагаўся зьвестак пра

лёс зняволеных, афіцыйна адказвалі: «Осужден без права переписки»...

Шыдлоўскі здолеў выжыць. Ён стаў вядомым геолягам, меў сяброўскія стасункі з знакамітымі калегамі-вучонымі Гаўрылам і Радзімам Гарэцкімі, зь пісьменнікамі Сяргеем Грахоўскім і Барысам Сачанкам, з прафэсарам Адамам Мальдзісам і Лявонам Луцкевічам... Ліставаўся з Зоськай Верас і расейскім паэтам Анатолем Жыгуліным, аўтарам вядомай аўтабіяграфічнай аповесьці «Чорныя камяні», дзе адлюстраваныя спробы моладзі супрацьстаяць сталінізму.

Спадар Вячаслаў амаль фанатычна любіў кнігу, шануючы і песыячы яе, як немаўлятка. Эксльбрэсы для яго бібліятэкі рабілі самыя славутыя беларускія графікі. А захапленнем Шыдлоўскага была шытарская (пераплётная) справа. У 1979-м ён зрабіў аправы для ўсяго першага нелегальнага накладу дасьледавання Міколы Ермаловіча «Па сълядах аднаго міту».

Ён верыў у незалежную Беларусь, і сваю кнігу — спробу гістарычнага дасьледавання прычынаў і наступстваў таталітарнага рэжыму, адрасаваў найперш моладзі — «як папярэджаньне і засыцярогу ад паўтарэння ідэялягічна-палітычнага апакаліпсісу».

Вячаслаў Шыдлоўскі
12.1.1913, в. Карзуны,
цяпер Чэрвенскі раён —
23.8.1997, Менск.
Пахаваны ў в. Карзуны

Бываючы ў нейкім горадзе, блукаючы па ягоных вуліцах, седзячы ў кавярні з кубкам капучына ці келіхам чаго мацнейшага, я маю завядзёнку згадваць звязаныя з гэтымі мясцінамі імёны. У Віцебску сярод імёнаў больш гучных і знакамітых заўсёды выплывае і гэтае — Тодар Лебядা.

У дзяцінстве суседзі ведалі яго як вечна галоднага сына правадніцу Насты, што вельмі рана пахавала мужа. Выбіцца з галечы было галоўнай мараю хлопчыка. У Менскім пэдагагічным інстытуце зявілася іншая — стаць пісьменнікам. Тодаравы вершы й нарысы пачалі зьяўляцца спачатку ў «Піонеры Беларусі», потым у «ЛіМе». Але, каб сапраўды ўвайсці ў літаратуру, яму было наканавана праісць дойгі крыжовы шлях.

Тодар Лебядা

Разам з адзінаццацю іншымі студэнтамі — цэлая інстытуцкая група! — Тодара ў 1936-м арыштавалі за «буржуазны нацыяналізм». Вярхоўны суд БССР адмераў яму «ўсяго» пяць гадоў Сібіры. Хочацца верыць, што жонкі ўсіх зняволеных (калі ім, жонкам, самім пашчасціла застасця на волі) дамагаліся тады перагляду справаў сваіх сужэнцаў. Тодаравай гэта ўдалося. Паэта прывезлы ў Беларусь, дзе яго й засыпела вайна.

Вярнуўшыся ў родны Віцебск, ён рэдагаваў газэту «Беларускае слова». Тады сама Лебяда напісаў п'есу «Загубленая жыццё», якую некаторыя літаратуразнаўцы называюць першым антыбалшавіцкім творам беларускай драматургіі. (У 1943-м п'еса была пастаўленая Вячаславам Селяхам-Качанскім у Менскім гарадзкім тэатры, а ў пяцідзесятых гады выйшла асобным выданнем у Канадзе.)

У той час віленская газэта «Biełaruski hōłas», якую рэдагаваў іншы драматург і таксама вязень савецкіх канцлагераў Францішак Аляхновіч, надрукавала

сібірскія ўспаміны Лебяды-Шырокава. Асабліва кранаюць у іх згадкі аб прымусовых перасяленцах з «вызваленай» Заходняй Беларусі, якіх незылічоныя эшалёны развозілі ў вагонах для сказіны па ўсёй Сібіры, кідаючы на выграк лёсу проста ў тайзе — нярэдка з адной толькі пілоні і сякерай на некалькі сем'яў:

«Часта паміраючая з голаду сям'я прыходзіла да нашага, асочанага плотам табарнага пункту й клалася на зямлю. «Вазъміце нас да зняволеных, — прасілі яны ў варты, — там бадай паўтара літра вады з мукою даюць у дзень, а мы ў тога ня бачым. Дзеці паміраюць, на літасць Бога вазъміце». Варта кольбамі стрэльбаў разганяла их».

У 1944-м у Менску зявіўся першы (і адзіны) пазытычны зборнік Тодара Лебяды «Песьні выгнаныя», куды ўвайшлі ягоныя лягерныя вершы. Гэты факт біяграфіі быў улічаны на судзе ў 1947-м, калі ваенны трывал нал даў пісьменніку 25 гадоў лягераў.

*Мне лёсам вызначаны
Гэтакі прымус.
Аб ічасціці сёньня
Можна съніць і марыць.
За тое,
Што я толькі — беларус,
Мне гэтакая кара!..*

Тодар Лебядা
(ад нараджэння Пётар
Шырокаў)

6.1.1914, Віцебск —
пач. 1970-га.
Пахаваны ў пас. Воршава,
Пуцяцінскі раён, Рэзанская
вобл., Расея

Добра шапку закінцуць пад лаву —
хай пад лаваю лета жыве.
Людзі скажуць: шаўковыя травы
парасълі на маёй галаве.

Добра любую мець на прыкмеце
і любіць, колькі сілы стае.
Можа, будзе свавольнік-бецер
мне насіць пацалункі яе.

Каб пісаць такія сонечна-бесклапотныя вершы ў 1942-м, іх аўтар мусіў мець магутны зарад аптымізму і жыцьцёвай трывушчасці. Як ні парадаксальна, гэты зарад Лявон Случанін атрымаў у лягерах на Беламорканале, куды трапіў у 1937-м.

Напярэдадні вайны яму пашчасціла вырвацца з

жорнаў ГУЛАГу і нават два гады папрацаваць настаўнікам. Беларускае школынцтва давала Лявону магчымасць заробіць на хлеб і ў гады нямецкай акупацыі. Разам з землякамі-паэтамі Янкам Золакам і Ўладзімерам Клішэвічам ён выдаў тады зборнік «Песьніры Случчыны».

У той самы час была створаная гістарычна пазытывная паэма «Рагнеда», якой пашчасціла выходзіць кнігамі троны разы: у 1944-м — у Вільні, у 1958-м — у Сыднэі і ў 1994-м — у Салігорску.

Апошняе выданьне было прымеркаванае да 80-годзьдзя аўтара, перад якім мы з спадаром Лявонам абмяняліся сваімі кніжкамі, і я пачуў аповед аб tym, як эміграцыйны часопіс «Шыпшина» з глубокім жалем паведаміў пра «заўчастную съмерць выдатнага беларускага паэта Случаніна», які па вайне безразважна вярнуўся з Нямеччыны ў Беларусь і быў засуджаны бальшавікамі на пятнаццаць гадоў зняволенія і пяць гадоў пазбаўлення праваў як беларускі нацыяналіст і

Лявон Случанін з настаўніцай беларускай мовы і літаратуры Марыяй Мацюкевіч і салігорскай моладзьдзю. 1990-я

аўтар антысталінскіх вершаў. Усё, апрача «заўчастной съмерці», было праўдай, і на родную Случчыну Лявон Раманавіч здолеў пераехаць з Комі АССР толькі ў 1973-м.

«Рагнеда нас лучыць, Валодзя», — амаль вершам скажаў ён, а я дакляраваў аздобіць фрагментамі ягонай паэмі разъдзел пра непакорлівую Рагвалодаву дачку ў адным з будучых перавыданняў сваіх «Таямніцаў палацкай гісторыі». Сталася так, што абязаньне ўдалося выканаць толькі цяпер: у пятym выданьні «Таямніцаў» на некалькіх старонках майм суаўтарам будзе Лявон Случанін.

**Лявон Случанін
(ад нараджэння
Шпакоўскі)**
15.10.1914, в. Лучнікі,
цяпер Слуцкі раён —
25.10.1995, Салігорск

Карыстаючыся намаляванай лёнданскім сябрам схемай, я знойшоў на могілках Святога Панкраца ў брытанскай сталіцы невялікі беларускі нэкропаль. Побач з агульным помнікам айцам Ляву Гарошку і Язэпу Германовічу, вядомаму як пазг Віндуку Адважкны, там спачывае прах уладыкі Часлава Сіповіча, першага беларускага грэка-каталіцкага біскупа XX стагодзьдзя. На надмагільлі надпіс лацінкаю: «*Kav usie byli adno*».

Пакліканыне да царкоўнага жыцьця Чэсь адчуў зв дзяяцінства, што і прывяло яго ў гімназію пры Друйскім

кляштары беларускіх айцоў марыянаў. Як самыя багаславёныя гады прыгадваў Сіповіч час, калі слухаў у Віленскай *alma mater* курсы філязофіі й тэалёгіі ды жыў у дому марыянаў, якім кіраваў айцец Язэп Германовіч. Атрымаўшы матчымасць працягваць навучанье ў Рыме, Часлаў прыняў бізантыйскі абрад. Папскі Грыгарыянскі ўніверсытэт ён скончыў ужо съятаром.

Урачыстасць з нагоды адкрыцця Бібліятэкі імя Францішка Скарыны ў Лёндане. Травень 1971

Пасьля вайны айцец Часлаў Сіповіч стаў заснавальнікам і першым рэктарам Беларускай каталіцкай місіі ў Лёндане, дзе браў чынны ўдзел у дзейнасці Згуртаванья беларусаў Вялікай Брытаніі і Ангельска-беларускага таварыства, шмат гадоў супрацоўнічаў з часопісам «Божым Шляхам». Як апостальскі візытатар беларусаў-каталікоў аводвух абрадаў у эміграцыі ён зьдзейсніў два падарожжы вакол съвету, прывозячы адусюль архівы і бібліяграфічныя рэдкасці для фондаў будучай Лёнданскай бібліятэкі імя Скарыны, сваёй даўній запаветнай мары.

Адкрытыцьцё Скарынаўкі ў 1971-м падаравала яму адзін з самых съветлых момантаў жыцьця. Ёсьць нешта сымбалічнае ў тым, што якраз у дзень адзначэння дзясяцігодзьдзя бібліятэкі, якая зрабілася найбагацейшым беларускім кнігазборам па-за межамі Беларусі, уладыка адышоў у лепшы съвет. Сіповіч толькі-толькі паспееў адслужыць съяточную літургію ў лёнданскай Беларускай царкве Святых апосталаў Пятра і Паўла.

На пачатку гэтага стагодзьдзя выйшла кніга вядомага рэлігійнага дзеяча нашай эміграцыі, гісторыка Беларускай царквы айца Аляксандра Надсана «Біскуп Чэслаў Сіповіч. Съятар і беларус», якая адразу трапіла ў разрад рарытэтаў.

Часлаў Сіповіч

8.12.1914, в. Дзедзіна,
цяпер Мёрскі раён –
4.10.1981, Лёндан,
Вялікабрытанія.

Пахаваны на лёнданскіх
могілках Святога Панкраца

«Кожны народ павінен маліцца ў сваёй мове». Вернасьць гэтаму крэда беларускі святыар Уладзіслаў Чарняўскі пранёс праз усё жыцьцё.

Ягоны зямны шлях пачаўся ў ваколіцах старажытных Гальшанаў. Гімназія пры Друйскім кляштары айцоў марыянаў, што знаходзілася пад упрыгам беларускіх ксяндзоў, дала душы моцны нацыянальны гард. Сваю першую імшчу малады святыар Уладзіслаў, як і некалі ягоны брат па духу Адам Станкевіч, адправіў па-беларуску ў касцёле гісторычнага Крэва.

Ад сярэдзіны пяцідзесятых амаль паўстагодзьдзя айцец Уладзіслаў служыў у касцёле Святой Марыі ў мястэчку Вішнева пад Валожынам.

Гэтае старажытнае мястэчка цікавае ня толькі касцёлам-помнікам ранняга барока. Зь Вішневам было звязанае жыцьцё асьветніка часоў Рэфармацыі Сымона Буднага, у гэтих мясцінах жылі і былі пахаваныя паэты Канстанцыя Буйла і Пятро Бітэль.

Аднак у сямідзесятых — восьмідзесятых гады ў Вішнева прыняжджалі найперш да айца Ўладзіслава, на той час адзінага ў Беларусі каталіцкага святыара, які служыў па-беларуску. У яго быўвалі Ўладзімер Каараткевіч, Зянон Пазыняк, гісторык і літаратуразнаўца Анатоль Сідарэвіч...

Да яго ехала па духоўную падтрымку адраджэнская моладзь. Я ведаю дзесяткі людзей, якія прынялі ў айца Ўладзіслава хрост. Сярод іх — вядомы праваабаронца Алесь Бяляцкі.

У 1960-х рымскі папа Павал VI пратранаваў ксяндзу Чарняўскуму заняць пасаду адміністратара для ўсіх каталікоў Беларусі. Савецкая ўлада не далі на гэта дазволу, як пазней адхілілі і просьбу Ватыкану аб прызнанчэнні айца Ўладзіслава біскупам.

Айцец Уладзіслаў Чарняўскі (справа) на аўдыенцыі ў папы рымскага Паўла VI. Зльва — біскуп Часлаў Сіповіч. 1968

Улады некалькі разоў не дазвалялі яму паехаць у Рым, але быў ня ў стане пахіснуць велізарны маральны аўтаратэт святыара.

Ён адышоў у Вечнасць, ня толькі пасыпешы ўбачыць зদзяйсненне сваёй мари пра беларускую мову ў каталіцкіх святынях, але і дачакаўшыся выданнія свайго перакладу Новага Запавету.

Уладзіслаў Чарняўскі

14.1.1916,
засыценак Амбружын,
цяпер Ашмянскі раён –
22.12.2001, Менск.
Пахаваны ў мяст. Вішнева,
Валожынскі раён

Ён нарадзіўся ў Адэсе, што, відаць, таксама прычынілася да ягонага нязводнага — то вытанчанага, то па-народнаму грубаватага гумару, які літаратуразнаўцы назвалі калябруньёнаўскім.

Гэтым гумарам былі наскроў прасякнутыя лісты, якія я зредку — кожны раз бясконца шчасліві — атрымліваў ад мэтра, калі Брыль заўважыў мае першыя апавяданьні.

Ён умееў пахваліць і ўвадначас па-настаўніцку пасьмяняцца з праколаў накшталт лужынкі пад нагамі ў адной маёй герайні, што яе знаёмы прыняў за наплаканыя сльёзы...

Янка Брыль

ідэяй якой дауні Брылёў сябар (і суаўтар у стварэнні кнігі «Я з вогненнай вёскі») літаратуразнаўца Уладзімер Калеснік назваў «неад'емнасць права нізоў на гісторычнае быццё ў тварэнніне свайго лёсу ў супярэчлівым съвеце».

Але найбольш *maimi* ў ягонай творчасці заўсёды былі лірычна-філозофскія мініятуры.

Зборнік «Жменя сонечных промняў» я доўгі час вазіў з сабой як настольную кнігу.

Яна, дарэчы, апрача наталенія мудрасцю, уратавала мяне ў жалезнаводзкім санаторыі ад бойкі з двумя чачэнцамі, якія, на шчасціе, убачылі на стале ў «расейскага акупанта» «ніярускую» кнігу.

Мы ўсе павінны быць удзячныя яму за падтрымку маладзейшых Уладзімера Караткевіча і Міхася Стральцова, таленты якіх становіліся на крыло пад Брылёвай увагаю й апекай.

У сёньняшній Беларусі ён быў больш чым выдатным пісьменнікам эўрапейскага маштабу.

Ужо пасля яго пахавання мне прысынілася, што Янка Брыль выступае на тэлебачаньні. Ад нечаканасці я прачнушы.

Такое цяпер сапраўды можна было ўбачыць толькі ў сyne.

Адразу разгледзеўшы антынацыянальную сутнасць цяперашніх улады, Брыль не пайшоў зь ёю ні на якія кампрамісы.

Ён не надрукаваў ні радка ў сэрвільных холдынгаўскіх выданьнях.

Ён у восемдзесят гадоў адкрыў выдатнай прамоваю Кангрэс дэмакратычных слаў.

Пасля съходу ў Вечнасць Васіля Быкава менавіта Янка Брыль быў найвышэйшим маральным аўтарытэтам краіны.

Съведчаньнем гэтага мусіць стацца і ягоны дзённык на пяць тысяч старонак, які, паводле запавету, можна будзе апубліковаць празь пяць гадоў пасля съмерці аўтара.

Янка Брыль

4.8.1917, Адэса,
Украіна —
25.7.2006, Менск.
Пахаваны на могілках
у пас. Калодзішчы,
Менскі раён

На памяць пра нашае знёмства дзесяць гадоў таму на традыцыйнай сустрэчы беларусаў Паўночнай Амэрыкі, якая тады адбывалася ў Кліўлендзе, мне засталіся два ўспаміны: Франціш Бартуль увесь час усміхаўся і ўвесь час распытваў пра Беларусь, не дазваляючы разгаварыць яго самога.

Усё ж мне гэта ўдалося, і да тых зьвестак пра спадра Франціша, што я недзе ўжо чытаў (нараджэнне на беларускім этнічным абшары, які бальшавікі аддалі Латвіі, паспяховы бізнес у галіне дантыстычных тэхналёгіяў), дадаліся надзвычай яскравыя штрыхі.

У часе школьніх вакацыяў юны Франціш падзабляў цяжкай і небяспечнай працаю аснача — ганяў па Дзіўніне плыты ў Рыгу. На пачатку вайны ён служыў у Чырвонай Арміі й займаўся эвакуацыяй сем'яў і маёмасыў савецкага кірауніцтва Латгаліі, якое на знак падзякі не ўзяло яго ў апушні цягнік. (Сказалі, што няма месца і пакінулі з зламаным пісталетам.)

У 1944-м годзе ён нядоўга павучыўся ў менскай Беларускай афіцэрскай школе і быў запатрабаваны на пасаду перакладчыка ў штаб камандзіра Беларускай Краёвой Абароны генерала Францішка Кушаля...

Апінуўшыся зь сям'ёю ў ЗША, Бартуль заснаваў пра-мысловую карпарацыю «A-rite».

Франціш Бартуль

Ягонымі партнэрамі й сябрамі былі італіец, індус, кітаец і ямайкіец. Ён добра валодаў латыскай, польскай, расейскай, німецкай, ангельскай і лацінскай мовамі. Але прынцып «Беларусь — перадусім» заўсёды заставаўся для яго галоўным. «Беларушчына — гэта хвароба, якой немагчыма пазбыцца ніколі», — казаў ён.

Цягам некалькіх дзесяцігодзінь ён быў сябрам Рады БНР і ўзначальваў Фундацыю імя Пётры Крачэўскага ў Нью-Ёрку. Адзін з маладых эмігрантаў апожняй хвалі сказаў пра Бартуля: «Ён быў бацькам для ўсіх беларусаў, якія ня мелі бацькі».

Калі Беларусь здабыла незалежнасць, спадар Франціш паважна разглядаў магчымасць вяртання на Бацькаўшчыну. Гэтыя пляны былі зламаныя кантранаступам антыбеларускіх сілаў у сярэдзіне 1990-х. Вера ў хуткае Адраджэнне пахінулася, але не зъмяніла імкнення дапамагаць беларусам — і за акіянам, і на радзіме. Да прыкладу, Бартуль прафундаваў выданьне кніжкі свайго школьнага настаўніка Эдварда Вайвадзіша, пасъля чаго амаль стогодовы літаратар атрымаў пасъведчаныне сябра Саюзу беларускіх пісьменнікаў.

Паэт і бард Сяргук Сокалаў-Воюш, зяць Бартуля, прыгадвае, як за дзень да съмерці ён, зусім зьнясілены хваробаю, яшчэ пытаяўся: «Што там на Беларусі?».

Франціш Бартуль

15.11.1918, в. Бярозкі каля Прыдруйскі, цяпер Латвія —
4.12.2005, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваны на беларускіх могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

На пачатку 1970-х я, захоплены навуковай і ненавуковай фантастыкай, разоў дзесяць глядзеў дакумэнтальны фільм заходненямецкага рэжысёра Дэнікена «Ўспаміны пра будучыню», прысьвечаны нашым магчымым касымічным братам па разуме.

У фільме — і гэта казытала пачуцьцё нацыянальнага гонару — браў удзел беларускі вучоны Вячаслаў Зайцаў, які ў кадры харызматычна даводзіў, што мы ў Сусьвеце зусім не самотныя.

З драматычным лёсам гэтага чалавека і зь ім асабістая пазнаёміцца значна пазней, калі пераехаў у Менск і пачаў працуваць у выдаўнстве «Мастацкая літаратура», дзе Зайцаў аднойчы прачытаў бліскучую лекцыю пра тых самых іншаплянэтнікаў, амаль пераканаўшы мяне, што да іх ліку належалаў, у прыватнасці, легендарны шумэрскі ўладар Гильгамэш.

У біябібліографічным даведніку «Беларускія пісьменнікі» гаворыцца, што Вячаслаў Зайцаў «быў паглыблены ў філзофска-тэалягічныя праblems». Насамрэч ён быў проста апантаны імі. У атэістычнай

краіне гэта не абязадала навукоўцу нічога добра. У свой час даўнінта Зайцаў за ідэалістычныя погляды практична выслалі зь Ленінградзкага ўніверсітету ў Менск.

Працуочы ў акадэмічным Інстытуце літаратуры, ён блізка сышоўся з Адамам Мальдзісам і Ўладзімерам Караткевічам. Апошні, маючы на ўзвaze галоўнае захаплење

Вячаслаў Зайцаў

не Зайцава, часам, паказваў на неба і пакепліваў: «Прызначаўшыся, Вы таксама адтуль?», але глыбока паважаў інтэлектуальнае дысыдэнцтва прыяцеля і прысьвяціў яму верш «Калі паміраюць...».

У сярэдзіне шасцідзесятых у сібірскім альманаху «Байкал» Зайцаў ўдалося надрукаваць сваю, у нейкім сэнсе праграмную працу «Багі прыходзяць з космасу». Рэдактара зволынілі, а Вячаслаў трапіў у разрад «хаўрусынікаў заходніх багасловіаў».

Абарона ягонаі доктарскай дысэртацыі «Францыск Скарны і гуманістычнае думка ў Беларусі XV—XVI стст.» была сарваная, а ў 1974-м, за два гады да пэнсіі, за публічную падтрымку калегаў, якіх улады перасылавалі як нацыяналістаў, Зайцава пакінулі бяз працы.

Разгорнутая ім у тыя гады лекцыйная дзеянасць і выпуск некалькіх дзясяткаў улётак, якія будуць кваліфікованыя як «рэлігійна-містычныя», прывялі да арышту Вячаслава. Дзіва што: ягоны Хрыстос, які прыйшоў з Космасу, быў яўным ворагам татаалітарызму. Справа закончылася экспэртызай у Інстытуце судовай псыхіяtryі, дзе вучонаму паставілі самы папулярны для іншадумцаў у СССР дыягназ — вялапынная шызафрэнія.

Спатрэбіліся дзясяткі зваротаў мэдыкаў у «компетентные органы», каб праз тры гады прымусовае лекаваныне было нарэшце спыненае і Зайцава вызвалілі. Крымінальную справу закрылі толькі ў 1992-м, ужо пасля яго схаду ў іншы сьвет.

Вячаслаў Зайцаў

18.9.1917, в. Ахлябініна,
цяпер Уфімскі раён,
Башкартостан —
19.4.1992, Уладзімір,
Расея

Ці кожны зь беларусаў, якія ў цвярдым або падвясёленым стане любаць зацягнуць папулярную песнью «Ручнікі», адкажа на пытаньне пра яе аўтараў? Ды што казаць пра шараговых пеюноў, калі нават нібыта прафесіяналы зь Беларускага тэлебачання неаднойчы съцвярджалі, што слова і музыка «Ручнікоў» — народныя. Асабіста я на месцы сапраўдных аўтараў ад падобнай ацэнкі сваёй творчасці, магчыма, і не адмовіўся б, але ж песнью стварылі ўсё ж не безыменныя таленты з народу, а паэтка Вера Вярба і кампазытар Мікалай Пятрэнка.

Мікалай Пятрэнка

У вайну ён пасъля ранення й кантузіі трапіў у нацысцкі палон, адкуль зноў і зноў спрабаваў уцякаць. Мікалай прайшоў празь некалькі лягераў съмерці. Выжыць дапамагла мара стаць настаўнікам і ствараць песні, якія ўжо гучалі ў душы.

Большую частку свайго жыцця ён выкладаў у Полацкай пэдагагічнай вучэльні музыку, а таксама родную мову і літаратуру. Перакладаў на беларускую падручнікі, пісаў свае ўласныя.

Сотні, а мноства выхаванак і выхаванцаў здабылі ў яго ня толькі веды, але навучыліся галоўнаму — любіць Радзіму. Не СССР, а — Беларусь.

«Беларусь — гэта съятое», — казаў ён, съцвярджаючы сваё credo і на ўроках, і ў жыцці, і ў песнях — мэліадычных, багатых на інтанацыі беларускага мэлясу, «сьпейных».

Абвяшчэнне Незалежнасці сталася для яго съятам, але гэта ня значыла, што ён цалкам прымаў усе ідэі й прапановы тых лёсавызначальных гадоў. Пасъля

На ўроці музыки. 1970-я

зъяўленыня ў «ЛіМе» складзенага Сяргеем Дубаўцом звароту, назоў якога казаў сам за сябе — «Рэпрэсаваны правапіс» — я (бо ў газэце стаяў і мой подтіс) вытрымаў зь Мікалаем Макаравічам гарачую спрэчку. Урэшце мой апанэнт перайшоў на наш бок, аднак згадзіўся толькі на мяккі варыянт вяртання клясычных правілаў.

Зборнік ягоных песніяў на вершы беларускіх паэтаў выйшаў празь некалькі месяцаў пасъля таго, як Пятрэнка разьвітаўся з гэтым съветам. Ён меў назоў «Беларусі мілай» і стаўся як бы весткаю ад Мікалая Макаравіча адтуль, зь Беларусі нябеснай.

Мікалай Пятрэнка
19.12.1919, в. Барбароў,
цяпер Мазырскі раён –
3.1.1997, Полацак.
Пахаваны на полацкіх
Лясных могілках

Некалі мой украінскі сябар-літаратар запытаўся: «А ў вашай культуры ёсьць свая Леся Ўкраінка?» Я назваў некалькі годных імёнаў, але пытаньне ўсё ж засталося. Мне падумалася, што, напэўна, яшчэ не нарадзілася ці ня вырасла тая, якую талент і сам Бог надзеляць адвагаю ўзяць псэўданім — Беларуска. Тады я (дый наагул ніхто) ня ведаў, што ў нашай літаратуры ўжо была паэтка, якая стварала мечавіта пад такім іменем — Леся Беларуска, відавочна падкрэсліваючи сваю духоўную лучнасць з той, украінскай Лесяю, а магчыма, і кідаючы ёй творчы выклік.

Леся Беларуска

іншая: пякучая, страшная, народжаная пакутамі, якія пакідаюць у душы і ў словах толькі самае сутнае:

...А над тайгою висыпвае гнеў
і пагражае катам ён трывожна.
Цьвік забівае хтосьці ў ногі мне
і ў галаву... і въцягнуць няможна.

Звесткі пра яе жыцьцё адрывістыя й фрагмэнтарныя. У 1938-м яна выйшла замуж за афіцэра НКВД, які праз некалькі месяцаў быў арыштаваны й расстраляны. Ёсьць меркаваньне, што на вясельлі ў паднаженага на неверагодна прыгожую Ларысу паклаў вока высокі чын з «органаў», але яго ў хуткім часе таксама забралі.

Аднак неўзабаве за калючым дротам апынулася і сама паэтка. Пакараньне яна адбывала ў лягеры Эльген (у перакладзе зь якуцкай Мёртвы) разам з расейскай пісьменніцай Яўгеніяй Гінзбург. У сваіх успамінах тая напіша пра ахматайскую сілу паэтычнага дыханьня бе-

ларускі, вядомай зъняволенным пад яшчэ адным псэўданім — Эрынія.

Вершы Беларускі, якую аднойчы знайшлі ў сънезе замерзлай, перавандроўвалі зь лягеру ў лягер і съпяваліся як песні. Частку створанага Лесіяй аднавіў з памяцю і захоўваў украінскі паэт Васіль Малагуша, таксама былы палітвязень. Толькі пры самым канцы мінулага стагодзьдзя вершы трапілі ў рэдакцыю часопісу «Полымя». Дзякуючы паэтцы Валянціне Коўтун адбылася першая публікацыя. Думаю, усе, хто дакрануўся да Лесінай паэзіі, чакаюць кнігі.

Я ўсё стрываю і, як ты, змагу
Прайсьці жыцьцё — упэўнена і прама.
Ты мураваныя апекавала храмы,
Я ж душы тут, як храмы, берагу... —

зъвяртаючыся да Святой Эўфрасініі Полацкай, пісала Леся Беларуска ў сваім эльгенскім 1945-м. Яна мела права размаўляць з выдатнай палачанкаю на «ты».

**Леся Беларуска
(ад нараджэння
Ларыса Марозава)**
Каля 1920 (?),
Маладэчна (?) —
1948, лягер Эльген,
Якутия, Расея.
Месца пахавання
невядомае

Калі вам давядзеуца быць на Нясьвіжчыне, запытайцеся пра Дэмуха, і вы пачуеце сапраўдныя паданыні, герой якіх прывядзе на памяць легендарнага Робіна Гуда.

Вам распавядуць пра тое, як удзені савецкі фінагент забіраў з двара апошнюю кароўку-кармішельку, а ўначы кароўка — цэлая і ўсыцешаная — вярталася дадому з наколатай на рогі цыдулкай: «Ад Дэмуха». Вам пакажуць дуброву, дзе Дэмух адзін выйграў бой з цэлым узводам гэбістаў, або колішні млын, дзе ён таемна сустракаўся з каханай.

Мікола Дэмух

даткамі, арыштамі за неасцярожнае слова, высылкамі тысяч сем'яў у казахстанскія стэпы.

Ён пайшоў у лес. Як съведчаў апэраторыўныя зводкі МГБ, у сваіх акцыях Дэмух вызначаўся незвычайнай адвагай.

Знаходзячыся на нелегальным становішчы, ён дзейнічаў то асона, то ўваходзіў у склад партызанскаага аддзелу Івана Раманчука, аднаго з стваральнікаў Саюзу змаганьня за незалежнасць Беларусі*. Устаноўчы сход гэтай арганізацыі ў 1946 годзе адбыўся, дарэчы, на хутары Саска-Ліпка пад Нясьвіжам.

Аўтарытэт «нясьвіскага Робіна Гуда» быў такім, што

* Саюз змаганьня за незалежнасць Беларусі — падпольная арганізацыя, якая ў 1946—1949 гадах дзейнічала на заходнебеларускіх землях. Праграма СЗНБ прадугледжвала распуск калгасаў і перадачу зямлі сялянам, а найперш — падрыхтоўку патрыятычных сіл, якія павінны былі ў спрыяльных умовах выступіць за вызваленіне Бацькаўшчыны ад камуністычнага панаваньня.

На паваенных нясьвіскіх вуліцах гэбісты ня чуліся ў бясьпецы

людей Раманчука і мясцовыя жыхары й гэбісты больш ведалі як аддзел Дэмуха.

Увесну 1949-га паранены ў няроўным баі Мікола трапіў у палон. Ягоны артыкул пацягнуў на 25 гадоў канцлагераў.

Вярнуўшыся пасля зняволення ў Беларусь, Дэмух вельмі хутка памёр у часе даволі простай апэрацыі ў шпіталі.

Гэту смерць можна было б растлумачыць падарваным савецкім лягерамі здароўем, каб не адна вельмі істотная акалічнасць: прыкладна тады ж, вярнуўшыся на волю, раптоўна сканаў і Іван Раманчук.

Прычым здарылася гэта таксама падчас нескладанай апэрацыі.

Мікола Дэмух
1920, в. Квачы,
цяпер Нясьвіскі раён —
1970-я, Бабруйск (?)

Ён вучыўся ў Наваградзкай беларускай гімназіі, а пасля яе закрыцьця мусіў давучацца ў польскай. Успамінаючы створаную там дыскрымінацыйную атмасферу, Барыс Рагуля пазней пісаў: «У беларускай гімназіі я *відаў*, што я беларус, а ў польскай *адчуў* сябе беларусам».

За год да пачатку Другой усясьветнай вайны ён здаў экзамэны на факультэт мэдыцыны Віленскага ўніверсytetu, але ў абход закону юнака-патрыёта забралі ў польскае войска.

Потым быў нямецкі палон і ўшёкі ў жніўні 1940-га на «вызваленую» Чырвонай Арміяй радзіму, дзе Барыса напаткалі арышт і съмяротны прысуд, ад выканання якога ўратаваў толькі напад Нямеччыны на СССР.

Увесень 1943 году акупацыйныя ўлады прынялі пастанову пра стварэнне новага беларускага добраахвотніцкага фармаваньня — Наваградзкага коннага швадрону. Камандаваць ім пропанавалі выкладчыку Наваградзкай настаўніцкай сэмінары Барысу Рагулю. Гітлераўцы ня ведалі, што ён быў сярод заснавальнікаў Беларускай незалежніцкай партыі, якая зьбіралася змагацца і з бальшавікамі, і з неміцамі.

Рагуля даў згоду, паставіўшы цвёрдую ўмову поўнай незалежнасці швадрону ад мясцовай нямецкай адміністрацыі.

25 сакавіка 1944 году кавалерысты Рагулі пад сваім штандарам з Пагоняй і гербам Наваградку прынялі прысягу на вернасць беларускаму народу. Швадрон паспяхова дзеянічаў як супраць савецкіх, так і супраць польскіх партызанаў з Арміі Краёвай, што забівалі беларускіх актывістаў. Аўтар успамінаў пра байцоў Барыса Рагуля пісаў, што ў тых умовах «беларускаму народу заставалася толькі вера ўва ўласныя сілы. Гэта адзіны

момант, які дамінаваў у Наваградзкім швадроне. Яго маладыя жаўнеры былі люстэркам народных пачуцьцяў».

Пасля вайны зъдзесьніць яшчэ дзіцячую мару — стаць лекарам — Барысу Рагулю дапамог мэдычны факультэт Лювэнскага ўніверсytetu ў Бэльгіі. Жывучы пазней у Канадзе, ён стаў адным з найуцілітейшых у краіне анколягаў. Аднак прыватная практика і навуковыя даследаванні ніколі не заміналі яму працаваць на беларускую справу: у Згуртаваныі беларусаў Канады, у Радзе БНР, у Камітэце дапамогі дзецям — ахвярам Чарнобылю.

Мы сустрэліся з ім у сярэдзіне дзевяностых гадоў на сустрэчы беларусаў Паўночнай Амэрыкі ў Кліўлендзе. Энэргічны поціск моцнай і чуйнай рукі мэдыка, глубокі дапытлівы позірк, аўтограф на толькі што выдадзенай ягонай кнізе «Беларускае студэнтства на чужыні»...

Уражаныні ад размовы самі сабою склаліся ў выснову: гэтаму чалавеку можна даверыць сваё здароўе, а паваяваць пад яго камандаваннем я таксама б пагадзіўся.

Барыс Рагуля

1.1.1920, мяст. Турэц,
цяпер Карэліцкі раён —
22.4.2005, Лёндан,
правінцыя Антарыё, Канада

У 1969 годзе канцылярыя ЦК КПСС атрымала сакрэтны ліст, у якім паведамлялася: «Комитет государственной безопасности Белоруссии располагает данными о политически нездоровых настроениях писателей Карпюка и Быкова... Карпюк нелегально распространяет среди знакомых различные антисоветские пасквили... Отрицательно воздействует на молодежь... С санкціи ЦК компартии республики готовятся мероприятия, направленные на предотвращение возможных враждебных акций названных лиц...». Пад лістом стаяў подпіс старшыні КГБ СССР Юр'я Андропава.

Аляксей Карпюк

партызанская адзелу імя Каліноўскага, кавалера савецкіх і польскіх баявых узнагародаў, на падставе сфабрыкованых чэкістамі Фаміным і Клімовічам дакумэнтаў абвінавацілі ў калябарацыянізме. Два гады Карпюк ня мог уладавацца на працу.

Потым яго адновяць У КПСС, але на самым пачатку дзеяньосты ён сам выйдзе адтуль. Праўда, пры гэтым партблет пакіне сабе, напісаўшы ў заяве, што робіць гэта «на памяць пра летуценыні маладосці».

Але непапраўным летуценынікам — і змагаром за свае ідэалы — ён будзе заставацца праз усё жыцьцё: і ў творчасці, і на пасадзе сакратара Гарадзенскага аддзялення Саюзу пісьменнікаў, і ў нязменна вострых і дасыўпных прамовах на літарацкіх зьездах і пленумах.

Я пазнаёміся з ім якраз пасля аднаго з таких выступаў, у якім Аляксей Нічыпаравіч, абринуўшыся на ўсеўладнасць савецкае намэнклатуры, расказаў, як сын тагачаснага эгіпецкага прэзыдэнта Насэра заваліў уступныя экзамёны ўніверсітэт.

Расказаў, каб рытарычна запытацца ў залі: «Ці магчыма такое ў нас нават на ўзроўні дзяцей сакратара райкаму?»

У гады перабудовы ён уступіць у БНФ, заяўіць пра сябе як пра таленавітага публіцыста, неартадаксальна трактуючы падзеі верасьня 1939 году і калектывізацыі.

Аднойчы на гарадзенскай вуліцы, ідучы амаль подбегам, каб не адстаць ад ягонай заўсёды шпаркай хады, я сказаў спадару Аляксею, што ці не найлепшым творам пра Заходнюю Беларусь лічу ягоны раман «Вершалінскірай». Інтэрвю Зянона Пазняка, дзе той назаве Карпюкову

Дануту з аднайменнай аповесці (якая, дарэчы, перавыдавалася восем разоў) самым дарагім для яго жаночым вобразам ува ўсясьветнай літаратуры, Аляксей Нічыпаравіч прачытаць ужо не паспей.

У Горадні дагэтуль німа вуліцы імя Карпюка, як і вуліцы імя ягонага сябра і аднадумца Васіля Быкова.

З дачкой Аленаі. 1950-я

Аляксей Карпюк
14.4.1920, в. Страшава,
Беласточчына –
14.7.1992, Горадня

Калісці, на лёсавызначаль-
най для Беларусі мяжы 1980—1990-х гадоў, існаваў такі
часопіс ЦК КПБ — «Політыческій собеседнік», на
старонках якога я атрымаў аднойчы аглабельны адпор
за тое, што назваў першай беларускай дзяржавай Поль-
шчына княства.

Аўтар таго пагромнага артыкулу відавочна не чытаў
Язэпа Юху, чые погляды былі значна больш радыкаль-
ныя: ён лічыў, што дзяржаўныя ўтварэнні на сучасным
беларускім абшары існавалі, магчыма, яшчэ да нарад-
жэння Хрыстовага.

Язэп Юх

На вялікі жаль, на на-
шым гістарычным факуль-
тэце БДУ ў мае студэнцкія
сямідзясятагоддзя лекцыя ён не
чытаў.

Відаць, нас, будучых
«байдоў ідеалігічнага фрон-
ту», бераглі ад неартадак-
сальных поглядаў спадара
Язэпа.

Затое студэнтам юрфаку,
дзе ён працаўаў некалькі
дзесяцігоддзяў, пашанца-
вала. Яны, да прыкладу,
маглі даведацца, што Статут
Вялікага Княства Літоўска-
га 1588 году быў самым да-
сканалым зборам законаў у
тагачаснай Эўропе і што па-
водле нашага Статуту цягам
цэлага сэместру вывучаюць
спэцыяльны курс студэнты-
юрысты Сарбонны.

Дзіва што! Наш Статут,
які дасъледаваў Язэп Юх,

ужо чатыры стагоддзі та-

му абвяшчаў ідэю праўнай дзяржавы, бараніў праўы ўсіх
якіхароў незалежна ад веравызнання, уводзіў у
крымінальнае права прэзумпцыю невінаватасці, стаяў
на абароне прыродных багаццяў краіны значна лепей
за некаторыя сучасныя законы...

Прафэсар Юхо абвяргаў высновы польскіх ды са-
вецкіх гісторыкаў адносна Крэўскай і Люблінскай ву-
ніяў і казаў пра канфэдэрacyjны лад Рэчы Паспалітай,
у якой дзяржава нашых продкаў — Вялікае Княства
Літоўскае — мела столькі сувэрэнітэту, колькі і на-
сінілася Беларускай ССР.

Юху стаў заснавальнікам навуковай школы выву-
чэння гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Менавіта ён
першым пачаў дасъледаваць жыццё і дзейнасць Та-
дэвуша Касцюшкі і ў выніку сваімі артыкуламі і книгаю
«За вольнасць нашу і вашу» (1989) вярнуў імя нашага
выдатнага суічынніка ў гістарычную памяць белару-
саў.

Незалежнасць Беларусі была ягонаю марай, а по-
тым сталася штодзённым клопатам.

Язэп Юху браў чынны ўдзел у распрацоўцы нашай
Канстытуцыі 1994 году і шмат якіх іншых заканадаўчых
актаў.

Ён непахісна верыў, што краіна абавязкова вернец-
ца ў сям'ю дэмакратычных народаў і яшчэ зьдзівіць
Эўропу, як некалі ўразіла яе сваім Статутам.

Язэп Юх

19.3.1921, Менск —
29.7.2004, Менск.
Пахаваны на менскіх
Вайсковых могілках

Упершыню я сустрэўся зь ім у студэнцкія гады. Дзенёй пры дні ў чытальнай залі беларускага аддзелу Дзяржаўнай бібліятэкі з'яўляўся й заседжваўся да закрыцця чалавек з надзівам адметным тварам — разумным, прасветлена-адухоўленым і разам з тым нейкім безбаронным.

Прычынаю апошняга быў вельмі слабы зрок: здавалася, лінзы такіх акуляграў імгненна запалаць ад сонца паперу.

Мы пазнаёміліся толькі ў 1990-м, калі імя Ермаловіча ведаў кожны нацыянальна арыентаваны беларус. Ужо

выйшла кнігаю ягонае славутае дасылаваныне «Пасълядах аднаго міту», якім мы некалі зачытваліся ў самвыдавецкім варыянце. (З працы Міколы Іванавіча вынікала, што аніякай, зда-

валася б, назаўсёды замацаванай у школьніх і ўніверситетскіх падручніках «заваёвы літоўцамі беларускіх земляў» у гісторыі не было, а сама летапісная Літва знаходзілася на сучасным абшары Беларусі.)

Ужо было вядома, што гэта спадар Мікола пад псеўданімам Сымон Беларус нелегальна выпускаў у сярэдзіне глухіх сямідзясятых часопіс «Гутаркі», які памнажаў ягоны аднадумца мастак Яўген Кулік.

Вочы Ермаловіча амаль ня бачылі, але яго падтримлівала шырокая прызнаныне: прыняцьце ў Саюз пісьменнікаў, Дзяржаўная прэмія ім. Кастуся Каліноўскага за кнігу «Старажытная Беларусь», мэдаль Францішка Скарыны, атрыманыне ім, маладэчанцам, менскай кватэры, што пакінула ў мінулым штодзённыя паездкі ў электрычках, дзе Мікола Іванавіч, каб не губляць часу, нярэдка чытаў пасажырам сапраўдныя натхнёныя лекцыі.

Цяпер яго называюць заснавальнікам новай беларускай рамантычнай гісторыяграфіі.

Акадэмічная навука мае да ягоных працаў шмат заўвагаў, але ніхто з крытыкаў ня можа адмовіць, што Ермаловіч у свой час зъдзесьніу сапраўдны подзвіг — адкінуўшы канцепцыі несамастойнасці гісторыі Беларусі, абудзіўшы цікавасць да мінулага ў дзясяткаў тысяч суйчыннікаў, спрычыніўшыся да вострых навуковых і грамадзкіх дыскусіяў за межамі краіны.

Пры канцы 1990-х ягоныя вочы маглі адно адрозніць съяцло ад цемры. У іншай дзяржаве чалавек з такімі заслугамі атрымаў бы і адпаведны мэдальчык дотгляд, і аўтамабіль з кіроўцам. Між тым Ермаловіч мусіў рухацца па Менску амаль навобмацак.

Пераходзячы вуліцу, ён загінуў пад коламі таксоўкі, так і не паспеўшы ўзяць у рукі сваю выніковую кнігу «Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае».

Съмерць Міколы Ермаловіча зь ліку тых, што застануцца на сумленыні цяперашняга рэжыму.

Мікола Ермаловіч

29.4.1921,
в. Малыя Навасёлкі,
цяпер Дзяржынскі раён –
5.3.2000, Менск.
Пахаваны на могілках калі
в. Насілава, ускраіна
Маладэчна

Калі ў добрыя старыя часы на пачатку 1990-х я рэдагаваў у выдавецтве «Мастацкая літаратура» ягоную кнігу паэзіі «Сны на чужыне» (яна выйшла ў 1993-м у сэрыі «Галасы беларускага замежжа», адзін мой калега, засунуўшы нос у карэктuru, запытаўся: «Ён што — вар'ят альбо геній?»

Праз два гады я ўручыў кнігу аўтару ў царкве Святой Эўфрасініі Полацкай у амэрыканскім горадзе Саут-Рывэр. З царквы, прызнаюся, мы перабраліся ў больш аддаленое ад Бога месца, дзе спадар Юхнавец замовіў сабе ірляндзкага піва, а мне — каліфарнійскага

віна. Адрозна ад іншых эмігрантаў, у тым ліку і літаратараў, ён не распытваў пра палітычныя падзеі ў Беларусі. Адно што пацікаўся, і ці быў я калі ў Бягомлі, у ваколіцах якога ў вайну

карнікі-летувісцы спалілі ягоных бацькоў і пяць ягоных малых братоў.

Тыя мясціны зноў і зноў прыходзілі да яго ў снах-вершах (а вось Амэрыка так ніколі і не прысынілася), дзе ён вёў гутаркі то з легендарным героям Машэкам, то з Скарынам, то з таямнічым пэрсанажам, якога называлі Лесасекам і які мяркуе, што Гісторыя — гэта крушні, а потым удакладняе, што гэта — памяшканніе, дзе адбываюцца нелятічныя выпадкі.

Я расказаў спадару Янку пра тое, як на бягомальскай аўтостанцыі тамтэйшы хлопец павесіў нідаўна на Дзень Волі бел-чырвона-белы сцяг і празь пяць хвілінаў апынуўся ў кайданках. Лесасек, відаў, назваў бы гэтую гісторыю банальнай, каб не адна дэталь: хлопец быў глуханямы.

Але наагул усе нашы нешматлікія размовы з Юхнавецом былі да краёў напоўненыя шорахам моўкнасці (менавіта так — «Шорах моўкнасці» — называўся ягоны першы выдадзены ў Нью-Ёрку ў сярэдзіне пяцідзе-

сятых паэтычны зборнік), у якой засталася нізыказанай мая думка пра тое, што з часу Максіма Багдановіча, магчыма, ніхто не сумовіўся з космасам на такой блізкай мове, як ён. Хіба што Алесь Розанаў, чыя паэзія, гэтаксама, як і ў яго, Юхнавца, не заўважна перацякае ў філязофію.

У шораху гэтае моўкнасці расталі так і ня вымаўленыя ўголас радкі, што ўразілі ў рукапісе «Сноў на чужыне», зрабіўшыся іх своеасаблівым эпіграфам:

...я дома зноў, ён для мяне спакой.
Гляджу з вакна у сад у воддаль поля,
там не відаў дарог шумлівых,
а краскі на аселіцах —
самі сабе,
прыгожая няволя!
Адчуваю: на зямлі бытую
адзінотным...

Гляджу на стол, там ліст —
каму, недапісаны?

Юхнавец падпісваў мне сваіх выдадзеных ў 1967-м у Нью-Ёрку «Калюмбаў», выводзіў унізе аўтографу загадкавую (магчыма, падкаваную ў гэты момант Лесасекам) дату — 1968, а я чамусыці думаў: «Можа, той недапісаны ліст адрасаваны бягомальскаму хлопцу зь сцягам?»

Янка Юхнавец

Янка Юхнавец

3.11.1921,
в. Забродак,
цяпер Докшыцкі раён —
6.1.2004, Нью-Ёрк, ЗША.
Прах разъвеяны над
штатам Нью-Джэрзі

У Вільні быў празрысты каstryчніцкі вечар. Мы спыніліся каля Вострае Брамы — там, адкуль раніцою пачалося нашае падарожжа, калі я ўпершыню даведаўся, дзе дакладна быў дом Скарынавага фундатара бурмістра Якуба Бабіча, дзе жандары арыштавалі Каліноўскага, дзе месцілася друкарня Марціна Кухты, дзе жылі Янка Купала і Янка Пазняк...

Мой спадарожнік і праваднік, у сваіх заўсёдных зухаватым бэрэце і прыцемненых акулярах, працытаваў героя аўтабіографічнай аповесьці Максіма Гарэцкага «Мэлянхолія»: «Пішу да цябе зь Вільні, адкуль съвяціла

магутным съвятом наша старадаўняя культура...» Я выказаў думку, што мой суразмоўца павінен падтрымаць гэтае съвято сваёй кнігаю пра беларускую Вільню, бо, бадай, ніхто зь

беларусаў ня ведае нашу духобіную Мэку лепей за яго. Тым больш, што ягонае веданьне натхнёнае такой узьнёслай любоўю да кожнай старадаўнай мураванкі.

Я быў проста шчасльвы, пачуўшы, што кніга ўжо ствараецца.

Майго правадніка звалі Лярон Луцкевіч.

Сыну аднаго з «бацькоў» Беларускай Народнай Рэспублікі, Антона Луцкевіча, лёс ня мог падараваць лёгкага шляху. Выпускнік Віленскай беларускай гімназіі, падчас Другой усясьветнай вайны ён настаўнічаў, потым стаў афіцэрам Беларускай Краёвой Абароны. Пасля працэсу над кірауніцтвам Беларускай незалежніцкай партыі судзьдзі вызначылі Лярону Луцкевічу пятнаццацігадовы тэрмін за гулагаўскім дротам. На 25 гадоў калымскіх канцлягераў быў засуджаны ягоны родны брат Юрка, таксама сябра партыі.

Вярнуўшыся на волю, спадар Лярон звязаў жыцьцё з роднай Вільніяй. Ягонай жонкаю была дачка пісьменьніцы Зоські Верас Галіна. Сям'я доўгі час жыла ў славу-

Лярон Луцкевіч і Зоська Верас з гасціямі — мастаком Іванам Пратасенем (крайні зьлева) і гісторыкам ды літаратуразнаўцам Віталём Скарабанам. 1981

тай «Лясной хатцы», дзе ў 1970—1980-я перабывалі ѡсе тагачасныя беларускія нацыяналісты.

Лярон Луцкевіч быў адным з тых, хто адраджаў беларускае культурнае жыцьцё ў Вільні пры канцы восьмідзесятых. Ён прычыніўся да стварэння першай беларускай суполкі «Сябрына», а затым Таварыства беларускай культуры ў Літве. Дзядзька Лярон, у той час сябра Рады БНР, вёў беларускія перадачы на Літоўскім радыё і супрацоўнічаў з Радыё Свабода, на чыіх хвалях у аўтарскім выкананьні прагучалі ѡсе тэксты з будучай кнігі, пра якую мы гаварылі каля Вострае Брамы.

На жаль, спадар Лярон ужо не патрымаў у руках свае «Вандроўкі па Вільні». Яны выйшлі ў 1998 годзе ў віленскім выдавецтве «Рунь» і, даўно чакаючы перавыдання, застаюцца найлепшай беларускай кнігаю пра нашу колішнюю сталіцу.

Лярон Луцкевіч
17.3.1922, Вільня —
28.7.1997, Вільня.
Пахаваны на віленскіх
могілках Росы

Ён меў мянушку Рыба, якая, між тым, ані не адпавядала ягонай натуры. Леанід Карась любіў кампанію і заўсёды гатовы быў бараніць яе ці свой асабісты гонар. Часамі, як згадваюць сябры, на яго находзіла «ахвота з кім-небудзь пабіцца».

Леанід належаў да славутай «Дванаццаткі» — суполкі з дванаццаці нашых юнакоў, якія трапілі па вайне на Захад і выграшылі «быць прыкладам самаахвярнасці ў адданасці нацыянальнай справе, быць першымі ўсюды, дзе патрабуюць гэтага інтэрэсы Народу». Яны не-беспадстаўна лічылі сябе авангардам беларускай моладзі на эміграцыі і праз паўстагодзьдзя сталі героямі дакументальнай аповесці аднаго з іх, Янкі Запрудніка, што так і назваў сваю кнігу — «Дванаццатка».

Гартаючы важкую Запруднікаву таміну, я думаю пра сотні маладых беларусаў, якія пасля гарачай вясны 2006-га таксама трапілі за мяжу, і мне мрояцца створаныя імі сучасныя «дванаццаткі» з тымі самымі мэтамі й памкненнямі.

Ім лягчэй. Яны ня мусіць перад університетам цяжка працаўаць, як Лявон зь сябрамі, на шахтах. Большаясьць з іх, цяперашніх, мае магчымасць пераведваць Беларусь і, хочацца спадзівацца, вернецца сюды.

Лявон Карась пра такое мог толькі марыць.

Навучаючыся ў бэльгійскім Лювэні на інжынэра, ён даведаўся пра стварэнье Беларускай сэкцыі Радыё Вызваленія (Свабода) і выехаў у Мюнхэн, адкуль павінна было распачацца вяшчаныне. Апрача журнالісцікіх задаткаў, ён ужо валодаў ангельскай моваю і меў — што для супрацоўніка радыё надзвычай важна, — прыемны зычны голас.

У траўні 1954-га беларускія перадачы пайшли ў этэр. Галоўным «сыпікерам» быў Леанід Карась.

Прафесія журналіста ўва ўсе часы была небяспеч-

Леанід Карась (чацьверты злева) з сябрамі-эмігрантамі з славутай «Дванаццаткі». 1948

ная. Нязъмерна больш за іншых рыйзывавалі супрацоўнікі радыё, што несла слова праўды за камуністычную «жалезную заслону», туды, дзе перадачы глушыліся, а спэцслужбы рыхтавалі супраць вызваленцу свае брутальныя акцыі.

Аднойчы ў верасьні таго самага пяцьдзясятага чацьвертага Леанід Карась не зьявіўся ў студыю. Праз тыдзень ягонае цела знайшлі на беразе мюнхэнскай ракі Ізар. Злачынства засталося нераскрытае, але сябры й калегі не сумніваліся, што гэта — злачынства камуністычных агентаў. Яшчэ праз два месцы ў сваёй кватэры быў закатаваны шэф азэрбайджанскай рэдакцыі Аба Фаталібэй.

Радыё Свабода ішоў першы год, Леаніду Карасю — трэцім здзяйсніцам першы...

Леанід Карась

20.11.1923,
в. Дзямідзенкі,
цяпер Глыбоцкі раён —
7.9.1954, Мюнхэн,
Нямеччына

У кожнага з нас ёсьць *свае* быкаўскія радкі, што нараджаюць у душы наймацнейшы водгук. Мяне, чалавека ня самага сэнтымэнтальна-га, нідаўна да сълёзаў на вейках уразілі некалькі сказаў з аўтабіографічных «Пункціраў жыцьця»:

«*Тады быў яничэ малы... Далей гародаў нікуды не хадзіў. І вось аднойчы старэйши мой сябра Валодзя кажа: «Пайшлі на возера». Пайшлі — праз парасынікі, цераз роў... З гары адкрыўся щуд: лясное возера ўнізе, за ім лес на касагоры — прыгажосыць на ўсё жыцьцё...*»

Напэўна, рэч у тым, што для мяне вобраз Радзімы і харства таксама непарыўна звязаны з лясным по-лацкім возерам.

Як тое возера прысутнае ў маім жыцьці ад часу, калі я пачаўся як асона, так і Васіль Быкаў, здаецца, пры-

сутнічай у маёй съядомасці заўсёды. Прынамсі, з моманту, калі я адчуў сябе беларусам.

Упершыню мы сустрэліся з Быкаўм на сэмінары маладых літаратараў у 1982 годзе. Слухаючи яго слова аб тым, што яничэ не прамоўленая ўся праўда пра мінульую вайну, я адразу ўспомніў тулю полацкую вёску, якую ў 1941-м спалі разам з жыхарамі пераапранутыя ў нямецкую форму супрацоўнікі НКВД. Але значна больш за тое, што гаварыў Васіль Уладзімеравіч, мяне ўразіла тады ягонае маўчаныне падчас выступаў рознага кшталту калілітаратурных чыноўнікаў. У гэтym маўчаныні адчувваліся сапраўдныя глыбіня і веліч асобы.

Сапраўднае адкрыцьце Быкаў як пісьменніка глыбока нацыянальнага пачалося для мяне пасля зьяўленьня аповесыці «Знак бяды» — твору, бяспрэчна знакавага для нашае літаратуры.

Васіль Уладзімеравіч ня раз казаў, што яму блізкі экзистэнцыялізм, асабліва раман Албэрта Камю «Чума». Адрозна ад французскага калегі, Быкаў, нягледзячы на

моцную падтрымку Вацлава Гаўла і Чэслава Мілаша, ня быў уганараваны Нобэлеўскай прэміяй. Але ці была гэтая ўзнагарода зь яе сέньняшнім пахіснутым аўтарытэтам вартая Быкаў?

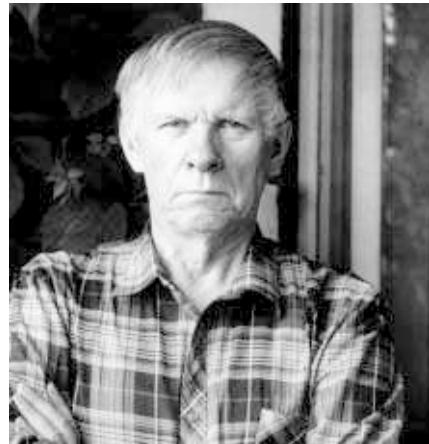
Ён быў увасабленынем Адраджэння Беларусі й сымбалем змаганьня з дыктатурай. Свае ўчынкі мы вырабоўвалі пытаньнем: «А што скажа Быкаў?» Пасъля яго пахаваньня замежныя калегі казалі мне, што ўжо некалькі дзесяцігоддзяў нідзе ў Еўропе разывітанье народу з пісьменнікам не было такім грандыёзным шматтысячным.

Адзін з заходніх крытыкаў назваў сыход Быкава апошнім уздыхам экзыстэнцыялізму. Мэтафара небездакорная: съвет працягвае чуць магутнае дыханье быкаўскае прозы.

Ува ўсе эпохі ўлада нязмерна больш любіла не жывых, а мёртвых геніяў. Цяперашняя няздатная нават на гэта. У Менску, як і ў Горадні й Віцебску, Ягонае імя не ўшанаванае нават у назовах вуліцай.

У нашай апошнія размове Быкаў паўтарыў фінальныя слова з сваёй «Доўгай дарогі дадому»: «Мой лёгас пэсымістычны, хаця душа мая прагнє аптымізму».

Быкаў быў з намі ў сакавіку 2006-га на пляцы, якому абаронцы гэтай маленькай выспы свабоды ў цэнтры Менску надалі імя Каліноўскага: у намётавым мястэчку я бачыў Яго кнігі.

Васіль Быкаў
19.6.1924, в. Бычкі,
Вушацкі раён —
22.6.2003, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Я не служыў на флёце, але добра ўяўляю, якая выбітная роля належыць на караблі боўману. А калі даць волю фантазіі і ўявіць маю верагодную марскую службу, я хацеў бы, каб нашага боўмана звалі Артурам Вольскім.

Частку сваіх дзесяці флёцкіх, у тым ліку і баявых, гадоў спадар Артур насамрэч выконваў боўманскія абавязкі, што, здаецца, зусім ня горшым чынам паўплывала на ягоны далейшы лёс — і літаратурны, і кар'ерны. А трапіў ён на Ціхі акіян у 1942-м. Артуру толькі што споўнілася вясімнаццаць, і ён ужо лічыў сябе ня толькі мараком, але і пісьменнікам, бо першае апавяданыне надрукаваў ажно ў трынаццаць гадоў.

Найбольш поўна шматстайныя таленты Вольскага раскрыліся, калі ён паўтара дзесяцігодзідзя працаваў у Беларускім тэатры юнага гледача — спачатку загадчыкам літаратурнай часткі, а затым дырэктарам. Якраз тады разам з шматлікімі паэтычнымі й празаічнымі зборнікамі для дзяцей і дарослых была створаная п'еса-казка «Сыцяпан — вялікі пан», што — пакладзеная на музыку кампазытарам Юр'ем Семянякам — стала першай беларускай дзіцячай апэрэтай.

Парарадак панаваў на ўсіх палубах і тады, калі спадар Артур быў дырэктарам менскага Дому літаратара.

Шмат каму жыцьцё Вольскага падавалася ўва ўсіх сэнсах камфортным і бясхмарным. Але пад ягоным нацельнікам, што почасту выглядаў з-пад моднай ка-

Артур Вольскі

шулі, білася сэрца, якое прывяло пісьменніка ў кастрычніку 1988-га ў шэрагі стваральнікаў Беларускага Народнага Фронту «Адраджэнне».

Вольскі ўваходзіў у склад некалькіх Соймаў БНФ, узначальваў Беларуское дэмакратычнае аб'яднанье ветэранаў вайны. Некалькі разоў я быў съведкам таго, як на акцыях дэмакратычных сілаў сваім уладным позіркам і зычным голасам спадар Артур спыняў і прымушаў адступаць чорныя шэрагі гэтых званых «ахоўнікаў правапарадку».

Ягоны бацька Віталь, аўтар славутага «Несыцеркі», пражыў восемдзесят сем гадоў, маці — дзесяцьста чатыры. Генатып і магутнае здароўе абяцалі спадару Артуру доўгое жыцьцё. Аднак умішаўся выпадак, а найверагодней — загадзя сплянаваная акцыя. Пасля вечаровага выступу перад школьнікамі Вольскага запыніла вялікая агрэсіўная кампанія. Яго ня проста жорстка зьблілі, але і распранулі, пакінуўшы непрытомным ляжаць на халоднай лістападаўскай зямлі. Перажыты тады шок, на думку мэдыкай, і справакаваў анкалягічнае захворванье...

Адным з ягоных найлепшых паэтычных твораў апошніх гадоў многія лічаць верш «Калі гучыць «Магутны Божа»:

Калі гучыць «Магутны Божа»,
гатоў я ўпасці на калені.
Бог — толькі Бог! — нам дапаможа
знайсці шляхі да вызвалення...

Таленавіты род Вольскіх доўжыцца ў Артуравым сыну Ляўону — адным з найпапулярнейшых у краіне рок-музыкаў.

Артур Вольскі
23.9.1924, Койданава –
5.9.2002, Менск.
Пахаваны на мэнскіх
Паўночных могілках

У ягонай душы заўсёды жыў вольналюбівы дух продкаў— ліцьвінаў з роднае вёскі Шляхецкая Ваколіца, назоў якой бальшавікі сыцёрлі з мапаў.

Пры канцы 1942-га вясімнаццацігадовы юнак пераходзіць лінію фронту, каб дабрацца да Саратаў. Там у эвакуацыі знаходзіўся Гомельскі тэхнікум, куды Рыгор паступіў перад самым пачаткам вайны. Падчас вандровак па Ресей Клімовіч паводле абвінавачання ў шпіёнстве скончыў НКВД. Пачынаючы яго блуканьяне па пакутах, якія зацягнуліся на паўтара дзесятка гадоў.

За напісаныя пасъля арышту антысталінскія вершы Клімовіча накіроўваюць у Гарляг пад Нарыльскам, што меў неафіцыйную рэпутацыю лягеру съмерці. У 1950-м яго паўторна асуджаюць на дзесяць гадоў зняволеняне.

Пасъля таго, як «бацька ўсіх народаў» выправіўся на той съвет і ў СССР пачаліся масавыя амністыі, у Гарлягу рэжым, наадварот, зрабіўся яшчэ больш жорсткім. Ахова атрымала дазвол расстрэльваць зняволеных без суду й съледзтва.

Калі колькасць забітых наблізілася да дваццацёх, цярпеньне вязняў высідлалася: 25 траўня 1953 году над лягерам быў узыяты чорны з чырвонай паскаю сцяг паўстання.

На чале яго стаў беларус Рыгор Клімовіч.

Ён жа пазней склаў гімн паўстання «Ня страшны нам тыранства бальшавізму», які зняволенія сипявалі

Рыгор Клімовіч

на мэлёдью песні Украінскай паўстанцкай арміі «Мов той олень, што загнаній в болото».

Паўстанцы патрабавалі прыезду з Масквы камісіі ЦК КПСС, рэабілітацыі іншадумцаў і вязняў, якія да 1939 году не былі грамадзянамі СССР. Выступ зняволеных доўжыўся сорак дзён, пасъля чаго ўнутраныя войскі атрымалі загад увайсыці на тэрыторыю Гарлягу і адкрыць агонь на зынішчэнне з усіх відаў зброі.

За тры дні палегла болей за тысячу вязняў, але крывавыя ахвяры не пайшлі намарна. Гарляг быў расфармаваны, і гэта ўратавала мноства іншых жыццяў.

Да канца восьмідзесятых гадоў Клімовіч заставаўся пад наглядам КГБ, але і ў той пэрыйяд не пакідаў супраціў: наладжваў сувязі паміж былымі палітвязнямі, працуваў над успамінамі, якія пад назовам «Канец Гарлягу» выйшлі асобнай кнігаю ў 1999-м.

На той час імя правадыра легендарнага паўстанца і, дарэчы, аўтара ягонага гімну было добра вядомае ня толькі ў Беларусі. Клімовіч выступаў на міжнародных канфэрэнцыях і на мітынгах, актыўна супрацоўнічаў з расейскім «Мэмарыялам» і «Мартыралёгам Беларусі». Ён палымяна й доказна абвяргаў культиваваную за савецкім часам дый пазней думку аб «пакорліва-талерантным» няўдзеле беларусаў у антысталінскім супраціў.

Найяскравейшым у арсенале яго доказаў было Нарыльскае паўстаньне, у якім бралі ўдзел болей за пяць тысяч беларусаў, чацвёрта з якіх узнічалівалі паўстанцкія камітэты.

Створаны Рыгорам Клімовічам паўстанцкі гімн, перакладзены на ўкраінскую, польскую, літоўскую і нямецкую мовы, гучыць на міжнародных сустэрэах вязняў ГУЛАГу.

Рыгор Клімовіч

3.10.1924,
в. Шляхецкая Ваколіца,
Цяпер в. Цярэшкавічы,
Гомельскі раён –
1.7.2000, Гомель

«Свабодны разум ня можа трываць няволі» — было сказана яшчэ ў антычным сьвеце.

На пачатку 1946-га настаўнікі і моладзь Слонімшчыны заснавалі падпольную беларускую арганізацыю з кансьпрацыйным назовам «Чайка». Гэта было адказам на «татальныя зачысткі» гэбістамі «варожых элемэнтаў» і на хвалю русіфікацыі, што абрынулася па вайне на былых заходнебеларускіх землях, дзе на ўсе больш-менш значныя пасады пачалі прызначаць людзей, варожых да беларушчыны. «Чайка» мела на мэце змаганыне за нацыянальныя права беларусаў і ўрэшце — стварэнне незалежнай дзяржавы. Слонімскія патрыёты імкнуліся пашыраць свае ідэі ў іншых рэгіёнах.

Уладзімер Салавей

У Баранавічах філію арганізацыі стварыў студэнт гістарычна-філалагічнага факультету мясцовага настаўніцкага інстытуту Уладзімер Салавей, які ўвайшоў у кіроўны орган «Чайкі» — Цэнтар беларускага вызваленчага руху.

Калі ў 1947-м пачаліся арышты сяброў, Уладзімер здолеў перайсці на нелегальнае становішча. Ён быў, мяркуючы па ўсім, добры кансьпіратар: МГБ некалькі разоў не магло схапіць маладога настаўніка, які ня толькі хаваўся на бацькоўскім хутары, але і ездзіў, узброены наганам, па рэспубліцы.

Яго арыштавалі на пачатку пяцідзесятых. У той час, калі я немаўленкам смактаў маміну цыцу, майго аднайменніка жудасна катаўвалі. Нечакана Уладзімераву бацьку «органы» загадалі зьявіцца ажно ў Казань. Дадому ён вярнуўся з вусцішнай навіной: у гэбісцкіх катоўнях Валодзю ня толькі адбілі ныркі. Ягоны разум не перанёс няволі...

Можна толькі здагадвацца, якія думкі апаноўвалі яго ў хвіліны прасвятынення, калі Уладзімер бачыў краты

на вокнах і з жахам глядзеў на санітараў. Праз колькі гадоў сваякам дазволілі забраць яго дахаты, але, убачыўши жыцьцё тагачаснай, загнанай у калагасны прыгон вёскі, разум Салаўя зноў я вытрымаў, гэтым разам — фатальна.

Сорак гадоў — цэлае жыцьцё — ён знаходзіўся ў вар'янтні пад Горадняй, а ў 1996-м, нават не напісаўшы і не патэлефанаваўшы родным, Уладзімера перавялі ў псыхічную лякарню ў вёсцы Казлоўшчына на Дзяцялаўшчыне. Неўзабаве, сям'і паведамілі, што ён нібыта ўзімку заблукаў у лесе, замёрз і быў знайдзены, толькі калі растаў сънег. Труну не адчынялі.

Але самае страшнае для мяне ў лёссе Салаўя ня гэта. Самае страшнае, што сваякі патрыёта анічога ня ведалі аб прычынах ягонага арышту, ніколі ня чулі пра «Чайку»... Для іх ён быў праста няшчасным вар'ятам, на магіле якога доўгі час не было нават сыцілага помніка...

Уладзімер Салавей (у цэнтры) зь сабрамі. Справа — будучы кіраўнік «Чайкі» Васіль Супрун. 1943

Уладзімер Салавей

1925, в. Гуменікі,
цяпер Слонімскі раён —
1996, в. Казлоўшчына,
Дзяцялаўскі раён.
Пахаваны ў в. Жыровічы,
Слонімскі раён

У чэрвені 1947 году міністар дзяржбяспекі БССР Лаўрэнці Іванав вырашыў асабіста дапытатць сакратара нелегальнага Саюзу вызваленія Беларусі, які дзеянічаў у Наваградку.

Магчыма, «беларускі Берыя» спадзяваўся ўбачыць перад сабой зламанага арыштам юнака, якога лёгка будзе раскалоць, але адразу адчуў, што перад ім чалавек іншага гарту.

Міністар чытаў паперы: франтавік, мэдалі «За адвагу», «За баявія заслугі», «За ўзяцьце Кёнігсбэргу»... Арыштант раптам рэзка адштурхнуў канваіра і, скапіўшы цяжкі столак, кінуўся на Іванаву.

Вымуштраваным гэбісцамі ахоўнікам удалося скруціць вязня, якога адразу ж пачалі жорстка зьбіваць...

Непрытомнага скрываўленага юнака, якога вынеслі з кабінэту, звалі Алем Усюковічам.

Некалькі месяцаў таму, пры канцы 1946-га, ён стварыў зь сябрамі падпольную арганізацыю, чыёй канчатковай мэтаю быў выхад Беларусі з СССР (што, між іншым, не пярэчыла савецкай Канстытуцыі). Паводле правілаў кансьпрацыі, кожны ўдзельнік Саюзу вызва-

У паваенным Менску ў ліку першых новых будынкаў было ўзвядзене правае крыло міністэрства дзяржаўнай бяспекі. Канец 1940-х

Алесь Усюковіч

ленъня не павінен быў ведаць больш за двух сяброў.

Упершыню ўсе вясімнаццаць патрыётаў, зь якіх складаўся Саюз, сустрэліся на закрытым судовым паседжанні.

На лаве падсудных не было толькі правакатарапа. Актыўна ўдзельнічаў у спраўах арганізацыі супрацоўнік баранавіцкай абласной газэты Алесь Бажко. Ён ня быў арыштаваны і засуджаны, а пазней зрабіў кар'еру літаратара, нястомна выкryываючы ў сваіх публікацыях антысавецкія падкопы нацыяналістаў, імпэрыялістаў і клерыкалаў.

Усюковіч атрымаў дзесяць гадоў канцлягеру.

Яму ішоў дваццаць трэці год.

Зняволеньне ён адбываў у Казахстане, дзе і застаўся пасля вызваленія.

Там дачакаўся таго, за што змагаўся ў юнацтве, — незалежнасці Беларусі. Праўда, Беларусь хутка ператварылася зусім ня ў туую краіну, пра якую марылі маладыя патрыёты.

Напэўна, таму спадар Усюковіч так і не вярнуўся на Бацькаўшчыну.

Цяпер з вясімнаццаці сяброў Саюзу вызваленія Беларусі жыве толькі адзін — Міхась Кожыч. Ніхто з іх так і не прычакаў рэабілітацыі.

Алесь Усюковіч

Люты 1925, в. Хадасы, цяпер Наваградскі раён — 10.1.2004, Паўладар, Казахстан

Галоўныя вехі жыцьця Янкі Сурвілы я ведаю дзякуючы знаёмству з ягонай жонкаю Івонкай.

У чатыры гады ён ужо чытаў па-беларуску і ведаў на памяць Купалаву паэму «Курган».

У 1942-м сямнаццацігадовы Янка — дырэктар пачатковай беларускай школкі, спаленай партызанамі.

Па вайне ў беларускім лягеры для перамешчаных асабаў у нямецкім Ватэнштэце ён засноўвае й рэдагуе часопіс «Шляхам жыцьця».

Потым — эміграцыя ў Францыю. Там у 1948-м, на

Першым зъездзе беларускай эміграцыі ў Парыжы, адбываеца рамантычнае Янкава знаёмства з зусім яшчэ юной Івонка Шыманеў, якая праз дзесяць гадоў стане ягонай жонкаю.

Янка Сурвіла

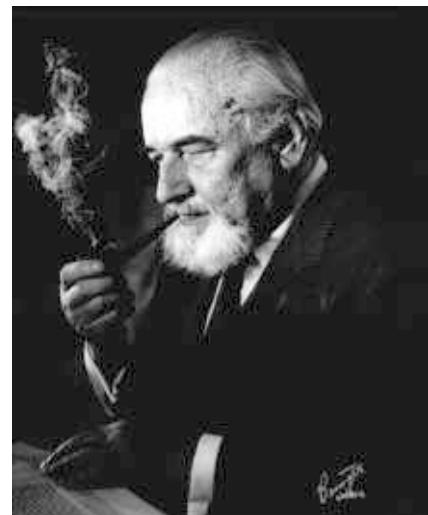
Старшыня Рады БНР Івонка Сурвіла

Атрымаўшы стыпэндыю Мадрыдскага ўніверсytetu, Сурвіла вывучае эканоміку і робіць заходы, каб арганізаваць беларускамоўныя праграммы Гішпанскага радыё. 25 сакавіка 1952 году ён выходзіць у этэр зь першай скіраванай на Беларусь перадачаю. У 1958—1965 гады Янка вядзе з Гішпаніі штодзённыя беларускія радыёперадачы.

Пасля пераезду Сурвілаў у Канаду наша заакіянская дыяспара атрымала ў асобе Янкі чалавека, які, паводле словаў Барыса Рагулі, «быў прычынны да вытоку ўсіх пачынанняў на беларускай палітычнай і грамадзкой ніве, што зарадзіліся і рэалізаваліся ў Атаве».

З дэцячых гадоў, калі сам змайстраваў свой першы фотаапарат, ён захаваў захапленыне мастацкай фатографіяй, пакінуўшы, у прыватнасці, цэлую галерэю партрэтаў нашых літаратаў-эмігрантаў, у тым ліку партрэт Наталіі Арсеньевай, зъмешчаны ў менскай кнізе яе вершаў «Яшчэ адна вясна» (1996).

У вечнасць Янка адышоў, як і жыў, грамадзянінам Беларускай Народнай Рэспублікі, Раду якой ад 1997 году ўзначальвае Івонка Сурвіла.

Янка Сурвіла
20.6.1925, в. Бялевічы,
цяпер Смаргонскі раён —
3.6.1997, Атава, Канада
Пахаваны ў Олд-Чэлсі
паблізу Атавы

Мне хочацца напісаць апавяданьне пра закаханую ў Янку Філістовіча францужанку — ягоную аднакурсыніцу з гістарычнага факультэту Сарбонны.

Пра тое, як дзякуючы высокаму цёмна-русаму хлопцу, якога сябры зь любасыцю, а магчымі, і зь лёгкай зайздрасыцю называлі Напалеонам, дзяўчына даведалася пра невядомую ёй краіну паміж Польшчай і Расеяй і нават вывучыла на роднай Янкавай мове два слова, якія памятае дагэтуль — «Жыве Беларусь!».

Янка выдаваў часопіс зь няпростым для францускага вуха назовам «Моладзь», быў адным зь лідэраў згуртавання сваіх маладых сучыннікаў.

Потым ён паехаў вучыцца ў Лювэнскі ўніверсітэт у Бэлгіі, і дзяўчына зрэдку атрымлівала пра Янку звесткі ад агульнага знаёмага — мастака Міхася Навумовіча.

Яна ганарылася, калі пачула, што ў дваццаць пяць гадоў Філістовіч стаў сябрам Рады БНР — ураду сваёй краіны ў выгнанні.

А тады Янка зьнік.

Толькі праз пяцьдзесяц гадоў герайні майго аповеду зноў сустрэне мэсьце Навумовіча і даведаецца, што ў 1951-м Філістовіч на парашуце дэсантаваўся на родную зямлю і стварыў партызансскую группу, мэтаю змагання якой была вольная ўсходнепрусская Беларусь.

Праз год, калі Янка будзе выходзіць з акружэння, школьні сябар падсыпле яму ў гарбату снатворнага... У 1953-м Філістовіча прысудзяць да расстрэлу...

Гэта быў год майго нараджэння.

Я абавязкова напішу свой аповед, і мне дапаможка дакумэнтальнае кніга Аляксандра Лукашука «Філістовіч. Вяртанье нацыяналіста», якая вярнула Янкава імя ў нашу гістарычную памяць.

Ён загінуў ва ўзросце Каліноўскага, зь якім Янку часта параўноўвалі.

Съледчы Рыгор Трапш, які вёў справу Філістовіча ў 1952 годзе, засвідчыў, што Янка не ўчыняў тэрарыстычных актаў і не дазволіў людзям з сваёй групы ніводнага рабунку і забойства. Паводле Трапша, на ягоным падсъледным не было крыўі і за часы вайны.

Калі краіна здабыла незалежнасць, у друку гучалі прапановы ўлучыць імя Філістовіча ў съпіс ста найвыдатнейшых асобаў Беларусі за ўсе дзесяць вякоў яе гісторыі. Але сёння артыкулу пра яго вы ня знайдзеце на вайноўскай энцыклапедыі...

Малодшая сястра Філістовіча Галіна захоўвае ягонае прысланае з Захаду ў 1950-м фота.

На адвароце Янкавай рукою напісаны верш, дзе ёсьць такія радкі:

Усё праходзіць, мінае, як дым,
Съветлы ж сълед будзе вечна жывым!

Янка Філістовіч

14.1.1926, в. Паняцічы,
цяпер Вялейскі раён —
1953, Менск.
Месца пахавання
невядомае

«У чалавечых харкатару, як і ў некаторых будынкаў, некалькі фасадаў, прычым ня ўсе яны прыемныя на выгляд», — заўважыў французскі афарыст Франсуа дэ Лярошфуко. Характар пісьменьніцы і кінасцэнарысткі Лідзія Вакулоўская належалаў якраз да такіх. Аднак галоўнай рысаю ў ім была незыншчальная вальнадумнасць.

Аднойчы пры канцы восьмідзесятых на звяздзе Саюзу пісьменнікаў мне паказалі немаладую прыгожую жанчыну з нумарам «Нового мира» ў руках. «Вакулоўская, дысыдэнтка», — з захапленнем сказаў знаёмы.

Кватэра Лідзія Аляксандраўны на вуліцы Берасьцянской у сярэдзіне 1960-х сапраўды была своеасаблівым менскім клубам вальнадумцаў (гэтаму спрыялі і прыстойныя ганарапы гаспадыні, якая пісала парасейску і часта друкавалаўся ў Маскве).

Як згадвае ў сваёй кнізе «На высіпе ўспамінаў» адзін з блізкіх знаёмых Вакулоўской пісьменнік Валянцін Тарас, у той вялікай стракатай кампаніі літаратаў, журналістаў, актораў, мастакоў закраналіся самыя рэзыкоўныя тэмы. Дарагога Леаніда Ільліча нехта зь вясёлай застоліцы мог называць «траглядышам», ягоная галоўнага ідэоляга Суслава — «сушанай воблай», а ўсіх крамлёўскіх старцаў — «тупарылай шарагай».

Лідзія Вакулоўская

Калі я гасыцяваў у Бэрліне ў вядомага нямецкага беларусіста і колішняга палітвізія Норбэрта Рандава, той паказаў мне некалькі сотняў старонак, ксэракапіяных ім з адкрытых пасъля ўзъяднання Нямеччыны архіваў штазі.

Добры Норбэртаў прыяцель, апрача ўсяго астатніга, пісаў падрабязныя справаздачы пра дні нараджэння «аб'екта» ўлучна з плянам стала і пералікам тостаў.

Падобныя госыці наведваліся і да Вакулоўской. Адну, Зоечку, потым вылічылі, але яна пасъпела ўжо «напісаць опэру».

Лідзію з сябрамі пацягнула ў КГБ. Валянціна Тараса прымусілі звольніцца з рэдакцыі «Нёману», а ягоную жонку адхілілі ад этэру на Беларускім тэлебачанні. Саму Вакулоўскую, якая была на вольных хлябах, абвінавачвалі ў пашырэнні забароненай літаратуры, спробах перадаць на Захад для публікацыі свае аповесці й нават у закліках да тэрору. Выступаючы тады на рэспубліканскім партактыве, першы сакратар ЦК КПБ П. Машэраў хваліў «органы» за тое, што ўскрылі «антысавецкі нарыў на кватэры члена Саюзу пісьменнікаў Вакулоўской».

Пасъля тых падзеяў Лідзія Аляксандраўна пражыла яшчэ чвэрць стагодзьдзя і выдала паўтара дзесятка кніг сваёй жывой чытэльнай прозы. Яна памерла ў жніўні 1991-га, калі «шарага» пучтыстаў спрабавала павярнуць кола гісторыі назад. Адным з яе апошніх твораў стала аповесць «Вальфрам — мэтал цвёрды», прысьвеченая часу сталінскіх рэпрэсіяў.

Лідзія Вакулоўская

20.2.1926, Шчорс,
Чарнігаўская вобл.,
Украіна —
28.8.1991, Шчорс, Украіна

Мы пазнаёмліся пры канцы васьмідзясятых у Маскве на паседжанні Савету па беларускай літаратуре Саюзу пісьменнікаў СССР, куды запрасілі зь дзясятак айчынных літмаладзёнаў. Абмеркаваныне нашай творчасці пачалося з таго, што адзін з сталічных крытыкаў публічна паведаміў чытаючы творы гас্যцей, учора раптам зразумеў, што беларуская мова, аказваеща, сапраўды існуе.

Адамовіч крыху спазніўся і, пачуўшы ад нас пра зроблене «старэйшым братам» адкрыццё, толькі пагардліва махнуў рукой, дадаўшы пару моцных слоў.

Потым ён першы падпісаў складзены намі звартот у высокія інстанцыі з просьбаю стварыць у Менску музэй Уладзімера Каараткевіча. Праўда, адразу ж упэўнена заўважыў: «Нічога, хлопцы,

у вас не атрымаеца».

Ягоныя (на шчасце, ня толькі пэсымістичныя) прагнозы зьвязаўся і ў маштабах нязъмерна большых. Адамовіч прадказаў крывавыя падзеі ў Вільні, а на пачатку лета таго самага гістарычнага 1991 году пайшоў у заклад з славутым палітолагам Гэнры Кісынджэрам, сцвярджаючы, што КПСС хутка сыдзе з арэны.

Ён усё сваё жыццё ваяваў за справядлівасць: у партызанах, куды трапіў падлеткам; у Маскоўскім дзяржаўным універсітэце, дзе працаваў на катэдры нацыянальных літаратураў і адкуль быў выгнаны ў сувязі з спраўаю пісьменнікаў-дисыдэнтаў Сіняўскага і Даніэля; у Інстытуце літаратуры Акадэміі навук Беларусі, дзе адраджаў мэтадалягічныя прынцыпы праўдзівасці і гістарызму...

Рэзкі канфлікт зь беларускім кірауніцтвам пасьля чарнобыльскай катастроfy, праўду пра якую ён імкнуўся данесці любымі шляхамі, прывёў да пераезду ў Маскву. Там Адамовіч стаў адным з выбітных

удзельнікаў перабудовы і далейших вірлівых палітычных падзеяў.

Ён стаў аўтарам сямнаццаці прыжыццёўых кніг, у тым ліку раману «Карнікі» і «Хатынскай аповесьці», паводле матываў якой зняты фільм «Ідзі і глядзі».

Аднак Але́сь Адамовіч належаў да тых творцаў, асаба якіх вышэйшая за іх творы.

Напэўна, ён і сам разумеў гэта, адважна рынуўшыся ў палітыку і грамадzkую дзейнасць: быў народным дэпутатам, працаваў у «Мэмарыяле», выступаў з палымянымі працомі на мітынгах. Ня раз прыяжджаў у Менск на Чарнобыльскі шлях...

Ягоная съмерць сталася сымбалічнай: падчас суду, пасля выступу ў абарону інтэрсаў Міжнароднага літаратурнага фонду. У 1997-м, пасмяротна, яго назвалі ляўрэатам прэміі гэтага Фонду «За гонар і годнасць таленту».

Імя Адамовіча мае адна з прэміяў, якую прысуджае Беларускі ПЭН-цэнтар.

Але́сь Адамовіч
3.8.1926*, в. Канюхі,
Капыльскі раён –
26.1.1994, Москва, Расея.
Пахаваны ў в. Глуша,
Бабруйскі раён

* Афіцыйная дата нараджэння Алеся Адамовіча, 3.9.1927, замацаваная ў энцыклапедыях, — вынік таго, што ў часе вайны маці больш як на год «падмаладзіла» сына, ратуючы яго ад вызвалу ў Нямеччыну.

Упершыню мы сустрэліся ў зэльвенскай хаце Ларысы Геніюш. Празь некалькі дзён знаёмы, пачуўшы імя Церашчатаў, акруглай вочы: «Ніякіх кантактаў!.. Ты ведаеш, што яна служыла ў выведцы? Цяпер разумееш, чаму яе ў Зэльву так цягне?»

Яна сапраўды служыла ў савецкай выведцы. Сямнаццацігадовую Вольгу немцы мабілізавалі капаць акопы. Дзяйучыне ўдалося збегчы, перайсці лінію фронту і запісацца ў школу радыстак. На пачатку пяцідзесятых, праходзячы каля Акадэміі навук, яна зайдла ў аддзел кадраў запытацца наконт якой-небудзь працы. «Баявое мінулае» адыграла сваю ролю, і яе залічылі сакратаркай.

Для беларускай мастацтвазнаўчай навукі гэта быў шчаслівы момант.

Вольга Церашчатава

Вольга Церашчатава (крайняя справа) з калегамі на гасцінках у Ларысы Геніюш (другая справа). 1970-я

У 1968-м супрацоўніца акадэмічнага Інстытуту мастацтвазнаўства, этнографіі й фальклёру Церашчатава абараніла кандыдацкую дысэртацыю па даваеннай беларускай графіцы. Але яе зорны час быў наперадзе...

У тыя гады фізык Юры Хадыка і гісторык Элеанора Вецер запалілі дзясяткі два гэткіх самых апантаных навукоўцуў сваёй ідэяй стварыць Музей старажытна-беларускай культуры. Аднак у 1973-м у рэспубліцы разгарнулася змаганьне з нацыяналізмам. Перастрахоўваючыся, акадэмічнае начальства пазбавілася ад пяцісот першых экспанатаў будучага музею. Тады яго стваральнікі прыйшлі ў кабінет да Церашчатаў і знайшлі ў ёй неадзіннага паплечніка.

Вольга Васілеўна сама ездзіла ў экспедыцыі, дзе лёгка знаходзіла агульную мову і з раённымі начальнікамі, і зь сывятарамі, і з простымі селянамі. Яна ўмела браць на сябе адказнасць. Яна была здольная на фантастычныя рэчы. Немагчыма зразумець, як яна змагла пераканаць міністра культуры Літвы перадаць Беларусі калекцыю з тысячы твораў нашага народнага мастацтва канца XIX стагодзьдзя, што вядома ж, паводле завядзёнкі нашых суседзяў, лічыліся «літоўскімі».

У 1979-м Музей старажытна-беларускай культуры адчыніўся. Загадчыцай стала Вольга Церашчатава. Яе хапіла і на тое, каб празь некалькі гадоў выдаць сваю манаграфію «Старажытна-беларускі манумэнтальны жывапіс XI—XVIII стст.», якую адзін з рэцэнзэнтаў называў «важкай цяглінкаю ў будынак Адраджэння».

Апошні раз мы бачыліся зь ёю там, дзе і першы, — у Зэльве. Вось толькі спадарыня Ларыса не сустрэла нас і ня выйшла правесыці. У той дзень мы самі праводзілі яе ў апошні шлях.

Я глядзеў на Церашчатаў, і бачыў, якая гэта для яе цяжкая страта.

Вольга Церашчатава
24.7.1926, Лоеў —
30.3.1992, Менск.
Пахаваная на менскіх
Пайночных могілках

Увесну 1983-га мы зь сябрам Вінцэсем Мудровым ехалі на пахаваньне Ларысы Геніюш. У вагоне дызэлю з Баранавічаў на Ваўкаўскі, відавочна зрэагаваўшы на беларускую мову, да нас пачаў прыглądaцца высокі станісты мужчына. Мы як па камандзе насыцярожыліся й замоўклі. Але ў Зэльве падазроны пасажыры выйшаў съедам, і мы, убачыўшы ягоную выпраўку, ужо амаль не сумняваліся, з кім маем справу.

Як жа прыемна было памыліцца, калі даведаліся, што наш нежаданы спадарожнік — сулягернік спадарыні

Ларысы, якому яе вершы дапамаглі вытрымаць тыя нечалавечыя ўмовы. Іх, вершы, перапісаныя на папяроснай паперы, перадавалі з жаночай зоны ў мужчынскую, выкарыстоўваючы са-

мая розныя вынаходкі. Адной з найбольш надзейных скованак быў кавалак вугалю з сакрэтам.

Сваё 25 гадоў Мікола Канаш атрымаў за тое, што вучыўся пры немцах у Пастаўскай настаўніцкай сэмінары і ўступіў там у Саюз беларускай моладзі. Яго арыштавалі падчас службы ў войску: выпісалі камандзіроўку ў штаб часткі й пазнаёмілі зь яшчэ адным «камандзіраваным». Мікола ўсё зразумеў, калі пайшоў у цягніку ў прыбіральню, а той, другі, адразу рвануўся за ім.

Канцлягер у Ініце толькі загартаваў яго беларускі патрыятызм. Аднойчы, ужо праз шмат гадоў пасля вызваленія, Канашу за «выдатную працу» ў шахтах прapanавалі ключы ад кватэры й puцёўку ў Карлавы Вары. Але трэба было выканаць адну «фармальнасць»: пакаяцца ў мясцовай газэце за грахі маладосыці. Новай кватэры, як і славутага курорту, Мікола Імполевіч так і не пабачыў.

Там, у Комі АССР, адкуль і на «волі» не дазвалялі вярнуцца на Бацькаўшчыну, ён сустрэў сваё шчасце —

украінку Соф'ю, таксама асуджаную на 25 гадоў за нацыяналізм, у прыватнасці за тое, што падняла зь зямлі ліст, які кінуў на дол адзін з палонных байдоў Украінскай паўстанцкай арміі, калёну якіх гналі па вуліцы. Міколу і Соф'ю таемна павяятачай украінскі вуніяцкі сьвятар, былы зьняволены. Усё жыццё яны, не дамаўляючыся, гаварылі ў сям'і кожны на сваёй мове.

Я пераканаўся ў гэтым, гасцюючы ў Канашаў у іхній каапэратыўнай кватэрцы ў Жлобіне, куды ім удалося пераехаць з Пойначы адно ў сямідзясятых. Жытло месцілася на першым паверсе шматпавярховіка і, калі на стале скончыліся салёныя гуркі, гаспадар зъёгку пасунуў ходнічак, падчапіў шахтарскім мезенцам уштукаванае ў масынічну непрыкметнае колца, і майм вачам адкрыўся ўваход у глыбачэзнае сутарэнье, дзе можна было б схаваць цэлы ўзвод.

У дзевяностыя дзядзька Мікола не ўступаў ні ў якія арганізацыі, але ў Жлобіне сваім лічылі яго і тэбээмаўцы, і фронтаўцы. Для моладзі ён быў легендай і разам з тым — зусім рэальным узорам непахіснага беларускага патрыёта.

Мікола Канаш
15.11.1926, в. Озерава,
цяпер Браслаўскі раён —
29.10.2006, Жлобін

Ён меў кансьпірацыйную мянушку Сокал. Яго мараю з раных гадоў была вольная Беларусь.

Падчас вайны Кастусь Рамановіч вучыўся ў Наваградзкай настаўніцкай сэмінарыі, быў сябрам Саюзу беларускай моладзі, а потым — курсантам афіцэрскай школы Беларускай Краёвай Абарони ў Менску. Ён адмовіўся ісці на Захад.

Сокал хацеў лётаць толькі над Беларусью, але якраз такім, як ён — съветлым і апантаным, — лёс наканоўваў да лёкія нябёсы. А найчасцей — не нябёсы, а клеткі.

Першы арышт у 1944-м. Рамановічу ўсяго сямнаццаць.

Вяртаючыся праз два гады з варкуцінскіх лягераў, ён, не баючыся, сказаў супрэтаму на барававіцкім

вакзале знаёмаму: «Ня думай, што мяне запалохал. Я прыехаў, каб змагацца з гэтай уладай за нашу незалежнасць».

У роднай хаце на Наваградчыне малодшы брацік схаваўся ад незнамага дзядзькі пад ложак. Бацька толькі кіўнуў Кастусю і адварнуўся, зрабіўшы выгляд, што не пазнае «блуднага» сына.

У 1946-м Рамановіч з аднадумцамі заснаваў у Наваградку нелегальны Саюз вызваленія Беларусі ды стаў кірауніком яго фінансавага аддзелу. Мэтаю Саюзу было стварэнне самастойнай беларускай дзяржавы. Сымбалімі арганізацыі сталі бел-чырвона-белы сцяг і Пагоня, а гімнам — «Мы выйдзем шчыльнымі радамі». Асноўным мэтадам змаганья патрыёты лічылі антысавецкую агітацыю, але пры гэтым не выключалі і збройнага супраціву.

Іх выдаў правакатар. Рамановіч быў засуджаны на дзесяць гадоў лягераў і пяць гадоў паразы ў правах.

У перасыльнай турме ў Воршы Кастуся з паплеч-

нікамі кінулі ў адмысловы барак да ўзброеных нажамі і кінжаламі блатных. Зброяю нашых хлопцаў сталі брусы ад зламаных нараў. Тую лютую бойку, інсіпіраную дзеля фізычнага зьнішчэння палітвязняў, Рамановіч назаве ў сваіх мэмуарах Аршанскаю перамогай.

Пасля вяртання ў Беларусь Кастусь Рамановіч жыў у Пінску.

Калі над краінаю падзымулі вятры пераменаў, ён адразу далучыўся да незалежніцкага руху. Стаяў сябрам Таварыства беларускай мовы і Беларускай сацыял-дэмакратычнай Грамады, ствараў на Палесі дэмакратычную взятачскую арганізацыю.

Ганарусятым, што ў ягонай бібліятэцы засталіся мае кнігі з аўтографамі.

Падчас нашай сустрэчы мне падумалася, што з такім, як ён, было б нястрашна і на этапе, і ў лягерным бараку.

Спадар Кастусь не дачакаўся ад сёньняшніх уладаў рэабілітацыі, як не пасыпей узяць у рукі кнігу сваіх успамінаў «За волю Беларусі», што пабачыла съвет праз некалькі месяцаў пасля таго, як ён разлучыўся з душой.

Няхай Сокалу будзе ўтульна там, у нябесной Беларусі!

Кастусь Рамановіч

1.1.1927, в. Лозкі,
цяпер Наваградзкі раён —
31.1.2005, Пінск

У дзялінстве заходнебеларускіх хлопчык Міхал стаў съведкам таго, як увесень 1939-га чырвонаармейцы, што патрабавалі называць іх «вызваліцелямі», расклалі калі школы вогнішча з кнігай. Савецкі афіцэр кідаў у полымя ўсё, што было надрукавана «не по-рускі».

Напэўна, тое вогнішча і запраграмавала стаўленьне Дубянецкага да новай улады. Тым больш, што неўзабаве НКВД арыштавала за антысавецкую агітацыю ягонага бацьку.

На першы погляд, Міхал Дубянецкі рабіў паспяховую кар'еру: скончыў Рэспубліканскую партыйную школу і Вышэйшую партшколу ў Маскве, працаўваў на адказных пасадах у менскіх выдавецтвах, з посьпехам займаўся літаратурнымі перакладамі зь некалькіх моваў, быў прызначаны інструктарам сэктору друку ЦК КПІБ.. Яму зазідроўсцілі, але Міхал Хведаравіч не лічыў, што жыцьцё ўдалося. Ён быў з тых, хто ня проста разумеў антычалавечую сутнасць таталітарызму, але і рыхтаваўся кінуць яму выклік.

Міхал Дубянецкі

Шчодра надзелены арганізаторскімі здольнасцямі, Дубянецкі шмат зрабіў для раззвіцця ў Беларусі энцыклапедычнай справы. Калегі сцівярджаюць, што менавіта ён быў ініцыятарам шматтомнага выдання твораў беларускага фальклёру. Ягоны талент кнігавыдацца найбольш поўна раскрыўся на пасадзе дырэктара выдавецтва «Мастацкая літаратура». Прымаяучы на працу новага супрацоўніка,

на першы погляд, Міхал Дубянецкі рабіў паспяховую кар'еру: скончыў Рэспубліканскую партыйную школу і Вышэйшую партшколу ў Маскве, працаўваў на адказных пасадах у менскіх выдавецтвах, з посьпехам займаўся літаратурнымі перакладамі зь некалькіх моваў, быў прызначаны інструктарам сэктору друку ЦК КПІБ.. Яму зазідроўсцілі, але Міхал Хведаравіч не лічыў, што жыцьцё ўдалося. Ён быў з тых, хто ня проста разумеў антычалавечую сутнасць таталітарызму, але і рыхтаваўся кінуць яму выклік.

Шчодра надзелены арганізаторскімі здольнасцямі, Дубянецкі шмат зрабіў для раззвіцця ў Беларусі энцыклапедычнай справы. Калегі сцівярджаюць, што менавіта ён быў ініцыятарам шматтомнага выдання твораў беларускага фальклёру. Ягоны талент кнігавыдацца найбольш поўна раскрыўся на пасадзе дырэктара выдавецтва «Мастацкая літаратура». Прымаяучы на працу новага супрацоўніка,

Дубянецкі зазвычай казаў: «Запомніце, Вы прыйшли працаўцаў рэдактарам, а ня цэнзарам». Добра ведаючы «кухню» савецкай цэнзуры, ён здолеў давесць і да сустрэчы з чытачом шмат сумнеўных з гледзішча ўлады кнігай, у tym ліку чатырохтомнік Васіля Быкова, уключыўшы туды крамольную аповесьць «Мёртвым не баліць».

Уся лёгіка жыцьця Дубянецкага прывяла яго ў шэрагі тых, хто пры канцы восьмідзясятых зязу на сябе адказнасць за будучыню Беларусі. Ён быў сярод ініцыятараў стварэння Камітэт-58, што падрыхтаваў Устаноўчы сход «Мартыралёту Беларусі» 19 кастрычніка 1988 году. На tym гістарычным сходзе, дзе спадар Міхал старшыняваў, быў утвораны Арганізацыйны камітэт БНФ «Адраджэнне».

Дубянецкі стаў адным з найактыўнейшых сябраў як Грамадзкай рады «Мартыралёту», так і Аргкамітэту (а затым і першага Сойму) БНФ. Ён умееў тримаць удар. Ён быў побач з намі на векапомніх агульнабеларускіх Дзядах 30 кастрычніка 1988-га. Ягоны нягучны, але прасякнуты вераю ў сваю працу голас прымушаў заціхаць шматтысячны мітынгі.

Дубянецкага пахавалі пад бел-чырвона-белым сцягам, якому заставаўся яшчэ год да таго, каб стаць дзяржаўным.

Пасмяротную публікацыю ягоных мэмуараў «Трэба рызыкаваць...» (дзе фігуравала размайтая нечысьць ад загадчыкаў аддзелаў ЦК КПСС да шараговага стукача М.), распечатую ў часопісе

«Полымя» Сяргеем Законінікам, помсьліва спыніў прызначаны ўладамі новы галоўны рэдактар М. Мятліцкі.

Міхал Дубянецкі
4.3.1927, в. Востраў,
цяпер Пінскі раён –
3.9.1990, Менск.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Зора з тых людзей, зь съмерцю якіх я дагэтуль не могу зъмірыцца. Нашу падараваны ёю швэдар, пішу «ейнай» асадкай, чакаю водгуку на новую книгу...

Яна нарадзілася ў сям'і менскіх інтэлігентаў у гады беларусізацыі. Яе маці Апалёнія працавала настаўніцай і была блізка знаёмая з Уладзіславаю Луцэвіч, жонкаю Купалы. Бацька, Лявон Савёнак, які меў вядомасць як здольны рэпартэр і фэльетаніст, у 1933-м трапіў у махавік рэпрэсіі і быў адпраўлены ў высылку.

Навуку Зора здабывала ў Беларускай гімназіі імя

Янкі Купалы ў Нямеччыне, у Любэнскім універсітэтэ ў Бэльгіі й Раттерскім у ЗША.

Там, у Амэрыцы, яна пражыла большую частку жыцця. Там выйшла замуж за школьнага сябра, ад-

наго зь сёньняшніх лідэраў нашай эміграцыі Вітаўта Кіпеля. Там нарадзіла і выхавала беларусамі дачку Але-
сю ѹ сына Юрку.

Сваім другім домам спадарыня Кіпель называла Нью-Ёрскую публічную бібліятэку, дзе працавала амаль чатыры дзесяцігодзьдзі. Дзякуючы ёй значна пашырэўся беларускі кнігазбор бібліятэкі, былі наладжаныя дзясяткі тэматычна звязанных з Беларусью выставаў, сэмінару і канфэрэнцый. Разам зь Вітаутам Зора ўклада такія фундамэнтальныя кнігі, як «Янка Купала і Якуб Колас на Захадзе», «Беларуская дзяржкаўнасць», «Беларускі і беларусаведны друк на Захадзе». Яна колькі гадоў рэдагавала газэту «Беларус». Зорынаму пяру належыць надрукаваны ў ЗША ангельскі пераклад беларускае вэрсіі знакамітай рыцарскай «Аповесці пра Трышчана».

Яе імя было з шэрагу тых, што служылі своеасаблівымі візытоўкамі Беларусі ў вольным съвеце.

Ад пачатку дзесяцілетых Зора і Вітаўт штогод пры-

яжджаі на Бацькаўшчыну. Мы шмат вандравалі разам па Беларусі, і ў гэтых паездках — у Полацку, Віцебску, Магілёве, Рэчыцы, Крычаве — Кіпелі заўсёды пачуваліся не гасціямі, а гаспадарамі, ня раз даючы прыклад тым, хто ўсё жыццё жыве на сваёй зямлі, нібыта прыходзень — ня вedaочы ні яе мовы, ні гісторыі, ні традыцый.

У адказ на мой віншавальны ліст з нагоды прынядзяцца яе і Вітаўта ў ганаровыя сябры Саюзу беларускіх пісьменнікаў спадарыня Зора пісала: «Мы ўсё сваё жыццё аддаі БЕЛАРУСКАСЫІ».

Цяпер у Беларусь зноў і зноў вяртаецца Зорына душа.

Зора Кіпель

1.7.1927, Менск —
14.4.2003, Гаварт,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Тая чэрвеньская раніца 1947 году была вельмі кінэматаграфічна. Міхась касіў луг каля бацькоўскае сялібы. Прыклаўшыся да барылкі зь бярозавікам, ён пачуў вуркатаныне машыны. На жаль, гэта было не кіно...

Ён папрасіў у гэбіста дазволу праісці пракос да канца. Адказам быў зьдзеклівы рогат. У хаце ўжо рабілі ператрус, забіralі фатаздымкі й паперы. «Сыночак!» — галасіла маці.

Міхасю Ракевічу ішоў дваццаты год. У дзяцінстве вялікі ўплыў на яго мелі аповеды бацькі пра Амэрыку,

дзе той быў у заробках і адкуль прывёз перакананье, што там, за акіянам, чалавек — сапраўды вольны гаспадар свайго лёсу.

Бацькавы прыгады да паўняў у дзіцячай съядомасці дзядзька Мікола, студэнт Варшаўскага ўніверситету, які казаў, што прыйдзе час і Беларусь таксама будзе вольнай — без паноў, без камуны.

Выгнаныне немцаў у 1944-м Міхась не ўспрыняў як вызваленіе. Прадстаўнікі савецкай улады, сярод якіх было шмат прыежджых, съмяляліся зь беларускай мовы, абяцалі хутка

пазачыніць цэркви і касцёлы ды палохалі аповедамі пра шчасльвае жыццё ў калгасе.

У 1946-м на Слонімшчыне ўтварылася нелегальная антысавецкая арганізацыя «Чайка». Правай рукой яе кіраўніка Васіля Супруна стаў Ракевіч, якога прызначылі адказным за вайсковыя пытанні. На той час

Міхась Ракевіч

Міхась быў студэнтам Берасцейскага чыгуначнага тэхнікуму, дзе стварыў падпольную групу й выдаваў з сябрамі антысавецкія ўлёткі. Хлопцы выразалі з гумы літары, складалі словаў і рабілі аدبіткі на паперы. За год існаваныня «Чайкі» яе філіі ўзыніклі, апрача Слоніму і Берасцю, у Баранавічах, Ганцавічах, на Піншчыне і Маладечншчыне.

Суд адмераў Ракевічу па максымуме: чвэрць стагодзьдзя зняволення і пяць гадоў высылкі. Ён здабываў вугаль у жудасных, сырых і загазаваных шахтах Варкуты й Інты, дзе мусіў надоўга застацца і пасля вызвалення.

Усе спробы ўладкавацца на радзіме, у шахтарскім Салігорску, сканчваліся адмовай. Беларускі патрыёт да пэнсіі мусіў працаваць на расейскай Поўначы. Ягоная карэспандэнцыя і ў восьмідзясятых праглядалася гэбісцкімі куратарамі.

Абвінавачаныні ў нацыяналізмe выклікалі нават дзяржаўныя беларускія газеты й часопісы, што Ракевіч выпісваў сабе ў Інту.

Міхась ня толькі пакутліва доўга ня мог вярнуцца на Бацькаўшчыну. Амаль дваццать гадоў ён даглядаў прыкутую хваробай да ложка жонку. Аднак ніколі не наракаў на лёс, а казаў, што нават удзячны яму, бо адукаваных, разумных і сумленных людзей пабачыў у лягерах значна больш, чым на волі.

На ягонай магіле побач з помнікам гарыць агенчык шахтарскае лямпы.

Міхась Ракевіч

19.11.1927, в. Ваўчкі,
цяпер Слонімскі раён —
8.3.1992, Слонім.
Пахаваны на могілках у
в. Клепачы, Слонімскі раён

Ён ня быў героем, але ягонае імя вартае памяці, бо лёс Міхася Лічко стаўся тыповым для тысячаў беларускіх юнакоў. Пра яго я пачуў ад спадарыні Надзеі Дземідовіч — Міхасёвай аднаўлякісніцы, былой сяброўкі Саюзу беларускай моладзі, лягерніцы і ўдзельніцы Кенгірскага паўстання палітзняволеных у 1954 годзе.

У Слонімскай беларускай прагімназіі ён, сын праваслаўнага сьвятара, вылучаўся сярод вучняў і прыгајкосцю, і вопраткай, і здольнасцямі. Многія дзяўчатацы былі закаханыя ў Міхася, а хлопцы зайдросцюлі яго наі дужасцю і спрыту.

Ішла вайна. У 1943-м усе навучэнцы прагімназіі зрабіліся сябрамі СБМ. Праз колькі месяцаў, калі вярнулася савецкая ўлада, уздел у Саюзе беларускай моладзі,

куды запісвалі зь дзесяці гадоў, стаў адназначна кваліфікацца як судзейнічанне акупантам і зрада Радзіме.

Пасля арышту Міхась Лічко бачыў горад свайго юнацтва — Слонім — толькі ў снах

Міхась Лічко апынуўся на Захадзе: уладкаваўся на працу, а вечарамі вучыўся. Аднаго разу на вуліцы зь ім загаварыў хлопец, які няблага валодаў беларускай мовай.

На чужыне чалавек можа хутка прасякнуша даверам да земляка. Новы знаёмы зноў і зноў заводзіў размову пра тое, што трэба вяртацца на Радзіму і працаўваць дзеля яе. Такіх, як Міхась, там, маўляў, чакаюць інстытуты, кватэрны ды іншыя даброты.

Міхась паддаўся на ўгаворы. Увесень 1946-га ён паступіў у адзін з гарадзенскіх тэхнікумаў, а ўвесну, перад Вялікаднем, яго арыштавалі і прысудзілі дзесяць гадоў канцлагераў.

На пахаваньні Васіля Быкова да Надзеі Дземідовіч падышоў чалавек, які памятаў яе з Слоніму. Ад яго Надзея даведалася, што Міхася Лічка даўно няма на съвєце. У лягеры яго зъмісцілі ў адным бараку з хворымі на сухоты, і неўзабаве ён сканаў ад гэтае невылечнае тады хваробы. Пад уражаньнем запозыненай на паўстаўгодзьдзя страшнай навіны спадарыні Надзея напісала верш «Лёсы»:

У дваццаць год цябе, юнак, ня стала
У дзікім краі, дзе наўсцяж лясы...
Чахотка ў ГУЛАГу лютавала
У час твае вясновае красы.

Высокі ўзвіёт, хапала волі, сілы
Узьняцца ўвысь, дзе шорхалі арлы...
Ды тую руну чужынцы пакасілі,
Забрали ў край, дзе не жывуць буслы...

Міхась Лічко
1928, мяст. Мір,
цяпер Карэліцкі раён —
1948, ?

Сярод беззлічы стандартных помнікаў зь ня менш стандартнымі расейскамоўнымі надпісамі ёсьць на полацкіх Лясных могілках дагледжанае надмагільле з словамі, што прымушаюць спыніцца: «Хай съняцца сны аб Беларусі...». Тут знайшоў свой вечны спачын Васіль Мядзелец — адзін з кіраунікоў Саюзу беларускіх патрыётаў, падпольнай моладзевай арганізацыі, што дзеянічала на Паствашчыне і Глыбоцчыне ў 1945—1947 гадах.

«Як ні дзіўна, але якраз школа зь яе ваяўнічай, надакучлівай пальшчызной дала мне першыя ўрокі нацыянальнага пачуцьця.

Васіль Мядзелец

Наставнік патрабаваў, каб мы «мувілі» толькі на іхній «гжэчнай» польскай мове, пазбягаючы ўжыванця тутэйшыя «брыдкія» слова. Тым самым яны абуджалі ў нас пратэст на такі «гвалт», — пісаў ён у сваіх успамінах.

Родны беларускі дух запанаваў у школе, адчыненай мясцовымі патрыётамі ў гады нямецкай акупацыі. «Вучылі нас любіць Беларусь і служыць ёй. Наставнікі і вучні гаварылі заўсёды толькі па-беларуску», — згадваў спадар Васіль.

Аднак нават ува ўмовах вайны Москва, памятаючы русіфікатарскія запаветы Мураёва-вешальніка, бязълітасна змагалася зь беларускім школьніцтвам.

Гэта рабілася рукамі савецкіх партызанаў, якія палілі нашыя школы і «ліквідоўвалі» наставнікаў. (Сюжэт апавяданьня Вячаслава Адамчыка «Прылёт кажана», дзе

гэтак званыя «народныя мсыціўцы» гвалцяць і забіваюць маладую настаўніцу, на жаль, зусім ня быў нейкім выняткам.)

Сумны лёс напаткаў і Янзенскую школу, дзе вучыўся Васіль.

Па вайне, у Глыбоцкай пэдвучэльні, Мядзельца зь сябрамі Антосем Фурсам, Лявом Бялевічам, Алесем Юршэвічам пад пагрозаю выключэння загналі ў камсамол. Усе дысцыпліны ў вучэльні выкладаліся па-расейску.

Беларуская мова зноў, як і за палякамі, трапіла ў становішча непажаданай і падазронай падчаркі. Моладзь адказала стварэннем свайго нелегальнага Саюзу, мэтаю якога была незалежная Беларусь.

Іх, маладых, рамантыхных, наўных, выдаў правакатор.

Дзевятнаццацігадовы Васіль як заснавальнік антысавецкай арганізацыі быў асуджаны да расстрэлу, які, у сувязі з часовай адменаю ў СССР сымяротнага пакарання, замянілі на 25 гадоў зняволення.

На радзіму ён здолеў вярнуцца толькі ў 1985-м. У дзевяностыя напісаў цікавы і дасыцінны мэмуары для кнігі «Гарт. З успамінаў пра Саюз беларускіх патрыётаў».

Да Васіля Мядзельца і сёньня прыходзяць аднадумцы — і сталыя, і полацкія моладзь.

На ягонай магіле зноў і зноў зьяўляюцца жывыя съязжкі зь бел-чырвона-белых гваздзікоў.

Васіль Мядзелец
1928, в. Ружанполье,
цяпер Мёрскі раён —
20.12.2004, Полацак.
Пахаваны на полацкіх
Лясных могілках

«Прысягаю перад Бацькаўшчынай і беларускім народам, што заўсёды буду верны ідэалам свабоды і незалежнасці Беларусі. Калі ж па слабасці сваёй або па злым намеры я парушу гэтую прысягу і выдам тайну сяброў, хай пакарае мяне Бог ганебнай съмерцю здрадніка Радзімы...»

Гэта слова прысягі, якую давалі ўдзельнікі Саюзу беларускіх патрыётаў — нелегальны паваенны арганізацыі пастваўскай і глыбоўскай моладзі, якая марыла пра вольную Беларусь. Тэкст прысягі склаў адзін з найактыўнейшых сяброў СБП Але́сь Юршэвіч.

Але́сь Юршэвіч

У зусім іншай сітуацыі Але́сь апынуўся пасля вайны. У 1-й глыбоўской школе дзесяцілітніку Юршэвічу растлумачылі, што «в СССР государственный язык — русский, а бедная крестьянская «мова» за ненадобностью скоро отомрет».

Асабліва абурала Але́сь з сябрамі тое, што іхнія нацыянальныя пачуцьці зноў і зноў абражалаў падобнымі

Патрыётам ён стаў яшчэ ў школьнія гады.

Дырэктарам беларускай школы, адчыненай у гады німецкай акупацыі ў мястэчку Язна на Мёршчыне быў Ігнат Мятла — брат і аднадумца вядомага дзеяча нашага нацыянальна-вызвольнага руху ў Заходній Беларусі, дэпутата Польскага сойму Пятра Мятлы. Вучні грунтоўна знаёмліся з гісторыяй і роднай літаратурай. На ўроках ім расказвалі пра рэпрэсіі 1930-х у савецкай Беларусі, пра расстраляных і забароненых пісьменнікаў і навукоўцаў.

«прапоцтвамі» ня хто-небудзь, а выкладчык гісторыі, ад якога яны чакалі ўроکаў, дзе выхоўваліся б годнасць і гонар за сваю зямлю, яе культуру і мову.

У сяброўскім коле высьпеў ня праста пратэст, а ідэя стварэння падпольнай беларускай арганізацыі. Юршэвіч прапанаваў узяць за ўзор таварыства філяматаў, што дзейнічала на пачатку XIX стагодзьдзя ў Віленскім універсытэце. Гэта надзвычай красамоўны факт, які съведчыць, што ў неперапынным змаганні за незалежнасць, якое трывала ад моманту захопу беларускіх земляў царскай імперыяй, новыя пакаленіні патрыётаў заўсёды адчувалі духоўную лучнасць з папярэднікамі.

Разам з Васілем Мядзельцам і Антосем Фурсам, звяжкімі вучуцца за немцамі ў Язьненскай школе, Але́сь Юршэвіч напісаў праграму і статут Саюзу беларускіх патрыётаў, арганізаваў 25 сакавіка 1946 году ўрачыстую цырымонію прысягі сяброў СБП.

Дзейнасць Саюзу, скіраваная на супраціў русіфікацыі і пропаганду незалежніцкіх ідэй, трывала ўсяго паўтара году...

Паводле пастановы ваеннага трывбуналу, які судзіў патрыётаў, тагачаснага студэнта БДУ Юршэвіча чакаў расстрэл. Прысуд зъмянілі на 25-гадовае зняволенне і пяць гадоў парозы ў правах.

Спадар Але́сь зноў уddyхнуў п'янкога вольнага паветра ў 1956-м, у часе хрущоўскай адлігі.

Вярнуўшыся ў Беларусь, ён жыў у Мёрах і, разумеючы, што систэма не дазволіць зрабіць ніякай прафесійнай кар'еры, працаваў будаўніком.

З нашых размоваў з Юршэвічам я не магу прыгадаць, каб ён калі-небудзь прасіў нечага для сябе. Ягоным вечным клопатам была дапамога бытлым сябрам СБП. У 2006-м у іх гонар ён пасадзіў у Курапатах каштанаўскую алею.

Але́сь Юршэвіч
1.1.1928, в. Курывялічы,
цяпер Шаркоўшчынскі
район —
26.3.2007, Мёры

Напэўна, усе, хто быў знаёмы з Паўлам Антонавічам Жуком, пагадзіліся б, што вызначальна рысаю ягонага харектару была непахісная вера ў справядлівасць.

Гэта асабліва ўражвала, калі ты ведаў, што некалі Павал твар у твар сутыкнуўся зь лютай несправядлівасцю, якая магла перакрэсьці ўсё жыццё юнака з Браслаўшчыны.

Па вайне ў будынку пошты, дзе ён працаваў бухгалтарам, здарыўся пажар.

Затрымаць падпальщыкаў не ўдалося, але «органы» мелі загад паказаць народу яго «клясавага ворага».

На допыце съледчы спакойна, нават весела, сказаў Паўлу: «Ты, хлопец, невінаты, але ня выкруціся ад расстрэлу, калі не падпішаш прызнання. Тады з улікам малалецства атрымаеш якіх-небудзь гадоў дзесяць».

Ваенны tryбунал войскаў МГБ і сапраўды адмараў яму ўсяго дзесяцігодзьдзе лягераў.

Салікамск, Караганда, Енісейск, Дудзінка...

У Нарыльску Павал удзельнічаў у паўстанні, калі пад кулямётным агнём палеглі сотні палітвязняў.

Ён вытрымаў усе кругі свайго пекла.

Вярнуўшыся праз восем гадоў на волю, Павал скончыў дзесяцігодку і працаваў, на сыцілых пасадах, разу-

меючы, што для гэтай улады ён заўсёды будзе «ворагам народу».

Але, чакаючы лепшага часу, у ім жыла нязгасная прага справядлівасці.

У 1990-м абласная гарадзенская газэта надрукаў артыкул Паўла Жука пра лёссы палітвяловленых. Публікацыя, у якой пульсаваў жывыя чалавечы і грамадзянскі бол, выклікала велізарны рэзананс.

Неўзабаве аўтара аднагласна абратілі старшынём абласной Асацыяцыі ахвяраў палітычных рэпрэсій.

Спадар Павал здолеў згуртаваць у арганізацыі больш за трыста сяброў.

Ён высыветліў, што ў архіве гарадзенскага ўпраўленія КГБ пад грыфам «Захоўваць вечна» знаходзіцца 15 тысяч справаў асуджаных паводле палітычных артыкулаў у гады сталіншчыны.

Ён лічыў сваім абавязкам несці працу пра тыя падзеі ў школьнія клясы і студэнцкія аўдыторыі.

Помнікам Паўлу Жуку сталаі выдадзеная Асацыяцыяй кніга ўспамінаў былых палітвяльняў «Ніколі болей».

Павал Жук

Павал Жук

15.4.1928,
в. Рационы, цяпер
Браслаўскі раён –
26.1.2006, Горадня

Яшчэ й сёньня ў родных мясыцінах пра яго ходзяць паданьні. Мне вядомыя прыклады, калі, атрымаўшы на ўроку вольную тэму пра героя, на якога яны хацелі б стаць падобнымі, вучні пісалі пра Расыцілава Лапіцкага.

У пасъляваенныя саракавыя ў Мядзельскай дзесяцігодцы не было вучня, таленавіцейшага за Расыцілава Лапіцкага.

Ён съпіваў і граў на тузіне інструмэнтаў, майстраваў ровары і радыёпрымачы, зрабіў электрамашыну, якой спрабаваў лекаваць людзей ад розных хваробаў, малываў плякаты для ўрокаў батанікі й заалёгі..

Аднак большасць настаўнікаў не ганарылася Расыцілавам, а трymалася зь ім насыцярожана. І ня толькі таму, што ён быў сынам «сацыяльна чужога элемэнта» — съвятара.

У школе ведалі, што яшчэ раней, у сямігодцы, Лапіцкага арыштоўвалі за сувязь з падпольнай арганізацыяй навучэнцаў Віленскай беларускай гімназіі й Віленскай сэмінары. Шаснаццацігадовы Расыцілаў быў асуджаны на тры гады, выйшаў на волю ў 1945-м паводле амністыі, але антысавецкіх поглядаў не зъмяніў, прычым, адстойваў іх нават на занятках.

Калі Лапіцкія пераехалі ў Смаргонь, дзе Расыцілаў пайшоў у дзясятую клясу, занепакоілася ўжо кіраўніцтва тамтэйшай школы.

Пагатоў, новы вучань на ўроку адмовіўся пісаць твор

Расыцілаў Лапіцкі

пра фадзееўскіх «моладагвардзейцаў», абвясціўшы, што ў іх ёсьць свая «Маладая гвардыя», якая змагаецца за Беларусь.

У словах Расыцілава не было асаблівага перабольшаныя: ён сапраўды стварыў арганізацыю зь пятнаццаці чалавек.

Юнакі не бяз посьпеху вялі агітацыю на школьніх вечарынках і ў клубе, дзе іхні кіраўнік граў на піяніна. А неўзабаве ў Смаргоні зявіліся сотні антыкамуністычных улётак...

Расыцілаў мусіў перайсці на нелегальнае становішча. Партызаны Арміі Краёвай абязналі пераправіць яго за мяжу, ды перашкодзіла цяжкая хварoba.

Яго арыштавалі ў Кабыльніку на Нарачы. На допытках у Вялейскай турме Расыцілава так зъбівалі, што знаёмы арыштант не пазнаў яго, прыняўшы за старога дзеда.

Выступ на судзе Лапіцкі выкарыстаў не на апраўданы, а дзеля абінавачання камуністычнага рэжыму ў антынароднай палітыцы — непамерных падатках, калгасным прымусе, закрыцці храмаў.

Ваенны tryбунал Беларускай вайсковай акругі прысудзіў яго да расстрэлу.

Расыцілаў адмовіўся ад прапановы прасіць памілаванья.

Біёграфам Лапіцкага стаў ягоны зямляк, наш вядомы гісторык Міхась Чарняўскі. «Як пошуг маланкі» — называў ён сваю кнігу, што пабачыла сьвет у 2007 годзе ў сэрыі «Нашы славутыя землякі».

Расыцілаў Лапіцкі

1.9.1928, в. Касута,
цяпер Вялейскі раён —
28.10.1950, урочышча
Красны Беражок(?),
ваколіцы Вялейкі.
Сымбалічна пахаваны ў
Гіжыцку, Вармінска-
Мазурскае ваяводзтва,
Польшча

Лярон Баразна — чалавек, зъ якім я не пасьпей пазнаёміцца, але які стаў героем майго юнацтва.

Па прафэсіі Лярон быў мастак і мастацтвазнаўца. Ён стварыў шэраг альбомаў, прысьвечаных народнаму адзеніню і беларускім арнамэнтам. Ён, па сутнасці, за- снаваў школу нацыянальнага сцэнічнага касцюму і «апрануў» дзесяткі фальклёрных ансамблей. Ягоная кніга «Гравюры Францыска Скарыны» сталася важкім даробкам у Скарыніяну.

Ягоныя талент і майстэрства гарантавалі спакойнае

й заможнае жыццё. Аднак паводле духу Баразна быў змагар. Ён ня мог зымрыцца з русіфікацыяй, скіраванай на толькі супраць мовы, але і супраць народнага мастацтва і гістарычнай спадчыны. У сваім асяроддзі ён, не баючыся сексатаў, казаў пра неабходнасць выхаду Беларусі з СССР. Сябры згадваюць, што «з гэтай ідэяй ён падымаліся і клаўся спаць».

Менавіта Лярон Баразна разам з Зянонам Пазыняком распачаў змаганье з заплянаваным уладамі зынішчэннем старажытнай менскай вуліцы Няміга. Артыкул у яе абарону сябрам

удалося надрукаваць у газэце «Правда», што ў вачах тутэйшага чынавенства рабіла іх асобамі небяспечнымі.

У жніўні 1972-га Баразна рыхтаваў першую грамадzkую акцыю пратэсту супраць дзеянасці менскіх гэрастрат. У адзін з тых вечароў ён кінуўся на вуліцы

Лярон Баразна

ратаваць жанчыну, на якую напалі бандыты. Жанчына імгненна зынікла, а Лярон атрымаў нанесены спрактыкаванай рукой сымяротны ўдар. Блізкія Баразны ўпэўнены: дзейнічала рука спэцслужбаў.

У 1975-м, калі я вучыўся на пятym курсе БДУ, Ляронавы сябры наладзілі ў Менску ягоную пэрсанальнью выставу. Яна мела велізарны рэзананс. Да кнігі водгукаў нязменна цягнулася чарга. Там людзі пісалі і чыталі пра тое самае, чым жыў Баразна.

Эта быў выхух зыняваных пачуццяў нацыянальнай і чалавечай горднасці. Памятаю, адна сторонка проста крычала вялікім літарам: «Спініць русіфікацыю! Тут — Беларусь!»

Я хадзіў на выставу кожны дзень. Кніга водгукаў заўсёды была новая (учорашию, відаць, забіралі ў КГБ), але яна ўмацоўвала веру: нас — шмат, і тут — сапраўды Беларусь.

Стараадуйня менская Няміга.
1967

Лярон Баразна
4.2.1929, в. Новае Сяло,
Талачынскі раён —
15.8.1972, Менск.
Пахаваны ў в. Новае Сяло

Пасьля вызвалення Беларусі ад гітлераўцаў пятнаццацігадовы Алег Табола прыйшоў давучацца ў адну з глыбоцкіх школаў. На шыльдзе было напісана, што школа — беларуская, але ўсё выкладаныне ў ёй (як гэта нярэдка бывае і сёння) ішло па-расейску.

Для юнакоў і дзяўчат, якія ў гады нямецкай акупацыі вучыліся сапраўды ў беларускіх школах, такое становішча было дзікім і незразумелым. Яно наводзіла на думку, што акупацыя зъмянілася не на свабоду, а на новую няволю, якая ў стаўленыні да ўсяго беларускага выглядала яшчэ больш жорсткаю.

Алег Табола

здесь непонятно? — ня проста зъдзіўся, але абурыйся настаўнік. — Зачем ваш беларускі язык, если местное население хорошо понимает по-русски? Ведь и сами белорусы согласны, что их наречие излишне».

Але згодныя з гэтым былі зусім ня ўсе беларусы. Праз год, ужо ў Глыбоцкай пэдвучэльні, дзе таксама поўным ходам праводзілася русіфікацыя, Алег Табола ўступіў у нелегальны Саюз беларускіх патрыётаў. Асноўным пунктам яго праграмы была не дэкларатыўная, а рэальная незалежнасць Беларусі зь дзяржаўнай беларускай моваю, бел-чырвона-белым сцягам і гербам «Пагоня».

Кансыпрацыйныя сустрэчы, прысягта перад нацыянальнымі сымбаліямі, аўяднаныне з аднадумікамі з пастаўскай групой «За Беларусь» — усё гэта адпрэчвала безнадзеінасць і напаўняла жыццё сэнсам. Але ў арганізацыі ўжо дзейнічаў правакатар Алег Стакоўскі. У лютым 1947-га пачаліся арышты, допыты з выкарыстаннем сэнсаў гіпнозу, катаваньні...

Табола быў асуджаны на восем гадоў лягераў і пяць

гадоў пазбаўлення грамадзянскіх правоў. Пасьля вызвалення ён здолеў вярнуцца ў Беларусь, дачакаўшыся рэабілітацыі і стаў адным з герояў прысьвечанай Саюзу беларускіх патрыётаў кнігі «Гарт», выдадзенай у дзевяностыя Архівам найноўшай гісторыі. У той час Табола быў ужо інвалідам, але паранейшаму імкнүцца служыць ідэалам маладосці. Ён знайшоў сябе ў праваабарончай дзейнасці, быў абранны ў склад выканкаму Лігі правоў чалавека.

Ужо амаль на Божай пасыцелі спадар Алег завяршыў кароткія, але надзвычай насычаныя мэмуары пад назоўвам «Мой жыццяціпі». Ёсьць у іх згадка пра немаладога сулягерніка, які, каб умацоўваць беларускі дух землякоў — сяброў па няволі, чытаў ім на памяць клясыку айчыннай паэзіі. Гэта прыносіла добры плён, але, як піша Табола:

«Былі сярод нас і такія, што не хацелі звацца беларусамі, а імкнуліся дахуцьца да расейцаў. Аднак расейцы, палічыўшы іх ненадзейнымі людзьмі, у свою групоўку ня бралі. Такія беларусы ёсьць сярод нас і сёньня. Ніяк яны ня хочуць усвядоміць, што ў расейцаў заўсёды будуць людзьмі другога гатунку».

Алег Табола

18.5.1929, в. Заазёрцы, цяпер Шаркоўшчынскі раён —
3.4.2003, Менск.

Пахаваны на могілках у пас. Калодзішчы, Менскі раён

Адзін з найвыдатнейшых беларускіх кампазытараў XX стагодзьдзя Яўген Глебаў нарадзіўся ў Рославе. Толькі зусім недасъведчаныя ў гісторыі маглі называць яго «рускім чалавекам, які ўнёс вялікі ўклад у мастацтва Беларусі». Паходзячы зь беларускага этнічнага абшару, Глебаў быў шчодра надзелены найлепшымі рысамі нашай мэнтальнасці, што выяўляліся як у творчасці, так і ў паўсядзённым жыцці.

У школе Жэня марыў пра мора і выправіўся паступаць у бакінскую мараходку. Адтуль, перапалахаўшы родных, ён вярнуўся з чорным, як у мурына, тварам: ад самага Баку ехаў на вагонных дахах. Няпрыдзены конкурс стаўся шчасцем для беларускай музыки.

Ягоныя эмацыйныя, інтанацийна багатыя, нетрадыцыйныя сымфоніі й канцэрты, сюіты й араторыі, балеты «Курган», «Альпійская баляды», «Тыль Уленшпігель», «Маленькі прынц», опера «Майстар і Маргарыта» заўсёды рабіліся падзеямі.

Відаць, кожнаму жыхару краіны знаёмыя глебаўскія п'есы для эстраднага аркестру «Залатая восень» і «Начны дылжанс», якія тысячы разоў гучалі й працягваюць гучаць на радыё.

Сцэна з балету Яўгена Глебава «Тыль Уленшпігель» у пастаноўцы Фінскай нацыянальнай оперы. 1977

Уляўраны й адзначаны самым высокім званнемій прэміямі, Глебаў ніколі не быў кампазытарам прыдворным.

Ён сябраваў з Васілем Быкаўм, кнігі якога ня раз рабіліся для Яўгена Аляксандравіча літаратурнай асновай музычных твораў.

Студэнты зь Беларускай дзяржаўнай кансерваторыі, калегі і сябры захапляліся ня толькі магутным талентам і працаўітасцю Глебава, але й ягоным адметным гумарам.

Кажуць, ён працаўаў наступным чынам: сымфонію — за два месяцы, балет — за паўгоду, а пра песьні, пасміхаючыся, казаў: «Не пасьпей напісаць да абеду, то ня трэба і выседжваць — ня яйка ж!»

Стаўленне народнага артыста да сёньняшніх уладаў цудоўна адлюстрывалася ў гісторыі пра яго віншаванье з 70-годзьдзем, калі з букетам ад Лукашэнкі да Глебава (які пасъля інсульту страціў зрок, але не пачуцьцё гумару) заяўляўся тагачасны намеснік кірауніка презыдэнцкай адміністрацыі Іван Пашкевіч.

— Прэзыдэнт цэнці Vas!

— I я яго цаню!

— Прэзыдэнт паважае Vas!

— I я яго паважаю.

— Прэзыдэнт любіць Вашы балеты!

— I я яго балеты люблю,

— рэзюмаваў маэстра.

Яўген Глебаў

10.9.1929, Рослаў,

Смаленшчына —

13.1.2000, Менск.

Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Уявіце, што да вас у клясу ці аўдзіторыю зайшоў дырэктар і абвясьціў, што ад сёньня ўсё выкладаныне пераводзіцца на расейскую мову, а за адказы па-беларуску будуць аўтаматычна зыніжацца адзнакі.

Менавіта гэтыя слова пачулі ў восень 1945 году будучыя настаўнікі з Паставскай пэдуцшэльні ад новага дырэктара таварыща Фішкіна.

Пратэстуючы супраць русіфікацыі, група студэнтаў стварыла нелегальную арганізацыю «За Беларусь». Яна мела на мэце «бараніць родную мову, беларускую культуру, нацыянальныя традыцыі й самабытнасць».

Ніна Асіненка

1946-га і адбылася моладзевая вечарына, на якой урачыста абвясьцілі пра існаваныне арганізацыі. Зрабіў гэта нарачоны Незабудкі Мікола Асіненка. (Сяброўкі зайдраосьцілі Ніне: нават прозвішча мяняць ня трэба).

Праз два тыдні ў роднай Міколавай хаце ў вёсцы Рамелькі Паставскага раёну перад бел-чырвона-белым сцягам і выяваю Пагоні маладыя нелегалы прынялі прысягу. Неўзабаве яны аб'ядналіся з глыбоўкімі студэнтамі-аднадумчамі ў Саюз беларускіх патрыётаў.

Ім заставаўся ўсяго адзін год волі.

На судовым працэсе ў Менску Мікола Асіненка (мянушка Крывіч), каб выратаваць каханую, адмаўляў яе ўдзел у СБП, ды Незабудка заяўляла, што была ў арганізацыі й хоча разъязліць зь сябрамі іх лёс.

Найсправядлівейшы ў сьвеце суд адмераў ёй дзесяць гадоў зняволенія. Ды самае страшнае было ня гэта. Сустрэча зь любым Міколам адтэрміноўвалася на цэлую вечнасць: нарачонага прысудзілі да расстрэлу, які замянілі 25 гадамі няволі.

Съмерць Сталіна скараціла расстаньне дзьвюх родных душаў. Аднак бальшавіцкія канцлягеры, якія ў сваёй жорсткасці не саступалі нацысцікам, падарвалі Нініна здароўе.

Яе жыццё ўзялася да гарэла. Ня маючы змогі забыць сваю Незабудку, Мікола падаўся на будаўніцтва БАМу і назусім зынік з поля зроку сяброў.

Сэрца заходзіцца, калі думаеш пра тое, колькі іх, съветлых, чистых, адданых Радзіме, не пасыпелі зрабіць на пачатку 1990-х глытку свабоды.

Русіфікацыйная палітыка цяперашніх улады — у тым ліку, і найперш, у сферы адукацыі — стварае падставы для ўзынікнення арганізацыяў кшталту той, што пайсталала шэсцьдзесят гадоў таму ў Паставах. Вось толькі назовы ў іх будуць іншыя.

Заклік «За Беларусь!» ўзнічна прысабечаны рэжымам. Іхняя Беларусь — гэта Беларусь без беларускай мовы й культуры, а значыць, урэшце, і без беларусаў. Але, як казаў адзін клясык (дарэчы, расейскі), пабачым, што скажуць самі беларусы.

Ніна Асіненка з мамай

Ніна Асіненка
Каля 1930, Паставшчына —
?, Узбекістан (?)

У яе амэрыканскім доме мяне найперш уразіла калекцыя індзейскае керамікі. Тады й зрабілася зразумелым, адкуль у карцінах спадарыні Галіны, нават у выявах беларускіх сьвятых, гэтая нязвичная эўрапейскаму воку дэкаратыўная матывы. Я ня даў волі фантазіі й ня стаў уяўляць, якія думкі й аналёгіі маглі ўзынікаць у беларускай мастачкі падчас шматлікіх вандровак па архіпэлагу індзейскіх рэзэрваций.

Наваградчанка Галіна Русак у дзесятнаццаць гадоў апынулася ў ЗША. Там яна з ступенямі магістра бібліятэчных навук і гісторыі мастацтва скончыла за- снаваны яшчэ ў каляніяльны пэрыяд Ратгерскі ўніверсітэт, дзе пазней была дырэктаркай мастацкай біблі-

Галіна Русак

ятэki. (Дарэчы, у той самай *alma mater* пачынаў навуковую кар'еру біяхімік беларус Аўген Вярбіцкі, спэцыяліст у захаваныні ежы, які быў адказны за харчаванье першай амэрыканскай экспедыцыі на Месяц.)

Яна сталася вядомай дзяячкай нашай дыяспары, а таксама агульнаамэрыканскага руху за права жанчынай.

Але яе сапраўдным пакліканьнем было мастацтва — жывапіс і графіка, у якіх Галіна працавала ў імпрэсіяністyczнай манеры. Беларусь прысутная ў многіх ейных пэйзажах («Буслы ў палёце», «Курган», «Папараць-кветка»), нават калі там, на першы погляд, адлюстраваная Амэрыка.

Згукі далёкае Радзімы чуваць у яе творах «Эўфрасіння Полацкая», «Голос продкаў», «Пагоня»...

«Я глыбока зацікаўленая ў багатай сымбалічнай мове, у звычаях і мастацкім выяўлены беларускага народу, — пісала Галіна Русак. — Сымбалізм быў заўсёды важнай часткаю беларускага жыцця. Як мастачка, я зацікаўленая ў пераходавыні сымбалічнай мовы Беларусі і ў пашырэнні яе сродкамі сучаснай мастацкай тэхнікі паміж гледачоў замежжа».

З усіх сваіх шматлікіх выставаў у ЗША ды іншых краінах найдаражэйшаю спадарынія Галіна да апошніх дзён лічыла адзінную пэрсанальную выставу 1992 году ў незалежнай Беларусі.

Яе няма, але ў небе над Наваградчынай кружляюць ейныя буслы.

**Галіна Русак
(ад нараджэння
Родзька)**

24.5.1930, Наваградак —
14.9.2000, Сомерсэт,
штат Нью-Джэрзі, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Крыху вандраваўшы па плянэце і адзначыўшыся ў пары дзясяткаў блізкіх і далёкіх краінаў, я канчаткова пераканаўся ў тым, што беларускі, незалежна ад узросту — найпрыгажэйшыя жанчыны ў сьвеце.

Гэтая выснова канчаткова сфармульвалася ў беларускай царкве Маці Божай Жыровіцкай у гарадку Гайлэнд-Парк, штат Нью-Джэрзі, дзе я сустрэў фантастычна высокую для Амэрыкі канцэнтрацыю прыгожых дзяўчатаў, дзяўчат, кабетаў і бабулек.

Адным з уласбленіньняў красы беларусак была Вера Бартуль, якую, пра што я потым даведаўся, у свой час абраў карапеўха хараства нашае эміграцыі.

Яна ня толькі сама была красуняю, але і дапамагала зрабіцца прыгажэйшымі іншым.

Калісьці ў Бартулёў кватараўвала акторка, якая падаўла Веры пайсыці ў школу дэманстрацыі моды, якую тая й закончыла, каб потым паспяхова працаўваць мадэльлю і кансультантам-кутур'е.

Яе працы дэманстраваліся ў найлепшых крамах Нью-Ёрку, Сан-Францыска, Лос-Анджеlessу, Чыкага... Вера стварыла сцэнічныя ўборы для славутага на эміграцыі танцавальнага гурта «Васілёк», разам з якім упершыню пасъля доўгага расстання наведала Беларусь, а потым разоў прыяжджала сюды як сябра арганізацыі «CitiHope», што дапамагала ахвярам Чарнобылю.

Дабрачынны гуманітарны дзеяньнісцю спадарыня Вера займалася праз усё жыццё.

У маладосьці яна зьбірала сродкі на падтрымку вяртанцам з ГУЛАГу. Сярод тых, хто атрымліваў гэтую дапамогу, былі Ларыса й Янка Геніошы, Юрка і Лявон Луцкевічы.

Вера і Франціш Бартулі з дачкой Ганны. 1950-я

За сабраныя ёю грошы выходзілі кружкалі Данчыка, набываліся экспанаты ў Беларускі музэй у Гайнайцы на Белаасточчыне.

Да апошніх сваіх дзён яна ўзначальвала нью-Ёрскую суполку Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны.

Яна перажыла свайго мужа, вядомага дзеяча нашай эміграцыі Франціша Бартуля толькі на некалькі месяцаў.

Вера Бартуль (ад нараджэння Касцюковіч)

22.11.1930, в. Губічы,
цяпер Буда-Кашалёўскі
район –
24.4.2006, Нью-Ёрк, ЗША.
Пахаваная на беларускіх
могілках у Іст-Брансўіку,
штат Нью-Джэрзі

Ліст ад яго з водгукам на адно зь першых маіх апавяданьняў — самая дарагая «адзінка захоўваньня» ў хатнім архіве.

Дзякуючы таму, поўнаму авансаў лісту, мая першая кніжка была без ваганыній названая па адрэзэнізаваным мэтрам юначым опусе — «Добры дзень, мая Шыпшына».

На жаль, я ўжо ня змог падпісаць яму аўтарскага асобніка.

Пахаваньне запомнілася вострым да фізычнага болю адчуваньнем велізарнай страты — ня толькі выдатнага пісьменніка, але і асабіста бліzkага чалавека. У разъвітальнім слове паэт Генадзь Бураўкін назваў Карапткевіча апосталам нацыі, і ў гэтым не пачулася ніякага перабольшаньня.

Памятаю, калі ў продажы з'явіўся новы зборнік ягонае прозы, у нас на гістфаку БДУ сарвалася лекцыя, бо амаль увесь курс, не згаворваючыся, рушыў у кнігарню.

Кнігі Карапткевіча ня проста вярталі нам эўрапейскае мінулае нашае зямлі. Карапткевіч вяртаў нам Радзіму, падводзіў да «моманту ісцінны».

Мы пачыналі разумець, што з народам, пазбаўленым памяці, можна рабіць самыя злачынныя сацыяльныя і палітычныя эксперыменты.

А потым адбылося ўсыцешлівае адкрыццё ягонай паэзіі. Томік «Маёй Іліяды», каб ён заўсёды быў са мною,

Уладзімер Караткевіч

я вывучыў на памяць. Гэтая кніга і сёньня гучыць ува мне: «О Радзіма, мой съветач цудоўны, адзіны, / Явар мой, мой агністы сънягір на сас্তне, / Ледзь цябе не забываў я з чужою жанчынай...» («Сънягір»), «За што гала-ву ты згубіла, / Якую праўду сказала?» («Безгаловая Вэнэра»), «Дзяўчына ад шчасціца съпявалася... / Сtron-цый быў у дажджы...» (прадарочная «Дзяўчына пад дажджом»).

На сівяткаваньні 75-годзіння Караткевіча ў Воршы, у музэі пісьменніка (створаным, дарэчы, у колішній радзільні, дзе той з'явіўся на съвет) да мяне падышоў чалавек зь някідкім абліччам. «Вы — Орлов», — сказаў ён, і я мусіў пагадзіцца. «Я уже два дні наблюдаю за вами, и вы постоянно чем-то недовольны».

Я сапраўды быў незадаволены: да прыкладу, тым, што шмат каго з жывых сяброў і добрых знаёмых Карапткевіча на ягоны юбілей праста не паклікалі, а калі й запрасілі, дык не давалі слова. «Я — Арлоў. А хто Вы такі?» — у сваю чаргу пашкодзіўся я. «Участник юбілейных торжеств», — не зъянтэжыўшыся, адрэкамэндаваўся мой суразмоўца.

Думаю, што яны, гэтыя «участники торжеств», як і я сам, ані не сумніваліся, з кім, зь якой Беларусью, быў бы Уладзімер Карапткевіч, каб дажыў да сёньняшніх дзён.

Адзін з замежных гасцей-навукоўцаў выказаў тады, у Воршы, думку, што, каб Бог не паслаў беларусам Карапткевіча, на мале съвету магло быць цяпер на адну краіну меней. Тут можна падыскутаваць, але не падлягае сумневу, што безъ яго мы былі б іншыя.

Уладзімер Карапткевіч
26.11.1930, Ворша —
25.7.1984, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Улетку 1947-га непаў-налетняя беларуска Ліна Бароўка слухала выстаўленае ёй абвінавачаньне: «Будучы варожа настроеная да савецкай улады, уступіла ў падпольную арганізацыю, для якой зрабіла бел-чырвона-белы сцяг... Аддавала кватэру для нелегальных зборышчаў... Зьбірала ў арганізацыі сяброўскія складкі... Намервалася набыць друкавальную машынку... Дзеля кансьпірацыі ўзяла мянушку Таполя... Захоўала антысавецкую літаратуру...»

У Менску ішоў працэс над сябрамі Саюзу беларускіх патрыётаў, створанага глыбоўскай і пастваўскай моладзьдзю ў адказ на палітыку русіфікацыі.

Ліна была скарбніцай СБП. Знойдзеная ў яе гэтак званая антысавецкая літаратура ўяўляла сабой знакамітую «Беларускую граматыку» Браніслава Тарашкевіча.

Шаснаццацігадовую Бароўку-Таполю засудзілі на дзесяць гадоў канцлягераў. Але ў параўнанні з не-калькімі пякељнымі месяцамі съледztва гэта ўспрымалася ёю як велізарная палёгка.

Цяпер яе прынамсі ня білі рукамі й нагамі. У камэры ў чаканьні этапу можна было сядзець, а не ляжаць, не варушачыся, пры сцяяне, як бесчалавечныя ахойнікі загадвалі ім паслья арышту ў халодных і сырых, населеных пацукамі сутарэннях пастваўскай плябаніі.

Пэрсанажамі вусыцішнага сну здаваліся цяпер съледчы, які на кожным допыце торкаў ліпучымі пальцамі ў

Ангеліна Бароўка

вочы, і ягоны падручны старшына Авілаў, што на допыты зъняволеных вёў, а назад ужо прыносіў.

Спачатку Ліну трымалі ў Менскай дзіцячай калёніі, затым этапавалі ў мардоўскія канцлягеры. Былія сябры СБП расказвалі мне, што ставячы подпіс у паперах на вызваленіне, лягерны доктар толькі спачувальна пахітаў галавой: савецкая карная систэма выканала сваю ролю, ушчэнт падарваўшы здароўе яшчэ зусім маладой жанчыны.

Калі Ліна падыходзіла цяпер да люстэрка і бачыла сябе — украй схуднелую, спакутаваную, з прыгаслымі вачыма, — яе юначая мянушка Таполя пачынала здавацца зьдзекліваў.

На радзіме Бароўка сустрэла пільнную ўвагу «органаў» і савецкіх актыўістаў, ды страх або, у лепшым разе, насыцярожанасць абываталаў.

Ратуючыся ад штодзённага псыхалягічнага ціску, яна пераехала ў Рыгу, дзе і абарваўся жыцьцёвы шлях патрыётаў афіцэр МГБ.

Магчыма ён і сёньня ходзіць па вуліцах, сядзіць у прэзыдыйномах і вучыць моладзь любіць Беларусь, не захапляючыся такімі небяспечнымі рэчамі, як беларуская граматыка.

Ангеліна Бароўка
1931 (?),
Пастаўшчына –
11.11.1999, Рыга, Латвія

Ужо даўно я жыву зусім недалёка ад Нацыянальнага мастацкага музею, дзе ён дваццаць гадоў працуваў дырэктарам. Безыліч разоў мы сустракаліся на вуліцы ці ў музэйных залах, віталіся й казалі адзін адному колькі ветлівых словаў.

Я дзяякаў за запрашэнне на чарговы вэрнісаж, ён чытаў нешта маё. За ягонай магутнай постацьцю адчувалася найперш не фізычная дужасць, а інтэлект і духоўная глыбіня, што натхнялі на больш блізкае знаёмыства.

Ды, як гэта, на жаль, нярэдка бывае, калі я нарэшце выграшыў зьдзейсьніць даўні намер, падпісаў Юр'ю Карабуну книгу і сабраўся зайсыці да яго, ён зірнуў на мяне з газэтнай калёнкі ў жалобнай рамцы.

З таго дня прымінулі гады, якія толькі дапамаглі ацаніць маштаб постаці Карабуну.

Ён, бяспрэчна, быў чалавекам дзяржаўнага мысленія, у якім талент мастака шчасльіва спалучаўся з бліскучымі арганізацыйнымі здольнасцямі. Досыць сказаць, што найперш дзяякоўчы ягонай настойлівасці пачалася рэальная рэстаўрацыя Мірскага замку, які ня толькі зрабіўся філіялам Мастацкага музею, але і быў улучаны ва Усісветны съпіс спадчыны ЮНЕСКА. Калі ўжо зайшла гаворка пра філіялы, дык яны зявіліся ў музею таксама ў Раубічах, Гальшанах, Магілеве, Менску (Дом Ваньковіча, сядзіба ў Лошыцы...).

За часамі дырэктарства Карабуну ў ягоным музеі, апрача безыліч іншых, адбыліся выставы мастакоў нашага замежжжа — Міколы Пашкевіча, Галіны Дакальской, Галіны Русак...

У прадмове да каталогу спадарыні Галіны Русак Юры Аляксандравіч пісаў: «Надзвычай цікавым і каштоўным уяўлецца тое, што разьвіцьцё творчасці нашых зем-

лякоў за мяжою ішло натуральна, яны ня зьведалі ўціску таталітарных умоваў і традыцый».

Такіх поглядаў, як і шмат чаго іншага, Карабуну не дараўвалі — і сёй-той з калегаў, і чынавенства ад культуры, што пачало правіць баль пасля 1994-га.

У апошнія гады яму зь ягонай беларусацэнтрычнасцю даводзілася няпроста.

Спадар Юры ратаваўся ў ласнай творчасцю, працујучы ў кніжнай графіцы, ствараючы сонечныя акварэльныя краявіды, у якія хочацца хоць на колькі хвілінаў патрапіць, каб пазбыцца шэрага цяжару будзённасці.

Карабуну няма, але ягоныя ідэі працягваюць урэчайсцінвацца.

Пры канцы 2006-га прыняў наведнікаў новы будынак Мастацкага музею з творамі беларускіх мастакоў. Вось толькі наўрад ці Юры Карабун, ініцыятар будаўніцтва гэтак званай «другой чаргі», пагадзіўся б з тым, што раней (чамусыці якраз у старых, добра знаёмых менчукам мурас) адчынілі экспазыцыю расейскага мастацтва.

Цяжка ўяўіць і тое, каб ён ухваліў новую экспазыцыю, дзе няма твораў вядомых мастакоў, якія «прайвінаваціліся» перад уладай.

Юры Карабун
27.12.1931, Менск –
11.6.1997, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Ад агульных знаёмых я чую пра яго шмат — і съветлага, узынёслага, і, далікатна жучы, прыземлена-жаласьлівага...

Ён сябраваў з Уладзімерам Караткевічам і Адамам Мальдзісам. Ён часта браў квіток да Зэльвы, дзе жыла грамадзянка БНР Ларыса Геніюш, якая ў сярэдзіне шасцідзесятых амаль штотыдзень пісала яму вялікія ўпэўлія лісты, называючы «дарагім Міколам».

Ён абараніў дысэртацыю па творчасці Сімёона Палацкага. Ён пісаў пра Францішка Скарны і Афанасія Філіповіча, пра традыцыі нашай дзяржаўнасці і ролю

царкоўнай Вуні ў захаванні беларускай ідэнтычнасці.

Ён не баяўся казаць пра каляніяльнае становішча Беларусі ў складзе СССР і вынішчэнне ўсяго нацыянальнага.

На пачатку сямідзесятых ён пашыраў самвыдавецкую працу вядомага ўкраінскага дысыдэнта Івана Дзюбы «Інтэрнацыяналізм або русіфікацыя?» і зьбіраў гроши пацярпелым ад рэпрэсій калегам ува Украіне.

Пасля адной з надрукаваных у «Полымі» рэцэнзій газеты «Советская Белоруссия» абвінаваціла Міколу Прашковіча ў беларускім нацыяналізме.

Пад той публікацыяй, дарэчы, стаяў подпіс асыпіранта Я. Трашчанка, будучы-

Мікола Прашковіч

га выкладчыка А. Лукашэнкі і аўтара нашумелага колькі гадоў таму навучальнага дапаможніка па гісторыі, таго самага, дзе беларуская дзяржаўнасць пачынаецца ад 1917 году, а сталінскія рэпрэсіі падаюцца амаль як народнае шчасце.

Можна ўяўіць радасць тых гэбістаў, каму даручылі «курыраваць» Прашковіча — чалавека надзіва, амаль падзіячаму даверлівага, шчырага, эмацыйнага, які гатовы быў любога, хто загаворыць па-беларуску, адразу за-праесціць у сваю аднапакаўную кватэрку на вуліцы Куйбышава.

У 1973 годзе КГБ шчыльна заняўся так званным «акадэмічным асяродкам» — групай навукоўцаў дэмакратычных перакананняў, да якой належала і Прашковіч. Разам зь Зянонам Пазняком, Міхасём Чарняўскім ды іншымі асабліва небясьпечнымі нацыяналістамі (якія, апрача ўсіх астатніх грахоў, яшчэ нібыта меліся адабраць у Рәсей Смаленшчыну й Браншчыну) Міколу зволынілі з працы. Віжы не адставалі ад падапечных ні на крок — нават становіліся съледам у чаргу ў гастроаноме.

Праз свой харектар асабліва цяжка перажываваў такі стан Прашковіч: доўга быў беспрацоўным, потым, будучы вядомым вучоным, працаваў грузчыкам і нарэшце здолеў уладкавацца карэктарам. Здаралася, каб пад'есыці, ён прыходзіў да Караткевіча.

Жыцьцёвы фінал Прашковіча стаўся трагічна вусыцішным.

Душэўны надлом прывёў да паралюшу ног, і Мікола згарэў у бацькоўскай хаце, ня здолеўшы выбрацца з агню падчас пажару.

Мікола Прашковіч
4.5.1932, в. Гарадзішча,
Бярэзінскі раён –
2.2.1983, в. Гарадзішча

На паліцы, што расейскі пісьменьнік Юры Алеша назваў «залатой» (гэта значыць, той, кнігі з якой зноў і зноў гартаюцца й перачытаюцца), у маёй бібліятэцы стаяць два выданыні Вячаслава Адамчыка: раман «Чужая бацькаўшчына» і томік апавяданняў «Нязрушаны камень».

Першая кніга, напісаная, як сцывярджаюць сыны пісьменьніка, звычайнай школьнай асадкаю з сталёвым пяром, адкрыла мне некалі ня толькі й ня столькі вобраз заходнебеларускае вёскі, аб чым гаварылася ў падручніках. Яна адкрывала душу беларускага народу,

канаванынем якога сталася быць жывой і пакутнай мяжой паміж Захадам і Усходам.

Невыпадкова фільм «Чужая бацькаўшчына», што выйшаў на экраны ў 1982

годзе, успрыняўся як абяцаныне сапраўды нацыянальнага кінематографу (якое так і засталося няспраўдженым.)

Другая кніга Адамчыка з маёй «залатой» паліцы выйшла ўжо пасля ягонага сышоду ў Вечнасць. Апошнія гады мы, па сутнасці, жылі ў адным двары, і ў дзёньніках ён замілавана апісваў дрэвы, якія я таксама бачыў з сваіх вокнаў, і птушак на іх, што для мяне часта былі проста птушкамі, а ён адрозніваў кожную па назыве й звычках.

Пра многіх людзей ён, наадварот, выказваўся ў дзёньніковых записіках з успышкамі праста інфэрнальнай няневісці, у выніку чаго некаторыя з гэтых Адамчыковых «герояў» абвясцілі яго мізантропам.

Калі казаць наагул, то таленавіты мізантроп для мяне пераважыць безъліч чалавекалюбівых пасрэднасцяў. Аднак я перакананы, што Вячаслаў Адамчык больш за ўсё ненавідзеў тых і таго, хто перакрываў нашым душам вольнае беларускае паветра.

Вячаслаў Адамчык

Памятаю, зь якой роспаччу й болем на адным з паседжаньняў Рады Саюзу пісьменьнікаў ён казаў, што ўжо некалькі тыдняў ня бачыў над цэнтральным стаўлічным праспектам аніводнай беларускамоўнай рэсцяжкі.

Незадоўга да развязтання з гэтым съветам, які ён, як мала хто іншы, бачыў, здаецца, з усімі фарбамі ѹ адценнянімі — і ѿ прыродзе, і ѿ людзкіх стасунках — Адамчык стварыў і апублікаваў выдатныя апавяданні «Прылёт кажана» («Леанарда») і «Ноч на Галавасека», дзе ад узоруённю праўды амаль задыхаецца.

Яго сыны Ўладзімер і Міраслаў, больш вядомыя як пісьменьнікі Адам Глобус і Міраслаў Шайбак, сваім коштам адчынілі ў гонар бацькі на доме № 12 на праспэкце Францішка Скарыны мэмарыяльную дошку. На ёй аўтар «Чужой бацькаўшчыны» падобны ў профіль да Гогаля.

Але ён ня быў нашым Гогалем.

Ён стаў нашым Адамчыкам.

Вячаслаў Адамчык

1.11.1933,
в. Варакомшчына,
цяпер Дзятлаўскі раён –
5.8.2001, Менск.
Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Яшчэ пры жыцьці ён здабыў сабе славу фоталетапісца БНФ і ўсёй апошняй хвалі беларускага Адраджэння. У дзень нараджэння за столом у спадара Кармілкіна можна было сустрэць Васіля Быкава, вучонага і палітыка Юр'я Хадыку, вядомых мастакоў, літаратараў, музыкаў. Іхнія клопаты й памкненныні былі і справаю яго жыцьця.

Безь ягонай рухавай цыбатай постаці я не могу згадаць, здаецца, ніводнай вулічнай акцыі, дзе ён заўсёды апінаўся ў самым небяспечным месцы.

Памятаю, як на Чарнобыльскім шляху 1996 году ён адараўся ад аб'ектыва, каб перавязаць параненага, і сам атрымаў жорсткі ўдар па галаўе.

Кармілкін ня меў найсу-
часьнейшай оптыкі, але гэта

Уладзімер Кармілкін

заўсёды кампэнсавалася ягонай шалёнай, праста фантастычнай нястомнасцю.

Ён зрабіў тысячи здымкаў, многія сотні зь якіх застануцца для нашых наступнікаў у газэтных падшыўках і книгах.

Аднак Уладзімер глядзеў на съвет ня толькі праз фотааб'ектыв. Неверагодна прыемна было ўбачыць у яго сваю новую кнігу з закладкай. Ён прасіў мяне напісаць раманы пра гетмана Астроскага і Станіслава Аўгуста Панятоўскага, нашага апошняга манарха.

Сваёй дачцэ, якая стала мастачкай, ён даў рэдкае й прыгожае лацінскае імя — Міліта (Мядовая).

Былы вайсковец, ён быў надзелены нечакана чуйнай душою і талентам сябраваць з многімі, але з асабліва трапляткім пачуцьцём ставіўся да Быкава. Ад'яжджаючы за мяжу, Васіль Уладзімеравіч атрымаў ад Кармілкіна ў падарунак Пагоню і бел-чырвона-белы сцяжок, зь якімі не расставаўся да сваіх апошніх дзён.

У пасъедчаныне аб съмерці спадара Уладзімера запісалі ўмоўную дату. Яго знайшлі ў кватэры толькі празь некалькі дзён пасля таго, як спынілася ягонае беларускае сэрца. Балюча, што ён не пасыпеў зафіксаваць на стужку хроніку нашай будучай перамогі, у якую так верыў.

Не пагаджайцца з тымі, хто кажа, нібыта незаменных людзей не існуе. Уладзімера Кармілкіна няма з намі ўжо даўно, а яго месца фоталетапісца змагання за демакратычную Беларусь па-ранейшаму застаецца вакантным...

Уладзімер Кармілкін
15.2.1934, Смаленск,
Расея —
14.7.2002, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Падчас съледзтва яго ня білі.
Съледчы вучыўся ў вячэрній школе, і Аляксей рашаў
яму матэматычныя задачы.

Сямнаццацігадовым ён атрымаў дзесяць гадоў канц-
лягераў.

Астатнім, паўналетнім, суд адмераў чвэрць ста-
годзьдзя.

З гледзішча савецкага правасуддзя яны зьдзейснілі
жудаснае злачынства — стварылі падпольную школъ-
ную арганізацыю на чале з камсоргам.

Аляксей Логвін і яго сябры, гэтыя яшчэ хлапчукі зь

Ліды, не выступалі супраць
савецкай улады і Леніна
лічылі амаль што съвятым.
Але іхня душы не моглі
прыняць рэчаіснасці зь яе
хлусьнёй пра шчасльівае
жыццё, за якой хаваліся

калагасны прыгон і арышты знаёмых і сваякоў.

Юныя нелегалы ставілі задачу выхоўваць моладзь у
антысталінскім духу. Плянавалася наладзіць сувязь зь
мясцовым ксяндзом, а таксама зь Югаславіяй, бо яе
кіраўніцтва пачало праводзіць незалежную ад Масквы
палітыку.

На адпаведным узроўні знаходзілася і кансьпірацыя.
Сярод сяброў арганізацыі былі два хлопцы, чые бацькі,
як потым выявілася, мелі беспасярэднія сувязі з МГБ.
Гэтыя двое трymалі «органы» ў курсе ўсіх справаў (а
пазней, дарэчы, і самі сталі афіцэрамі ўсёмагутнага
ведамства).

У першым лягеры для непаўнолетніх у Мардовії ён
з'вярнуў увагу на тое, што сядзяць адны палітычныя і
зусім мала расейцаў.

Съмерць Сталіна зьняволеныя, як згадваў Аляксей,
адзначалі, як сапраўднае съвята.

Аднак першая амністыя закранула адно тых, хто меў
тэрміны, меншыя за пяць гадоў. Логвіна перавялі ў

Аляксей Логвін (зьлева) з сябрам.
Канец 1940-х

сіберскі Камышляг на будаўніцтва нафтаперапрацоўча-
га завода.

Праз тыдзень працы ён ужо ня мог хадзіць, і карцар
здаваўся паратункам. У 1954-м Аляксей адседзеў у кар-
цары пяцьдзясят чатыры дні й ночы...

На схіле дзён ён прызнаваўся, што як не шкадаваў
пра свой удзел у падпольнай арганізацыі пры арышце,
так ані не раскажаўся і пасля ўсяго перажытага.

Знаёмыя згадваюць яго ціхмяным, маўклівым чалавекам, які цудоўна сипяваў беларускія песні і рамансы, маючы асаблівы сантымэнт да Багдановічавай «Зоркі Вэнэры». Відаць, гэтая любоў была звязаная з памяць-
цю пра тое, як чакала ў дачакала яго зь лягера нара-
чоная Марыя.

Аляксей Логвін
26.2.1934, в. Збліны,
цяпер Лідзкі раён –
12.1.2004, Ліда

Пры канцы 1980-х у менскім Палацы спорту дэманстравалася выставка амэрыканскай тэхнікі. Больш за экспанаты многіх наведнікаў уражваў амэрыканец, які выдатна гаварыў па-беларуску.

Як я пазней даведаўся, магчыма, менавіта з гэтае прычыны яму, Васілю Мельяновічу, так і не дазволілі тады наведаць родную палескую вёску.

Па-сапраўднаму мы пазнаёмліся ўжо ў Амэрыцы, праехаўшы з Васілём зь дзясятак штатаў — ад Вашынгтона да Кліўленду.

Васіль Мельяновіч

што існуе паміж Менскам і Нью-Ёркам.

Едуchy па спадзістых, як дзе-небудзь пад Наваградкам, пэнсільванскіх пагорках пад музыку нашых фальклёрных гуртоў, я лавіў сябе на адчуваныні, што знаходжуся ў нейкай ідеальнай Беларусі.

У доме Мельяновіча ілюзія адно мацнела: беларуская бібліятэка, калекцыя ручнікоў, прывезеная з пошты пульхная капэрта айчыннай пэрыёды...

Васіль любіў жыць ўса ўсіх ягоных праявах. Ён быў нястомным падарожнікам, цаніў жаночую прыгажосьць, азартна ўдзельнічаў у аукцыёнах. Але найбольш любіў Беларусь.

Ён проста мроіў сваю вёску, моцны й вялікі бацькоўскі дом, дзе цяпер месціцца школа.

Ён збіраўся вярнуцца на Радзіму: прыпæнваваўся да менскіх кватэраў, месяцамі жыў у Беларусі, доўга наймаў двухпакаёку насупраць колішняй рэстарацыі «Патсдам».

Пасля выхаду на пэнсію Васіль цалкам аддаўся бе-

ларускай справе. Дзеля спрыяньня кантактам ЗША зь Беларусью ён заснаваў Беларуска-амэрыканскую інфармацыйную службу.

Асабіста знаёмы з прэзыдэнтамі Рональдам Рэйганам і Джорджам Бушам-старэйшым, узброены шматгадовым досьведам удзелу ў прэзыдэнцкіх ды іншых выбарчых кампаніях, Мельяновіч заўсёды прапаноўваў нашай апазыцыі свае паслугі й глыбока перажываў, калі ягоныя веды заставаліся на Бацькаўшчыне незапатрабаванымі.

Яго вяртаныне дадому ўсё ж з'яздісьнілася, няхай сабе й пасъля сыходу з гэтага съвету.

Ягоная жонка Тацяна Антонава-Мельяновіч, вядомая ў Беларусі журналістка, пахавала урну з Васілевым праках у Азярніцы, побач з магілаю яго дзеда.

Васіль Мельяновіч

28.8.1934, в. Азярніца,
цяпер Лунінецкі раён –
6.10.2004, Брансўік,
штат Агаё, ЗША.
Пахаваны ў в. Азярніца

Месца яго нарадзінаў для беларускага літаратара ня самае звычайнае. У выходных дні Карласаў бацька Рыгор — заходнебеларускі габрэй-эмігрант — рыбаліў у Ля-Плаце і, прывозячы да дому тамтэйшых двухмэтровых рыбін, у адказ на захоплены крик малога пагардліва азываўся: «Хіба гэта рыба! Гаўно! Вось у нас у Прыпяці — там рыба!»

У далёкую й загадковую Беларусь Карлас зъ сям'ёю прыехаў у сярэдзіне 1950-х. Дваццацідвуухгадовы юнак пасыпей ужо закончыць Нацыянальны інстытут імя М. Марэна ў Буэнас-Айрэсе і пабыць галоўным рэдактарам левай газэты...

Краіна саветаў, якая ўяўлялася Карласу ледзьве не зямлём запаветнай, падаравала бязылітасны крах ілюзіяў. З сотняў рэпатрыянтаў, якія сышлі разам з

Шэрманамі з аргентынскага цеплаходу ў адэскім порце, практычна ўсе праўдамі й няпраўдамі вярнуліся ў Амэрыку. Карлас застаўся. Вырашальную ролю ў гэтым адыграла знаёмства з Рыгорам Барадуліным, Уладзімерам Караткевічам і Валянцінам Тарасам.

Дзяякоўцы Шэрману па-гішпанску загучала беларуская клясыка — ад Купалы да Васіля Быкава. У тандэме з Барадулінім Карлас паставіў на нашыя паліцы цэлую бібліятэку з твораў Фэдэрыка Гарсія Лёркі, Габрыелі Містраль, Нікаляса Гільєна... Улетку 1977-га самым папулярным часопісам у СССР нечакана зрабіўся наш «Нёман». Там друкаваўся зроблены Шэрманам у суаўтарстве з Валянцінам Тарасам пераклад раману Габрыеля Гарсія Маркеса «Восень патрыярха», зъяўленыне якога ў гады росквіту брэжнёўскага застою было падзеяй, што выходзіла за межы літаратуры.

Свае вершы і паэмы Карлас пісаў па-гішпанску, эсэ — па-беларуску. Ягоная апошняя прыжыццёвая кніга паэзіі мае назоў «Накірункі съвету». Для Шэрмана яны

не абмяжоўваліся заходамі ўсходам, поўначчу й поўднем. Галоўным для яго заўсёды быў накірунак углыб.

Углыб творчасці таго, каго ён перакладаў. Углыб душы таго, з кім сябраваў. Углыб справы, якой займаўся.

Дзесяцігадовая праца віцэ-прэзыдэнтам Беларускага ПЭН-цэнтра зрабіла Шэрмана вядомым у сувече праваабаронцам. Тут яму вельмі прыдаўся юначы досьвед уздэлу ў барацьбе з дыктатурай Пэрона ў Аргентыне.

Змагаючыся зь цяжкай хваробай, ён мусіў зъехаць у Нарвэгію, але сэрцам заставаўся тут. Мой тэлефон пранеішаму раз-пораз гаварыў Карласавым голасам зь ягоным нязводным цёплым акцэнтам. У адным з апошніх лістоў Карлас пісаў, што страшэнна сумуе «падзіўным жыцьцем ў Беларусі».

Ён памёр у Осьлё падчас трываючай апэрацыі.

Разам з прахам Карласа яго жонка Тамара прывезла ў Беларусь мэмуары «Блуканец» і зборнік вершаў «Вока дня», упершыню напісаных не па-гішпанску, як раней, а па-беларуску. Справа нашага гонару — ператварыць гэтыя рукапісы ў кнігі.

Карлас Шэрман
25.10.1934, Монтэвідэо,
Уругвай —
4.3.2005, Осьлё, Нарвэгія.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Служачы ў савецкай армii, афіцэр-беларус Яўген Лугін узяўся складаць праект канстытуцыі свабоднай краіны.

За гэта — бо падзяліўся запаветным зь сябрамі — і мусіў развівіцца з вайсковай формай.

Аднак гонар афіцэра быў падпалкоўнік інжынэрна-сапэрных войскаў захаваў праз усё жыццё — гэтак сама, як і веру ў эўрапейскую прышласць роднай краіны.

Спадар Яўген быў з тых, хто выпраменявае перакананасць у сваёй праўдзе. Менавіта такім я запамятаў яго на Ўстаноўчым зьезьдзе БНФ у Вільні, на сівяткаваньнях Дня Волі й Чарноўскіх шляхах, на іншых акцыях дэмакратычнага апазыцыі, пасъля якіх ён на разтрапляў за краты.

Ён стаў адным з найактыўнейшых сяброву Згуртавання беларускіх вайсковых, дзе адстойваў ідею стварэння прафэсійнае армii й нэутральнасці Беларусі.

Лугін любіў нашую зямлю і ў першасным значэнні гэтага слова.

Пераадолеўшы дзясяткі бюракратычных бар'ераў, Яўген здолеў стварыць на баўкоўскай Глушчыне адну з першых у краіне прыватных фэрмаў.

У Беларусі яго ведалі найперш як заснавальніка й кірауніка Сялянскай партыі, што мела на мэце абарону эканамічных інтарэсаў і палітычных правоў вяскоўцаў. Адрозна ад некаторых паплечнікаў з дэмакра-

Яўген Лугін

Плошча Леніна (цяпер Незалежнасці) у дні жнівеньскага путчу 1991 году

тычнага лягеру, Лугін імкнуўся не да асабістай улады, а да шырокага аб'яднання партыяў і рухаў.

У адным з аўтографаў на сваёй кнізе я напісаў, што ён, Лугін, зь ягонымі зацягасцю і зычлівасцю, з талерантнасцю й непахіснасцю, з натуральнай багатай моваю, ёсьць для мяне ўвасабленнем беларускага нацыянальнага характару.

Гэта выявілася і ў яго жаданьні быць пахаваным у роднай глускай зямлі.

Яўген Лугін

23.2.1935, в. Барбарова,
Глускі раён —
16.10.2006, Менск.
Пахаваны ў в. Барбарова

Акалічнасці нашага знаёмства афарбаваныя ў трагічныя колеры.

Гэта здарылася на пахаваньні Ларысы Геніюш, куды я прыехаў з Палацку, а ён, сын нашай выдатнай паэткі й сам таленавіты паэт, зъ Беластоку.

Увечары перад хаўтурамі мы стаялі ў прыцемку на ганку зэльвенскага дома Геніюшаў, і Юрка па памяці чытаў мне й Вінцэсю Мудрову свой верш у прозе «Афрыка».

Чаму я чорны, чаму я чорны, мамо, — хоць белы маю твар?

Юрка Геніюш

*Ільвы і сланы, глянь, на болі — бяз крат...
І нават арлу і таму неўздалаг, што тут — рэзэрват...
І толькі гіены гагочуць. І шакалы съмяюца...*

Пакуль Юрка прыцішана, але расхвалявана ў нэрвова прамаўляў свае балочыя радкі, зь цемры выйшли і, прыслухоўваючыся, амаль усутьч наблізіліся да нас двое ў цывільнym, тых самых, з «доўгім вухам», якіх у Зэльву папрыяжджала тады ня менш за сяброў і сулягернікаў спадарыні Ларысы. «Намекает...» — шматзначна і так, каб мы пачулі, прамовіў адзін з гэбістай.

Калі ў 1948-м Ларысу Геніюш з мужам Янкам арыштавалі ў Чэхаславачыне, дванаццацігадовага Юрку ўдалося пераправіць да сваякоў у Польшчу. Ён вывучыўся на дзіцячага лекара ў Мэдычнай акадэміі ў Беластоку, здабыў вядомасць як літаратар, але пры жыцці апублікаваў у перакладзе на польскую мову толькі адну книгу — зборнік паэтычнае прозы «На пачатку было толькі слова».

Юрка Геніюш з маці і сынам Міхасём

Як і бацькі, ён увесь час адчуваў пільную ўвагу спэцслужбаў і загінёў пры нявысветленых абставінах праз два з паловаю гады пасля матчынае съмерці. У дзевяностыя гады ў Беластоку выйшаў ягоны паэтычны зборнік «З маёй званіцы», для якога, як і для ўсёй Юркавай творчасці, уласцівое — што пры такім лёссе цалкам зразумела — абвострана-драматычнае светаўспрыманыне.

*Зацьвіла калінай родная зямля.
Белай, белай, белай — субой палатна.
Каб пад восень, нечакана,
Даспіяваць крывавай ранай.
Зьвісаць чырваныню караляй.
Згусткамі сплываць з галъля.*

Юрка Геніюш

21.10.1935, Зэльва —
21.11.1985, Беласток

Калі я згадваю Маладэчна,
заўсёды ўзынікае імя — Генадзь Каханоўскі.

Памятаю сябе студэнтам, які зачараўваваць стаіць у музэі перад скрыпкою Міхала Клеафаса Агінскага. Я яшчэ не заўважаю, што з-за вітрыны з слуцкім пасам на мяне глядзіць чалавек зь нейкім надзіва ў тульным прымругам вачэй. Праз хвіліну мы знаёмімся. Месца — Менскі абласны краязнаўчы музэй у Маладэчне. Чалавек — намеснік дырэктара музэю па навуцы Каханоўскі.

Праз дзесяць гадоў ён будзе рэцэнзентам маіх кніг. Тады знаёмства з Генадзем Каханоўскім станецца бліжэйшым, і мне адкрыецца няпросты шлях гэтага самаадданага слугі Кліё.

Юначыя гады ў Маскве, дзе будучы гісторык Каханоўскі ачольваў беларускую студэнцкую зямляцтва. Сустрэчы з Уладзімерам Дубоўкам і Міколам Улашчыкам, які стаў для Генадзя ўзорам служэння навуцы і Радзіма. Вяртаныне ў Маладэчна і праца ў абласным краязнаўчым музэі, дзе найперш дзякуючы Каханоўскому была створана экспазыцыя, якая, адрозна ад шмат якіх замшэлых сталічных, працавала на беларускую нацыянальную ідэю.

Але гэтак званыя кампетэнтныя органы таксама не драмалі. У 1969-м адмыслова скліканая атэстацыйная камісія прызнала працу маладога гісторыка-патрыёта шкоднай для камуністычнага выхавання савецкіх людзей.

Ён быў абвінавачаны ў нацыяналізме нават за тое, што казаў пра страту Беларусью ў Другой усясьветнай вайне кожнага чацвертага, а значыць «штучна завышаў ролю беларускага народу».

Звольненага Каханоўскага аднавілі на працы дзякуючы заступніцтву Максіма Танка і Янкі Брыля, але на-

падкі на вучонага не спыняліся. Яго, які так любіў падарожнічаць, не выпускалі за мяжу. Мне здаецца, што якраз сваю туту па нязадзейсненых вандраваньнях ён увасобіў ва ўнікальным помніку Віленскаму шляху паблізу вёскі Мясата на Маладэчаншчыне.

Калі над краінай падзьмулі новыя вятры, Каханоўскі пасыпей зрабіць неверагодна шмат.

У 1989-м спрычыніўся да заснавання Беларускага краязнаўчага таварыства і стаў яго першым старшынём.

У 1992-м абараніў першую ў Беларусі доктарскую дысэртацыю, прысьвеченую крыніцазнаўству матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Адна за адной выходзілі яго кнігі ў галінах фальклорыстыкі і археалёгіі, дасылаванні, прысьвеченныя Яўстаху Тышкевічу, Адаму Кіркору ды іншым выбітным папярэднікам.

Разам з сваёй навуковай спадчынай ён пакінуў нам і мару, якой у сямідзясятых — восьмідзясятых дзяліўся з бліzkімі сябрамі: аднойчы прачнуща, а Беларусь — ужо вольная.

Генадзь Каханоўскі
8.1.1936, в. Дамашы,
цяпер Маладэчанскі раён —
15.1.1994, Маладэчна.
Пахаваны на могілках калія
в. Насілава, ускраіна
Маладэчна

Працууючы разам зь ім у выдавецтве «Мастацкая літаратура», чаго толькі я ні наслухаўся: і таго, што Сачанка — палкоўнік КГБ, і таго, што ў кожнай рэдакцыі дзейнічае ягоная агентура... Ня буду съцвярджаць, што ўсё гэта толькі чуткі й міты. Ня ведаю.

Але ведаю іншае.

Канец вайны засыпей дзеяцігадовага Барыса ў Нямеччыне. Адзін Сачанкаў зласцівец любіў казаць: «Лепей бы ён застаўся!»

Думаю, што асабіста Сачанку ў такім выпадку, можа,

і сапраўды было б лепей, а вось беларускай культуры — відавочна не. Тады нехта іншы мусіў бы стаць аўтарам зъмешчанага ім у 1957-м у «ЛіМе» артыкулу

«Шанаваць родную мову»,

што выклікаў дыскусію, перадрукуючыся ў эміграцыйнай прэсе і, натуральна, зацікавіў гэбісту. Праўда, Сачанка нейкім чынам атрымаў дараваныне «грахоў», бо пазней працаўваў у часопісе «Полымя», у Саюзе пісьменнікаў, ездзіў дэлегатам ад Беларускай ССР на сесію ААН у Нью-Ёрк.

Выдаючы книгу за кнігай і нават атрымліваючы за іх прэміі, Барыс Іванавіч, мне здаецца, і сам з гадамі ўсё больш разумеў, што ягоная місія ў нашай культуры палягае ў іншым.

Загадваючы ў выдавецтве рэдакцыяй перакладной замежнай літаратуры, ён вытрымаў змаганье на нейкіх узорынях у Маскве і распачаў выпуск беларускамоўных зборнікаў дэтэктываў і фантастыкі, а таксама сэрыі «Скарбы сусветнай літаратуры», кнігі зь якой збиралі 10—15-тысячныя наклады.

Як толькі гэта сталася магчымым, Сачанка ўзяўся друкаваць артыкулы і ўкладаць зборнікі, якія легалізоўвалі дзясяткі забароненых раней імёнаў і твораў

— літаратараў, зынішчаных у гады сталінізму, і пісьменнікаў-эмігрантаў. Ці ня ён першы сказаў слова праўды пра съмерць Янкі Купалы?

Вядома, ішлі размовы пра тое, што ўсё гэта адбываецца з дазволу КГБ, пагатоў дома ў Барыса Іванавіча была цэлая бібліятэка яшчэ нядайна крамольнай літаратуры — сапраўдны філіял спэцсховаў. Але факт застаецца фактам: некалькі гадоў ён адзін працаў, як цэлы інстытут.

Ягоны пераход у 1993-м на пасаду галоўнага рэдактара выдавецтва «Беларуская Энцыклапедыя» быў цалкам заканамерны.

У 1995-м пабачыў съвет таўшчэзны энцыклапэдичны даведнік «Беларусь» — дзе, як дакладна адзначыў літаратурны крытык Сяргей Дубавец, «упершыню за ўсю гісторыю наша легальная і дазволенае было аўяднанае з нашым нелегальным, забароненым і забытым — у адно цэлае».

Апантаны працаю на карысць нацыянальнай ідэі, Барыс Сачанка паслья абраныя прэзыдэнтам А. Лукашэнкі стаўся для ўлады асобаю нязручнай.

Неўзабаве паслья рэфэрэндуму 1995-га ён, не даўжыўши і да шасцідзесяці гадоў, раптоўна памёр у працоўным кабінэце.

Энцыклапэдичны даведнік «Беларусь» больш не пе-равыдаваўся.

Барыс Сачанка

15.5.1936, в. Вялікі Бор, Хойніцкі раён —
5.7.1995, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Ягоную, зънятую паводле аповесыці расейскага пісьменыніка Паўла Ніліна лірычна-паэтычную стужку «Праз могілкі» ЮНЭСКА ў 1994-м улучыла ў лік найлепшых ста фільмаў сьвету.

Але для мяне вяршыняю творчасыці Віктара Турава сталася экранізацыя мележаўскіх «Людзей на балоце». Я глядзеў яе тры разы з інтэрвалам у адзін дзень. «Вінаватыя» былі ня толькі рэжысэрскае майстэрства, бліскучы склад актораў і літаратурная аснова, але і тое, што героі фільму гаварылі па-беларуску. Усё разам гэта нараджала мары пра нацыянальны беларускі кінематограф.

Фільм атрымаў Дзяржаўную прэмію СССР і прызы некалькіх міжнародных кінафестываляў. Працяг — «Подых навальніцы» — быў, як гэта нярэдка здаражца, слабейшы, хоць для кагосыці іншага лічыўся б вялікім посьпехам.

У 1989-м я меў радасыць рэдагаваць у выдавецтве «Мастацкая літаратура» зроблены Міколам Хаўстоўчікам першы поўны пераклад «Шляхціча Завальні» Яна Баршчэўскага. Праз год, амаль адначасова з кнігаю, зъявіўся і тураўскі «Шляхціч» — на жаль, ужо адзін з апошніх яго значных фільмаў.

На першы погляд, ён не канфліктуваў з уладамі: быў народным артыстам, першым сакратаром праўлення Саюзу кінематаграфістаў рэспублікі, ездзіў па сьвеце. Аднак Віктар, які скончыў Уссесаюзны інстытут кінэ-

Віктар Тураў

Сябрамі Віктара Турава былі Ўладзімер Высоцкі і Марына Ўладзі

матаграфії ў 1960-м, а потым у той самы час яшчэ й займаўся ў творчай майстэрні Аляксандра Даўжэнкі, на-заўсёды застаўся шасыцідзясятнікам — чалавекам, які зрабіў глыток свабоды і ня выдыхнуў яе з душы. Прагэта съведчыла і яго шматгадовае сяброўства з Уладзімерам Высоцкім і Марынай Ўладзі.

Сваё 60-годзідзе ён адзначаў у Тэатры кінаактора, а потым у рэстаране гатэлю «Кастрычніцкі» пад пільным кантролем мэдыкаў, ужо безнадзейна хворы. Роўна праз тыдзень у той самай залі адбываліся памінкі, на якіх вядомы калега, Міхаіл Пташук, сказаў, што Тураў — першы ў беларускай кінематаграфіі чалавек, які вывёў «людзей з балота» на міжнародны экран.

Віктар Тураў

25.10.1936, Магілёў –
31.10.1996, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Мне згадваецца даўні сэмінар маладых літаратараў у Віцебску. Адзін з старэйшых калегаў, запрошаных у якасці настаўнікаў, цэлы перапынак нэрвова і расхвалявана курыў цыгарэту за цыгарэтай, а потым з малой сцэны Коласаўскага тэатру раптам запытаўся, ці вядома нам, як даказаць, што вуши ў павукоў растуць на нагах.

Мы былі заінтрыгаваныя, а прысутны прадстаўнік аддзелу пропаганды й агітацыі абкаму партыі імгненна насыцярожкыўся.

«Павука садзяць на стол і кажуць: «Бяжы!», — працягваў наш акулярысты настаўнік. — Ён слухаеца. Тады яму адрываюць ногі і зноў загадваюць бегчы. Ён ня можа. Адсюль робіцца выснова, што вуши ў небаракі знаходзяцца на нагах...»

«Гэта Вы да чаго?» — у запалай паўзе запытаўся нехта з сэмінарыстаў.

«А да таго, што ў народу можна адняць гісторыю, прымусіць забыць мінулае, а потым запытацца, а што ў вас, даражэн'кія, апрач балотаў, было, а дзе вашыя гісторыкі. Той самы прынцып доказу... А возьмем сытуацыю з мовай...»

Пра сытуацыю з мовай партыйны «пропагандыст і агітатар» вырашыў ужо ня слухаць і на ўсялякі выпадак пакінуў залю.

Акулярыстага звалі Яўген Шабан.

На той час ён быў ужо вядомым паэтом і яшчэ больш знаным драматургам, адна з п'есаў якога — «Шрамы», пастаўленая ў 1977-м купалаўцамі, ішла ў трывцаці тэатрах краіны.

Дэманструючы бездакорны літаратурны густ, ён рабіў для тэлебачанья п'есы паводле твораў Васіля Быковава, Рыгора Барадуліна, Міхася Стральцова, Івана Пташнікава...

Ягоныя ўласныя найлепшыя рэчы былі вострыя й багатыя на падтэксты й алізіі, невыпадкова іх (да прыкладу, «Чахарду») выключалі з рэпертуарных зборнікаў або бязылітасна рэдагавалі.

У «Шрамах», дзе ішла гаворка аб сацыяльных вытоках падлеткавай злачыннасці, ідэолягі з ЦК КПБ угледзелі антыпарцыйныя настроі і паклён на савецкую рэчаіснасць.

Выпускнік акторскага факультету Беларускага тэатральна-мастацкага інстытуту, Яўген сыграў шмат роляў у сваіх і чужых п'есах.

Гэты досьвед дапамог яму потым у працы памочнікам галоўнага рэжысёра па літчасты ў Купалаўскім і Коласаўскім тэатрах, а таксама ў перакладах на беларускую мову драматургіі В. Шукшына, А. Арбузава, Н. Думбадзэ...

Яўгенава сэрца, не далічыўшы і сарака шасыці гадоў, спынілася ў дзень прэм'еры спектаклю паводле ягонай п'есы «Востраў Алены» ў Беларускім дзяржаўным тэатры імя Якуба Коласа.

Яўген Шабан

29.12.1936,
в. Калодзіна,
цяпер Мядзельскі раён —
30.7.1982, Віцебск.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Таленавітая кнігі зусім не заўсёды пішуць добрыя й съветлья людзі. Таму я ніколі не набіваўся ў сябры да пісьменьнікаў, творчасць якіх люблю. Але калі ўсё ж наважваўся на бліжэйшае знёманье, Бог пакуль бярог мяне ад памылак. Так здарылася і ў выпадку зь Mixасём Стральцовым.

Але спачатку, яшчэ ў студэнцкія гады, адбываліся радасныя адкрыцці ягоных твораў.

Апавесыці-эсэ «Загадка Багдановіча» з балючым разуменінем, што ў паэта не біяграфія, а — лёс, і з тужлівым прадчуваньнем уласнага лёсу.

Апавяданыня «Съвет Іванівіч, былы донжуан», што пачынаецца маёй улюбёнай фразай — «У тэлефоннай будцы былі двое, і я не-навідзеў іх», фразай, зь якой, магчыма, нарадзіўся наш літаратурны мадэрнізм.

Потым было шэдэуральнае «Смаленыне вепрука» з пранізлівым подыхам вусьцішнасці жыцця...

«Ёсьць, на жаль, рэчы непадуладныя нам, але ж ёсьць і сущэсныне, ёсьць і надзея. У таго, хто бярэ ў рукі пяро, надзея ёсьць таксама. О, паэт да таго ж быў ае крыху забабонным. Наіўны, ён хоча перамагчы сапраўднасць, ён хоча верыць: я засыярогся ад бяды — бо сказаў. Дабро і надзея тут накрэслі свой круг».

Ён і ў прозе, і ў паэзіі (але ў прозе ўсё ж найбольыш) быў вытанчаны, аднак гранічна шчыры. Іранічны і са-

Mixась Стральцоў

маіранічны, але з такім прыхаваным болем, што часам заходзілася душа.

У тыя задушлівыя гады ягоныя кнігі аzonава дыхалі неўтаймоўнай інтэлектуальнай свабодай.

За гэта трэба было разылічвацца.

У 1981-м Стральцоў быў зняволены ў лячэбна-працоўны прафілякторый.

«Жыву, як выгнаны патрыцый...» — пісаў ён, гледзячы на съвет праз закратаваныя вокны.

...Згадваю яго ў Палацку ў глыбокім экзыстэнцыяльнym здумленыні каля фрэскі з верагодным партрэтам Святой Эўфрасініі Палацкай.

Згадваю вясёлым і артыстычным на цэнтральным пляцы ў Наваполацку: «Валодзя, дзе Ленін? Куды помнік падзеўся? Здаецца ж, учора не пілі».

Згадваю на маім улюбёным наваполацкім возеры з халаднавата-прыцемным назовам Люхава. Стральцоў стаяў на асноведзе вечаровага неба з каханай жанчынай, а ўва мне гучала ягонае як быццам не напісане, проста выдыхнutaе:

Імненьні ёсьць пакутлівага ічансця —
Ірбуцца ўвесь слова, і душа,
Ды толькі тое ўсё ў радок ня ўкладаецца,
Як ты яго, радок, ні падвышай.

Бо адмыслова, самадастаткова
само сабой гаворыць пачуцьцё...»

На маёй першай кніжцы «Добры дзень, мая Шыпшына» пазначана: «Адрэдагаваў на грамадzkіх пачатках Mixась Стральцоў».

Мне хочацца дадаць: «Вечны патрыцый нашай літаратуры».

Mixась Стральцоў

14.2.1937, в. Сычын,
Слаўгарадзкі раён —
23.8.1987, Менск.
Пахаваны на менскіх
Чыжоўскіх могілках

Ёсьць у мяне здавёń такі крытэр ацэнкі паэзіі: калі з кніжкі уразіць хоць адзін радок, запамінаю імя аўтара і чакаю наступнае сустрэчы.

Калісці, на пачатку сямідзесятых, дзякуючы сябру аднакурсніку да маіх рук патрапіў паэтычны зборнік, які пачынаўся неяк нязвыкла-даверліва: «Я хацеў вам сказаць...».

Кніжка называлася «Непазъбежнасць». Яна была ў папяровай вокладцы, выдадзеная абы-як, але затое — абцёрханая і з загнутымі сям-там краямі старонак, бо відавочна мела нямала чытачоў.

Да іх ліку далучыўся яшчэ адзін, пагатоў, акрамя першага радка, мяне (можа, нейкім этічным размахам?) зачапілі і іншыя:

*Стаю над Дняпром.
На сълядах сваіх продкаў стаю...*

Аўтара зборніка звалі Мікола Купрэеў. Год прамінаў за годам, яго даунія радкі ня вялі ў памяці, а новых кніжак усё не зьяўлялася.

Другая — «Правінцыйныя фантазіі» — выйшла амаль праз трыццаць гадоў, у 1995-м, і адразу была вылучаная на Дзяржаўную прэмію імя Янкі Купалы. Камісія па прэміях аднаголосна выказалаася «за», але знайшліся рупліўцы, якія настукалі куды трэба, што Купрэеў зганьбіць годнасць ляўрэата, бо ён — «бомж», ды, апрача ўсяго, у адным з сваіх нібыта таленавітых вершаў згадаў неласковым словам самога прэзыдэнта...

Саюз пісьменнікаў дадыў Купрэеўу сваю прэмію — імя Аркадзя Куляшова, а абласное начальства ў выгледзе своеасаблівай кампэнсацыі пастанавіла адшкадаваць паэту кватэру-аднапакаёўку ў Пружанах. На званок зь Берасцьця ў райцэнтры адказаў, што Купрэеў — вала-

цуга і алькаголік, але найвышэйшы абласны начальнік суроў запытаўся ў чыноўніка, ці напісаў той сам хоць адзін верш, каб судзіць паэта...

У той час Купрэеў у сваіх бясконцых бадзяннях па Беларусі раз-пораз заяўляўся ў рэдакцыю часопісу «Крыніца», дзе я меў палову рэдактарскай стаўкі. Мой калега паэт і крытык Леанід Галубовіч заўсёды апекаваўся госьцем: сачыў, каб той быў сцэны, памыты, па сэзоне апрануты. Але — галоўнае — «Крыніца» друкаўала практична ўсё, што тады пісаў Мікола. Узровень шчырасці да сябе і самых блізкіх людзей у ягоных аўтабіографічных аповесьцях шакаваў. Прачытаўшы «Дзіцячыя гульні...», бацька адмовіўся пускаць вандроўнага паэта ў хату.

Пасля кожнага Міколавага візиту ў рэдакцыю я доўга ня мог дасягнуць душэўнага спакою, спрабуючы ўявіць, як ён жыве — хворы, незразуметы і адрынуты сваякамі, маючы недзе ўласных дзяцей, якіх калісці, абраўшы лёс вандроўнага паэта, пакінуў без падтрымкі... Не маглі супакоіць і ягоныя вершы:

*Колькі яичэ мне, высокі Гасподзь,
на съвеце наsicь пакуту?..*

...На ягоным надмагільі выбітыя слова: «О, я многа хацеў вам сказаць...»

Мікола Купрэеў

25.5.1937, в. Ямнае,
Рагачоўскі раён —
19.8.2004, в. Лясная,
Баранавіцкі раён.
Пахаваны ў Міхнавічах,
прыгарад Івацэвічаў

Ён быў сябрам і аднадумцам Уладзімера Караткевіча, ягоным спадарожнікам у апошній вандруды па Палесьсі. «Уесь час Караткевіч як бы паказвае, куды ісьці, як ісьці. І, мне здаецца, так будзе ўсё жыцьцё», — казаў ён у адным з інтэрвію.

Многія з тых, хто ня ведае імя Пятра Драчова, насамрэч добра знаёмыя зь ягонаі творчасцю, бо чыталі бліскучая аформленыя ім Караткевічавы книгі «Зямля пад белымі крыламі» і «Чорны замак Альшанскі», бачылі ягоныя панарамы і дыярамы ў Нацыянальным музэі гісторыі і культуры («Гандаль у Палацку», «Пажар

Магілева ў Паўночную вайну», Музэі гісторыі мэдыцыны («Францыск Скарына трymае экзамэн у Падуянскім універсytэце») і Музэі Максіма Багдановіча («Менск у 1890 годзе»).

Яшчэ студэнтам я захапляўся ягонымі літаграфіямі на тэмы беларускай гісторыі, якую Драчоў ведаў і адчуваў, як мала хто іншы з нашых мастакоў.

Пятро Драчоў

Чвэрць стагодзьдзя ён адпрацаваў мастацкім рэдактарам часопісу «Бярозка», падпісаўшы ў съвет трыста яго нумароў, а затым ягоным клопатам стаў мастацкі твар «Беларускага гістарычнага часопісу».

Гонар быў аформленым таленавітай рукой Драчова выпаў майму першаму зборніку гістарычнае прозы «Дзень, калі ўпала страла». Асабліва ўдалай, дарма што вельмі ляканічнай у вобразных сродках, атрымалася вокладка: белае вакно на чорнай аснове дзіўнага перацінала чырвоная страла.

Кнігу началі прадаваць у кнігарнях, і раптам яна звыкла. Высыветлілася, што вінаватая якраз вокладка зь бел-чырвона-белым вакном. Я быў у роспачы: яшчэ не задаўнілася гісторыя зь дзіцячай кніжкаю народных казак, уесь наклад якой адправілі пад нож толькі за тое, што мастак намаляваў на замкавай вежы маленькі нацыянальны сцяжок.

Драчоў, здаецца, перажываў ня менш за мяне.

Але на дварэ ўжо стаяў 1989-ты. У нейкіх інстанцыях, дзе разглядаўся данос маіх «добразычліўцаў», прынялі пастанову ў духу абвешчанай Міхаілам Гарбачовым перабудовы: кнігу ня рэзаць, але вокладку перафарбаваць.

Беручы своеасабліві рэванш, Драчоў у тых самых колерах аформіў маю новую кнігу «Пяць мужчын у леснічоўцы». Праўда, тады наш сцяж ужо быў дзяржаўным. Пад ім, зноў «крамольным», над магілай Драчова гучалі разывітальныя прамовы.

Пятро Драчоў

6.7.1937, Ленінград, цяпер
Санкт-Пецярбург, Расея –
8.5.2005, Менск.

Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Пасьля Дзядоў 1988 году, якія адгукнуліся далёка за межамі Беларусі, старшыню Прэзыдыуму Вярхоўнага Савету БССР Георгія Тара зевіча прызначылі кірауніком камісіі ў расцсьледаваныні тых падзеяў.

Амаль адразу ён накіраваўся на агульны сход нашага Саюзу пісьменнікаў.

Сход быў надзвычай бурны. Высокі госьць шчодра раздаваў абяцаныні ва ўсім разбрацца, абы толькі не пасылалі тэлеграфнага звароту да Гарбачова.

Сярод выступоўцаў апынуўся і я: пасьля прамовы на Дзядах цягам двух дзён на мяне склалі два пратаколы за пражыванье ў сталіцы без прапіскі і, склаўшы трэці, абяцалі арыштаваць. «Даю слова, таварыш Арлоў, што міліцыя да Вас больш ня прыйдзе», — сказаў Тара зевіч.

Назаўтра людзі ў форме сапраўды пакінулі мяне ў спакоі.

Гэта асабліва ўражвала таму, што ўчора — не паспей скончыцца сход — Тара зевічу даклалі: пісьменніцкая тэлеграма ў Москву адпраўленая яшчэ да ягона га візиту...

Ён быў не тыповым функцыянэрам высокага рангу.

Атрымаўшы ў Львоўскім

політэхнічным інстытуце дыплём інжынэра-геадэзіста, Тара зевіч аб'ехаў з геалагічнымі экспедыцыямі ўесь Савецкі Саюз.

Георгі Тара зевіч

На пасадзе старшыні Менгарвыканкаму ён вызна чаўся нярэдкімі публічнымі выступамі па-беларуску.

Стаўшы ў 1989-м народным дэпутатам СССР, узначаліў камісію па міжнацыянальных дачыненнях і на ведаў усе тагачасныя «гарачыя крапкі», пачынаючы з Нагорнага Карабаху.

Галоўныя рашэнні, вядома, прымаліся не Тара зевічам, але і ад армянаў, і ад летувісаў мне даводзілася чуць пра ягоную мудрую разважлівасць.

Дэпутат Вярхоўнага Савету Беларусі гістарычнага 12-га склікання Пятро Садоўскі апавядаў мне, што падчас разгляду пытання пра сымболіку менавіта дзяя куючы спакойнаму і аргумэнтаванаму выступу Тара зевіча, які ўгамаваў устрывожаную намэнклатурную большасць, галасаваныне завяршылася зацверджаннем Пагоні і бел-чырвона-белага сцяга.

У гады незалежнасці ён быў першым намеснікам міністра замежных справаў, а затым паслом Беларусі ў Польшчы, адкуль Тара зевіча адклікалі пасьля яго адкрытых рэзкіх выказваныняў супраць ініцыяванага Лукашэнкам рэфэрэндуму 1995-га.

Перайшоўшы ў дэмакратычны лягер, Георгі Тара зевіч увайшоў у Нацыянальны выканаўчы камітэт (членавы ўрад), дзе кіраваў камісіяй у нацыянальных і рэлігійных дачыненнях.

Аднойчы мы сустрэліся на съяткаваныні Дня Волі. Хітравата прымружыўшы вочы, Тара зевіч нечакана запытаўся: «Спадар Арлоў, а вы памятаеце той сход у Саюзе пісьменнікаў?»

Георгі Тара зевіч

17.7.1937,
в. Слабада,
цяпер Мядзельскі раён –
21.3.2003, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

У 1980-м рэспубліканскі камітэт дзяржбяспекі, кажуць, у складзе цэлага аддзелу, шукаў аўтара растваражаванай на Захадзе паштоўкі да 1000-годзьдзя Беларусі. Гэбісты доўгі час ня ведалі, што пракляты нацыяналіст, за якога яны атрымалі не адну прачуханку, засеў ня дзе-небудзь у далёкіх сутарэннях, а ўсяго толькі на другім баку праспэкту, на паддашку, акурат насупраць іхняга жоўтага дому, з бэльвэдэру якога тады яшчэ можна было ўбачыць Калыму.

З вокнаў майстэрні Яўгена Куліка таксама адкрываліся далёкія краявіды. Адтуль па-над куродымам са-вецкага ідеалітічнага дурману відаць была Беларусь: ад пракаветных часоў Рагвалода да, здавалася, яшчэ далейкай прышласці, калі краіна здабудзе незалежнасць. У гэта верху кожны з тых, хто

Яўген Кулік

зъбіраўся на паддашку ў спадара Яўгена. Бо «На Паддашку» — так неафіцыйна і называўся гэты апазыцый-

ны інтэлігэнцкі асяродак, створаны ў сярэдзіне шасыцідзесятых, — сыходзіліся Лявон Баразна і Зянон Пазняк, Міхась Чарняўскі і Алесь Разанаў, Зыміцер Санько, Аляксей Марачкін, Алесь Лабанок...

Там нараджаліся ідэі спачатку культурніцка-ас্বетных, а потым і палітычных акцыяў і праектаў, генэраторам многіх зь якіх быў Кулік. Сябры згадваюць, што якраз ён стаў ініцыятарам правядзення мастацкіх выставаў да 100-годзьдзя з дня нараджэння паэткі Цёткі і 500-годзьдзя Міколы Гусоўскага, якія прагучалі як выклік афіцыйнаму «мастацтву». Менавіта выставка, прысьвечаная аўтару «Песні пра зубра», разам з самай паэмай, выдатна праілюстраванай Куліком, і натхніла мяне на аповесьць «Час чумы».

У тыя 1970—1980-я гады Кулік стварыў найбольш значныя й вядомыя свае графічныя сэрыі «Помнікі Гарадзеншчыны», «Замкі Беларусі», аркушы паводле забароненай паэмы Янкі Купалы «На Куцьлю».

У маладосці ён быў амаль двухметровым волатам-прыгажуном. Цяжкая хвароба ператварыла Яўгена ў інваліда, але толькі загартавала ягоны дух.

Кулік стаў адным з ідэолягаў нацыянальнага Адраджэння. Яго біёграф Пётра Васілеўскі падкрэслівае, што, застаўшыся ў мастацтве кансерватыўным нацыяналістам, у палітыцы Яўген быў прыхільнікам нацыяналізму радыкальнага. У 1991-м ён браў удзел у стварэнні графічнага этапу Пагоні — Дзяржаўнага гербу Беларусі. Якім шчасцем съяздліся тады звычайна змучаныя болем Яўгенавы вочы!

Яўген быў ініцыятаром стварэння аздайменнай мастакоўскай суполкі. «Беларусь — мой съвет», — назвалі сябры «Пагоні» мэрам-рыяльную выставу твораў Куліка. Так сказаць пра сябе і Радзіму ён меў права, як мала хто іншы.

Яўген Кулік

31.10.1937, Менск —
12.1.2002, Менск.
Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Калі выдатная асоба пакідае гэты съвет, у яе раптам знаходзіцца шмат сяброў, колькасць якіх з гадамі толькі павялічваецца. Згадваецца адна зь юбілейных вечарынаў да 75-годзьдзя Ўладзімера Каараткевіча, калі нехта з такіх «сяброў» захоплена апавядалаў, як пісьменнік цудоўна граў на гітары і яны съпявалі дуэтам, хоць насамрэч Уладзімер Сямёновіч, сапраўды маючы выдатныя голас і слых, гітары ў руکі ніколі ня браў.

Журналіст і фотамастак Валянцін Ждановіч быў адным зь нешматлікіх сапраўдных сяброў Каараткевіча.

Яны зблізліся, адчуўшы роднасць душаў, у шасціццація, у творчай экспэдыцыі на Палесьсе, і потым беззліч разоў вандравалі разам, ажно да апошняй выправы на ўлюбёную Пры-

пяць у ліпені 1984-га.

Амаль усё жыццё ён, адукаваны, дасьведчаны ў гісторыі патомны беларускамоўны мяячук з надзіві цёплай утульнай аўрай, працаваў фотакарэспандэнтам часопісу «Маладосць». Мноства зробленых ім здымкаў увайшли ў энцыклапедыі й альбомы, зрабіліся клясыкай беларускага фотамастацтва. Ждановіч адным зь першых у Беларусі пачаў займацца фатографікай. Падзеяй стаў у свой час выхад ягонага фотаальбому «Бераг белых буслоў».

Ён вельмі цяжка перажывав смерць Каараткевіча, заўсёды кажучы пра долю сваёй віны, хоць ініцыятарам той іх трагічнай вандроўкі быў сам пісьменнік. Аднойчы мы доўга гаварылі пра гэта ў Валянцінавай маладосьцеўскай фотамайстэрні.

Майстэрня была ягоным другім домам. Там ён і раззвітаўся з жыццём. Не выключаю, што гэта быў добра абдуманы крок, бо неяк у размове Валянцін працьтаваў Сэнэку: «Дзъверы адчыненыя, можаш пайсці».

Дачка Валерыя лічыць, што бацька праста стаміўся

ад тагачаснай незапатрабаванасці і безграшоўя. Але калегі не выключаюць і іншых вэрсіяў, звязаных з tym, што Ждановіч ня толькі таленавіта фатографаваў, але часам браўся за складаныя журналісцкія расcыльдаваныні. Да прыкладу, даказаў, што адзін прыгрэты ўладамі народны мастак ствараў свае «шэдэўры», займаючыся банальнымі плягіятамі.

Валянцін, маючы потым непрыемнасці, здолеў зняць памятнае Гуканьне вясны ў менскім Траецкім прадмесці ў 1986 годзе, калі на навучэнцаў Менскай мастацкай вучэльні і школы-інтэрнату імя І. Ахрэмчыка напалі нацкаваныя гаркамам камсамолу і КГБ вэтэраны аўганскай вайны.

Незадоўга да сыходу Валянцін, які меў і бяспрэчныя літаратурныя здольнасці, напісаў прысьвечанае Каараткевічу бліскучае эсэ «Белы човен».

«Ён быў ПАДАРОЖНИК.

Ён валодаў талентам падарожжа...

Бывала, колькі бывала! — вецер дзымуў супраціўны, зрываліся ветразі, ламаліся вёслы, лодку штурляла на камяні. Бывала, ён радаваўся чэрстваму хлебу, а часам хлеб здараўся горкі...»

Валянцін Ждановіч таксама быў Падарожнікам і зьдзейсніў сваю вандроўку ў прасторы й часе таленавіта і годна.

Валянцін Ждановіч

7.1.1938, Менск –
20.7.1992, Менск.

Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Ягоныя публікацыі абмяркоўвалі ў курылках і ў трамвайных вагонах. Аднойчы я сам быў съведкам і ўдзельнікам такой дыскусіі і з гэтае прычыны праехаў некалькі лішніх прыпынкаў. Артыкул называўся «Аброць на Беларусь, або Пра што мы гаварылі з прэзыдэнтам у маёй хате з вока на вока».

А гаварылі пра тое, што за апошнія гады Беларусь ператварылася ў краіну анамальных зъяваў — ад становішча з мовай да зьдзеку зь вясковых жыхароў, якія ў XXI стагодзьдзі нярэдка вымушаныя жыць амаль у сярэднявечных умовах. Размова аўтара з прэзыдэнтам

была віртуальнай, ды я не сумняюся, што гэты бараць з праніклівымі мудрымі вачыма адкрыта сказаў бы прэзыдэнту пра ўсё набалелае і ў рэальнасці.

Хтосьці, пераадолеўшы пэнсійны рубеж, дае сабе адпачынак і засяроджвае ў клопатах, звязаных з лецішчам.

Магчыма, такі намер меў і колішні журналіст «Чырвонай змены» і галоўны рэдактар кінастудыі «Летапіс» Васіль Гроднікаў. Свамі рукамі ён адбудаваў двухпавярховы дом у вёсцы з калірнай назваю Мазалі на Маладечаншчыне. Здавалася б, можна набываць «Каляндар садавода і агародніка» й жыць у сваё задавальненіне. Але тое, што чынілася ў краіне, зноў змусіла Васіля ўзяцца за пяро.

На старонках «Народнай волі» пачалі адзін за адным зъяўляцца ягоныя вострыя, аналітычныя, з адразу пазнавальнімі стылем і мовай артыкулы. Найлепшыя з іх — «Грахі нашы цяжкія», «Асьцярожна: пятая калённа», ужо згаданая «Аброць на Беларусь» былі публістыкай высокай пробы.

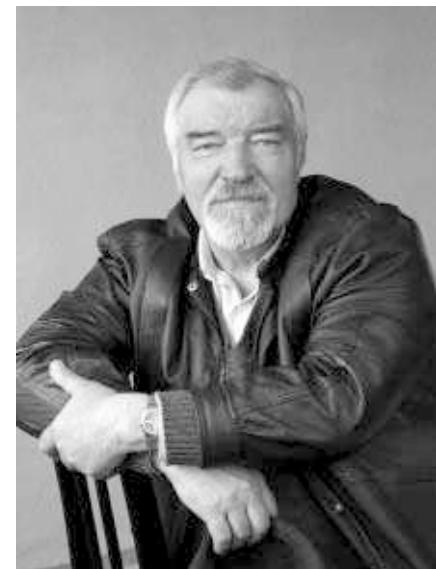
Да Гроднікава прыйшло магутнае «другое дыханье», якое прынесла вядомасць і ўвагу — як прыхільнікаў і аднадумцаў, так і тых, для каго Беларусь была

не радзімай, а толькі тэрыторыяй, дзе яны пакуль адчувалі сябе беспакарана. Родны Васілёў брат пісьменнік Мікола Гроднэў (розыніца ў прозывішчах — вынік памылкі сельсаветаўскага пісарчука) згадвае, што ягоны сусед па лецішчы літаратуразнавец Дзмітры Бугаёў неяк сказаў: «Як гэта твой Васіль так съмела піша? Яго ж забіць могуць». Пачуўшы братаў аповед, Гроднікаў толькі засімляяўся.

Яго знайшлі дома мёртвым. На съценах і падлозе налічылі дзесятнаццаць крывавых плямаў. Съледзтва прыйшло да высновы, што съмерць была выпадковай, і крымінальную справу хутка закрылі.

Цікава, што ў падтрымку афіцыйнай версіі гібелі журналіста матэрыйял пад назовам «Роковой угол паденния» зъмісціўся «Советская Белоруссия».

Разгортваючы съвежы нумар «Народнай волі», я часам лаўлю сябе на tym, што зноў шукаю Васілёў матэрыйял. Ягонага адметнага мужнага голасу не хапае многім.

Васіль Гроднікаў

13.1.1938,
в. Старая Алешня,
цяпер Рагачоўскі раён —
17.10.2005, Заслаўе,
Менскі раён.
Пахаваны на мэнскіх
Паўночных могілках

Вы заўважалі, што прозьвішчы нярэдка надзіва адпавядаюць іх уладальнікам? Так было і зь ім, Барысам, якога шмат хто з блізкіх знаёмых сапраўды ўспрымаў як чалавека ня толькі близкага ў перакананьях, але і роднага па крыві. Усё, што я ведаю пра яго, пераконвае: мне б хацелася мець такога старэйшага брата.

Барыс Родзіч арганічна ня мог трываць несправядлівасцю і хлускі.

Неяк на самым пачатку дзеяностых газета «Правда» зъмісьціла «стацейку» свайго карэспандэнта ў Беларусі Алега Сыцепаненкі «Мама, возьми гадильник».

Гэтую зьдзеклівую, пачынаючы з назову, пісаніну, скіраваную супраць вывучэння беларускай мовы ў пачатковых клясах, дый наагул супраць нашае мовы, хуценька сэрвільна перадрукавала «Советская Белоруссия».

Напісаны Барысам і ягоным сябрам адказ «Клевета не аргумент» там, натуральна, друкаваць адмовіліся. Але артыкул ужо на наступны дзень апубліковала тагачасная «Народная газета» на чале зь Ёсіфам Сярэдзічам.

Барыса хапала, здаецца, на ўсё. Ён засноўваў разам зь Міхасём Ткачовым, Алегам Трусаўм, Міхасём Чарняўскім Беларускую сацыял-дэмакратычную Грамаду. Ствараў на сваім заводзе суполкі Таварыства беларускай мовы і Свабодны прафсаюз. Стаяў адным з заснавальнікаў мэмарыяльнага фонду «Трасыцянец»... Яшчэ

Барыс Родзіч

за савецкім часам у яго можна было разжыцца «Расійска-крыўскім слоўнікам» Вацлава Ластоўскага і выдадзеным замежнымі суічыннікамі «Кароткім агліядам гісторыі Беларусі», што разбураў савецкія гісторыяграфічныя міты.

Родзіч вельмі даражыў суседствам і знаёствам з Васілем Быкаўым, зь якім быў у адной суполцы БНФ.

На Барысавым 55-годзідзі ягоны сябар і паплечнік Мікола Лавіцкі прачытаў акраверш «Родзіч», апошні радок якога гучай, як тады здалося, занадта трывожна: «Час палявання на родзіча».

Але за вакном былаясна 1994-га, і гэты час ужо няўхільна набліжаўся...

Барыс ніколі ня скардзіўся на здароўе і абяцаў, што пражыве да ста гадоў. Аднак пасьля рэфэрэндуму 1995 году, які ён успрыняў як асабістую трагедыю, Родзіча апанавалі хваробы.

Яго паклалі ў шпіталь лекаваць ад язвы, а праз колькі дзён сям'і сказаў: памёр ад сардэчнай недастатковасці. Міжволі згадваецца, што менавіта такі дыягназ паведамлялі ў сталінскі час родным расстраляных «ворагаў народу».

Родзіча хавалі пад бел-чырвона-белым сцягам і... пад пільнімі вокамі некалькіх незнаёмых нікому людзей. Аўтамабіль зь імі зъехаў толькі тады, калі над магілай людзі засыпвалі «Магутны Божа» — як быццам сам наш хрысьціянскі гімн адпрэчыў сатанінскую сілу.

Барыс Родзіч
9.4.1939, Барысаў –
6.5.1996, Менск.
Пахаваны на могілках
у пас. Калодзішчы,
Менскі раён

Калі ў сярэдзіне дзеяносць ён папрасіў у мяне рэкамэндацыю ў Саюз пісьменьнікаў (а неўзабаве і ў Беларускі ПЭН-цэнтар), я криху зьнікавеў, бо значна лягічнейшай выглядала б сытуацыя адваротная.

І рэч ня толькі ў тым, што Анатоль нарадзіўся на пятнаццаць гадоў раней.

Якраз тады я рэдагаваў у выдавецтве «Мастацкая літаратура» (адкуль праз пару гадоў мяне звольняць зь непаўторнай фармулёўкаю — «за выпуск исторической и другой сомнительной литературы») том «Анталёгіі беларускай паэзіі», сярод аўтараў якой быў Анатоль Канапелька.

Анатоль Канапелька

адразу звязаўся з 25 сакавіка, я вывучыў на памяць.

*Яшчэ шалее ветравік
асьнежаным крылом,
ды наступае сакавік,
і рушыў крыгалом.
І ўжо ня будзе лютых сцюож...
Ад самага відна,
як ачышчэнье нашых души,
да нас ідзе Вясна...*

Верш гэты, дарэчы, я цытаў у інтэрвію, якія даваў у сакавіку 2006 году на пляцы імя Кастуся Каліноўскага.

Сам паэт ужо ня мог быць там разам з намі, але ў намётавым мястэчку я пазнаёміўся зь дзявлюма ягонымі былымі студэнткамі зь філфаку Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэту, дзе дацэнт Канапелька выхоўваў адданых сваёй справе выкладчыкаў і выкладчыц беларускай мовы й літаратуры, якія цяпер клічуць мяне на сустрэ-

чи з вучнямі. Анатоль таксама імкнуўся запрашаць да сваіх гадаванцаў, але ў апошнія гады заўсёды сутыкаўся з катэгарычнай рэкторскай забаронай, што таксама не спрыяла ягонаому ня надта моцнаму здраўству.

Ён быў бязъмежна закаханы ў творчасць аднаго з заснавальнікаў новай беларускай літаратуры Яна Баршчэўскага.

Дзякуючы Канапельку загучалі па-беларуску шмат якія польскамоўныя творы нашага зь ім знакамітага земляка.

У выніку Анатолевых намаганьняў ладзіліся міжнародныя навуковыя чытаньні, прысьвечаныя аўтару «Шляхціча Завальні», а на яго радзіме, у Мурагах, на беразе таямнічага возера Нешчарда, звязаўся помнік.

Акружаны ўлетку лугавымі гваздзікамі й рамонкамі, ён здаецца мне помнікам і самому Анатолю, што, як і калярытны герой Яна Баршчэўскага, запальваў на вакне сцечку, каб паказаць заблукалым вандроўнікам шлях.

Анатоль Канапелька
16.11.1939, Расоны –
18.12.2002, Віцебск

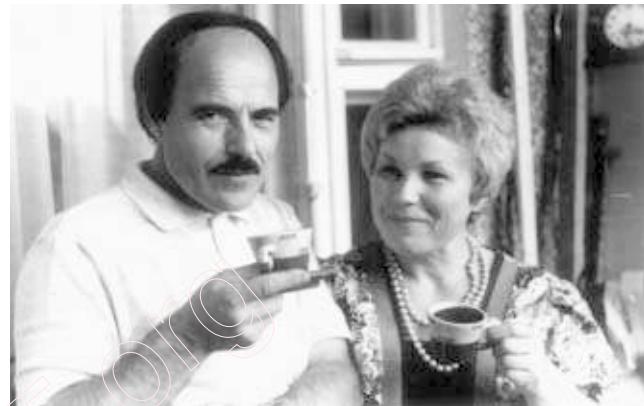
Мы — только нечая памяць пра нас. Прысьвеченых Алесю Каралёву артыкулаў вы ня знайдзе ў энцыкляпэдыях, але памятаюць пра яго многія.

Алесевы душа і разум прайшлі загартоўку ў Навабеліцкім дзіцячым доме, а потым у Ленінградскім авіа-прыборабудаўнічым інстытуце. Займаючыся ў гэтай на-палову засакречанай навучальнай установе, само паступле-ньне куды беларускага дзятдомаўца, няхай і з зала-тым школьнім мэдалём, было дзівам, Каралёў трапіў у багемна-дысыдэнцкае піцерскае асяродзьдзе, якое шмат у чым вызначыла далейшае жыцць.

Алесь Каралёў

вона-белым значком на штырфэлі, немагчыма ўявіць ніводнай нашай дэмакратычнай акцыі — пачынаючы з гістарычных Дзядоў 1988 году. Пасъля першага Маршу Свабоды ён стаў знаходкаю для незалежных жур-налістаў, дасыціна распавёўшы, як кірауніцтва ягонага авіярэмзаводу палохала працоўных на палітынфарма-цыях вусыцішнымі гісторыямі пра адмарозкаў з БНФ, што пашытаваўшыся ў чэргі, нібыта гвалті ў спыне-ных трамваях маладзеньких вагонаважкатых.

Алесь Карпавіч умеў сябраваць. У ягонай кавалер-скай аднапакаёўшы перабывала добрая частка Саюзу пісьменнікаў і Саюзу мастакоў. Дзіве паліцы ў шы-коўнай бібліятэцы займалі кнігі з аўтографамі, а съе-ны ганарыліся творамі жывапісцаў Аляксея Марачкіна і Ўладзімера Сулкоўскага, ювеліра Міколы Кузьміча, графікаў Міколы Купавы й Яўгена Куліка... Стасункі з Куліком у Алеся былі асаблівыя. Ён у самым сапраўдным сэнсе гэтага слова падкормліваў нашага славутага мас-така й грамадзкага дзеяча, які, невылечна хворы, жыў

Алесь Каралёў з сястрой Любай

як птушка нябесная ў сваёй майстэрні-гарышчы і адышоў у Вечнасць зусім хутка пасъля Каралёва.

А яшчэ Алеся лічылі адным з найлепшых няштат-ных супрацоўнікаў Менскага бюро падарожжаў. Удзяч-ныя лісты пасъля праведзеных ім экспкурсіяў прыходзілі некалі з усяго СССР. «А мы думалі, што беларусы — гэта рускія», — пісаў аўтар адной з такіх падзякаў з Эрэвану.

Алесь напаткалі жудасная съмерць ва ўласнай ква-тэры. У гаспадара, на целе якога забойцы пакінулі дзя-сяткі ранаў, ім удалося знайсці пару сотняў нямецкіх марак...

Адзін з злачынцаў не да-жыў да суду. Другі, якому дапамаглі ледзь ня ўсё съпісаць на суўдзельніка, ат-рымаў чатырохгадовы тэрмін і ўжо даўно на волі.

Алесь Каралёў
8.8.1940,
в. Старая Цярэшкавічы,
Гомельскі раён —
30.4.2001, Менск.
Пахаваны
у в. Старая Цярэшкавічы

Калі я вучыўся ў дзясятай клясе, у наш Полацак прыехалі «Песьняры» (тады яшчэ «Лявоны»).

Маймі кумірамі ўжо былі «Бітлы» і «Ролінгі», і перад канцэртам я меў настрой досыць скептычны. Апрача ўсяго і сам канцэрт апынуўся пад пагрозаю. Як стала вядома, у гаркаме партыі, убачыўшы «Лявонаў», выставілі ім ультыматум: або «дзікабразы» ідуць у цырульню, або гастролі адмяняюцца.

На маё велізарнае шчасце, Уладзімер Мулявін выбраў цырульню.

Уладзімер Мулявін

Яе пачулі ў шасцідзесяті краінах на абедвух зямных паўкулях.

Талент і геніяльная інтуіцыя Мулявіна прынеслі ў велізарныя перапоўненыя залі ня толькі народны мэліс, але і нацыянальную паэзію — Янкі Купалы, Максіма

Пасля таго канцэрту я некалькі тыдняў напіваў «Александрыну», адчуваючы, як ува мне прачынаецца зусім іншая істота.

Калі не баяцца высокіх словаў, можна сказаць, што менавіта «Песьняры» далучылі мяне, савецкага хлопчыка, да нацыянальнага ко- смасу.

На маю думку, дзеля вяртання беларусам — Беларусі Уладзімер Мулявін у музыцы зрабіў ня менш, чым Уладзімер Караткевіч у літаратуры.

Дзякуючы Мулявіну беларускую песнью заспівалі мільёны нашых суайчыннікаў.

Багдановіча... Вы памятаеце, як на пачатку 1990-х гучала песьняроўская «Пагоня»?

Творчасць «Песьняроў» на чале з Мулявіным зрабіла сапраўдную съпейную рэвалюцыю, якая, рызыкну сказаць, у краіне зь іншым мэнталітэтам мела б шанцы перарацьці ў рэвалюцыю палітычную...

Аднойчы я сустрэўся за калядным столом з двумя «песьнярамі» зь першага, зорнага складу ансамблю. Адзін прыехаў на съвяты з Амэрыкі, другі з Кёльну і — хоць і не забыў беларускай мовы — з прыемнасцю і, як мне падалося, зь відавочнай палёгкаў загаварыў з адным з прысутных па-намецку.

Абодва колішнія паплечнікі Мулявіна не пакінулі музыкі, але разьвіталіся з Радзімай.

Ён — застаўся.

Калі краіна праводзіла яго ў апошні шлях, ніхто ўжо не сумніваўся, што Уладзімер Мулявін назаўсёды застанецца ў нацыянальным Пантэоне.

Зорны склад «Песьняроў».
1978

Уладзімер Мулявін
12.1.1941, Свярдлоўск,
цяпер Екацярынбург,
Расея —
26.1.2003, Москва, Расея.
Пахаваны на мінскіх
Усходніх могілках

Няма ні тут, ні там, за дымкай,
Няма ў дзівярах, няма ў акне,
Няма мяне ў тваіх абдымках,
Няма мяне, няма мяне...

І толькі там, пазнай, з палёгкай
У съне, што прыйдзе незнарок,
Убачыши, як душа далёка
Да зор ляціць, як матылёнкі...

Пачуўшы гэтыя радкі, чытачы філёзафа і літарату-
разнаўцы Валянціна Акудовіч, непазбежна згадаюць

ягонае славутае эсэ «Мяне
няма» і, відаць, падумаюць:
ці ня вырашыў шаноўны
аўтар съцвердзіць сваё
стедо яшчэ і з дапамогаю
рыфмаў.

Аднак верш належыць
іншаму творцу.

Я цытую яго па памяці, так, як пачуў у студэнцкіх
гады ад сябра, які, здаецца, ведаючы цэлую кніжку гэ-
тага паэта, працягваў тады захоплена дэкламаваць:

*Rastu i пачынаю я сталець,
I, забываючы мадэрныя напевы,
Я ў музыку ўваходжу, нібы ў лес,
I гукі расступаючу, як дрэвы...*

Вершы сапраўды былі вартыя: пранізлівия, чыстыя,
нейкія азонавыя... «Хто гэта?» — пацікавіўся я. «Ана-
толь Сербантовіч, — адказаў сябар. — Наш Яўтух. У
сэнсе — Еўтушэнка». Мы ні ведалі, што якраз у той год,
калі нам выдалі студэнцкія залікоўкі, жыцьцё «нашага
Еўтуха» трагічна абарвалася.

Ён быў упарты і вальналюбны. Ён жыў у прадчуваныні
цуду. Ён меў выключнае пачуцьцё мовы і талент, пры-
знаны ды падтрыманы мэтрамі.

Школьнікам, перамагаючы ў вэлягонцы, ён трапіў у

звалку, параніўся, але закі-
нуўшы ровар на плечы, усё
ж першым дабег да фінішу.

За яшчэ падлеткавыя
вершыкі ён атрымаў мя-
нушку Броўка, а праз колькі
гадоў публічна спаліў кнігу
старэйшага, так бы мовіць
аднайменніка, за якую
Пятрусь Усьцінавіч быў
адзначаны Дзяржаўнай
преміяй.

У дваццаць сем Анатоль
выдаў ужо другую кнігу —
не па гадах съпелую й бязъ-
літасную да сябе. Яна называ-
валася трывожна — «Мін-
нае поле». У кнізе былі і та-
кія — ня лепшыя, але шчи-
рыя радкі: «Сяджу і думаю
цъявроза: / Як быць далей і
як мне жыць. / Вось я
прап'ю апошні разум, / А
што тады яничэ прапаць?»

Аднойчы ўвечары ён, ат-
рымаўшы неблагі ганарап і
«замачыўшы» гэту падзею,
ішоў па менскай вуліцы. На
просьбу сустречнай кампаніі даць закурыць выцягнуў з
кішэні пачак грошай: «Вось вам на цыгарэты!»

Яго завалілі на ходнік і доўга білі нагамі. Потым былі
шпіталь, жорсткія прыступы галаўнога болю, інсульт і
адыхад туды, дзе паэту, магчыма, удалося зьдзейсніць
выказаную ў адным зь вершаў мару і разгадаць

*Тайну музыki,
Тайну крыкаў,
Тайну гукаў і нематы...*

Анатоль Сербантовіч

13.5.1941, в. Ордаць,
Шклоўскі раён —
21.3.1970, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Я дагэтуль памятаю поціск ягонай моцнай і шурпатаі, нібыта і не пісьменьніцкай руکі.

Памятаю таўшчэзныя тэчкі зь ягоным дагэтуль не- надрукаваным 750-старонковым дас্তэддаваннем пра ўдзел фіна-вуграў у нашым этнагенэзе. Відаць, ня толькі ў мяне ў памяці неадназначны розгалас пасъля публікацыі ягонага артыкулу на гэтую ж тэму — «Племя пяці родаў».

Скончышы хімічны факультэт БДУ і маскоўскі Літаратурны інстытут, Іван Ласкоў, здавалася б, надзеі- на атабарыўся на жончынай радзіме ў Якутыі.

Іван Ласкоў

дзьве прыхільна заўважаныя крытыкай паэтычныя кнігі... I раптам вярнуўся да беларускай мовы, на якой пачынаў вершаваць у школе.

Жывая плынь чужое мовы!
 Я сам ня ведаю, калі
 Яе канчаткі і асновы
 Мяне падманам аплялі.
 Ды я ня зьведаў зв імі шчасціца,
 Не прасвятліў замерлі змрок,
 Не прычасціўся тых причастий,
 Глаголом сэрцы не апёк.

Трэцяя кніга «Кружное лета» выйшла ў «Мастацкай літаратуре» ў 1969-м па-беларуску. Моцна й сьвежа прагучала пазыней ягоная паэма «Кульга» зь нечаканым для айчыннай літаратуры героем — сярэднявечным за- ваёунікам Тамэрлянам.

Іван быў чалавекам прынцыповым і бескампра- місным.

Расказваюць, што гэта менавіта ён вывеў на чыс- тую ваду аднаго нашага даволі вядомага літаратара, які пераклаў і выдаў пад сваім імем цэлую кніжку апавяданьня ў калегі з расейскай глыбінкі.

Шукаючы ў якуцкіх ар- хівах беларушчыну, Ласкоў неспадзявана выявіў і зрабіў здабыткам грамадзкасцю і тое, што адзін з «бацькоў» якуцкай літаратуры Платон Аюнскі быў інфарматарам НКВД.

Рэакцыя была нечаканай і жорсткай.

Саюз пісьменьнікаў Якутыі абвінаваціў Ласкова ў паклёпе.

Яму забаранілі друкавацца.

Газеты, радыё і тэлебачаньне распачалі кампанію цікаваньня пісьменьніка. Працягам сталіся пагрозы фізычнай расправы, якія гучалі праз тэлефон, ад незн- ёмых сустрэчных на вуліцы.

Ласкоў, жонку якога таксама зрабілі беспрацоўнай, па сутнасці, застаўся бяз сродкаў да існавання.

Проста немагчыма было даць веры, што на календа- ры 1994-ты.

Ён стаўся апошнім годам Іванавага жыцця.

Іван Ласкоў
 19.6.1941, Гомель –
 28.6.1994, Якуцк, Расея

Яшчэ й цяпер, праз колькі гадоў пасъля яе сыходу ў нябесную Беларусь, позіркі міжволі шукае Веру Церлюкевіч на Дзень Волі, на Чарнобыльскім шляху або на Дзяды. Знайсьці яе зазывчай можна было наперадзе — усъмешлівую, упгучненую, з бел-чырвона-белым сцяжком або з кветкамі гэткіх жа колераў.

Яна нарадзілася на Магілеўшчыне, у вёсцы, якая пасъля чарнобыльскай катастрофы зьнікла з мапаў.

Доўгія гады гэтая сялянская дачка зусім ня волатайскага целаскладу працавала там, дзе не заўсёды вытрымліваюць і мужчыны, — кранаўшчыдай у лінейным цэху Менскага трактарнага завода.

У першы ж дзень рабочых красавіцкіх страйкаў 1991-га Вера Церлюкевіч зъяўлялася абвостраным пачуцьцём справядлівасці зрабілася адным з галоўных арганізатораў пратэстаў на трактарным.

Гэта быў паваротны момант яе жыцця.

У другой палове дзевяностых Вера Максімаўна напоўніцца зьведала тое, што й тысячи нашых суайчыннікаў, якія адкрыта сталі на шлях змагання з рэжымам, — зваленінне з працы, арышты, правакацыі і зьбіцьцё тымі, каго ўлада называе ахоўнікамі правапарадку.

Падчас вулічных дэманстрацыйных акцыяў яна нязменна апыналася ў самых гарачых месцах і звычайна выратоўвала кагосці проста з рук разъярэнных спэцназаўцаў.

Чалавеку з яе бескампроміснымі харектарам у нашым грамадстве было няпроста заробіць сабе на хлеб. З палітычных матываў Веру звольнілі нават з пасады прыбіральшчыцы ў кавярні, уладальнік якой быў зачятым лукашыстам.

Вера Церлюкевіч

Пасъля гэтага яна мыла вокны ў мэблевай краме і аднойчы, упаўши зь верхнай турты, зламала сабе абедзве руки.

Але Церлюкевіч была з тых, каго не маглі перайначыць ні зьняволеныні, ні вечныя хваробы, ні нястача.

Яе суседка, літаратарка Вольга Бабкова, адзначае і такія адметныя Верыны якасці, як нязводны алтыруізм і бяссрэбніцтва. З сваіх мізэрных заробкаў яна купляла дзесяці знаменных цукеркі і цестачкі.

Веру Максімаўну хавалі пад бел-чырвона-белымі сцягамі.

У вялікай жалобнай працэсіі ішлі ня толькі сябры Кансэрватыўна-хрысціянскай партыі Беларускага Народнага Фронту, да якой яна належала, але і многія іншыя — тыя, каму простая работніца Церлюкевіч дала яскравы прыклад ахвярнасці й непераможнай веры ў Беларусь.

Вера Церлюкевіч

13.10.1941,
в. Новы Барок,
Краснапольскі раён —
31.12.2000, Менск.
Пахаваная на менскіх
Паўночных могілках

Выпускнік правінцыйнай расейскамоўнай школы Міхась Ткачоў да паступлення на гістарычны факультэт БДУ рыхтаваўся паводле беларускіх падручнікаў, бо быў перакананы, што ў сталіцы БССР усё па-беларуску. Пагарду да роднай мовы ён сустрэне ўжо ў прыёмнай камісіі, але студэнцкія гады толькі ўмацуюць яго нацыянальнае пачуцьцё.

Мая першая сустрэча з Ткачовым адбылася падчас археалагічных раскопак, якія ён вёў у родным Амсьціславе. Ад таго дня засталося адчуваньне ўпэўненасці й камфортнасці, якія потым заўсёды апаноўвалі

побач з ім. Вялікі, дужы, чарнявы, ён, здавалася, проста выпраменяваў гэтую ўпэўненасць. Я думаю, што прычынаю была ягоная нязъменная вера ў сваю праўду, у эўрапейскую

гісторыю нашай краіны, у вартасць справы, якой прысывяціў жыцьцё.

Вынікам яго дасьледаваньняў абарончага дойлідзтва нашых гарадоў сталі канцыдацкая і доктарская дысэртацыі на гэтую тэму, а таксама кнігі «Замкі Беларусі», «Замкі і людзі», «Старажытны Амсьціслаў»...

Працуючы загадчыкам катэдры ў Гарадзенскім універсітэце, ён бескампромісна бараніў ад мясцовых чыноўнікаў гістарычную забудову гораду. Даходзіла да зваротаў у Саўмін СССР, пасля чаго Ткачова спрабавалі прысягнуць да крымінальнай адказнасці за «клевету на органы Советской власти».

Пільнью ўвагу КГБ выклікаў і заснаваны зь непасрэдным узделам Ткачова гарадзенскі гістарычна-культурны клуб «Паходня», які зьбіраў сотні людзей на свае асьветніцкія вечарыны, якія ўсё часцей ператвараліся ў палітычныя дыскусіі.

Вяртаныне ў 1989 годзе Ткачова ў Менск (як, дарэчы, і мой пераезд у сталіцу) адышэнная газэтка «Славян-

скій набат» пазней назаве акцыяй, сплянаванай ЦРУ. Такім чынам амэрыканская выведка далучылася, у прыватнасці, да выдання Энцыклапедыі гісторыі Беларусі, што было галоўным клопатам Міхася на пасадзе галоўнага рэдактара выдавецтва «Беларуская Энцыклапедыя».

«Варожы агент» гаварыў пра сваю місію наступным чынам:

«Мы пакажам і вернем імёны тых, хто не шкадаваў свайго здароўя і жыцьця, ішоў гэтым цяжкім тарам у імя будучыні нашай. Мы вернем народу тия імёны, якія дадзягі ганьблі, плямілі, трymалі ў спэцховах».

У тия вызначальныя для будучыні краіны гады Ткачоў быў у авангардзе нацыянальна-дэмакратычных сілай: браў удзел у стварэнні «Мartyралёгу Беларусі», уваходзіў у Аргкамітэт БНФ, стаў ініцыятарам аднаўлення ў Беларусі сацыял-дэмакратычнага руху і ўзначаліў Цэнтральную раду Грамады (БСДГ).

Незадоўга да сваёй трагічна ранняй смерці ён казаў у інтэрвю:

«Нягледзячы ні на якія адкаты, працягваю верыць у наш народ, у яго рашучасць у крытычныя моманты гісторыі, калі на карту ставіцца лёс нацый».

Міхась Ткачоў

10.3.1942, Амсьціслаў –
31.10.1992, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Калі хтосьці лічыць, што мае дачыненне да беларускай культуры і пры гэтым ня ведае імя Міхася Раманюка, значыць, гэты хтосьці — чалавек ад нашае культуры бясконца далёкі.

Тое, што рабіў Раманюк — мастацтвазнаўца, мастак і этнограф у адной асобе — мне хочацца назваць словам «подзывіг».

Чвэрдзь стагодзьдзя выкладчыцкай працы ў Беларускай акадэміі мастацтваў.

Заснаваныне часопісу «Мастацтва Беларусі», першым галоўным рэдактарам якога ён быў.

Стварэныне сцэнічных строяў для Дзяржаўнага народнага хору і Дзяржаўнага ансамблю танцу Беларусі.

Выданыне кніг, паштоваў, марак з творамі народнага мастацтва...

Чытаю радкі энцыклапедыяў і бачу за імі спадара Міхася ў нязыменным саламянym капелюшы то на яго роднай Брагіншчыне, то на беразе Дрысыяўтаў, то над маёй Дзьвіной...

Велізарная частка яго да крыўды кароткага жыцця прыйшла ў вандроўках па бясконцых беларускіх дарогах.

Плёнам гэтых экспедыцый, заўсёды ладжаных за ўласныя гроши, сталі амаль сто пяцьдзесят рэканструкцыяў традыцыйных строяў нашых продкаў. Без Раманюковага альбому «Беларускае народнае адзеньне» любая бібліятэка па беларусазнаўстве будзе катастрафічна няпоўнай.

На ягоных выставах нацыянальных строяў у Менску мы адкрывалі для сябе духоўны съвет прадзедаў.

Жыхары Парыжу, Ліёну ды іншых эўрапейскіх гарадоў, дзе таксама зь вялікім посьпехам экспанаваліся гэтыя выставы, адкрывалі для сябе цэлую невядомую краіну...

Міхась Раманюк

Астатні раз я сустрэў Раманюка ў 1997-м на менскім паштамце і ледзьве пазнаў яго, бо гэта быў ужо зусім не Раманюк, а ягоны цень.

Спадар Міхась зразумеў мае пачуцьці і спакойна патлумачыў, што невылечна хворы і адпраўляе апошняя лісты. «Завяршаю зямныя справы», — пачуў я ціхія мужнія слова.

Галоўная зямная справа Раманюка не завяршылася. Яе працягваюць вучні, працягвае сын Дзяніс, таленавіты фотамастак і выдавец. Дзякуючы яму выйшла фундамэнтальная бацькава праца «Беларуская народная крыжы».

На прэзентацыі ў перапоўненым менскім касцёле Святога Роха сябры і калегі казалі пра тое, што гэты ўнікальны альбом яшчэ раз засвячыў: на будучыні народу, якому служыў Раманюк, крыж ня здолее паставіць ніхто.

Міхась Раманюк

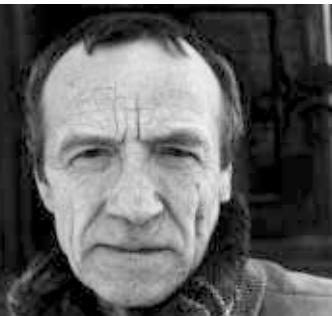
3.1.1944, в. Кавалі,
Брагінскі раён —
4.9.1997, Менск.
Пахаваны ў в. Старынкі,
Дзяржынскі раён

Не магу пахваліцца шырокімі знаёмствамі ў акторскім асяродзьдзі. Напэўна, таму, што баюся расчараўаньня: а раптам па-за магічнымі межамі сцэны чалавек, якім захапляўся, зноў выявіцца нецікавым і пуставата-абыякавым да таго, чым ты жывеш.

Алесь Лабанок ня быў ні майм блізкім знаёмым, ні, пагатоў, сябрам, але кожная зь нячастых сустрэчаў зь ім не расчароўвала, а рабілася падзеяй.

У сямідзясятых гадах нас звёў паэт і актор Коласаўскага тэатру Пятро Ламан.

Алесь Лабанок

*Адзін, адзін раз толькі ў год
Зьбірацца можна з ласкі рока,
Каб год іржавы карагод
Зганяць зь мінуўшчыны далёкай...*

Ягоны голас пакрысе набіраў сілу і браў у палон і майстэрствам дэкламацыі, і сэнсам Купалавых радкоў:

Я признаўся, што ўжо тройчы прыяжджаў на «Званы Віцебску» паводле Караткевіча, дзе Лабанок выконваў ролю завадатара віцебскага паўстання 1623 году Сыцяпана Пасёры.

Памятаецца, пасъля шкляначкі чырвонага я падылетаніцку загаварыў пра гістарычную дакладнасць і Алесеву бліскучую схільнасць да імправізацыі. Ён тактоўна, але рагучая абарваў: «Давай я лепей пачытаю Купалу».

Вершы гучалі зусім не-знаёма:

*За мною ўсыцяж, і тут і там,
Іх вусны бледныя шапталі:
«Аддайце песньню нашу нам!
На што схавалі-расхапалі?»*

*На ўмруць, на ўмруць ужо яны,
Раз хочуць сонца, славы, песні...*

Гэта была паэма «На Куцьцю», якая апошні раз друкавалася ў сярэдзіне 1930-х, а потым трапіла пад забарону, як і другая паэма — «На Дзяды», якую я таксама пачуў у той вечар.

Мянчук Лабанок, які ў студэнцкія гады прыйшоў загартоўку сваіх поглядаў у створаным Яўгенам Куліком нацыянальным асяродку «На Паддашку», пасъля Беларускага тэатральна-мастацкага інстытуту прыехаў у Віцебск. Усё наступнае жыццё — амаль сорак гадоў — ён працаваў у тэатры імя Якуба Коласа. Ён выканаў дзясяткі роляў: Хорста ў «Гісторыі граху» паводле С. Жаромскага, Святара ў Брэхтавай «Матухне Курраж», Старога ў «Крэслах» А. Камю...

Тэатар замяніў Алесю сям'ю, якой ён так і не стварыў.

Ён быў нячастым прыкладам беларускага актора, які і на сцэне, і ў жыцці гаварыў на адной мове.

Гэта ён прывёз у Вільню і пазнаёміў з тамтэйшымі беларусамі маладога Алеся Разанава.

Ён заўсёды быў зацятым і непахісным незалежнікам.

Алесь сышоў у Вечынсьці, але на Дзяды й на Куцьцю будзе зноў і зноў вяртацца да нас.

Алесь Лабанок

13.9.1944, Мар’іна Горка,
Пухавіцкі раён* –
19.9.2005, Віцебск.

Пахаваны
у Мар’інай Горцы,
Пухавіцкі раён

* Энцыклапедычны даведнік «Тэатральная Беларусь» падае не-дакладны звесткі пра месца нараджэння Алеся Лабанка.

У маёй памяці ён неадлучны ад старажытных полацкіх храмаў, якія ў восьмідзясятых гадах былі адрестаўраваныя паводле Валеравых таленавітых праектаў і набылі знаёмае нам сёньня велічнае аблітча. Найперш — гэта Сафія, якую Караткевіч назваў «белым караблём над Дзвініою», магчыма, не без упływu знаёмства з Валерам.

На сэмінары творчае моладзі знакаміты пісьменьнік быў уражаны працамі студэнта архітэктурнага факультету Менскага палітэхнікума Сълюнчанкі, а потым падтрымаў яго цёплым і мудрым лістом, калі Валера, пакутуючы ад казённай факультэтскай атмасфэры, вырашыў кінуць інстытут.

Валеры Сълюнчанка

навукова-рэстаўрацыйных майстэрняй. Дапамагаючы спэцыялістам, полацкая інтэлігенцыя ладзіла ў мурах Сафійкі суботнікі, пасъля якіх Валера чытаў нам лекцыі пра беларускі рэнэанс і беларускае барока, дэкламаваў вершы Буніна і дасыціпна рэагаваў на рэплікі будучага пісьменьніка Вінцэса Мудрова кшталту «Хорошіе стишата, вот только автор — белоэмігрант».

Валера і сам пісаў цікавыя вершы: пра жанчын і пра восень — па-расейску, а пра маці — па-беларуску. Ён бясконца перачытваў японца Басё і гішпанца Унамуна. Ён любіў параноўваць грамадзтва з слоеным пірагом, дзе пячорныя людзі складаюць зусім ня самую тонкую праслойку. Насуперак тагачасным пралагандысцкім заклікам ня жыць адным днём, ён вучыў мяне, што якраз адным днём і трэба жыць — так, каб у ім заўсёды было месца каханью, сяброўству, музыцы, паэзіі...

Відаць, таму, што менавіта так Валера жыў сам, ён пасыпей зрабіць неверагодна шмат: праекты рэканструкцыі гістарычнага цэнтра Полацку і ягоных Бо-

гаяўленскага і Крыжаўзвіжанскага сабораў, Успенскага і Станіславаўскага касцёлаў у Амсьціславе і Магілеве, Калоскай царквы ў Горадні, сядзібы Францішка Багушэвіча ў Кушлянах... Гэтыя помнікі стваралі падмурак, на якім адраджалася гістарычная памяць.

Калі ў 1983-м у адноўленай полацкай Сафіі адчынілі канцэртную залю, Валера быў адзіным, хто прамаўляў па-беларуску. Гэта выклікала відавочнае незадавальненне мясцовага і пры ежджага начальства, якое, выступаючы па паперцы, блытала гады й стагодзьдзі, а сябе называла «благородными потомкамі».

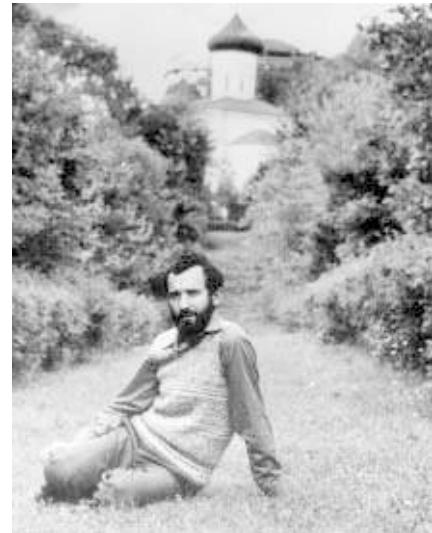
Валера меў хворае сэрца, якое не па чутках ведала, што такое хірургічны скальпэль. Калі мы купаліся ў полацкіх азёрах, ён зь вінаватаю ўсымешкаю становіўся на дно, не праплыўшы і дзясятка метраў.

Сълюнчанка бязьмежна любіў Полацак, які стаў для яго родным горадам. Але нехта ў нашым зві ім Полацку затоена не любіў Валеру, зайздросцічы яму, як заўсёды шэрай нікчэмнасціць зайздросціць съветламу таленту. Інчай з Сафійскага сабору ня зынік бы Валераў фотапартрэт, зь якога на веднікаў сустракалі ўважлівія очы чалавека, што зазіраў у недаступныя многім глыбіні.

Валеры Сълюнчанка

25.8.1945, Старадуб,
Бранская вобл., Расея —
19.6.1992, Менск.

Пахаваны на могілках
каля в. Слабада
паблізу Плещаніцаў,
Лагойскі раён

Яго называлі «галоўным бандытам раёну». Такім Кастусь Мысьлівец быў у вачах драгічынскай намэнклятуры.

Для сяброў і паплечнікаў ён да апошніх дзён заставаўся ці ня самым адданым патрыётам Беларусі ў палескім краі.

Пры канцы 1980-х Кастусь стаў актывістам грамадзка-культурнага згуртавання «Полісьсе», але неўзабаве рашуча выступіў супраць яго кіраўнікоў. Тыя працавалі ідэю стварэння Беларуска-Палескай фэдэрэцыі, і Мысьлівец а сразу ўбачыў тут пагрозу дзяржаўнай і зласці краіны.

З ініцыятывы спадара Кастуся і ягоных аднадумцаў трох чвэрткі сяброў «Полісьсе», што жылі на Берасцейшчыне, далучыліся да структураў БНФ. Сам ён

стаў адным з лідэраў Драгічынскай арганізацыі.

Кастусёў голас гучай на пікетах і мітынгах, дзе ён патрабаваў паведаміць драгічынцам праіду пра іх накрытыя чарнобыльскімі хмарамі вёскі, дзе пратэставаў супраць будаўніцтва ўрайцэнтры экалагічна небясьпечнага біяхімзаводу.

Ворагі зваліялі яго з працы, сябры папярэджвалі, каб позна не хадзіў адзін па вуліцах. Але ён заставаўся самім сабой і па-ранейшаму казаў у очы тое, што думаў, і вэртыкальшчыкам, і дэмакратам, якія не маглі адкінуць уласныя амбіцыі і аб'яднацца.

Ён прывёз з Рэспублікі Комі жонку Галіну і навучуў яе беларускай мове. Ён сябраваў зь Юр'ем Хадыкам. Ён ня раз сустракаў на сваім падворку лідэраў дэмакратычнага руху — кветкамі, нацыянальнымі сцягамі, сталамі з палескімі абрусамі і прысмакамі. Побач з бацькам быў сын Кірыл на чале скаўтскага аддзелу.

У апошній прэзыдэнцкай выбарчай кампаніі 2006 годзе па колькасці подпісаў, сабраных за лідэра аб'яд-

Кастусь Мысьлівец з драгічынскімі скаўтамі

наных дэмакратычных сілаў Аляксандра Мілінкевіча, Драгічын стаў амаль упоравень з значна большымі Баранавічамі і Пінскам.

Тады, на нагах, Кастусь перажыў першы інфаркт. Другі стаўся фатальным.

Яго пахавалі побач з маці ў роднай вёсцы, мужчыны якой з зброяй у руках змагаліся супроць «саветаў» у нацыянальнай партызанцы пасля Другой усісветнай вайны.

Зь людзей гэткага самага гарту быў і Кастусь Мысьлівец.

Кастусь Мысьлівец
15.12.1945, Драгічын –
7.4.2006, Драгічын.
Пахаваны
у в. Вулька Сіманаўская,
Драгічынскі раён

Апынуўшыся на Адрыятычным узбярэжжы, я кожны раз, заходзячы ў неверагодна чистую смарагдавую воду, мусіў пераадольваць псыхалягічны бар’ер: з другога боку Апэнінскага «батфорта» такое самае іёплае ласкавае мора забрала жыцьцё майго добра га знаёмага Міколы Селешчuka — мастака зь вечна затоенай у нібыта вясёлых вачах тугою.

Нейкі час мы жылі зь ім у суседніх панэльных дамах у менскай Серабранцы, і Мікола часта падвозіў мяне на сваёй «волзе» ў «горад».

Ён меў ненашмат больш гадоў, але мне здавалася, што ягоныя творы, прынамсі, фантасмагарычныя ілюстрацыі да народных казак, я памятаю ад школы.

Селяшчук, Селя, быў для мяне мэтрам, адным з самых улюбёных беларускіх мастакоў.

Думаю, што ня толькі для мяне: на выставах каля ягоных карцінаў заўсёды клубілася публіка.

Я і цяпер бязь цяжкасці — быўшам перагортваю старонкі альбому рэпрэдукцыяў — бачу яго палотны: «Наведванье сядзібы Агінскага ў Залесьсі», «Матылькі тут не жывуць», «Гучанье музыки нябёсаў», «Люблю чябе сустракаць»...

Мікола быў адным з тых, каму яшчэ за савецкім часам пацнасціла вырваница за мяжу. Гэта давала шырыню погляду, разнівале-

Мікола Селяшчук

насьць. Прагна адкрываючы для сябе съвет, ён і сам імкнуўся адкрыцца съвету сваім мастактвам.

Ягоныя падкрэслена далёкія ад апавядальнасці працы, што ўдала спалучаюць сюрэралістычную манеру з адметнымі вобразамі беларускага фальклёру й гісторыі, можна ўбачыць у галерэях розных краінаў і кантынэнтаў — ад Фінляндыі ажно да Экватарыяльнай Гвінэі.

Апошні раз мы сустрэліся з Селем на Чарнобыльскім шляху 1996-га. Ён апынуўся ў самым эпіцэнтры гарачых падзеяў на плошчы Якуба Коласа і потым шмат разоў мільгай на тэлеэкранах, зь якіх краіну страшылі нацыяналістамі, экстремістамі ды іншымі «дэструктыўнымі элементамі». Гэта зусім не стасавалася зь ягоным харектарам, і калі Селю казалі, што ўчора той зноў учыняў тэлевізары беспарафкі, ён страшэнна бянтэжкуюцца.

Сталася так, што Мікола пакінуў гэты съвет у tym самым годзе.

Ёсць меркаваньне, што літаратуру ад бэлетрыстыкі адрознівае наяўнасць мэтафізыкі. Магчыма, такі крытэр вызначэння «сапраўднасці» можа прэтэндаваць на ўніверсальнасць.

У творах Селешчuka мэтафізыка заўсёды прысутнічала. Не абышлося без яе і ў ягонай съмерці: гэта здарылася назаўтра пасля паездкі ў Рым, дзе Мікола марыў пабыць ад самага маленства.

Мікола Селяшчук
4.8.1947, в. Вялікарыта,
Маларыцкі раён —
25.9.1996, Сабаўдяя,
Італія.
Пахаваны ў Берасьці

Пасьля Беларускага тэатральна-мастацкага інстытуту ён скончыў Вышэйшыя рэжысэрскія курсы ў тэатры на Малой Броннай у Маскве, дзе займаўся ў майстэрні Анатоля Эфраса. Ён атрымліваў прэстыжныя ролі ў Беларускім тэатры імя Якуба Коласа і Тэатры юнага гледача, а потым ставіў на розных сцэнах рэспублікі п'есы Янкі Купалы, Уладзімера Караткевіча, Андрэя Макаёнка...

Але Мікола Трухан меў запаветную мару пра большашае.

Ён лічыў абсалютна ненармальным, што двухмільёны Менск мае ўсяго дзясятак тэатральных калектываў.

Дзякуючы Міколу, якому дапамагаў шырокая вядомы сёньня рэжысэр Віталь Баркоўскі, нашая сталіца і ўся краіна ў 1990-я атрымалі новы тэатар. Ужо сама яго назва — «Дзе-Я?» — змушала гледача не шамацець цукерачнымі абгорткамі, а — думаць.

У гэтым тэатры на ўскрайне гораду ўзімку заўсёды было — хоць ваўкоў ганяй.

Аднойчы падчас спектаклю нехта з гледачоў ня вытрымаў і накінуў на пасінелую ад холаду акторку сваю куртку.

Але, не ўважаючы на праблемы зь фінансаваннем, «Дзе-Я?» мела сваю адданую публіку, якую вабілі Труханава рэжысэрская съмеласць і неардынарнасць, філізофская заглыбленасць у таямніцы чалавечага быцця і нейкая непаўторная сардэчнасць.

Разам з сваімі акторамі-аднадумцамі ён па-новаму перачыгтваў Шэкспіра, Гогала, Чэхава.

Ён вярнуў на беларускую сцэну Францішка Аляхновіча, паставіўшы паводле ягоных п'есаў спектаклі «Чорт і Баба», «Здань» і «Круці не круці — трэба памярці».

Мікола Трухан

Зьдзейсьніўшы своеасаблівыя прарыў, тэатар «Дзе-Я?» некалькі разоў зьявляўся на ўсясьветна вядомых фэстах тэатральнага мастацтва ў Эдинбургу, дзе ў 1996 годзе пастаноўка «Круці не круці...» атрымала найвышэйшую адзнаку крытыкаў.

Аднак чыноўнікі ад культуры ды іхня куратары на версе ставіліся да посьпехаў Міколы Трухана насыцярожжана.

Двойчы без уцямных тлумачэнняў былі адхіленыя хадайніцтвы аб наданні яму звання заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі.

Трухан памёр у часе аднаго з айчынных фэстываляў: праста своечасова ня выйшаў з гатэльнага нумару.

У ягоным раннім сыходзе таксама было штосьці тэатральнае.

Безь Міколы Трухана Менскі драматычны тэатар «Дзе-Я?» ціха кануў у Лету...

Мікола Трухан

18.8.1947,
мяст. Плещаніцы,
Лагойскі раён —
20.3.1999, Маладэчна.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Наагул я даволі скептычна стаўлюся да астролягаў і ўсякіх прадказаньняў. Але ёсьць сярод шматлікай браціі звездароў, як называлі адмыслоўцаў гэтае дакладнае навукі продкі, асаба, што выклікае ў мяне толькі ўдзячныя пачуцьці. Гаворка ідзе пра Васіля Нямчына, які, жывучы шэсцьсот гадоў таму, паабязаў нашаму зь ім роднаму Полацку ў ХХІ стагодзьдзі зноў зрабіцца сталічным горадам.

Я ведаю яшчэ аднаго чалавека, якому гэтае прароцтва надзвычай падабалася. Але нават калі б яго, прароцтва, і не было, Мікалай Ільніцкі, безумоўна, зрабіў бы для Полацку ня менш.

Можна любіць нашу першую сталіцу па-рознаму. Зьбіраць пра яе паштоўкі. Прывозіць туды сяброў на экспкурсіі. Здымальці пра калыску беларускай гісторыі ўзнадзяяліць на ўсю Еўропу. Але яшчэ ўсе гэтае — залежыць ад нас.

фільмы і пісаць кнігі. Любоў Мікалая Ільніцкага была ці на самая складаная ў сваім ажыццяўленыні.

Пяцінаццаць гадоў ён узначальваў Полацкі нацыянальны гістарычна-культурны запаведнік. Немагчыма нават уявіць, колькі за гэты час яму давялося пераадлець бюрократычных рагатак, колькіх чыноўнікаў рознага рангу пераканаць у сваёй праўдзе, колькі людзей

Мікалай Ільніцкі

зрабіць сваімі аднадумцамі... Я з вусыцішшу думаю, што здарылася б, каб у 1991-м на гэтую пасаду прыйшлоў ня ён. Ці пабагацеў бы горад на помнікі Эўфрасінні і Сімёну Полацкаму? Ці адчыніўся б Сімёонаў Музэй-бібліятэка? Ці атрымала б краіна створаную ў адresa таўраганых мурох Полацкай акадэміі мастацкую галерэю? Ці мелі б мы міжнародны фэстываль арганнай музыкі «Званы Сафіі»? Верагодна, нешта з гэтага толькі пачатага пераліку і зьявілася б без Ільніцкага, але ўсяго разам — упэўнены -- не было б.

Шмат у чым дзякуючы менавіта яму даўніе прадбачанье начало здыядысяніца: наш зь ім родны горад звяяўся запаведнікам, Сафійскім саборам, Спаса-Эўфрасіннеўскім манастыром, больш чым дзясяткам музэяў, зь яго ўніверсытэтам, няўхільна становішчам адной з культурных і духоўных сталіцаў краіны.

Мікалай з паўслова разумеў нас з фотамастаком Сяргеем Плыткевічам у часе працы над кнігай «Ад Полацку пачаўся съвет». На яе прэзэнтацыі мы бачыліся апошні раз — у той чудоўнай залі Музэю-бібліятэкі, дзе пры Ільніцкім, ужо ў час пісаных і няпісаных забарон, сустракаліся з чытакамі рэдакцыі «Нашае Нівы» і «ARCHE», сціпявалі Зыміцер Бартосік і Віктар Шалкевіч...

Для яго съвет таксама пачынаўся ад Полацку. Ён не пасыпей сустрэцца з бронзовым Усяславам Чарадзеем. Не прайшоў па вуліцах, названных імёнамі не бальшавікоў, а знакамітых палачанаў. Ня ўбачыў здыядысьненія сваіх мараў пра музеі гісторыі гораду і археалёгіі... Найлепшай памяцьню пра Ільніцкага будзе працяг яго справы.

Мікалай Ільніцкі
11.10.1948*, в. Баранава,
Полацкі раён —
6.11.2006, Полацак.
Пахаваны на полацкіх
Лясных могілках

* Дата нараджэння падаецца паводле звестак, атрыманых ад сваякоў, і не супадае з афіцыйнай.

Філёзафы съцвярджаюць, што свабода ніколі не прыходзіць да таго, хто яе не чаекае. Уладзімер Плешчанка ня проста чакаў свабоду — ён набліжаў яе прыход.

У Віцебску — без усякага перабольшаньня — яго ведалі ўсе. Болей за пятнаццаць гадоў Уладзімер у мэрэзы і съпёку, у дождж і завеі не радзей, чым кожны панядзелак і чацвер, а часам амаль штодня выходзіў на самы шматлюдны ў горадзе трамейбусны прыпынак каля гэтак званага Сіняга дому і разгортваў бел-чырвона-белы съцяг.

Уладзімер Плешчанка

Хтосьці лічыў ці, дакладней, спрабаваў авбвясціць яго блазнам. Але большасць відзябленаў ставіліся да Плешчанкі калі не з разуменнем, дык, прынамсі, з павагаю.

Каля Сіняга дому можна было атрымаць незалежныя газеты і ўлёткі, паставіць подпіс за свайго кандыдата на выбарах, парайцца і паспрачацца. Зянон Пазняк назваў змаганьне Плешчанкі найбольш блізкім да мэтаду Гандзі.

Калі Уладзімер на звычылым месцы некалькі дзён адсутнічаў, уесь горад ведаў: ягоны несанкцыяваны пікет зноў разагналі, а адзін з старэйшых віцебскіх апазыцыянэраў, а ў апошнія гады — старшыня абласной рады КХП БНФ сядзіць пад чарговым арыштам.

Аднойчы яго не было цэлых сем месяцаў: быў арыштаваны ў вядомай справе зынкнення бюсту Аляксандра Суворава, які патапіў у крыўі паўстаныне нашых продкаў на чале з Касцюшкам. Айчынныя пінкертоні падічылі, што чалавек з хворым сэрцам здолеў перацягнуць трохсоткіляграмовы бюст генэралісімуса ў суседні двор.

Зрэшты, з увагі на тое, што інжынэр Уладзімер Плешчанка некалі быў вядомым на ўесь Савецкі Саюз рацыяналізаторам, такія высновы не выглядаюць абсалютна фантастычнымі.

З гэтае ж прычыны наўрад ці быў чыста сымбалічным уздел Плешчанкі ў групе легендарнага Мірона, што вывешваў нацыянальныя съягі ў месцах, даступных, здавалася б, толькі анёлам.

Дарэчы, седзячы за кратамі, Уладзімер сваімі нястомнімі зваротамі ў розныя інстанцыі здолеў дамагчыся вызвалення маладога вязня Ігара Мацьевева, якога асудзілі на вялікі тэрмін за забойства, хоць насамрэч непаўнагодні хлопец нікога не забіваў.

Свой апошні сямідзённы арышт за акцыю, прысьвечаную Дню Волі, Плешчанка адбываў у гарачую вясну 2006-га.

У траўні яго сэрца, што раней перажыло два інфаркты, ужо ня вытрымала.

На саракавы дзень, як яго душа адляцела ў Вечнасць, сябры Уладзімера паставілі на віцебскай Усьпенскай горцы мэмарыяльны крыж з надпісем: «Ахвярам нялюдзкага рэжыму».

Уладзімер Плешчанка
25.7.1949, в. Вароны,
Віцебскі раён —
20.5.2006, в. Вароны.
Пахаваны на могілках каля
в. Друкава, Віцебскі раён

Шэсьць з гакам стагодзьдзяў таму Вітаўт запрасіў у Вялікае Княства Літоўскае Тахтамыша, якога ў Залатой Ардзе пазбавілі ўлады. Ад таго часу на нашых землях і пасяліся татары, для якіх Беларусь стала радзімай, а яе мова настолькі роднай, што па-беларуску арабскай вязью пісаліся іх мусульманскія рэлігійна-маральныя кнігі — кітабы.

Гісторык Ібрагім Канапацкі лічыў сябе нашчадкам аднаго з татарскіх конынкаў, якія поруч з нашымі продкамі бралі ўдзел у разгроме тэўтонцаў пад Грунвальдам.

Справаю свайго жыцця ён абраў адраджэнне багатай і прыгожай культуры беларускіх татараў, даведзенай савецкай уладай амаль да поўнага занядбання. Свой Татарскі Дом ён адбудаваў на глебе агульнабеларускай, пад нашымі нацыя-

Мечэт у Смілавічах, збудаваны з ініцыятывы Ібрагіма Канапацкага

нальнымі сымбалямі. На часам паблажлівае пытаныне: «Ну колькі вас тут, гэтых татараў?» Канапацкі заўсёды адказваў: «Нас зь беларусамі дзесяць мільёнаў».

Ібрагім працуваў, як добрая ўстанова. Без ягоных эрудыцыі, энэргіі, зачятасці, без яго магутнай ваярскай постаці і густой беларускай мовы немагчыма ўявіць ні дзеяніасці згуртавання «Аль-Кітаб», ні квартальніка «Байрам», ні татарскага культурнага цэнтра ў Ію, ні адбудовы мячэтаў у Наваградку, Слоніме, Клецку, у ягоных родных Смілавічах на Чэрвеньшчыне.

Я міжволі шукаў твар Ібрагіма на прэзэнтацыі сваёй апошняй кнігі. Мне яшчэ хочацца патэлефанаваць яму, каб удакладней склад татарскіх аддзелаў у войску Вялікага Княства або жыцця пісця выхаванца Палацкага кадэцкага корпусу, вядомага дзеяча беларускага руху Гасана Канапацкага. Цяпер на мае пытаныні будзе адказваць Ібрагімава дачка Зарына, якая працягвае бацькову справу, абараніўшы кандыдацкую дысертацию на тэму «Татары ў Беларусі і іх культура XIV—XVII стст.».

Мусульманін для выратавання душы капае калодзеж. Алаг ацэніць Ібрагімаў «калодзеж» у сябе на нябесах. Мы мусім зрабіць гэта на зямлі, якую ён так любіў.

Ці зьявіцца на малой раёдзіме Канапацкага ў Смілавічах вуліца яго імя, а на родным доме — мэмарыяльная дошка ў гонар татарскага асьветніка?

Ібрагім Канапацкі

28.2.1949, мяст.

Смілавічы,

Чэрвеньскі раён —

9.9.2005, Менск.

Пахаваны на

мусульманскім мізары

у Смілавічах

Аднойчы на сустрэчы з чытчамі мне прыйшло дзіўнаватае пытаньне: «Ці ведаеце Вы, які сёньня дзень? — «21 сінегня», адказаў я і ня здолеў анічога ўдакладніць.

Тады сярод публікі паднялася прывабная русая жанчына: «Дзень нараджэння Сталіна». Заля зьнячэўлена прыціхла, потым па ёй прашамацеў зъдзіўлена-абураны шумок.

Але жанчына эмацыйна працягвала: «Вы ўяўляеце, якое шчасце, што мы пра такое ўжо й ня памятаем!»

Гэта была Марыя Мацюкевіч, выкладчыца беларускай мовы й літаратуры, якая і запрасіла нас з Вольгай Іпатавай і Сержуком Сокалавым-Воюшам на тую сустрэчу ў яе Салігорск.

У 1990-я ў асяроддзі беларускай дэмакратычнай

інтэлігенцыі Марыю ведаў кожны.

Безь яе немагчыма ўяўіць гісторыю Таварыства беларускай мовы, салігорскую арганізацыю якой Марыя Мацюкевіч узначальвала болей за дзесяць гадоў, зрабіўши яе, відаць, найактыўнейшай у цэлай краіне.

Яна правяла для сваіх вучняў і землякоў сотні сустрэчаў зь літаратарамі, гісторыкамі, мастакамі, прычым кожная мела таленавіты сцэнар і пакідала перакананьне, што твая праца — патрэнная.

Уласным коштам Марыя выпускала папулярную ў шахтарскім горадзе газету «Рагнеда» зь літаратурным дадаткам. Дзякуючы ёй была перавыдадзеная асноўнай кніжкай гістарычнай паэма Лявона Случаніна «Рагнеда».

Вакол сваёй улюблёнай настаўніцы заўсёды віравала моладзь...

Зъмянілася ўлада, прайшлі рэфэрэндумы 1995-га і 1996-га гадоў, а Марыя заставалася ранейшай — апантанай вераю ў сваю Беларусь.

Марыя Мацюкевіч з унучкай

Ці трэба казаць, што з кожным годам жыць ёй рабілася ўсё складаней?..

Марыя была ўпэўненая: вулічную бойку, у якой загінуў сын, справакавалі яе «куратары».

Дарэчы, крымінальная справа паводле факту сынаў съмерці была распачатая толькі пад ціскам няўзешнае маці.

Мацярынскае сэрца ня вытрымала страшнае страсты.

Кажуць, хтосьці з дактароў вельмі зъдзіўіся, што настаўніца і на Божай пасыцелі таксама гаварыла па-беларуску.

Марыя Мацюкевіч
26.7.1949, в. Заўшыцы,
Салігорскі раён —
7.1.2003, Салігорск

У Генадзя Карпенкі атрымлівалася ўсё ці амаль усё.

Ён бліскуча абараніў доктарскую, зрабіў пяцьдзясят вынаходніцтваў, укаранёных у пятнаццаці краінах, быў абрани членам-карэспандэнтам Акадэміі науку і ўчнараваны Дзяржаўнай прэміяй.

У 1987-м стаў дырэктарам Маладэчанскага завода парашковай мэталургіі й вывёў яго ў лік найлепшых прадпрыемстваў рэспублікі.

Атрымаў пасъведчанье дэпутата Вярхоўнага Савету Беларусі 12-га склікання, дзе кіраваў камісіяй па наўцы і наукова-тэхнічным прагрэсе.

У 1992-м узначаліў Маладэчанскі гарвыканкам і за два гады пасъпеў правесыці ў горадзе эканамічныя рэ-

Генадзь Карпенка (справа) і Ніл Гілевіч

формы, запачаткаваў музычны і тэатральны фэстывалі, карэнным чынам (адзіны ў краіне прыклад!) зъмяніць гарадзкую тапаніміку, ператварыўшы яе з убогай стандартна-савецкай у беларускую — з вуліцамі Вялікі Гасцінец (замест Леніна), Грамадоўскай, імя Францішка Скарыны, Язэпа Драздовіча...

У 1996-м Карпенка, тагачасны намесьнік старшыні Вярхоўнага Савету 13-га склікання, накіроўваў працэс імпічменту прэзыдэнта.

У 1998-м ён стаў на чале Нацыянальнага выканаўчага камітэту (ценявога ўраду), створанага перад заканчэннем легітымнага тэрміну кіравання Лукашэнкі.

Ён быў чалавекам утольным і камфортным, але ўмей быць і бескампрамісным.

Генадзь Карпенка мысьліў у агульнанацыянальных катэгорыях.

Ён быў адным з самых таленавітых лідэраў апазыцыі.

Ён мог стаць другім прэзыдэнтам краіны і развязаць яе да дэмакратычнага съвету.

Таму яго і німа сёньня з намі.

Ён, хоць ніколі ня скардзіўся на дрэннае здароўе, раптоўна й загадкова памёр.

Праз месяц бясьследна зьнік адзін з яго найбліжэйшых паплечнікаў — Юры Захаранка, яшчэ праз паўгоду другі — Віктар Ганчар.

Генадзю Карпенку ішоў усяго пяцьдзясяты...

Генадзь Карпенка

17.9.1949, Менск –
6.4.1999, Менск.

Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Ёсьць людзі, якія тлеюць, і людзі, якія гараць.

Аляксей Філіпчанка належала да другіх, і, на вялікі жаль, у дадзеным выпадку ў гэтых словаў ніяма аніякай банальнай метафары: восем гадоў таму ён пstryкнуў запальнічкай і ператварыў сябе ў жывую паходню...

Пачаўшы ў 1978-м прафесійную кар'еру ў адной з раённых прокуратураў, Аляксей вельмі хутка стаў «важніком» — абласным съледчым у асабліва важных спраўах.

Ён спэцыялізаваўся на гэтак званых «пярэваратнях»

— злачынцах у мундзірах: прокурорах, суддзізях, міліцыянтах.

Аляксей быў удзельнікам адмысловай группы Прокуратуры СССР, што ў другой палове восьмідзясятых займалася вядомай справай віцебскага маньяка Міхалевіча, які пятнаццаць гадоў заставаўся няўлоўным, у той час, калі за ягоныя вусьцішныя злачынствы зноў і зноў саджалі і нават расстрэльвалі абсалютна бязвінных людзей.

Відаць, якраз з того часу Філіпчанка і нажыў сабе сярод некаторых віцебскіх «законінікаў» заклятых ворагаў. Тым больш, што з

прыходам да ўлады Лукашэнкі ён ня раз публічна заяўляў, што ў Беларусі, як некалі і за савецкім часам, праваахоўныя органы выйшлі з-пад кантролю грамадства.

Аляксею калега Леанід Сапранецкі называе яго ня

Аляксей Філіпчанка

толькі съледчым найвышэйшай клясы, але і чалавекам з крыштальным сумленнем.

У новай інастасіі праваабаронцы Філіпчанка дапамагаў адстойваць свае інтарэсы свабодным прафсаюзам ды іншым грамадзкім структурам, якія былі ня ў ласцы ўва ўлады.

Знёмыя кажуць, што ён нагадваў «мужыцкага адваката» Францішка Багушэвіча — з гатовасцю браўся за складаныя справы простых людзей.

Адна з такіх справаў сталася для яго фатальнай. У жанчыны-пэнсіянэркі, заслужанага будаўніка Беларусі Антаніны Воранавай, у абход закону забралі пакой у двухпакаёвой кватэры. Філіпчанка давіваўся адмены гэтай пастановы два гады.

Вычарпаўшы ўсе сродкі змагання зь беззаконнем, Аляксей у роспачы адважыўся на крайні крок: пісьмова паведаміў, што, калі судовыя чыноўнікі не скасуюць рашэння, ён публічна спаліць сябе. Улады нічога не зрабілі, каб прадухіліць трагедыю.

Гэта здарылася 8 ліпеня 1998 году.

Яшчэ бясконцыя дванаццаць тры дні Аляксей жыў у рэанімацыі, амаль увесе час знаходзячыся ў прытомнасці.

Ягоны брат па духу праваабаронца Валеры Шчукін, які нёс на пахаваныні крыж, сказаў, што не ўхвале ўчынку Філіпчанкі, бо апошнюю кулю трэба пакідаць для ворага, але дадаў, што бясконца захапляеца асабістай мужнасцю калегі.

«Хартыя-97» пасъмяротна прысудзіла Аляксею сваю першую прэмію за праваабарончую дзеянасць.

Аляксей Філіпчанка
6.11.1949, Расея –
31.7.1998, Наваполацак

У Алеся быў моцны поіск рукі. Ды й самога яго нельга назваць чалавекам слабым. У нашу гістарычную восень 1988-га Емляньяну ня проста стаў сябрам Арганізацыйнага камітэту БНФ «Адраджэнне». На маю думку, яму ў тых тыдні належала адна з ключавых ролей. Тагачасны літкансультант Саюзу пісьменнікаў, Алесь выдатна зразумеў стратэгічныя магчымасці сваёй пасады і напоўніў выкарыстоўваў іх.

Праз тыдзень пасля векапомных Дзядоў «Звязда» разам зь іншымі афіцыйнымі выданнямі змясьціла

нататку пад назваю «Прыйшла ў рэдакцыю лістоўка». Галоўным у публікацыі быў не камэнтар, а сама інфармацыя пра тое, што рэгістрацыя створаных на месцы працы ці жыхарства

группаў падтрымкі БНФ адбываецца па адресе: Менск, вул. Фрунзэ, 5, Саюз пісьменнікаў, Алесь Емляньяну.

Алесь Емляньяну

Ужо ў дзень зъяўлення нататкі Алесеў кабінэт ператварыўся ў штаб-кватэрку Аргкамітэту. За дзень там бывалі сотні людзей, якія ехалі з усёй Беларусі: прывозілі дакумэнты й сьпісы, атрымлівалі ўлёткі й праграмы, хавалі ў дыпляматы і заплечнікі нацыянальныя сцягі. Тамсама, у нашым Саюзе, з дапамогаю Алеся праходзілі першыя паседжанні фронтаўскага Аргкамітэту...

Нейкім дзівам у тых дні ён яшчэ пасыпваў пісаць вершы.

*Прычакала — у нямым прасцягу
дзідамі ўзрастасе съмела рунь,
і пад бел-чырвона-белым сцягам
крылы разьвінае Беларусь.*

У сваёй книзе ўспамінаў «Доўгая дарога дадому» Быкаў згадвае, як паэт Алесь Емляньяну публічна прызнаўся, што яго вэрбаваў КГБ. «Пісьменніцкая грамадзкасць», — піша Васіль Уладзімеравіч, — падвергла яго астракізму, хоць было невядома за што: за тое, што вэрбавалі, ці за тое, што ён прызнаўся». Ня выключана, што найбольш выступалі супраць Алеся якраз тыя, што насамрэч супрацоўнічалі з «органамі», але не пакаяліся.

Алеся няма з намі ўжо багата часу. Ён быў надзелены пачуцьцём гумару, а таму, відаць, толькі пасъмляўся б з гісторыі, якая адбылася падчас гэтак званых презыдэнцкіх выбараў 2006 году. Алесева дачка Міхаліна, прыйшоўшы на свой участак, даведалася, што яе бацька-нябожчык ужо прагаласаў датэрмінова і нават здолеў сам расьпісацца.

Алесь Емляньяну
20.3.1952, в. Забалоцце,
Чавускі раён –
6.10.2005, в. Рубяжэвічы,
Стайпецкі раён.
Пахаваны ў в. Буцявічы,
Менскі раён

Ён быў першым у майм жыцьці гарадзкім хлопцам, які гаварыў па-беларуску. Не з тэлеэкрану, ня з сцэны, не для публікі, а проста ў жыцьці.

Ягоную мову я пачуў на перапынку паміж першымі лекцыямі на гістфаку БДУ, куды мы паступілі ў 1970-м, каб неўзабаве зрабіцца найлепшымі сябрамі, каб разам бадзяцца па Беларусі, ездзіць у будатрады, зачытвацца Каараткевічам (гэта Генадзь даў мне «Каласы пад сярпом тваім», адкрыўшы зусім невядомага раней пісьменьnika), і марыць пра тое, чаго, здавалася, мелі шанец дачакацца толькі будучыя дзеце і ўнуکі, — пра Незалежнасць.

Генадзь Кулажанка

Клуб аматараў піса ды яшчэ з Генадзевай ініцыятывы пачалі выдаваць літаратурны альманах «Мілавіца», што стаўся пераемнікам сканфіскаванага гэбістамі наваполацкага «Блакітнага ліхтара».

На дзяржаўным экзамене па навуковым камунізмам прафэсар Круцько вынес нам, маючы на ўвазе свою самую перадавую «навуку», адноўкавы вэрдыкт: «Вы ўва ўсё гэта ня верыце». Я атрымаў у сваім дыплёме адзіны «трайк», а Генадзь мусіў колькі разоў хадзіць на пераՃачу.

Кулажанка быў начыста пазбаўлены генаў сэрвільнасці й лёкайства, а вось генамі авантурнасці быў надзелены занадта шчодра. Ён лічыў, што на вышэйшай пасадзе чалавек здольны больш паспяхова ажыццяўляць свае ідэі. Дзеля кар'ернага росту пайшоў працаўцаў у камсамол, а потым папрасіўся ў Аўганістан — дарадцам у справах моладзі. Неўзабаве я атрымаў ліст з прызнаннем зробленага ўчынку памылкай. Карыстуючыся недасвідчанасцю армейскага цэнзара, Генадзь

пытаўся ў мяне, што рабілі б продкі, каб у час Грунвальду Ѹтосыў прыехаў да іх на танках будаваць сацыялізм.

Аднойчы ён, парушыўшы інструкцыю, сеў у аўтганскую таксоўку...

Праз некалькі дзён да Генадзевага бацькі, вядомага эканаміста Ўладзімера Кулажанкі, прыехала цэлая дэлегацыя: спачатку мэдсястра зрабіла прафэсару, каб не памёр ад стрэсу, укол, а потым яму паведамілі, што сын геройскі загінуў.

Але ўсё было, верагодна, зусім ня так. Іначай, чаму не прывезьлі родным стандартнай дамавіны хаця б з сымбалічнымі парэшткамі? Чаму пад выглядам маскоўскага карэспандэнта да мяне прыяжджаў гэбіст, які задаваў пытаныні, што анік не маглі спатрэбіцца для газэтнага нарысу? З-за мяжы на адрес Генадзевага дзеда, якога ўжо даўно не было на съвеце, прыйшла загадкавая бандэроля зь Бібліяй. А потым, ужо пасля выવаду савецкіх войскаў з Аўгану, у прэсу пратачыліся скупыя звесткі пра бязылітасна расстралянае цяжкай артылерыйяй паўстаннне ваеннаапалонных у турме каля аўганска-пакістанскіх мяжы, сярод узельнікаў і кіраунікоў якога мог быць Генадзь.

Бацькі, сёстры Вольга і Людміла, жонка Ліда і сын Уладзя дагэтуль чакаюць яго. Мне таксама сыніца мая сустрэча з Генадзем — чалавекам, зь якім я ўпершыню загаварыў па-беларуску, майм да сёньня найдражэйшым сябрам.

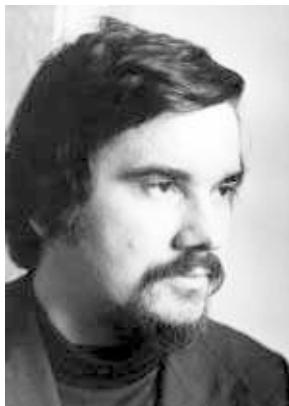

Генадзь Кулажанка
26.7.1952, Менск –
у ліпені 1981 зынк бязь
вестак у навакольлі Гэрата,
Аўганістан

Мы не былі сябрамі. Ён, старэйшы ўсяго на некалькі месяцаў, рана пачаў друкавацца і, калі я яшчэ толькі марыў пра першую публікацыю, ужо працаў у часопісе «Полымя», галоўным на той час літаратурным выданыні рэспублікі.

Уладзіслаў пісаў «правільныя» апавяданьні, якія нярэдка друкаваліся ў святочных нумарах «ЛіМу». Іх героямі былі то вэтэраны, то, як тады пісалі ў розных ідэялягічных пастановах, «людзі працы». Адзінным, што мяне прываблівала ў ягоных творах, была добрая беларуская мова.

Уладзіслаў Рубанаў

Нашыя стасункі ня сталі бліжэйшымі і тады, калі я ў 1988-м стаў супрацоўнікам выдавецтва «Мастацкая літаратура», дзе Рубанаў зарадваў аддзелам прозы і быў сакратаром партыйнай арганізацыі.

Але пасля Дзядоў таго году штосьці ў нашых стасунках зрушылася. Не, яго не было тады ні на Ўсходніх могілках, ні ў полі каля Куррапатаў, аднак калі мяне за выступ на мітынгу ЗО кастрычніка началі назаўтра ж звольняць з працы, Уладзіслаў цалкам нечакана апынуўся сярод маіх актыўных абаронцаў.

Якраз тады мне да рук трапіў часопіс «Крыніца» з апавяданнем Рубанава «Артыстка», і я з радасным здзіўленнем убачыў, што ён можа пісаць зусім іначай — нязмушана-лёгка, з празрыстай глыбінёю, з гульней падтэкстам і імкненнем спасыцьніць парадоксы жыцця.

Уладзіслаў стаўся яскравым прыкладам таго, як вольнае паветра тых гадоў разъняволівала людзей мастацтва. Ён на вачах рабіўся чалавекам унутрана свабодным, захопленым зусім іншымі ідэямі, героямі й сюжэтамі. З шэрага вонкадня зьяўляўся на съвет новы, цікавы і арыгінальны пісьменьнік, што засведчыла публікацыя ў першых нумарах «Маладосці» за 1994 год ягонага раману «Не аднойчы забіты».

У творы сутыкаліся тры съветы: фізычная паўсядзённасць, рэальнасць сноў і съвет душаў тых, хто ўжо прайшоў свой зямны шлях.

На думку аўтара, менавіта гэты, трэці съвет, дзе сілы згоды, любові і гармоніі знаходзіцца ў жорсткім супрацьстаянні з сіламі хаосу і разбурэння, і кіруе нашым быццём.

Раман вельмі паўплываў на Рубанава. Бачачы яго маўклівасць і засяроджаную заглыбленасць, здавалася, што ён сапраўды здолеў зазірнуць у сфэры забароненых і небяспечных.

Магчыма, так і было, бо празь некалькі месяцаў Уладзіслаў раптоўна і невытлумачальная памёр на сорак другім годзе жыцця.

На пахаваньні мы гаварылі, што яго съход — страта для нашай літаратуры, і гэтыя слова не былі дзяжурнымі.

Уладзіслаў Рубанаў

15.12.1952,
в. Аляксандраўка-1,
Слаўгарадскі раён –
21.7.1994, Менск.
Пахаваны ў в. Міханавічы,
Менскі раён

Валеры Масльюк — адзін з найболльш цікавых і сымелых тэатральных рэжысэраў Беларусі 1980—1990-х.

Ён зъявіўся на съвет у адзін з мною год у прыгараднай полацкай вёсцы. У дзяцінстве мы бегалі па адных сцежках, купаліся ў адной Дзьвіне і, магчыма, разам удзельнічалі ў бойках «гарадзкіх» зь «дзеравенскім», але нашыя дарогі сышліся толькі ў 1980-м. Тады ён, нядайні выпускнік рэжысэрскага факультету менскай «тэатралкі», паставіў на сцэне Беларускага тэатру імя Якуба Коласа спектакль «Клемэнс» паводле п'есы літоўца

Kazīca Cai. Я ездзіў на гэту пастаноўку пяць разоў. Прывесыць Cai ў Валеравым прачытаныні поўнілася рызыкоўнымі падтэкстамі алюзіямі. Яна дыхала свабодай і ўспрымалася як

выклік ціхай барталімэйскай ночы брэжненскага застую.

*I гэты час,
i гэты лад —
не назаўсёды...*

— съпявалася ў адной зь песьняў на вершы Алеся Разанава, што гучалі ў спектаклі.

Потым Масльюк ставіў Шэксыпіра й Гогаля, Дзюрэн-мату і Ўільямза... За пастаноўку быкаўскага «Знаку бяды» ён у 1986-м атрымаў Дзяржаўную прэмію Беларусі. Ягоныя яркія відовішчныя спектаклі былі мэтафаричнымі асацыятыўнымі, народжанымі сучаснай тэатральнай эстэтыкай.

Шмат хто перакананы, што Купалавы «Тутэйшыя» прыйшлі на сцэну дзякуючы Міколу Пінігіну, але насамрэч першую пастаноўку ажыцьцяўі ў 1982-м на сцэне Magileўскага абласнога тэатру Валеры Масльюк, які, дарэчы, сам выконваў ролю Янкі Здольніка.

Валеры Масльюк (крайні справа) з акторамі-коласаўцамі. 1981

У яго былі прэстыжныя прэміі й высокія тэатральныя пасады. Ён пісаў таленавітыя п'есы і трапяткія вершы, падобныя да ягоных графічных малюнкаў.

Колькі гадоў таму яго жыццё, якое Генадзь Бураўкін у прадмове да пасьмяротнай Валеравай кнігі паэзіі, графікі й драматургіі назваў «палётам у нязвязданае», раптоўна абарвалася. На маю думку, да гэтай ранніяй смерці найперш прычыніўся глыбокі душэўны разлад зь беларускай рэчаіснасцю другой паловы дзесяцігоддзя, якая бязылітасна перакрэсліла мары й ідэалы. У апошніх Валеравых вершах вытанчаную паэзію частва замянілі боль і смутак:

*Мы завемся — Беларусы,
Б'ем у грудзі, нібы ў звон,
І скарыліся прымусу,
Узвялі яго на трон...*

Валеры Масльюк
30.3.1953, в. Ропна,
Полацкі раён —
26.8.2001, Віцебск.
Пахаваны ў Вушачах

Зъ Сяргеем мы вучыліся на гістфаку БДУ.

Ён друкаваў расейскамоўныя вершы ў нашым самвыдавецкім альманаху «Мілавіца», якім цікаўлялася ня толькі факультэтэцкае начальства, але і літаратуразнаўцы з КГБ.

Ад нас Сяргея адрознівала неюначая сур'ёзнасць і стрыманасць.

Хвароба ўжо трymала яго ў сваіх, тады яшчэ не съміротных кіпцюрах.

Пасъля ўніверситету нашыя дарогі разышліся. Сяргей абараніў дысэртацыю, выкладаў гісторыю ў Віцебскім тэхналягічным інстытуце.

Сяргей Кавалёў

ласць, прага спасыцігнуць адметнасць тысячагадовага шляху беларусаў, каб убачыць іх гістарычную пэрспэктыву.

Ягонае вяртаныне да Беларусі было доўгім і пакутлівым.

Але яно адбылося.

Сяргей Кавалёў стаў прыхільнікам БНФ, рагушча і назаўсёды перайшоў на беларускую мову ў сваіх лекцыях і ў вершах.

У 1999-м яго з палітычных матываў адхілілі ад выкладчыцкай працы. Гэта сталася фатальным ударам для Сяргеевага здароўя.

Замест узнагародаў за ахвярную працу і ўдзел у міжнародных навуковых канфэрэнцыях таленавіты лектар і дасыледнік атрымаў пасъведчаныне інваліда другой, а потым і першай групы.

Але Кавалёў ня здаўся.

Катастрофічна хутка губляючы слых, зрок, каардынацыю рухаў, ён усё ж здолеў завяршыць галоўную пра-

цу свайго жыцця, якой даў назоў «Шлях: твары, думкі, галасы».

Жанр гэтага твору на многія тысячи радкоў Сяргей вызначыў як «рыфмаваная гісторыя ў адценінях беларускага духу».

«Шлях» ужо пасъля съмерці аўтара з нумару ў нумар друкавала газэта «Наша слова». Яе чытачам Кавалёў вядомы як С. Квіцень. Сваім псэўданімам Сяргей падкрэсліваў імкненіне паквітацца з тымі, хто пазбяўляў беларусаў іх гісторыі, а значыцца, хацеў пазбавіць і будучыні.

Зямны шлях майго аднакурсніка абарваўся якраз у дзень яго 50-годзьдзя.

На надмагільным помніку Сяргея Кавалёва выбітая Пагоня.

Сяргей Кавалёў

24.7.1953, Віцебск –
24.7.2003, Віцебск

Ён быў майм аднакурсьнікам і сябрам, зь якім мы гаварылі на адной мове.

Ён нярэдка станавіўся першым чытачом маіх тэксташ.

Нас збліжала і агульная прага вандраваныня. Мы разам блукалі па вуліцах Полацку і Рыгі, сядзелі за гасыцінным столом у зэльвенскай хаце Ларысы Геніюш, палохаочы сывіцязянак, плавалі ў таямнічай начной Свіцязі і сустракаліся на берагах Гарыні зь мядзьве-дзем, што кіраваўся на блізкі пчальнік, а таму паставіўся да нас амаль па-сяброўску.

Нават сваё вясельле з Натальяй, таксама гісторыкам, Валера гуляў не ў рэстарацыі, а на маляўнічым поплаве, там, дзе пачынаецца Нёман. У той вечар там тэйшыя бабры ўражана на-

зіралі за нашым з Шаблюком съяточным заплыvам і распізваньнем пляшкі шампанскага праста на нёманская строме.

Пасьля гістарычнага факультэтu БДУ ён працаваў у школе.

Вучні бязьмежна любілі яго і за цікавыя ўрокі, і за іхні працяг — падарожкы ў Полацак, Наваградак, Нясьвіж, Вільню, туды, дзе чутны голос самой беларускай Гісторыі.

Сотні юных душаў Валера вучыў любіць сваё і зацята бараніць яго яшчэ тады, калі вынаходнікі гэтых, папулярных сёньня слоганаў яшчэ не нарадзіліся.

Музу Кліё прывяла Шаблюка ў акадэмічны Інстытут гісторыі, зрабіла археолягам — дасыледнікам старадаўніх паселішчаў у басейне ягонага ўлюбёнага Нёману і аўтарам некалькіх кніжак, прысьвеченых tym мясцінам.

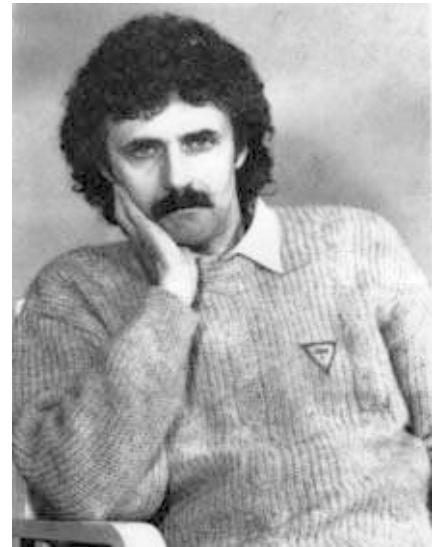
Ён быў зь ліку тых гісторыкаў, якія не хаваліся ад сучаснасці ў сваіх кабінэтах ці ў раскопах. Не радзей,

чым у сяброўскім коле, мы сустракаліся зь ім у сярэдзіне дзесяцігоддзя на дэмакратычных акцыях. Ён балюча перажываваў рэфэрэндум 1995-га, але адрозна ад некаторых калегаў ня кідаўся ў роспач і не лічыў, што ўсё страчана.

Валера загінуў страшна ѹ недарэчна — на пешаходнай зэбре пад уласнымі вонкнамі яго зьбіла службовая машына генэральнага прокурора Беларусі, кіроўца якога катаўся ў съяточны дзень па горадзе з прыяцелькамі.

Майму сябру не хапіла часу абараніць доктарскую дысэртацыю і напісаць сваю гістарычныя аповесы ѿ. Але Валерава прысутнасць доўжыцца — у дочках Насыці й Вераніцы, у вучнях, у яго артыкулах, якіх толькі ў Энцыклапедыі гісторыі Беларусі білу сотні. (Артыкул пра самога Шаблюка «энцыклапедысты» зъмясьціў забыліся.)

Сястра Валеры Тацяна, якая ўжо даўно жыве ў Аўстраліі, піша мне лісты па-беларуску. Мовы яна вучылася ад брата.

Валеры Шаблюк
3.8.1953, Узда —
2.5.1997, Менск.
Пахаваны на менскіх
Плайночных могілках

Адны жывуць розумам і таму ўспрымаюць жыцьцё як камэдыю.

Другія жывуць пачуцьцямі, і для іх зямны шлях — трагедыя.

Алесь Асташонак жыў пачуцьцямі. Зь ім бывала ўдумна, бывала весела, бывала нясыцерпна, але ніколі не бывала сумна.

Кім толькі ён ні працаваў!

Перакладчыкам у Альжыры, выхавальнікам у ПТВ, выкладчыкам францускае мовы, рэдактарам часопісу «Крыніца», асистэнтам псыхіятра й асистэнтам нарколяга...

Але на сваім месцы Алесь быў адно за пісьмовым столом.

Ён цікава й імкліва пачынаў. Прадмову да яго першай кнігі прозы «Фарбы душы» напісаў Алесь Адамович.

Асташонкаў п'еса «Камэдыянт» пасъля сцэнічнага ўвасабленыня зьявілася ў вэрсіі мастацкага тэлефільму, а іншы фільм паводле Алесевага сцэнару — «Сон» — атрымаў першую прэмію на міжнародным конкурсе ў Гішпаніі. Нашыя дзеці чыталі ў ягоных таленавітых перакладах на беларускую мову «Востраў скарбай» Стывэнсанай «Плянэту малпаў» Г'ера Буля.

Ён быў ня з тых літаратаў, што хаваюцца пад пісьмовым столом ад падзеяў у краіне.

Алесь Асташонак

Яго адметнае ablічча памятаюць удзельнікі менскіх Дзядоў 1988-га, пасъля якіх Асташонак доўга ачуńваў пасъля атрыманага каля Ўсходніх могілак хрыбеталомнага ўдару прафесіянала ў цывільнным. Я быў съведкам Алесевых пакутаў, бо пасъля тых падзеяў на мяне палівала міліцыя і кватэра Асташонка на некалькі тыдняў сталася майм прытулкам.

Ды нязмерна цяжкайшымі для яго заўсёды былі пакуты душы — па-дзіцячаму даверлай і безабароннай. Аднойчы, начытаўшыся газетаў, Алесь прыйшоў у бар Дому літаратара і прапанаваў мне й астатнім прысутным неадкладна абвясціць бестэрміновую галадобуку пратэсту ў адказ на нейкую заяву прэм'ера Вячаслава Кебіча.

Што б прапанаваў Асташонак, пагартаўшы сёньняшнія незалежныя газеты (якіх, зрэшты, ужо амаль не засталося)?

Але ён не чытаў іх.

У сярэдзіне дзесяцінога ён мусіў пакінуць Беларусь — не з палітычных прычынаў (быў уцягнуты блізкім чалавекам у фінансавую авантuru), але, як сам лічыў, безмагчымасці вяртання. Гэтае расстаньне сталася фатальным.

Я стаю каля вакна, нібы герой Алесевай пасъмяротнай кнігі «Жоўты колер белага снегу», і ўяўляю, як недзе там, можа зусім побач, Алесь таксама стаіць пры вакне і, магчыма, чуе, як я ціха прамаўляю ягонае ўлюблёнае: «Vita brevis, Patria aeterna» — «Жыцьцё кароткае, Радзіма вечная».

Алесь Асташонак
1.6.1954, Менск —
7.9.2004, Кіеў, Украіна.
Пахаваны на менскіх
Кальварыйскіх могілках

Адна зь яго кнігаў, прысьвеченая Касцюшку, называеца словамі нашага знамітага суайчынніка: «Нарадзіўся я ліцьвінам». Усьлед за правадыром паўстанцаў, тое самае мог сказаць пра сябе і Емяльянчык. І ablіччам, і харктарам ён быў падобны да іх — тых, хто ў мінулыя стагодзьдзі браў у рукі зброю, ня верачы ў перамогу, але ведаючы, што свабода стане на некалькі крокоў бліжэйшая.

Уладзімер нарадзіўся побач з старажытным шасыці-сотгадовым мястечкам Мыш пад Баранавічамі, тым самым, дзе прайшло маленства аднаго з найвыбітнейшых

эўрапейскіх палкаводцаў XVII стагодзьдзя гетмана Яна Карала Хадкевіча. Здаецца, якраз гэтая акаличнасць прадвызначыла тое, што Емяльянчыкabraў сваёй музою Кліё.

Ён стаў адным з аўтараў выдадзеных у першай палове дзесяністых «Нарысаў гісторыі Беларусі», якія неўзабаве трапілі ў разрад «нацыяналістычных».

Студэнты БДУ і навучэнцы Беларускага гуманітарнага ліцэю нават пасцяля бяссонных начэй, прабаўленых у кампаніі сяброў ці каханых, не маглі задрамаць на ягоных лекцыях, дзе заўсёды было месца і досьціпам, і показкам, і пазії, бо Уладзімер пісаў вершы.

*Мы зъбіраліся столькі гадоў
у паход па каханыне вялікае...
Давяралі плащотныя словаы
нават чорным варонам
на сънезе...*

Адзін зь ліцейскіх кіраўнікоў Лявон Баршчэўскі згадвае, якую непаўторную атмасферу адзінства й аптымізму Емяльянчык мог усяго некалькімі словамі стварыць у настаўніцткай. Гэта было асабліва важна ў той час, калі існаваныне Ліцэю апынулася пад пагрозай.

З Валодзем было заўсёды цікава — і на кніжнай прэзентацыі ягонага «Палянэзу для касінераў», і ў застоліцы, дзе ён цудоўна съпявалі народныя песні, і проста ў сумоўі. Неяк мы выпілі зь ім за тое, «каб дзеўка кахала, куля мінала і шабля ня брала», а потым — узяліся рэдагаваць гэтыя старадаўні ліцьвінскі тост у духу сучаснасці ды ўласных заняткаў і памкненняў: «каб цэнзура ня брала, каб пяро пісала, каб дубінка мінала»...

Верылася ў тое, што наперадзе ўва Уладзімера і абарона доктарскай дысэртацыі, і новыя кнігі. У сорак звичым гадоў яшчэ можна адчуваць сябе неўміручым...

Ён памёр рагтоўна, на пачатку лета 2003 году, у самыя гарачыя дні змагання за Ліцэй, калі выкладчыкі, вучні і бацькі стаялі ў пікетах. Напэўна там, у нябеснай Беларусі, Уладзімерава душа знаходзіць суцяшэнне ў тым, што яго справу працягвае сын Павал — таксама гісторык, а зачынены ўладамі Ліцэй — жыве!

Уладзімер Емяльянчык

9.5.1955, в. Вялікія Лукі,
Баранавіцкі раён —
5.6.2003, Менск.
Пахаваны на менскіх
Пятроўшчынскіх могілках

У свой час яго адлічвалі зь Беларускага тэатральна-мастацкага інстытуту, а потым аднаўлялі. Адлічвалі за тое, што пабіўся з сакратаром камітэту камсамолу, калі той узяўся чытаць Сяргею мараль. Аднаўлялі — за тое, што ён быў мастаком ад Бога.

Ён працаў у жанры плякату, кніжнай графікі, жывапісу і за што б ні браўся, імкнуўся да ўзору шэдэўру. Вельмі часта гэта атрымлівалася. Паглядзіце жывапісныя кампазіцыі «Чарапаха», «Чынгісхан», «Насарог», што твораць свой, непадобны ні на чый іншы, шматслоевы мэтафізичны свет.

Яшчэ з студэнцкіх гадоў у Сяргея склаўся творчы тандэм з Уладзімерам Цэсьлерам. Сёй-той нават лічыў, што Войчанка-Цэсьлер —

гэта адзін мастак з падвойным прозвішчам. Усё лепшае — і ў жывапісе, і ў плякаце — яны стварылі разам. У 2006-м на Міжнародны дзень музэй чарга ахвотнікаў трапіць у Нацыянальны мастацкі музэй на аднадзённую (дакладней, аднаночную) выставу іхніх плякатаў, многія з якіх сталі ўжо клясыкай жанру, выцягнулася ледзь не да праспэкту Скарыны.

Іхня майстэрня ў доме на рагу Ўльянаўскай і Чырвонаармейскай сталася менскай славутасцю. Сяргея з Уладзімерам называлі самымі паспяховымі дызайнэрамі постсовецкай прасторы. Чуткі пра іх нібыта фантастычныя ганарапы кідалі зайдзросцілівых калегаў у роспач. Тыя маглі б супакоіцца, даведаўшыся, што аднойчы за стварэнне дэзвюю паштовых марак Міністэрства сувязі заплаціла Войчанку й Цэсьлеру шаснаццаць тысяч беларускіх рублёў, або чатыры даляры на брата, у той самы час калі іх знаёмай беларускай мастачцы, што жыве ў Гішпаніі, за такую самую працу заплацілі там таксама шаснаццаць тысяч, але зўра.

Сяргей Войчанка

Да 50-годзьдзя перамогі над нацысцкай Нямеччынай яны рабілі плякат на замову ўраду Масквы. Мэр расейскае сталіцы Лужкоў, сказаўшы ветлівия слова пра арыгінальнае вырашэнне тэмы, працу забракаваў. На плякаце вэтэрэн трymаў у выцягнутай руцэ фуражку, а ў ёй жабрацкай міласцінай паблісквалі баўязы ўзнагароды.

Сяргей не любіў пінжакоў і наагул гарнітураў як зъяву. Больш за іх ён не трываваў толькі гальштукі.

У труне Войчанка ляжаў у сваім улюблёным швэдры і выглядаў зусім не нябожчыкам — быццам прылёт ад-пачыць або вырашыць зладзіць экстравагантны пэрформанс.

Мастацтвазнаўца Пётра Васілеўскі адгукнуўся на Сяргееў сыход грунтоўнымі артыкуламі пра вялікую страту нашага мастацтва. А пісьменнік і мастак Адам Глобус напісаў верш:

Мы малявалі, балявалі,
Пілі гарэлку, разважалі
Пра зоркі Чапліна з Шагалам.
Гарэлкі ўсё было замала.
Жыцьцё праішло, і ты памёр.
Цябе занесълі на касыцёр,
У родны менскі крематорый.
Такая простая гісторыя
З Шагалам, Чапліным і зоркамі...
Над беларускімі пагоркамі...

Сяргей Войчанка

5.11.1955, Марыюполь,
Украіна —
9.12.2004, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Хто ведае, можа, ён стаў бы другім Максімам Багдановічам?..

Народжаны на Ўрале хлопчык, аднаклясьнік маёй сястры, які ў пятнаццаць гадоў пісаў:

*Рушу па Беларусі... У небе маланка палае.
Пад прыгнётам усходнім стогне наша зямля.
Песні жальбы лунаюць ад краю да краю...*

Андрэй Грабаў быў самым юным і, верагодна, самым таленавітym паэтам самвыдадзенага літаратурнага альманаху «Блакітны ліхтар», які ў 1973—1974 гадах выпускаў у Наваполацку Вінцэс Мудроу з таварышамі.

Усе пятнаццаць яго нумароў былі сканфіскаваныя гэбістамі ды так і не вярнуліся з архіваў «канторы»

нават у першыя гады незалежнасці.

Адной канфіскацыяй, вядома, не абышлося. Былі й гэтак званыя «прафіляктычныя гутаркі», пагрозы і запалохванині.

Жыцьцё аўтараў «Блакітнага ліхтара» склалася парознаму, а ў Андрэя — зусім рана завяршылася трагедыяй.

Ён быў таленавітым у многім — у сяброўстве, у спорце, дзе займаўся воднымі лыжкамі, у любові да старэйшай сястры Наташы, якой зь першай стыпэндыі на ўсе грошы купіў у падарунак яшчэ вельмі рэдкую ў той час рэч — фэн.

Ён ледзь пасьпеў скончыць Наваполацкі політэхнічны інстытут, і адразу быў забраны на службу ў войска.

Там Грабавым, як беларускім нацыяналістам, раз-праз цікавіліся «асабісты».

У лістападзе 1981-га, за два дні да дваццаціпяцігодзьдзя, Андрэя, што суправаджаў вайсковы груз з

Мурманску ў Кіеў, знайшлі ў эшалёне, расстралянага разам зь некалькімі суслужбоўцамі з аўтамата.

У такіх выпадках цяжка казаць пра творчую спадчыну.

Калі-небудзь юначыя вершы Грабава вырвуцца з спэцсховішчаў КГБ. Магчыма, сваякі пагодзяцца на друкаваць лірыку з Андрэевага нататніка, цалкам прысьвеченага дзяўчыне Раісе — ягонаму адзінаму і непадзеленаму кахранню.

«Ён быў прыкольны хлопец», — сказала ў дзень 50-годзьдзя ўлюбёнага брата сястра Наташа, якая дагэтуль лічыць Андрэйку найраднейшым для яе чалавекам.

А я яшчэ раз згадаў ягоныя напісаныя на пачатку далёкіх і зусім не аптымістычных 1970-х жыцьцесцьвярджальныя радкі:

*Але хутка — ходзяць чуткі —
Паўстане моладзі атрад!*

Андрэй Грабаў
5.11.1956, Чусавой,
Пермская вобл., Расея —
3.11.1981,
чыгуначны перагон
Мурманск — Кіеў.
Пахаваны ў Наваполацку

Часы пераменаў ствараюць складаныя жыццёвывя траекторыі.

Адны сучаснікі — і кожны з нас згадае нямала прыкладаў з найноўшай айчыннай гісторыі — з рознай хуткасцю саслігвалі ўніз, у беспрынцыпавасць і маральную непераборлівасць. Другія ж, наадварот, пакутліва, але няўхільна падымаліся: ад мітусні ў асабістых праблемах да разумення асабістай адказнасці за лёс краіны.

Анатоль неяк заявіўся ў мой выдавецкі кабінэт і, сказаўшы пару камплімэнтаў апошняй кніжцы, з кры-
ваватай усьмешкай прапанаваў перакласці на беларускую мову некалькі яго-
ных тэкстаў. Я мусіў нагадаць візантанту, што ён на-
радзіўся ў нясьвіскай вёс-
цы...

Анатоль Майсеня

Але Майсеня стаўтым, хто падымаўся: ад аўтара за-
казных артыкулаў у «Советской Белоруссии» пасля
самых першых, праведзеных каля помніка Янку Купа-
лу ў Менску і ўжо прызабытых Дзядоў 1987-га, арганіза-
тараў якіх ён спрабаваў выкрыць у няведанні сэнсу
слова «тэнацыя», да публіцыста й палітоляга, які кінуў
адкрыты выклік рэжыму (і, дарэчы, пачаў пісаць па-
беларуску).

Ён знайшоў у сабе мужнасць публічна прызнацца, што звязваў з прыходам да ўлады Аляксандра Лука-
шэнкі пэўныя надзеі. Але ён жа стаў аўтарам ідэі пра-
вядзення Кангресу супраць дыктатуры ў абарону Кан-
стытуцыі й напісаў бязлітасны артыкул «Беларусь у
імgle», дзе падвёў вынікі першых двух гадоў кіравання
Лукашэнкі.

У 1996-м за гэтую публікацыю Беларуская асацыя-
цыя журналістаў прысудзіла Анатолю прэмію ў наміна-
цыі «найлепшы аналітычны матэрыял». Прысудзіла
пасмяротна.

У апошнія гады жыцця галоўнай справаю Майсені быў створаны ім Нацыянальны цэнтар стратэгічных ініцыятываў «Усход — Захад», адна зь першых у краіне «фабрыкаў думкі».

Ён шмат ездзіў па съве-
це, але пакідаць Беларусі не
зьбіраўся.

У 1996-м ён вяртаўся ў Менск з канфэрэнцыі ў Рыме: ехаў па берасцей-
ской трасе і, магчыма, згад-
ваў слова знакамітага нарвэжца Фрыт'яфа Нансэна пра
тое, што вяртанье — прыз любога падарожжа. Зусім
недалёка ад роднай Анатолевай вёскі ягоны джып урэ-
заўся ў грузавік...

Яму было трыццаць сем, што зноў пацьвердзіла мэ-
тафізычна-фатальны характар гэтага веку для творчых
асобаў.

Лепшыя зь ягоных публікацыяў, на жаль, дагэтуль
ня страйлі свае актуальнасці, гэтаксама як не заціхлі
спрэчкі вакол самога яго імя і Анатолевай гібелі. Сяст-
ра Людміла і сёньня згадвае апошнюю размову з бра-
там, калі той сказаў: «Хутка рэжым пойдзе ва-банк, і ў
мяне ёсьць звесткі, што першым, каго яны зьнішчаць,
буду я...»

Анатоль Майсеня
4.1.1959, в. Вялікая Ліпа,
Нясьвіскі раён —
12.11.1996, шаша
Берасцё — Москва.
Пахаваны на менскіх
Паўночных могілках

Прафэсія журналіста — адна з самых небяспечных у сьвеце. Незалежная айчынная журналістка цягам апошніх гадоў нясе цяжкія страты — Ігар Германчук, Зыміцер Завадзкі, Васіль Гроднікаў, Вераніка Чаркасава...

Вераніку, супрацоўніцу незалежнай газэты «Салідарнасць», забілі ў яе кватэры. Злачынца зрабіў больш за сорак удараў нажом.

Мы зь ёй не былі блізка знаёмыя, але за некалькі тыдняў да зыверскага забойства Вераніка брала ў мяне інтэрвю пра беларуска-расейскія дачыненіні ў гісторычнай рэтраспектыве. (Дагэтуль памятаю дакладныя й не заўсёды «камфортныя» пытанніні, скажам, пра нязводную веру часткі нашых продкаў у добрага маскоўскага цара.) Мой нумар тэлефону знайшлі ў яе ў настатаці, і я апынуўся на доніце.

Съледчы пацікавіўся маёй вэрсіяй трагедыі. «Мяркую, што прычына — прафэсійная дзеяйнасць», — адказаў я. — «Напрыклад?» — «Напрыклад, публікацыі кшталту «КГБ усё яшчэ сочыць за табой». Съледчы забегаў па кабінэце, пераконваючы мяне, што забойства — самая банальная «бытавуха», якую яны хутка раскрыюць.

Вярнуўшыся дадому, я зьняў з паліцы тэчку з публікацыямі Чаркасавай. Сабраныя разам, яны ператвараліся ў своеасаблівы гіпэртэкст, дзе адлюстравалася ўся наша найноўшая гісторыя — зь яе перамогамі, трансфарма-

Вераніка Чаркасава

ваннымі ў паразы, і паразамі, якія дзіўным чынам запальвалі съвято ў канцы тунэлю...

Героямі Веранікі былі дэпутат Вярхоўнага Савету 12-га склікання Сяргей Навумчык, вядомы ўва ўсім сьвеце беларускі мастак з Беласточчыны Лёнік Тара-сэвіч, геніяльны майстар Сыцяпан Яфімчык, які стварыў адзіны на плянэце цалкам драўляны, прычым «жывы», а не дэкаратыўны гадзіннік...

У адным з апошніх сваіх эсэ — «Чырвоным па белым» — Вераніка пісала пра лёс нацыянальнага съцяга. Пра паталягічную няnavісць да яго з боку цяперашняга рэжыму, найбольш красамоўна выяўленую ў паводзінах колішняга презыдэнцкага дружбана Івана Ціцянкова, які пасъля рэфэрэндуму 1995 году па-нэнадртальску рваў галоўны сымбал дзяржавы на шматкі, пакідаючы на іх аўтографы. Але фінал эсэ ня дыхаў безнадзеинасцю:

«Тое, што склалася цягам стагодзьдзяў, усё роўна будзе прарасташь у народзе знутры. Змагацца за свабоду і незалежнасць ідуць пад съцягам, за які паміралі продкі, бо ён — як намоленая ікона...»

Менавіта гэты тэкст даў назvu кнізе выбраных публікацыяў Веранікі, выдадзенай сябрамі пасъля яе смерці.

«Справу Чаркасавай» не ўдалося раскрыць, і яна была прыпыненая. Правёшы ўласнае расьсьледаванье, журналіст Сяргей Сацук прыйшоў да высновы, што на Вераніку была замова, і прафэсійны кілер інсцэнаваў бытавое забойства.

Нядайна я сустрэў съледчага, што так непахісна вेरыў у «бытавуху». Як прафэсіянал, ён відавочна пазнаў мяне, а таму адварнуўся і адно паскорыў крок...

Вераніка Чаркасава

12.1.1959, Менск —
20.10.2004, Менск.
Пахаваная на могілках
у пас. Калодзішчы,
Менскі раён

Мы пазнаёмліся ў 1984-м у Вінцука Вячоркі. Анатоль Сыс, цьвярозы, як съяззінка немаўляці, усю ноч чытаў вершы — улюбёныя і ўласныя. Ягоныя часта гучалі мацней: у іх, хоць яшчэ і не заўсёды дасканала схопленая словамі, пульсавала стыхія сапраўднай паэзіі. Усьцешаны гэтым адкрыцьцём, пад раніцу я заснуў, але Толя далікатна пабудзіў мяне і працягваў дэкламацыю.

Ён толькі што вярнуўся з вайсковай службы, якую адбываў у Польшчы часоу «Салідарнасці» і надзвычайнага становішча, што, безумоўна, абвастрыла ў яго і грамадзянскае, і нацыянальнае пачуцьцё.

Сыс увайшоў у нашую паэзію і наагул у беларускае жыцьцё ўпэўнена і харызматычна. Ён стаў адным з стваральнікаў Таварыства

маладых літаратаў «Тутэйшыя» і арганізаторам першых Дзядоў у 1987-м. Ён зьбіраў на сваіх вечарынах паўнюткія залі. Ягоныя кніжкі «Агмень» і «Пан Лес» імгненна разъляцеліся. Трэцяя — «Сыс» — выйшла толькі ў 2002 годзе дзякуючы эмігрантцы Валянціне Якімовіч.

Яго цытавалі студэнты і дактары навук:

*...і сталі дружна, ичыра, ичыльна,
як на касьбе ці на сяўбе,
паэт сказаў: п'ем за Айчыну!
І кожны выпіў: за сябе...*

Сяброўства зь ім, бяспрэчна знакавай асобай таго часу, шукалі на толькі літаратары, але і міністры, да прыкладу, першы міністар замежных спраў незалежнае Беларусі Пятро Краўчанка. А ягонаму маскоўскаму калегу Андрэю Козыраву Сыс аднойчы прачытаў верш пра «мядзьведзя расейскага», публічна нагадаўшы, што тут — Беларусь, якая ніколі на будзе Расеяй.

Ён быў непрадоказальны і таленавіты ўва ўсім. Мітаглядзіваў родную вёску Гарошкаў. У 1990-м з крыкам «Акупанты, прэч!» спыніў разам зь сябрамі на сталічным праспэкце калёну бронетэхнікі, што рыхтавалася да каstryчніцкага параду. Анатоль падаваў усім менскім жабракам (а аднаго прывёў у кавярню Дому літаратара і нагадаваў, выдаючы за свайго бацьку), пакуль сам вонкава не ператварыўся амаль што ў аднаго з іх.

Я папрасіў некалькіх знаёмых даць асобе Сыса ацэнку ў адным слове. Адказы можна вышытаваць так: Мужчына. Беларус. Паэт. Клясык. Геній. Яго пяро насамрэч да апошніх дзён магло нараджаць вершы на мяжы геніяльнасці. Такія, як вось гэты, «Пчаліная матка»:

*Начаваў я ў бульлі
Пад крылом у пчалінае маткі
Пчолы казкі гулі
Трутні нач
Казыталі мне
пяткі...*

Ён паміраў пакутліва, адзін: ня мог, а мо і не хадзеў нікога клікаць на дапамогу. Але ён верыў, што застанецца ў сваіх вершах, і не памыляўся. Гэта засьведчыла выдадзеная ў 2006-м Анатолева кніга «Лён». Яго першая пасьмяротная кніга.

Анатоль Сыс

26.10.1959, в. Гарошкаў,
Рэчыцкі раён —
пачатак траўня 2005,
Менск.
Пахаваны 10.5.2005
у в. Гарошкаў

Думаючы пра Ігара Герменчuka, я найперш згадваю ягоныя вочы — дапытліва-засяроджаныя, але разам з тым нязъменна ўсьмешлівія і сагрэтыя іроніяй. Вочы ўнутрана свабоднага чалавека.

У першыню я сустрэў яго, студэнта факультэтu журнالістыкі БДУ, на пачатку 1980-х у цяпер ужо легендарнай Беларускай сцэпўна-драматычнай майстроуні. Я яшчэ ня ведаў, што Ігар ня толькі бярэ ўдзел у фальклёрных сьвятах ды адказвае на экзаменах па-беларуску. Працуючы на поліграфкамбінаце імя Якуба Коласа, ён выносіў адтуль наборныя літары для нелегальнай друкарні, якую марыў стварыць зь сябрамі.

Незалежная Беларусь сталася мэтаю і зъместам ягонага жыцця зь юначых гадоў.

У 1990-м Гермянчук, якому ня споўнілася яшчэ й трыццаці, быў абраны ў Вярхоўны Савет БССР 12-га склікання. Адзін з самых маладых дэпутатаў, ён з калегамі з фракцыі БНФ вяртаў нашу краіну на палітычную мапу съвету.

У красавіку 1995-га Ігар разам зь іншымі дэпутатамі ад апазыцыі абвясціў галадоўку пратэсту супраць ініцыяванага Лукашэнкам рэфэрэндуму пра дзяржаўную мову і сымболіку. Уначы ў залю ўзварваліся галаварэзы ў чорных масках...

Трыццацігадовым Ігар узначаліў газэтu «Свабода», якая пры ім зрабілася найбуйнейшым і найпапулярнейшым незалежным выданнем краіны.

Ён, магчыма, як ніхто іншы з рэдактараў, разумеў магутную стваральную сілу нацыянальнай памяці. Да ведаўшыся, што дзяржаўныя выдавецтвы адмовіліся друкаваць нашыя з Генадзем Сагановічам «Дзесяць вякоў беларускай гісторыі», Гермянчук прапанаваў цалкам апублікаваць кнігу на старонках «Свабоды».

Пазней «Дзесяць вякоў...» чатыры разы выходзілі ў

кніжным фармаце, але для мяне найдаражэйшым застасцца тое першае, газэтнае выданье, якое ў суботніх нумарах чыталі дзясяткі тысяч людзей.

За антыпрэзыдэнцкія публікацыі пракуратура чатыры разы заводзіла на Ігара крымінальныя справы. Невядомыя прыцэльна страллялі па вокнах ягонага дому.

Пры канцы 1997-га газета «Свабода» была забароненая, але праз лічаныя месяцы Ігар здолеў адрадзіць яе пад назовам «Навіны»...

Дактары сцывярджаюць, што ягонае сэрца спыніла невылечная хвароба. А мне здаецца, ён проста задыхнуўся ад вострага недахопу Свабоды.

У Беларускай Энцыклапедіі месца для артыкула пра Ігара Герменчука не знайшлося. Але ў той Беларусі, дзеля якой ён жыў, выйдуць іншыя энцыклапедыі.

Ігар Гермянчук
1.1.1961, в. Стракавічы,
Светлагорскі раён –
29.4.2002, Менск.
Пахаваны на менскіх
Усходніх могілках

Юры Завадзкі быў з тых дзясяткаў, а мо і сотняў тысяч беларусаў, чыё жыццё зъмянілі падзеі сакавіка 2006 году. Праўда, жыць Юр'ю, што таксама адчуў сябе грамадзянінам будучай вольнае краіны, заставалася лічаныя дні.

Маладэчанец Завадзкі займаўся бізнесам у Ресей, аднак напярэдадні прэзыдэнцкіх выбараў адмыслова прыехаў на Радзіму. 19 сакавіка ён з старэйшай дачкой Ірынай ня змог дабрацца да Менску, бо ўсе электрычкі, як і іншы транспарт, былі адмененыя.

Ірина, студэнтка аддзялення фатаграфіі Менскага тэхналягічнага каледжу, зъявілася ў Менску назаўтра і засталася ў намётавым мястэчку.

Юры Завадзкі

Пасля ліквідацыі намётавага лягеру спэцназам Ірина Завадзкая апынулася сярод сотняў арыштаваных. Так званае беларускае тэлебачаныне перадало, што ўсіх жанчын вызвалілі. Гэта быў той выпадак, калі людзі, найперш блізкія схопленых, гатовыя былі паверыць на ват БТ.

Але дачкі не было двое сутак, і Юры, які ніколі не наракаў на здароўе, перажыў першы сардэчны прыступ. Ён знайшоў Ірыну, прарваўся на суд, дзе адкрыта сказаў, што думае пра рэжым і яго абаронцаў у судзейскіх

Менская вясна – 2006

мантыях. Потым дзень пры дні насіў у турму перадачы, сустракаў Ірыну як герайню, перажываяў, калі яе за бел-чырвона-белы значок амаль кожны дзень затрымлівалі людзі ў форме і ў цывільным.

Неўзабаве Юр'я выклікаў на размову дырэктар дочынага каледжу Аляксандар Гайдукевіч. Высьветлілася, што Ірина — яшчэ ўчора выдатніца, здольная фотамастачка, удзельніца й пераможца выставаў і конкурсаў — «ужасно опозорыла учебное заведение». Завадзкі адмовіўся «хорошо поваляць на правонарушительницу» і заявіў, што ганарыцца дачкой.

Гэтым разам ягонае сэрца ня вытрымала.

Юры ўжо не прышае адлічанай з каледжу дачцэ SMS-ку, як рабіў гэта штодзень усе апошнія гады. Яны не паедуць разам на рыбалку. Але Ірина перакананая, што яна з сваім малодшым братам Жэнем і сястрой Марынай, яшчэ школьнікамі, будуць жыць у іншай Беларусі. Той, якій не пасыпей убачыць іхні бацька.

Юры Завадзкі
9.11.1961, Маладэчна –
17.4. 2006, Маладэчна

Ён быў з тых, пра каго кажуць: як ня з гэтага съвету. Гаворачы зь ім у бібліятэцы, у маім рэдактарскім кабінэце або на кіназдымах, я ня раз лавіў сябе на адчуваньні, што ён тут, побач са мной, і ў той самы момант недзе ў іншым вымярэнні.

Мы пазнаёміліся з Аляксеем падчас працы над фільмам «Эўфрасіння Полацкая», які ў 1989-м паводле майго сцэнару здымала ў Полацку і Кіеве кінастудыя «Летапіс». Мельнікаў, які толькі што пераехаў у Менск і стаў супрацоўнікам акадэмічнага Інстытуту літаратуры, запрасілі навуковым кансультантам. Лепшай

кандыдатуры нельга было і ўяўіць. Аляксей якраз падрыхтаваў да абароны дысэртацыю, прысьвежаную жыцьцязіпісам беларускіх съвятых. Дзякуючы яму ўпершыню загучалі па-беларуску «Жыцьцязіпісы» Эўфрасінні Полацкай, Кірылы Тураўскага, Аўрама і Мэркура Смаленскіх.

Аляксей быў глыбокім дасьледнікам і ня менш глыбокім хрысьціянінам. Нягледзячы на сваю навуковасць, яго рукапісы і кнігі, якіх Аляксей ужо не пасьпей убачыць — «Найпадобнейшая Эўфрасіння Полацкая» і «Кірыл, япіскап Тураўскі: жыцьцё, спадчына, съветапогляд» — чытаюцца лёгка й захапляльна. За імі паўстае высакародны і элегантны вобраз маладога вучонага, бліскучага па-

Аляксей Мельнікаў

леміста, вытанчанага эстэта. Адна з нашых агульных знаёмых напісала ўва ўспамінах пра Аляксеева ўменне апранацца, як «лёнданскі дэндзі». Насамрэч гэты дэндзі быў менскі — у белым гарнітуры і сънежнай кашулі зь яркім чырвоным гальштукам.

Неяк у маёй зь ім спрэчцы Аляксей урэшце пагадзіўся з думкаю, што маральнага прагрэсу не існуе. Я, памятаецца, казаў пра матрыцу гісторыі, якая ўдрукуювае адны і тыя ж сътуацыі ў розныя эпохі, а чалавек, што апынаецца перад маральнym выбарам, — той самы.

Ужо па съходзе Аляксея ў іншасьвет я адшукаў у адным зь ягоных тэкстаў афарыстычнае рэзюмэ да той размовы: «Сапраўды, гісторыя — гэта мы самі, толькі вельмі даўно».

У Хрыстовым веку яго знайшлі забітым у съценах уласнай кватэры.

Святаю таленту Аляксея працягвае ісці да нас. Выдавецтва «Чатыры чвэрці» выпусыціла важкі том «Зъ неапублікованай спадчыны», куды, апрача манаграфій і артыкулаў, увайшлі ягоныя пранізлівія, напоўненыя прадчуваннем трагедый вершы:

Господ ішоў сумакоенным горадам,
сіняю замецьцю, шляхам нябачным:
небам, азораным зорамі, зорамі;
съветам, асьбечаным плачамі, плачамі.

Позыні вандроўнік, вар'ят і паэта,
гнаны ў бяссоньне натхнёнаю марай,
убачыў, адзіны, пайшоў за ім съледам,
съветла ўздыхнуўшы: «Нарэшце, Ўладару!»

Аляксей Мельнікаў
9.11.1962, Гомель —
13.8.1995, Менск.
Пахаваны ў Гомелі

Сябры казалі, што вялікае й мізэрнае, высокое й нізкае, прарочае й аблуднае спалу-
чалася ў ім — паэту ад Бога — неверагодна арганічна. Я
сустракаўся зь ім усяго тройчы, і першае ўражанье —
о, як шмат зацятасцю, вальналюбнасьцю й бунтоўнасьцю
у гэтym, нечым падобным да дзядка-лесавічка ху-
дзенькім юнаку з хворым сэрцам — з кожным разам
рабілася ўсё мацнейшым.

Тыя навіны пра Андрэя, што я чую ад агульных сяб-
роў з Таварыства вольных літаратаў, стваралі жыць-
цяпіс, падобны да легенды.

Андрэй Пяткевіч

паэтычны твор «Над нашай краінаю свастыкай зорка...». Выйнікам гэбісцкіх допытаў сталася публікацыя ў газэ-
це «Пагоня» скандалынага Андрэевага артыкулу «Паэт
і камітэт».

Працягваць навучанье пасъля тых падзеяў ён ня
здолеў і вярнуўся ў родную наваградzkую вёску, дзе жыў
на інвалідную пэнсію й сродкі ад зборання зёлак. У
вольны ад гэтага грамадзка-карыснага занятку час Андр-
рей пісаў.

*Хто мяне чакае ўночы?
Можа, д'ябал, мо Хрыстос?*

Тыя гады былі для яго пэрыядам своеасаблівага Бого-
гашукальніцтва. «Я хаця лічу сябе поствернікам, але
«Бог» заўсёды пішу зь вялікай літары», — прызнаваўся
Андрэй.

Заўзята і вынаходліва змагаючыся з хлусьнёй у роз-
ных яе іпастасях, Пяткевіч зарэкамэндаваў сябе ўме-

лым ды вясёлым кансь-
піратарам і містыфікатар-
ам. 14 ліпеня 1990 году
сывіслацкая раёнка «Заветы
Ільіча» надрукавала яго-
ную бяскрыўную, на пер-
шы погляд, рыфмаванку,
што, як неўзабаве выявіла-
ся, была шкодніцкім акра-
вершам «КПСС — наш во-
раг».

Асаблівую пікантнасць
публікацыі надавала тое,
што верш зьявіўся ў тым са-
мым нумары, дзе паведам-
лялася пра XXVIII зъезд
кампартыі.

Андрэю прапаноўвалі
аднавіцца ўва ўніверсітэтэ.
Ён адказаў вершам:

*Мая бочка — калгас,
А я сам — Дыяген.
Не вярнуся да вас,
Несхілю я кален!*

Дзень ягонаага развітаньня з гэтym съветам невы-
падкова зусім побач з датай першага ініцыяванага рэ-
жымам рэфэрэндуму. Андрэй зацята спрачаўся з адна-
вяскойцамі ды з бацькамі. Аднойчы сэрца канчаткована
стамілася. Усе ягоныя дзёньнікі й сшыткі зь вершамі
бацька спаліў...

*А я, напэўна, застануся з птушкамі,
Пакіну людзям непатрэбны тлум.
Дзе ветрык раніцай туманы гушкае,
Я адзіноту зноў сваю нясу...*

Андрэй Пяткевіч
13.6.1966, в. Усююб,
Наваградзкі раён —
29.4.1995, в. Усююб

Калі ў менскім Доме літаратара гучна адзначалася 10-годзьдзе творчага руху «Бум-Бам-Літ», вечарыну пачалі з ушанаваньня памяці бумбамлітаўца Дзяніса Хвастоўскага.

*Як ляціш — ня сьпі —
Зорачку схапі...*

— напісаў ён аднойчы. Гэтыя вясёлыя й, на першы погляд, легкадумныя слова можна лічыць жыцьцёвым credo паэта.

Дзяніс Хвастоўскі

*Пахітыкі, ня лезіце да Гісторыї.
Бо вы Яе ня варты.
Запхніце свае карты
сабе ў лябараторы!*

— заклікаў Хвастоўскі, калі вучыўся на гісторычным факультэце БДУ, дзе выдаваў рукапісную газэту «Пан Панк». Адначасова з удзелам у вечарынах і пэрформансах «Бум-Бам-Літу» ён уваходзіў тады ў моладзевую суполку «Выбранецкія шыхты», якая прычынілася да пачатку масавага цяпер у Беларусі рыцарскага руху.

Дзяніс быў чалавек разъявлены і надзвычай іранічны.

Ён захапляўся беларускім, кельцкім і проста дзіцячым фальклёрам. Аднойчы ён прыдумаў сабе старадаўні шатляндзкі радавод.

У яго былі свае прыхільнікі й зласльцы. Адзін з апошніх напісаў у сеівіе, што ён неamatар вершаў кшталту:

*Я стары рагаты лось,
Ты мяне пратылосось.*

Мяркуючы з інтэрнэт-водгукай, аматараў было ўсё ж больш. У чаканьні іхніх лістоў Дзяніс у адным зь вершаў падаў свой адрас:

*А каб лістом майм сагрэцца
Для Вас мой адрас вось такі:
Краіна Спаленага сэруча,
Сяло Старая мастакі.*

Яму было толькі дваццаць пяць...

Ён памёр у рэанімацыйным аддзяленні пасля падзеяў, пра якія сваякі дагэтуль адмаўляюцца гаварыць.

Літаратуразнаўца Аксана Бязълекіна піша, што Хвастоўскі, «вершы якога можна лічыць своеасаблівым сынтэзам фальклёрнай паэтыкі з іранічным «пата-сам» сучаснасьці, пасяёў у беларускай літаратуры свае ўчэпістыя радкі».

У 2006-м у незалежным выдавецтве «Логівнаў» выйшла Дзянісава кніга «Лугна-зад».

Дзяніс Хвастоўскі
13.1.1976, Менск —
25.7.2001, Менск.
Пахаваны на менскіх
Чыжоўскіх могілках

Яна была добрай вядзьмаркай: вучыла мяне ня спаць, калі сяде сонца, і не любіцца зь дзеўкамі ў жыцце і ў красках, бо колькі каласоў зломіш — столькі людзей ад голаду сканае, а колькі красак зъвяне — столькі дзетак на съвет не народзіцца.

Яна таемна ахрысьціла нас зь сястрычкай Таняй, дзяцей пракурора і настаўніцы, у Копыскай царкве (той самай, дзе чамусыці не пахрысьцілі малога Сашу Лукашэнку) і купіла нам срэбныя крыжыкі, якія потым скрала, ад'яжджаючы па камсамольскай пушчёўцы на юліну, нашая нянька.

Аўгінья Дзянісава

пачуў рашучы і з намёкам адказ: «Яны ў цябе есьці ня просіць».

Бабуля Аўгінья была мамінай мамай і ўдавой дзеда Максіма — «ворага народу», расстрялянага за сталінскім часам у магілеўскіх кар'ерах, хоць пра гэта я тады нічога ня ведаў. Яна, непісьменная, усё жыцьцё ставіла ў калгасных ведамасцях крыжыкі, але мне здаецца, што я сустракаў на сваім шляху няшмат людзей, адукаваных за яе.

Бабуля была маёй першай і найлепшай настаўніцай беларускай мовы.

І першай настаўніцай гісторыі.

Яна расказвала пра добрага пана з суседняе вёскі, у якога служыла ў маладосці пакаёўкай і які меў вясёлае імя то прозвішча, і це то мянушку — Брынка. І пра першых старшыняў тамтэйшага калгасу, якіх «павулічнаму» называлі Раўло і, перапрашаю, Галасрака. Яна апавядала пра партызанаў, што прыходзілі забіраць схаваную ў сене бабуліну і маміну зь сястрычкамі кароўку-

карміцельку, але тая, усё разумеючы, стаіла дыханьне і ня выдала сябе.

Ад бабы Аўгініні я атрымаў першую, яшчэ неус্বядомленую прышчэпку праўды і вальнадумства. Яна нарадзіла ў маёй души здаровы скепсіс да того, што ад відна да відна гучала з прыбітага на слупе хрыпната гадыёрэпрадуктара. «Дагонім, дагонім... — казала бабуля, чуючы бясконца зъвяганыне пра неабходнасць дагнаць і перагнаць Амэрыку. — Босьм бегчы лягчэй».

Яна ўпершыню пазнаёміла мяне, сямігадовага, зь смерцю. Калі бабуліна сэрца спынілася, я пабег на поле па цётак. «Бабушка заснула? Бабушка заснула?» — перапытвалі яны, а я скроў съёзы, але цвёрда сказаў: «Не заснула, а памерла».

Таемную бабуліну сілу я адчуваю і цяпер, амаль праз пайстагодзізя. У любы момант я могу лёгка выклікаць з памяці ня толькі яе твар, але і голас, хаду, адчуваныне ейнай сухой моцнай рукі, што выводзіла ўнука ў вялікі, дзівосны і страшны съвет.

Безъ яе не было б мяне — вандруніка ў прасторы й часе.

Безъ яе не было б пісменьніка Ўладзімера Арлова. А значыць — і гэтае книгі.

Аўгінья Дзянісава
1890 (?), в. Капысіца,
цяпер Шкловскі раён —
1.6.1961, в. Капысіца